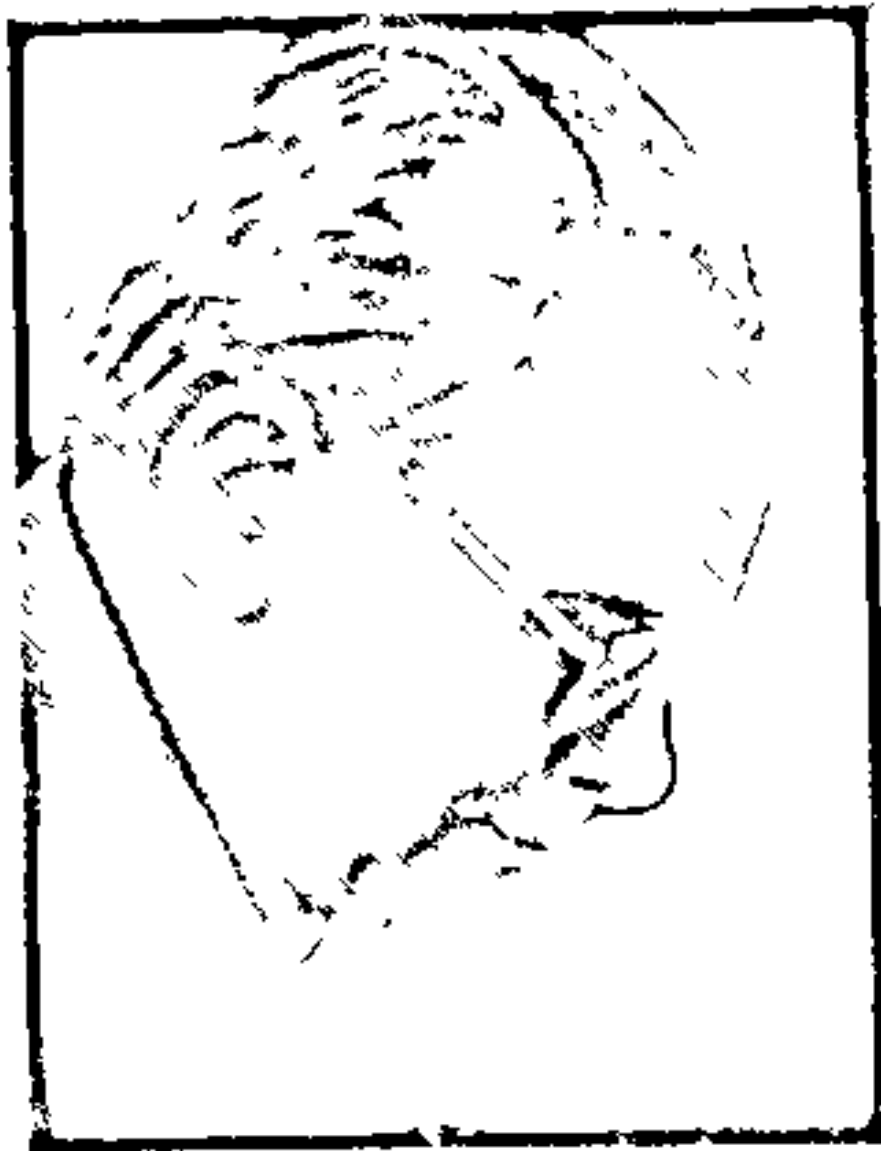

ЯНИ

СКРЫТАНИ

И. А. Бунина

**ВЫБРАННЫЕ
ТВОРЫ**

**ВЫБРАННЫЕ
ТВОРЫ
У ДВУХ
ТАМАХ**

ЯНІ

СКРЫТАНІ

2

АПАВЯДАННІ

АПОВЕСЦІ

ЛІТАРАТУРНЫ
РОЗДУМ

МІНСК

«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»

1985

УСЮДЫ ТВАЕ СЛІЯДЫ

ЗАТОКА Ў БУРАХ

А хто там ідзе, а хто там ідзе,
У агромністай такой грамадзе?

— Беларусы.

А чаго ж, чаго ж захацелась ім?
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Янка Купала

Часціна першая. ПАЛЫНЫ І МЕЖЫ

Ліпешьскае сонца падымасца ў поўдзень. Пякучае, расплаўленае — разлівае ліпкую стому і смагу. Гарачыня. Неба — напружанае, бясконцае — трымціць пякельнаю слепкасцю, і звініць, і звініць, як топенькая струна.

Палыны і межы. Дарогі горкнучь пылам. Па іх марудна і лена цягнуцца фурманкі. Рыпяць, смуродзяць засмажаным дзэгцем калёсы. Едуць навабранцы. Едуць, ідуць пехатою, яшчэ больш падымаючы пыл. Іх праводзяць бацькі, мацяркі, сёстры, браты. На фурманках — куфэркі, клупкі; над дарогаю — п'яныя песні і лямант, рогат і плач, гора і роспач. Усё перамешана з тугою і смагаю, з потам і слязьмі, з адчаем і — з святой чалавечай надзеяй. Пыл застывае на прыдарожнай, выпаленай сонцам траве.

Нехта галосіць. Нехта панура маўчыць. Нехта заліхвацка зацягвае песню над усхліпванне п'янага гармоніка:

Пасле-едні по-о-няшпі дзянё-о-чак
Гуля-а-ю з ва-амі я, дзўзья-а-а,
А за-аўтра ра-а-на, чўдзь свято-о-чак,
Запла-ача ўся ма-ая сям'я-а...

— Родненькі мой, дарагі, хоць не лезь дзе галавою ў пекла, — кажа маці да бялявага сына, стараючыся як мага больш наглядзецца ў вочы і запомніць іх на ўсё жыццё. Ад гарэлкі, ад гора, ад спёкі ў сына цяжкая галава: ён ловіць рукамі матчыны рукі, цалуе іх.

— Мамка мая!..— і не можа больш нічога сказаць. Што скажаш, калі нават атрута не можа адабраць розуму?

Запла-ачуць бра-аця мае й сё-остры-ы,
Запла-ача маць мая й айце-е-ц...

— Лявон, братка, а ты чаго зажурыўся? Пакінуў яе? Што ж зробіш — паплача і сціхне. А можа, знойдзе каго другога?

— А мо і ты знойдзеш, у песні ж пяецца:

На-ашы жо-оны — ружжы заражо-о-ны...

— Куля — яна дзеўка шустрая: знойдзе ўсюды.

— А пу вас к чорту!

— Пакінь, Лявон: цяпер давай лепш песню, пакуль яшчэ можаш спяваць.

— Правільна!

— Давай!

— Запявай!

Яшчэ-э запла-ача дарага-ая-а,
З кат-орай тры-ы гады гуля-аў...

— Эх, браткі, а я і гадочка не пагуляў...

— Затое цяпер пагуляеш — можа, навечна...

Едуць, ідуць. Паволі мінаюцца, горкнучы пылам, дарогі. Паволі — нехаця і пакутліва — варочаюцца думы. Маўчаць ці гаварыць трэба на ростань? А колькі ж выказаць можна дум?

Вось бегаў па сяле басапогі і струпаваты Рыгор Караневіч. Качаў кацёлку, вымаў з-за пазухі акраец хлеба, дзяліўся з сябрукамі, лазіў у сады, цягаў з чужых агародаў бручку — гэта ж недзе ў дзяцінстве ўсё гэта мільганула адным сонечным зайчыкам і знікла. Пасля пачалося ўжо тое, што называецца быць падлеткам: сек і вазіў людзям дровы, касіў, араў, пілаваў дошкі на высокіх сталюгах, маляціў, грукаючы па таку выслізганым цэпам, калаціў і вязаў тугія кулі, каб можна было крыць стрэхі, — усё гэта не сабе, усё чужым — парабкаваў. Чаго не папарабілі гэтыя струпаватыя рукі!.. Хадзіў у горад, цягаўся ў мястэчка — у заробіткі. Дзе ж праца гэтых рук? А думалася: вось пройдзе год ці, можа, другі, ён заробіць, завядзе пейкую сваю гаспадарку і возьме... пяхай сабе, можа, і Наталю. Не, з Наталю наўрад ці што выйшла б: усё-такі — не раўня. Ёй, мабыць, нашукалі б дзе каго багацейшага, а ў

прымы ж ён не пайшоў бы. Эх, Наталя, што ж, не суджана, мабыць, — бывай...

Ад сценкі за сялом ён вярнуў Наталю дахаты. Здаецца, кахаліся нібы і цішком, а гэта ішла яна сёння з ім не саромеючыся, не баючыся людское пагалоскі. А ці далёка пойдзе яна? Ці патрэбна ісці ёй? Куды яна зойдзе з ім, калі ўсяму канец?

Рыгор адстаў ад фурманкі, суняўся, паглядзеў Наталі ў твар. Вось апошні раз пацалуе гэтыя напухлыя цяпер ад плачу губы. Паглядзіць у сінія вочы, пагладзіць мяккія валасы.

— Вярніся, Наталька. Ідзі.

— Рыгорка, любы мой, калі ж убачымся больш цяпер? Губы ў Наталі дрыжаць.

— Не чакай мяне больш, Наталя...

— Рыгорка, не пужай мяне. З табою нічога не зробіцца, Рыгорка. Я чакацьму цябе!..

Наталіны рукі падымаюцца і абвіваюць шыю. Яна прыкіпае да грудзей. Усё цела калоціцца, плача.

— Ідзі, Наталя. Не чакай. Ты ніколі не была б шчаслівая са мною.

— Родны мой, дарагі, навошта ты кажаш так? Я ні на што не паглядзела б.

Рыгор адарваў Наталіны рукі, апошні раз пацалаваў.

— Ідзі...

І здаецца цяпер Рыгору Караневічу, што ў сваім сяле ён нічога і не пакінуў. Так, жыў сабе, як у прысуседзях, як чужы, нават не звіў сабе ніякага гнязда. Доўгія, пукатыя ляжаць шнуры, выгіпаючыся за сялом на палетках, з рэдкімі старасвецкімі дзічкамі. Палыны і межы апаясваюць іх. Няма ў яго нават такога шнура. Двор, агароджаны штыкетнікамі, з парканам на прыгуменне, з хатаю, з сенцамі, з хлевушком ці хоць бы з паветкай агораў ён? Няма ў яго такога двара! Ні плуга, ні каця, ні бараны няма ў яго ў тым двары. Нават буславага гнязда, зробленага са старой бараны на бярозе, няма ў яго. Цяпер здалёк, ад гасцінца, з гэтай навабранскай дарогі вельмі востра адчувае Рыгор Караневіч, што сяло зусім аддзялілася ад яго. Так — Рыгор Караневіч сам па сабе, а сяло само па сабе. Ніякага следу яго там не асталася. Проста — пустое, вялікае сяло, у якім нават памяці няма за што зацаціцца. Нават Наталі цяпер няма там...

Маўчаць ці гаварыць трэба на ростань? А колькі ж можна выказаць дум? Сяло асталася ў памяці далёка —

са старасвецкай дзічкай па мяжы. Дарога пыліцца і горк-
не. А чым сустрэне заўтрашні дзень?..

Пасле-е-дні-і но-оняшні-і дзянё-очак
Гуля-аю з ва-амі я, дзрузья-а...

Сонца пачынае спадаць. Трывогамі і новым плачам на-
бліжаецца горад. Будуць апошнія словы, апошнія гала-
шэнні — падзеі, слёзы і боль. Нават песня прыціхае, нібы
стойваецца і напружваецца перад тым, як кінуцца
ў распач.

— За што ваяваць мы будзем, Рыгор? — пытае Андрэй.

— За хлеб. За той кавалак хлеба, якім мы з табою
дзяліліся.

— Дык яго ж няма ў нас!

— От і ваяваць будзем за яго.

Мабыць, толькі цяпер адчуваецца, як мала гаварылі
між сабою сябры.

— Хіба ж вечна на чужое шчасце навішны працаваць
гэтыя рукі? За што ж мы ідзём ваяваць? Што мы пакіну-
лі дома? — зноў пытае Андрэй.

— О, каб хто адказаў! Я таксама хачу папытацца пра
гэта. А можа, хто і ведае, як адказаць? Можа, толькі трэба
ўмець прыслухацца?

Горад дыхае настоепаю ў камяніцах спёкаю. Пахне пе-
рапражаным гноем вуліц. Брук грыміць стукатам колаў
і конскіх падкоў. Едуць, ідуць. Цягнуцца з усіх дарог —
з куфэркамі, з клункамі; з ботамі, з лапцямі, босыя; з пра-
важатымі і адцы; без слёз і з плачам; п'яныя і цвярозыя;
каханыя і забытыя — па станцыю.

А за-аўтра-а рана-а, чуць свято-оча-а-ак,
Запла-ача ўся мая-а сям'я-а...

Цягнік пыхкае параю і сапе. Перагукваюцца світкі.
Запрэжаныя і паадпраганыя, матаюць хвастамі коні.
Апошнія хвіліны расставання. Рукі не могуць наабнімаць-
ца. Вочы не могуць наглядзецца ў вочы.

— Бывай, Уладыська, можа, больш і не ўбачымся. Не
памінай ліхам, калі дзе што было. Не баўся — напішы.
Можа, бог заступіцца... мо вернешся. Не забывай баць-
кі... — кажа стары Барэйка сыну.

Шапка коўзаецца ля чырвоных, даўно высушаных го-
рам воч. Губы трасуцца і кривяцца, прыкусваюцца зуба-
мі, каб не заплакаць...

— Мамка, не плач. Хіба паможаш слязьмі? Дасць бог, скоро скончыцца — месяцы два-тры і буду дома... — кажа бялявы хлапчына, стаўшы адразу аслупяпела-цвярозым.

— Браткі мае, куды ж вы мяне гоніце? Не хачу! На што мне вайна гэтая? Каця! Кацечка... Абармоты! Нягоднікі!.. — тузаецца і крычыць селавы каваль Галузоўскі, выпінаючы шырокія грудзі.

— Не скавычы!

— Давай па апошняй!

— Вып'ем!

— Налівай!

— Не журыся, не тужыся, яшчэ дзеўкі не звяліся!..

— А дзетачкі ж мае! А мой жа ты Лявопка! А мой жа ты родненькі! А на каго ж ты мяне пакідаеш? А каго ж я буду даглядаць? А каго ж я буду з полейка сустракаць? Ой-ёй-ёй! А ці ж вернешся? А ці ж дачакаюся? Ды без цябе ж полейкі пазарастаюць! Ды без цябе ж вішанькі пазасыхаюць! Ой-ёй-ёй!.. — галосіць старэпьякая цётка Хрысціпа.

— Кіньце вы!..

— Андрэйка, родненькі, пешта сэрца маё пядобрае чуе. Дай хоць апошні раз пагляджуся на цябе.

— Што ты, Алеська!

— Куды я цяпер дзенуся?

— Алеська, усё будзе добра, мацуйся...

Жанчына не плача. Жанчына глядзіць сухімі гаручымі вачыма і ломіць пальцы. Хустка з'ехала на плечы, на шыі б'ецца тоненькая жылка. Андрэй бярэ рукі, распчэплівае пальцы і цалуе, цалуе іх без канца. Жанчына не ўмеє плакаць — мабыць, ад гора, — на губах у яе толькі смага, запечаная як боль.

— Беражыся, Андрэйка. На свеце няма ў мяне больш нікога, апроч цябе... Я дурная — цябе не заб'юць... Цябе не могуць забіць, Андрэйка!.. Ты будзеш жыць!.. Божа ж мой...

— Алеська!..

— Не, не, я не буду плакаць, Андрэйка... Навошта гэтая вайна? Куды ты пойдзеш?..

Цягнік здрыгануўся. Сігнал. Кароткі, востры — як пож. Патоўп застыў. Раптам заварушыўся, загудзеў. Апошні прарэзлівы свіст.

— Беражы сябе, Алесья!

— Андрэйка!..

Алеся закрывае рукамі твар. Нейкую хвіліну стаіць так, а тады падае ў драбіны і ўся калоціцца ў пемым рыданні...

На бруку валяюцца шматкі пакамечанай паперы, палоскі расплюшчанае саломы, счарнелыя трэскі, аскепкі шкла ад разбітых пляшак, конскі гной, а паверх лажыцца вечар і цішыня, абмытая чалавечым горам.

Чаеціна другая. ЛІСТЫ

Прымоўкла сяло, аўдавела.

Бывала, у летнія вечары, як толькі клаліся змрокі, сяло пачынала жыць другім, вечаровым жыццём. На прызбах збіраліся пасядзець старыя — успомніць бывалешнія гады, сілу; маладосць, расказаць якую бывальшчыну ці добрую выдумку; напастарэкаваць пра надвор'е, гаспадарку, сёлетні ўраджай або нават успомніць, як Пятрок Галузоўскі сватаў сваю Кацярыну і пазычаў ботаў у царкоўнага старасты Ладымера, каб з фасонам хоць прайсці пад вянец. На парогах па адной, спакваля, як бы знячэўку, налучаліся бабы — у тых свае клопаты і бясконцы селавы пераказ пагудак, навін. А на вуліцы, на лаўках, прыкрытых цёмным голлем разложыстых клёнаў ці кустамі густога бэзу, збіраліся хлопцы, дзяўчаты, і там за поўнач стаяў смех, звінелі песні і ўсімі ўторамі заліваўся дыхавічны гармонік. Пасядзець збіраліся да часу, а тады спакваля, неўзаметку, надымалася Галя ці Мар'я, пробавала пазяхнуць, нібы збіраючыся ісці спаць. Але тут жа, гэтак жа спакваля і неўзаметку, збоку, невядома адкуль, паяўляўся Саўка ці Зміцер, папраўляў свой чуб ці шапку, і пара неўзаметку знікала. Чаго ім ісці дахаты, калі на вуліцы так многа яшчэ другіх ціхіх, непрыметных лавак і клёнаў ці парканаў і пералазаў, дзе можна да золку прастаяць, шэпчучы вечна маладыя і вечна жаданыя і гарачыя словы, і ў самай глыбокай і цёмнай ночы бачыць бляск воч, і чуць вечна цёплы пах валасоў, і слухаць ранішні пошчак салаўя, і па розвіт ламаць у руках халаднаватую галінку вішні, а пасля панесці на губах след самых салодкіх і самых цёплых губ? Або — чаго ім спяшацца дахаты, калі ноч ведае бясконца многа самых патаемных сцежак, па якіх можна хадзіць, не блудзячы і не знаючы стомы?

Але самыя салодкія хвіліны ля брамак, калі ў апошні

раз сустракаюцца ўжо крышку прыпухлыя і цяпер падаткія губы.

А ўзімку, калі на вуліцы лютуе вятруга, круціць завіруха ці смаліць мароз так, што аж трапчаць вуглы хат, — як добра пайсці на вячоркі ці на ігрышча, чуючы кароткі скрып пад пагамі. Недзе забрэша сабака, азавецца другі на гэты халаднаваты брэх і — сціхне, залезшы ў будку. А на вячорках будзе непрыметны дотык ці позірк, самы найлепшы, бо сказаны ўпотаі, шэпт — усё гэта недзе між жартаў, між смеху, між песні ці нават у гневе. А на ігрышчы будзе гармонік і бубен, і можна кружыць і кружыць — да папрадух, да новага золку. І не важна — спаў ці не спаў, а як толькі той золак — ужо на нагах, на рабоце, і зноў чакаеш, каб скарэй прыйшоў вечар...

А гэта — цішыня. Непрывычная, доўгая, як сама туга.

Увечары на вуліцы стала пуста, гола: з канца ў канец не сустрэць чалавека. Нібы ляжыць бяскопца дрымота ці одум. Так, хіба прысядзе неяк квола на лаўцы чалавек колькі дзяўчат, каб папудзіцца, падзяліцца дзявочай журбай. Або — збярэцца ў каго на прызбе пару дзядкоў ці калек, каб папэйкаць люлькі ды папрастарэкаваць, што насталі дзіўныя часы. А больш за ўсё можна ўбачыць ля калодзежа салдатак, у якіх бездап гора і дум, падзей і чаканняў, турбот і непакойства.

— Ну як жа, Ганначка, твой нічога не піша?

— Палучыла заўчора, Хрысцінка, — божа мой! Вайна, піша, не прывядзі бог якая вялікая. Чакае, што адправяць па пазіцыю... Хоць бы жывы толькі астаўся.

— А ад майго катора пара як цяма апі вестачкі.

Жанчына не можа больш гаварыць: у горнасці крывацца губы, і канцом фартуха яна выцірае вочы.

— Ну, от хіба — не плач! Ці ты адна такая? Унь каваля Галузоўскіх, кажа, на кавалкі разарвала... Божухна, што робіцца на свеце!..

Першую восень прыбраліся. Ухадзіліся з сепажакіямі, пазвозілі збажыну. Пад азімае цягалі гной, разбівалі, заворвалі, гібеючы на вятрах і чакаючы, што вось зноў — можа заўтра — вернуцца гаспадары, што не будзе больш ні салдатак, ні вайны, ні гора. Аж яно і зіма прайшла, і настала зноў лета, а чаканню не было канца.

Вечары апускаюцца маўклівыя і кароткія. Вуліца ля-

жыць задуманая і доўгая. Дзявочыя шэпты і смех паяўляюцца недзе знячэўку і тут жа знікаюць. Уздыхаюць прысады на дарогах і дзяды на прызбах. Усхліпваюць салдаткі і мацяркі. Рыпяць калодзежы і вароты. Брэшуць сабакі і пляткаркі. З фронту радзей атрымліваюць пісьмы. Калі хто атрымлівае іх — збіраюцца, каб паслухаць і толькі горш разварушыць пакуту.

Алеся позна вярнулася дахаты. Калі ў каго вялікая сям'я, то хоць малыя ці старыя пешта робяць: ці хату падмятуць, ці свіней пакормяць, ці карову падояць, ці ў печы выпаліць, а Алесі — усюды трэба паспець самой. Пойдзе ў поле, Міхаську завядзе да цёткі Прузыны ці да цёткі Альжбеты, а ў самой цэлы дзень сэрца шчыміць. Дзе ж там хто дагледзіць яго ці пакорміць чужы гэтак, як яна, матка свайго дзіцяці? Мо галодны там, мо гібее ці разрываецца ад плачу? А мо дзе на вуліцы папаў пад калёсы ці ўваліўся ў студню? Божа мой, чаго толькі не перадумае матчына сэрца!

Дома адразу супакойваецца сэрца і на нейкі час усё забываецца. Цётка Прузына ці цётка Альжбета на розвіт кажа колькі слоў:

— Ат, паплакаў трохі, дык мала што бывае...

А Міхаська ўжо стаіць каля спадніцы, збірае ў пальчыкі фальбоны.

— Мамка, а я не плакаў.

— Добра, сыноч.

— А ты ўжо нікуды не пойдзеш?

— Не, сыноч, зараз спаць будзем.

— Спаць?

— Ага.

— А мы вячэраць будзем?

— Будзем, сынку, а як жа. Еш скоранька...

Лёгшы ў пасцель, мяккімі пальчыкамі ловіць матчыну руку. Светлымі вочкамі глядзіць у твар, пытаецца:

— Мамка, а дзе наш татка пачуе?

Вочкі глядзяць, просяць адказу. Але што можа сказаць яна таму, хто не ведае яшчэ страшэнных жахаў жыцця? Абпіме, нацалуе ў лобік, у шчочкі, абцалуе мяккія, такія дарагія ручкі.

— Спі, сынку... Татка скоро вернецца...

А калі засне Міхаська, падымецца пад пасцеллю — высокая, схуднелая, з вачыма сухімі і агністымі, з тварам строгім і мужным, поўным удумнага хараства. Доўга стаіць гэтак, астаўшыся толькі са сваімі думамі. Моўчкі зві-

ніць поч. Апамятаецца і зірне наўкруга. Хіба заснеш цяпер? Падыдзе да стала, высуне шуфляду, дастане лісты.

«Дарагая Алеся,— ніша ў першым лісце Андрэй.— У першых радках свайго пісьма спяшаюся сказаць табе, што я жывы і здаровы, чаго і табе жадаю ад госпада бога. Магу сказаць, што, як у нас там гаварылі, быдта вайна пабудзе не больш як тры месяцы, то гэта няпраўда. Мабыць, яна скончыцца не так скоро, бо вельмі поўна народу і нас многа абучаюць.

Можа, скоро пашлюць на пазіцыю, то я прашу цябе — не гаруй, бо калі бог паможа, то і жывы астануся.

Беражы сябе. Ці здаровы Міхаська? Цялушкі прадай ды на зіму купі валёнкі, а з тых аўчын, што вісяць у каморы, аддай пашыць кажух.

Больш пісаць няма чаго. Вельмі нуджуся. Нямаладу што аддаў бы, каб хоць разок паглядзець на цябе. Перадай паклоны ўсім родным ды знаёмым: дзядзьку Амельку, Барэйку, Ігнату, цётцы Прузыне, Альжбеце ды Банадысю Салавейку. Поблізу мяне тут Рыгор Караневіч і Лявон Саладуха, мы часта бачымся з імі, і яны перадаюць табе паклоны.

Жыві здарова. Многа разоў цалую цябе.

Твой Андрэй».

Можа, у лісце нічога і не сказана важнага, а для Алесі ў кожным слове — кавалак жыцця. «Гаварылі, быдта вайна пабудзе не больш як тры месяцы», — а хіба ж не чакае яна кожны дзень, кожны вечар Андрэя? Якая б гэта была радасць! Якое б гэта было шчасце! Раптам чуе Алеся, як нехта ззаду бярэ яе голаў, яна заплюшчвае вочы і пазнае, пазнае тыя рукі і падатліва адкідае голаў, але — пуста. Толькі пякельная, балючая мара. Дзе ён цяпер? Што цяпер думае, ці ўспамінае яе? Дзе ляжа спаць? А можа, ляжыць дзе пад кустом, абліваючыся крывёю, і ніхто — ніхто! — не паможа яму. А яна не можа там быць. Хто ж выхадзіць яго, калі не яе рукі? Хто дагледзіць, падасць?.. Дзе ж бог, дзе справядлівасць, дзе чалавечая праўда? «Зрабі валёнкі, пашый кажух...» А хто ж аб табе паспагадае, мой дарагі, мой любімы Андрэй?..

Другое пісьмо, такое ж самае — адтуль, з невядомасці і адчаю:

«Добрага дня, дарагая Алеська. У першых радках свайго пісьма спяшаюся сказаць табе, што я жывы і зда-

ровы, чаго і табе жадаю ад госпада бога. Магу сказаць табе тую нядобрую навіну, што ўжо з месяца як ляжу ў шпіталі, толькі ты не пужайся. Рана не вельмі вялікая, і я ўжо бадай што зусім направиўся і сам хаджу па палаце і выходжу пасядзець на ганак. Калі напраўлюся як мае быць і не пашлюць на фронт, то, можа, прыйду на пабыўку. Кожны раз мяне наведваюць нашы хлопцы — Рыгор Караневіч з Лявонам Саладухам. З імі я яшчэ больш падружыўся, бо я і не ведаў дасюль, што яны такія харошыя і разумныя хлопцы. Іх вельмі любяць усе ў нас тут.

Напішы, як управілася з гаспадаркаю, ці ўсе здаровы.

Больш пісаць няма чаго. Перадай паклоны дзядзьку Амельку, Барэйку, Ігнату, цётцы Прузыне, Альжбеце, Банадысю Салавейку і ўсім родным і знаёмым.

Многа разоў цалую цябе, хоць завочна.

Твой Андрэй».

Так і заснула над разгорнутымі, тысячу разоў перачытанымі лістамі, акропленымі слязьмі, каб пазаўтра зноў сустрэць такі ж самы, як учора, як заўчора, як тыдзень, як месяц, як год назад, дзень — з маўклівым, стоеным чаканнем нейкага цуду, што нарэшце, можа, абарвецца гэты бяскопча доўгі і пакутліва цяжкі сон...

Прыходзяць салдаткі. Гэтак жа сама і чакаюць, і спадзяюцца, і вераць — без веры як цяжка было б жыць чалавеку. Алеся піша ім лісты. Яна не пытаецца, што каму трэба напісаць туды, — усё гэта да самай кропелькі вядома ёй, — а садзіцца і кажа:

— То ты памаўчы трошкі, Ганначка. Я прачытаю табе, а тады ўжо ты направиш ці дадасі што.

Міхаська спіць. На сталае сніць і сніць роўным бляклым святлом сваім лямпна. Ганна моўчкі глядзіць, як ходзіць і ходзіць Алесіна рука, пакідаючы на няроўнай паперы радкі.

— Напішы, Алеська, што ўбраліся са збажыною, што ад Падласкі бычка пакуль што гадую. Няхай ён там думае, што дома ўсё як мае быць, а калі сам вернецца, то няхай ужо прабачае...

— Напішу, Ганначка.

А калі чытае Алеся напісаны ліст — Ганна за кожным разам усхліпвае і дзівіцца: яна ж нічога не казалася, а Алеся ўсё напісала так як трэба. Як жа разгадала яна чужыя думы?

— Дзякую, Алеська. Як жа ты складна ўсё гэта... Не ведаю, чым табе і аддзякаваць.

— Нічым не трэба дзякаваць, Ганшачка. Адно ў нас гора...

Чаго не спадзявалася Алеся, дык гэта таго, што зойдзе да яе калі Наталя. Але зайшла. У парозе сказала:

— Добры вечар у хату.

— Добры вечар. Праходзь.

Яны ніколі не былі сяброўкамі — Алеся з Наталяй. У іх нават маўклівая, глухая непрыязнь. Чаму? А хто ж яго ведае. Мабыць, таму, што Наталя не можа трываць, каб хто мог перабіваць ёй дарогу. Наталя гады па чатыры маладзей, і калі яшчэ бралася ў дзеўкі, то ўжо зайздросціла, што каля Алесі так поўна ўвіваецца хлопцаў. Што ў ёй такое, у Алесі? Ні хараства якога кідкога, ні роду. Нават не відаць, каб Алеся сама вельмі давала ім патачкі — як бы нават не глядзіць у той бок. Але ж так: дзе ні паявіцца Алеся, то там будзе і весела, і жвава — могуць песні пайсці, могуць танцы, ад яе могуць пачаць карагод. Яна ўмее неяк так не то паглядзець, не то сказаць слова, не то нават намаўчаць, каб усё было дарэчы. Яна ведае, дзе трэба жартаваць, і, асабліва, ведае, дзе трэба перастаць з жартамі. Не кожны хлопец можа пахваліцца, што жартуе з Алесяй. А кожны цягнецца да яе нават тады, калі пазнаецца з другою. З гэтага дзівілася Наталя, тады яшчэ пачынаючы баяцца Алесі.

Але аднойчы Наталя заўважыла, што яна ўжо не падлетак і што ёй па хараству няма роўнай. І каля яе пачалі раптам кружыць хлопцы. Калі? Непрыкметна неяк гэта прыйшло. Яна не выбірала каго аднаго — навошта? Трэба, каб каля яе былі ўсе! Яна скакала з усімі, кружыла ўсіх, усім смяялася яе дзве ямачкі на шчаках і ўсім пырскалі сінецькімі іскрамі вочы. Усе былі харошыя ёй. Злавалася яна толькі на аднаго — за непакорнасць — на Караневічавага Рыгора. Той не заўважаў яе. Ну, пэўна ж, той гарнуў да Алесі, і толькі сябар яго — Крывіцкі Андрэй — стаяў на дарозе. Рыгор зневажаў яе. Гэта было ясна і недарэчна. І аднойчы была перавышана мера знявагі. Калі, як трэба было гэта па танцы, Наталя падышла да Рыгора, каб запрасіць на круг, той ветліва падставіў Уладыся Барэйку.

— Я цябе, Рыгор, — сказала Наталя.

— Не магу, Наталя, прабач.

— Чаму ж так?

— Ты ж з усімі, а я з усімі не ўмею.

— Як хочаш,— сказала Наталя, заліўшыся чырванню.

Паплакаўшы дома, назаўтра ўвесь дзень цікавала Наталя, каб сустрэцца з Рыгорам, і зрабіла так, нібы гэта выйшла знячэўку... Што зрабілася, бог яго ведае — ці то сэрца ў хлопца ўмала, ці... — але Рыгор з таго часу пачаў выбіраць Наталю. А пасля і не ўбачыў, як яму без яе стала пудна.

Але да Алесі непрыязнь не прайшла. Усё-такі варта было быць напагатове: часта бачыла Наталя, што хлопец з ёю-то кружыць, а пазірае туды, дзе стаіць Алеся. А пасля, калі ўжо нават і замуж выйшла Алеся,— след непрыязні астаўся сам сабою.

І ўсё ж Наталя прыйшла.

— То праходзь жа. Чаго ж стаіш ля парога?

— Ды я так, Алеся. Бачу, гарыць у цябе лямпа, і завярнула.

— І добра зрабіла.

— Доўга ж не спіш.

— Клопату хіба мала...

Наталя не перамянілася, адно толькі што папаўнела і ямачкі на шчаках сталі яшчэ харашэй. Так, хіба толькі трохі менш сіняватага аганьку стала ў вачах. А ў рухах і ў паставе, можа, трохі паявілася стомы.

— Як жа жывецца адной?

— Цяжка, вядома.

— Усе да цябе ходзяць, Алеся, табе ўжо, мусіць, і надакучыла гэта. Можа, і мне паможаш?

— Што ж такое, Наталя?

— Кажуць, Рыгор табе пісаў, ці што?

— А ты хіба яму не пішаш?

— Не.

— Чаму ж гэта?

— І сама не ведаю. Ён не напісаў ні разу, пу і я маўчу.

— Андрэй часта пісаў пра яго.

— То як жа ён там?

— Ну, паранены быў.

— Божухна... Ты, Алеська, папішы яму ад мяне паклон.

— А сама не будзеш?

— Не.

— Злуешся за што, ці як?

— Не ведаю, што робіцца са мною, Алеся. То мне здаецца, што ў нас адно толькі жарты былі, то часамі так заходзіцца сэрца, што месца сабе не знаходжу... Што мне рабіць, скажы? Ведаш, што я часамі думаю?

— А што?

— Паеду да яго.

— Як гэта?

— А ў сёстры міласэрныя запішуся. Ну што за жыццё ў мяне тут? Мадзееш толькі, пудота кругом. А я не ўмею так.

— Ці да таго цяпер, Наталя?

— Да таго! Мне жыцця свайго шкада. А там хоць мо дзе галаву сабе скручу, але ж ведацьму, што бачыла свет і людзей...

Непрыемнасць асталася ў Алесі ад гэтай гаворкі. Здалося ёй, што не пра Рыгора прыйшла пагаварыць Наталя, а можа, пра тое, што папраўдзе мадзее яна тут, не ведаючы, куды дзець сябе. Шкада стала ёй Рыгора і злосць на Наталю. Не такое дзяўчыны трэба было яму. І, мабыць, сам аб гэтым пападумаў ужо, калі нават і слова напісаць не сабраўся.

След гэтай гаворкі астаўся ў Алесі надоўга.

Вельмі позна варочалася Алеся з млына. Стамілася. Нагаравалася. Добра, што хоць мужчыны патрапіліся,— на якое гарышча мяшкі трэба было цягаць! А па дарозе так добра думаецца. Кош ідзе паволі, не смяшваючыся. Не то спаць, не то марыць хочацца. І, лежачы на мяшках, з заплюшчанымі вачыма, уяўляецца дом. Бацюхны, як падалася гаспадарка! На хляве пачала аплываць страху — трэба калаціць кулі, папраўляць. А з чаго будзеш іх калаціць, калі саломы не хопіць на зіму нават карове? Абгніў, абваліўся наркан. Праўда, яна сама накрысе яго расцягала, калі не стала чым наліць у печы. Паламаліся вароты, трэба папраўляць шулы — хіба гэта ёй над сілу? Трэба будзе хоць дзядзьку Амельку папрасіць. Брыдка ж — і перад сабою, і перад людзьмі.

І раптам уявілася, што дома чакае Андрэй. Прыйшоў, распрануўся, на цвіку вісіць яго шыцель, а сам ён у гімнасцёрцы, пытаецца ў Міхаські, дзе мама, ходзіць, тупае на хаце — чакае яе. Яму здаецца вельмі доўга — выходзіць

на вуліцу, аглядае сам увесь двор, ужо прыкідвае, з чаго дзе пачаць папраўку.

— Ой, як апусцілася ўсё ў цябе, Алеся,— кажа ён сам сабе.

— Но, каб ты здох! — паганяе Алеся каня. Ёй трэба вельмі спяшацца.

На дварэ цёмна, пуста — усё так, як найве. Яна ведае, што сама ўсё гэта выдумала, але, не распрагаючы каня, бяжыць у хату. Усё, як найве,— адзін спіць Міхаська, цішыня,— а ў яе, у дурной, так калоціцца сэрца. І яшчэ горш ад гэтай душнай, непатрэбнай мары.

А пазаўтра прыходзяць два лісты. Адзін — шырокі, тонкі, з чырвоным крыжам і з пячаткаю на канверце. І пячатка, і крыж, і дробныя літары замітусіліся, заскакалі так, што нічога нельга разабраць. Адно, што ў галаве нешта моцна пачало стукаць — удар за ўдарам, удар за ўдарам,— наганяючы кроў. Нешта грознае, вялікае, як бездань, і бязлітаснае, як прысуд, пранізвае свядомасць.

«Не можа быць! Не можа быць!» — крычыць і пратэстуе свядомасць.

А літары, чырвонымі радкамі надрукаваныя на машыныцы, таксама ўдар за ўдарам, удар за ўдарам — наганяючы кроў,— бязлітасна крычаць:

«Палкавы шпіталь са спачуваннем паведамляе аб заўчаснай смерці па баявой варце за веру, цара і айчыну Вашага мужа Андрэя Крывіцкага.

Вечная памяць герою».

Другі ліст, непрачытаны, выслізгвае з рук. Розум не крычыць больш «Не можа быць!». Гэта ўжо ясна і няўхільна. Чырвоныя літары пачынаюць заплываць слязьмі. Каб не ўнасці, Алеся намацвае рукамі халодную шурпатасць сцяны...

На дварэ сінім, тошкім ветрыкам падыхае адліга. Капае са стрэх. Звоніць вясна. Каля прызбы кроплі ў капяжы выбіваюць ямачкі, і пырскаюцца, і пырскаюцца драбнюткім мяккім сейвам.

Алеся застывае каля сцяны, прыкрыўшы рукамі твар. Буйныя кроплі слёз сочацца між пальцаў, і плывуць, і плывуць — збягаючы ручайкамі — гарачыя, пякучыя слёзы.

Поруч стаіць маленькая постаць, стараецца дастаць і адарваць ад твару матчыны рукі, каб зірнуць у вочы.

Часціна трэця. ЯШЧЭ АДЗІН ГОД

І вясна прыйшла.

Такая самая, як летась, як залетась, як кожны год: звонкая, пявучая, зялёная, кучаравая і маладая. На лузе красавала трава. Зачарнела і запахла на полі ралля. Вуліца высахла, прыбралася ў кучаравую зелень усё тых жа летуценных ліп і клёнаў. Час лечыць усялякія рапы — зноў паявіліся песні, лёгкія стракатыя сукні і смех. Няважна, што не падта зграбна ходзяць пальцы ў кульгавага музыкі Банадыся — усё роўна можна пакружыць на вуліцы, размахнуўшы каляровыя фальбоны спадніц. На тое і нядзеля, каб можна было перадыхнуць. І ў Наталі сінеюць вочы і акругляюцца ямачкі на шчаках. Рыгор? Эх, навошта жыць учарашнім, а ці можа чэзнуць і блякнуць дзявочая маладая краса?

Рыпіць, захліпаецца Банадысёў гармонік. Кружаць, звонка вішчаць дзяўчаты. Нават старыя збяруцца, абкружаць, абступяць, на кіі паклаўшы бароды. Расце, гарэзуе маладзёж. Эх, каб гэта да старых ды варочалася тая жва-васць!

— Ганна, давай тупнем, ці што?

— Пакажы, пакажы, Амелька, сваю кульбу.

— А можа, ты хочаш, Хрысціца?

— Адчапіся, грахаводнік! Траха не здох учора...

І Алеся спаткала вясну — тымі ж самымі клопатамі і рупескам. Раней хоць была надзея — цяпер пічога яна не чакала. Адзін Міхаська расце падобны на бацьку — і тыя ж самыя вочы, і пастава такая ж. І што больш патрэбна? А яшчэ добра, што і салдаткі не забываюць. Што значыць напісаць якое пісьмо — яна ж так налаўчылася гэтаму, — а затое можна падзяліцца душою. І гора ўсіх ляжыць перад вачыма як сваё, ужо пічым непапраўнае гора.

Адсяваліся ў полі. З цямна да цямна. І, можа, таму, што ў кожнага свой хатні рупесак — кожны спяшаўся хутчэй вярнуцца дадому. Густа змрокі лажацца на палетак, а ў Кацярыны Галузоўскай астаюцца добрыя гоні непасаджанай бульбы. Спяшаецца тая, да мокрай спіны прыліпае сарочка, а змрокі гусцеюць і гусцеюць. Спыніла Алеся жанок.

— Жаначкі, давайце пасобім кабеціне.

— Божухна, то хіба ж у нас у саміх работы няма?

— Там жа каровы не доены.

— Як вам не брыдка, жапкі, — гнеўна папікае Алесья. — А хіба ж Кацярына не такая салдатка, як вы, і ў яе дома менш клопату? Што нам значыць гуртам памагчы ёй — тут жа работы на макава зерне, а беднай заўтра зноў прыйдзеца цягнуцца сюды... Калі ўжо каму падта цяжка, то няхай ідзе, але не ўсе ж такія. Паможам, жаначкі.

Вядома, усе памаглі, і з таго часу Алесю ўсе ўбачылі неяк па-новаму. Цяпер добра заўважылі, што Алесья можа і разумна параіць, і дастаць, і зрабіць, і дамагчыся; што робіцца куды лягчэй і святлей, калі пабудзеш ды пагаворыш з Алесьяй.

Адзвінела вясна. Набракае гарачаю стомаю лета. У полі калышацца збожжа. Пылам горкнуць дарогі. Жапкі ў кузні зубяць сярпы, мужчыны ўсцілаюць заперы і набіваюць косы. Пачынаецца касавіца. Зцямна ідуць на сенажаці, каб як мага больш увіхнуцца з расой. Цяпер не наўда ўжо стала, што ўсюды з мужчынамі робяць салдаткі.

— Алесья!

— Што, Макар?

— А мне здаецца, што ты харашэць стала.

— Цьфу табе на язык!

— Што харашэць, то, можа, і не праўда, а што касец з яе маладзецкі стаў, то верна.

— А ну паспрабуй, Алесья, пакажы яму, што не лыкам шыта...

— А, думаеш, пабаюся? Давай — станавіся!

— Што — я? Ты от з Ігнатам.

— А хоць і з Ігнатам.

Няхай сабе жарты, няхай смех — а не хочацца, каб перад жанчынаю апраставалосіцца. Замахнуўшы шапку на патыліцу, самы ладнаваты цяпер мужчына на сяле, белабілетнік Ігнат Макаарчук, яшчэ не стары мужчына, становіцца ў пракос першы: няхай паспрабуе яшчэ пацягацца з ім Алесья! З усіх шнуроў сыходзяцца паглядзець на снаборніцтва. Ігнат уганяе кассё ў зямлю, выцірае свежаю сакавітаю травою касу, звініць мянтанкаю, растапырваецца і плюе ў далоні, расціраючы іх адна аб адну. З посвістам махнула каса, мякка, падатліва схілілася і лягла трава. Размах у Ігната шырокі, паварот пляча дужы, посвіст касы нявучы.

Алесья пачакала, пакуль увойдзе Ігнат у шнур, і такса-

ма плюнула ў рукі. Яна зрабіла колькі кароткіх узмахаў, каб стаць у захад, і калі павярнула і стала ў пракос — ладна, неяк сакавіта і жвава засвітала яе каса. Толькі по-свіст карацей, як у Ігната, і плечы ў Алесі вузей. Ігнат адышоўся на некалькі крокаў; роўна і прывычна распроставаюцца яго плечы, з кожным узмахам ён ступае крок наперад і кожны раз чуе, што гэтакі ж по-свіст не адстае ад яго пят. Вось пара памянціць ужо касу, пара нанова папляваць у рукі, а ён махае яшчэ і яшчэ, каб по-свіст ззаду аддаліўся, прыціх, але ён не адстае, а роўна, рытмічна насядае на пяты.

— Паціскай, Ігнат, паціскай!

— Не паддавайся, Алеся, паляж!

— Трымай порткі, Ігнат, зваляцца!

— Пакажы, як салдаткі ўмеюць, Алеся!

— Алеська, не падгадзь!

Не, не будзе мянціць свае касы Ігнат аж да таго куста. Не можа быць, каб не адсталася гэта шыбеніца. Толькі ж у грудзях не ханае чым дыхаць. Эх, гэты чортавы пот яшчэ кропля за кропляй аблівае твар, горкі, саленаваты, уядаецца ў вочы!..

Шырока раскідае плечы Ігнат, ціжэй угіпаецца шыя, але раптам спыняецца, паварочваецца назад і цяжка дыша, рукавом выціраючы гарачы твар.

— А пу вас к чорту — хопіць!

— Наша ўзяла!

— Ды дзе там — ваша?

— На печ табе пара падавацца, Ігнат!

— А яшчэ выхваляўся!

— Быў Ігнат, ды пайшоў назад!

— Не, не, чалавеча, яшчэ гадзішся!

Алеся апіраецца на кассё. Высока ходзяць, падымаюцца грудзі. На лоб палазяць і ліпнуць мокрыя валасы. Хоча засмяцца, але ўсмішка не выходзіць, задыхаецца.

— Не думай, што адолела, Ігнат, — пяхай сабе на тваім будзе. Не магу больш!

— То-та ж — здаешся, — кажа Ігнат весела, бо ён і не думаў, што Алеся прызнае за ім першыство.

Не важна, хто каго перамог, але затое ўсім весела і хораша. Цяпер можна перадыхнуць.

Ігнат лажыцца ў пракос. Зпоў выцірае блінчасты твар і кажа:

— Скажу адно: замуж цябе трэба выдаваць, Алеся.

— Ну, сватай, — у тон жарту адказвае Алеся.

— От гэта ўжо цяжэй: Амелька — старават, я — бракус. Прыйдзецца табе пачакаць, пакуль вырасце які падшываец.

— І пачакаць можна, — пагаджаецца Алеся.

Наталі хочацца быць разам, — і пажартаваць, і пасмяяцца там можна, — але яна садзіцца ў пракос наводдаль і ўсё перакусвае і сплёўвае травінку. Зноў на дарозе ў яе стаіць Алеся. Гэта ж проста няшчасце адно! Але што ж — на пракосе пяхай. А хараством ёй ужо не ўзяць...

Той другі ліст, што непрачытаны выслізнуў тады з рук у Алесі, быў ад Рыгора. Толькі пасля, калі ўляглося першае гора, Алеся ўспомніла пра яго і прачытала. Яна не магла зразумець гэтага ліста. Больш за ўсё, мабыць, незразумелым было тое, што сам Рыгор паказаўся новы, не такі, якім ведала яго па сяле. Рыгор пісаў:

«Ты не ведаеш, Алеся, якую радасць дала мне, прыслаўшы свае некалькі слоў прывету. Ты не толькі перадала мне поклон, як гэта часта пішуць — перадай поклон таму і таму, — а ты ў Андрэева пісьмо ўлажыла невялічкую пісульку знарок для мяне, і я мог чытаць яе сам, трымаючы ў руках так, як гэта робяць усе салдаты. Мабыць, табе цяжка зразумець, чаму я так гавару, і я пастараюся растлумачыць.»

Калі мы ўсе жывём у сям'і ці сярод сваіх людзей, то мы не ведаем нават, што такое можа быць адзінота. Я сам не ведаў гэтага. І от цяпер я салдат, вакол мяне толькі салдаты, і хоць мы тут у цеснай сям'і, але ў кожнага ёсць дом, родныя, дарагія, блізкія, а калі няма такіх, то хоць знаёмыя. Скажу адно, што, можа, ніхто так не сумуе па цёплым слове з дому, як салдат. Яму тады тут і цяплей, і ўтульней, і радасней, ён адчувае, што ён не адзін. І калі праходзіць год, ідзе другі, можаш падумаць сабе, як гэта страшэнна баліць, калі табе не прыслаў ніхто нават вестачкі, быдта ты нікому не патрэбен і цябе няма на свеце. Калі ў нас палучаюць пісьмы, то гэта ўсё адно як свята. У людзей тады і на сэрцы хораша, і яны добрыя і шчаслівыя. Я толькі глядзеў і зайздросціў усім гэтым людзям, салдатам. І раптам я сам мог чытаць такое ж пісьмо, трымаць яго, як і другія, у сваіх руках. За гэта дзякую табе, Алеся. Магу толькі сказаць, што я вельмі зайздросчу Андрэю і кожны раз пытаюся ў сябе: чаму гэта другім так шанцуе? Чаму

гэта ў Андрэя такое шчасце? Тады сам сабе кажу, што я сам вінаваты: я пераступіў цябе Андрэю, бо ён быў маім старэйшым сябрам, і я, можа, табе ніколі і не казаў, як у свой час кахаў цябе. Андрэй не будзе гневацца на гэта, ён ведае ўсё, што я пішу табе.

Прабач, Алеся, гэта, мусіць, я гавару ўжо лішняе. І, можа, гавару гэта таму, што не ведаю — буду жыць ці не, убачымся больш ці не — то няхай сабе ты будзеш ведаць пра тое.

З Андрэем мы былі тут бадай што разам увесь час. Толькі з тыдзень таму, як яго адправілі з другой часцю на фронт, і не папаў я з ім толькі таму, што зноў ляжу ў шпіталі і напраўляюся. Вельмі шкада, што мы разлучыліся. Мы заўсёды былі з ім дружныя, а тут яшчэ больш пазналіся, і я б сказаў, што абодва мы перамяніліся многа. Вельмі многа тут харошых разумных людзей, у якіх шмат чаму можна навучыцца.

Яшчэ хачу сказаць от што. Ты напісала мне пра Наталю. Не ведаю, як табе і сказаць, але мне здаецца, што з Наталю ўсё ў нас было выпадкова. Пра гэта я думаю, калі быў яшчэ дома. Калі я і кахаў яе, то гэта, можа, ад таго, каб затушыць нейкі боль. Мне часамі проста было шкада яе, так мне здаецца цяпер. Хоць я нічым не магу папікнуць яе, але я думаю, што не мой гэта лёс.

Перадай ёй прывітанне.

Калі не давядзецца ўбачыцца, то не памінай мяне ліхам, Алеся. А тое, што сказаў я, — забудзь, гэта было проста так — як споведзь.

Жадаю табе самага лепшага шчасця.

Рыгор».

Алеся тады не перадала прывітання Наталі — не да таго было. А цяпер часамі думала, што, можа, Наталя і ведае пра гэта і, можа, таму так і цураецца яе. Было няёмка, але нешта ў ёй гаварыла: «Ат, і не буду перадаваць». Бо ў тым лісце было многа такога, чаго Алеся нікому не магла б сказаць.

Нарэшце, пад канец лета, паявіўся на сяле першы герой вайны. Неяк з самага рання ў нядзелю распеслася чутка, што вярнуўся з фронту Уладыслаў Барэйка. Барэйка жыў на канцы сяла, так што мала хто бачыў, як ён учора пад вечар прыкльпаў дадому па дзвюх высокіх мы-

ліцах, без аднае нагі і з медалём на левай грудзііне шыняля. Па сяле толькі прабегла гаворка:

— Барэйкаў Уладысь паявіўся.

— Ну як ён?

— Без аднае нагі, калека.

— Бачыш ты...

Нарэшце, пасля таго як адслужылі ў царкве, па ўсёй вуліцы прайшоўся Уладысь. І праўда — на вельмі тонкіх, выслізганных зграбных кіях, шырока пераступаючы адною праваю нагою. Хоць па дварэ вельмі цёпла, але Уладысь кльпае ў шыпялі, і з левага боку на кулястай істужцы павым колерам наблісквае і матляецца Георгіеўскі крыж.

Уладысь ідзе паволі, вітаецца з усімі, каго сустракае, скідаючы шапку, а каб скіпуць яе, то сунімаецца, апіраючыся на мыліцы так, што нага астаецца далёка ззаду. За ім следам бяжыць чарада дзяцей і сунімаецца тады, калі сунімаецца і Уладысь.

Часамі, калі многа дзе людзей стаіць каля варот ці сядзіць на лаўцы, то Уладыся кожны падзвае да сябе.

— Божухна, што ж з табою зрабілі, Уладысь?

— Мала што, — адказвае Уладысь, нібы саромеючыся. — Ці тое яшчэ бывае. Мог прыйсці і без дзвюх або і саўсім без галавы.

Падобна, што Уладысь хоча жартаваць, але жарту ніхто не падтрымлівае.

Уладыся шкада. Як жа перамяніўся ён! Быў хлопец, здавалася, яшчэ зусім малады, а гэта — мужчына, толькі ўвесь пакамечаны пейкі. Проста не пазнаць. Твар схуднеў, падаўжэў, вочы сталі вялікія і пейкія падта ясныя, шыя тонкая падымаецца з каўпяра.

Людзей каля Уладыся збіраецца ўсё больш і больш. Мужчыны здароўкаюцца за руку. Уладысь не хоча садзіцца — стоячы яму відаць усё сяло. Нейкае меншае яно стала — з канца ў канец відна вуліца.

— Ну, як жа там — ці скоро канец?

— Кажуць, што пемцу стала вельмі крута?

— Забітых многа бывае?

— Ну, як харчы там, скажы?

— Не, мабыць, толькі выхваляліся нашы. Мабыць, не такая ўжо малая і сіла ў немца...

— Дзе ж нагу адарвала?

— Ну, а крыж жа за што палучыў?

— Скажы, Уладысь, вельмі страшна бывае?

— Вядома, страшна, — нарэшце гаворыць Уладысь Ба-

рэйка і не ведае, што можна расказаць, каб папраўдзе было відаць, што страшна.— Бывала, цэлыя дні грукаціць, кругом бомбы ды снарады рвуцца, кулі свішчуць адна за адной, галавы нельга выткнуць, а табе трэба ісці ў бой.

— А конча ісці?

— Ну, а як жа?

— І ты хадзіў?

— А куды ж ты дзенешся.

— Ну, а калі другі не можа, то як?

— Не можа! Там ніхто не папытае — можаш ты ці не можаш,— ідзі!

— А як жа табе цяпер — пенсія якая будзе, ці як?

— Якая там пенсія! За веру, цара і айчыну — от і пенсія.

— Здорава!

— Ага. От і мая пага там асталася не за панюх табакі: капітана свайго Пігульскага прыйшлося вывалакаць.

— Здароў, Уладысь! Цябе і не пазнаць,— глядзіць сіпаватым зіркам і падае руку Наталя.— І мыліцы, і медаль. Можна, усе скора вернуцца?

— Вернуцца-то, мабыць, не скора.

— Ідзі дадому,— раптам кажа Наталя.— Чакаюць цябе там. Маці пераказвала — вельмі забавіўся,— гаворыць яна і чакае, каб разам ісці.

Бацькі яе, Рудзінскія, таксама жывуць па канцы сяла. Нават не на канцы, а наводшыбе, так, як бы свой хутарэц. Не то што ўжо падта каб прытача вялікая ў гэтым была, а ўсё ж як-ніяк — і зручней, і мажней, і гаспадарка відней. А раз так, то відней і сама Наталя.

— Хадзем жа,— кажа Наталя.— Усё роўна мне таксама дадому!

Яны ідуць поруч па ўсім сяле. Няважна, звалі ці не звалі Уладыся дадому,— няхай сабе гэта яна сама прыдумала,— але Наталі трэба прайсці з ім: усё ж такі героі. Пра яго цяпер усюды пачнуць гаварыць. А можа, ёй трэба папытацца, ці не бачыў ён там Рыгора?

Не, пра Рыгора Наталя не пытаецца.

— На цябе цяпер усе глядзяць, Уладысь,— кажа Наталя.— Ты цяпер стаў вунь як вядомы.

Дзён колькі Наталя стараецца ўсюды напаткаць Уладыся. Яна не можа ісці з ім блізка, бо Уладысю трэба перастаўляць мыліцы, кожны раз адкідаючы іх трохі ў бакі,

але гэта нават яшчэ цікавей: больш кідаецца ў вочы другім, а самой ёй наводдаль лепш можна бачыць, што Уладысь стаў высокі, што ў твары стала многа печага дарослага, а худоба нават пасуе яму.

Гэты раз Наталя пешта вельмі вясёлая. Каля Уладысевага двара яны сунімаюцца, і Наталя кажа:

— Садзіся на лаўку, Уладысь, бо табе ж, мабыць, цяжка стаяць.

— З табою магу пасядзець, суседачка,— кажа Уладысь.— Бо, можа, і сам стану трохі харашэй.

— Перастань толькі балбатаць... Ты скажы мне,— пытаецца Наталя трохі счакаўшы, калі яны сядзяць разам,— ты скажы мне: вашы там камандзіры, афіцэры па фронце жывуць разам з вамі?

— Дзе ты бачыла! Яны самі па сабе: у іх і лёкаі, дзеншчыкі гэтыя, як мае быць.

— Ну, а жанкі там ёсць? — пават нечакана для сябе пытаецца Наталя і глядзіць на Уладыся трывожна.— Як ім там жывецца?

— Не, вашага брата там няма,— упэўнена адказвае Уладысь.— Ну там дзе ў тыле, можа, каля шпіталю ці каля тых жа афіцэраў адіраюцца. Дык ім там, нічога не скажаш, выгода!

— А чаму?

— Ну што ты! — зноў упэўнена гаворыць Уладысь.— Там яна кожная як пані сябе дзяржыць. Ідзе, а на яе кожны вочы вылуплівае.

— Ой, які ты смешны! — весела гаворыць Наталя і спяшаецца дахаты.— Ну, пайду, бо з табою бог ведае дакуль заседзішся...

А дома аднойчы Кандрат Рудзінскі спыніў Наталю каля дзвярэй, калі тая збіралася на сяло.

— Часта я, дачка, бачу, як ты з гэтым сапляком бязногім паседжваеш. Каб гэтага больш не было!

— Чаму, тата?

— Найшла з кім цягацца — з атопкам нейкім. Якая тут слава Рудзінскім? Падумаеш — мігдаль начапіў, нейкі крыж там аблезлы, а з тых мігдалю багаты не будзеш, цяпер многа іх паначапляюць.

— Я ж гэта так сабе, тата. Вы нічога не ведаеце...

— І ведаць не хачу, і не трэба мне гэтага! Зноў з нейкім пустабрэхам звязалася, як з тым Караневічам. Я праз цябе хачу, можа, у людзі выбіцца, бо не такога табе шукаю. Мне чалавек у радыю трэба, а не балабошка якая, і

ты перастаць мне гнюсіцца з ім, каб на сяле языкамі плявузгалі!

— Вы нікога не шукайце мне. Я сама сабе знайду, каго трэба,— кажа Наталя і выходзіць, моцна бразнуўшы дзвярыма...

Пад восень то туды, то сюды пачалі ездзіць цэлыя абызвы салдат. На фўрманках вязуць кулямёты, жалезныя зялёныя скрыні з патронамі, сёдлы; пачыпаюць хадзіць надзейныя чуткі, што скоро такі капец вайне. Па сёлах у падмогу бяруць фўрманкі. Дзесяцкі Апікей бегае з двара ў двор:

— Амелька, заўтра запрагай сваю кабыліцу ды збірайся ў дарогу. Кацярына, табе таксама чарга. У армію павязеш амуніцыю ці там салдат, хто яго ведае. Можа, на тыдзень, можа, на два, гэта ўжо справа не мае галавы. Да Доктаравіч ці да Сіняўкі — не магу знаць. От так, чалавеча...

Да Алесі шустра забягае кірпаты салдат.

— Вы гаспадыня?

— Я. А што б вы хацелі?

— Адпа жывяце?

— Адна... Сыноч певялікі.

— Добра.— Салдат праходзіць па хаце, адчыняе дзверы і глядзіць у бакоўку.— Чыста. Вельмі добра.

— Шукаеце чаго, ці як?

— Трохі толькі сыравата,— кажа салдат.— Прашу крыху праналіць. Сёння мы займаем у вас гэту кватэру. Будзе пачаваць наш камандзір, штабс-капітан Пігульскі.

Праз нейкі час з'яўляецца штабс-капітан, а салдат цягне яго чамаданы. Штабс-капітан высокі, ладны, выбрыты, на ботах у яго звіняць шпоры. Ён аглядае пакой, потым Алесю, мабыць, яму ўсё падабаецца — твар вясёлы.

— Можаш ісці, Харчанка,— кажа штабс-капітан салдату.— А мне, мабыць, гаспадыня паможа тут разабрацца. Праўда, гаспадыня?

— Гледзячы што, пане афіцэр.

— А тут сякая-такая дробязь: дастаць з чамадана бялізну, зрабіць нейкі парадак, падрыхтаваць пасцель.

— Можа, не патраплю я вам?

— Глуштва. Салдатка? Мужа забілі? Адна? Вельмі

добра... Не, я кажу, што пакой нішто, добры ў вас. І так, што... і гаспадыня ў мяне добрая. Хорошая гаспадынька.

— Я не ведаю, як раскладаецца ваш ложкак.

— Глупства... і не трэба... Ёе вельмі пязручны. Навошта ж, калі ў вас тут стаіць свой, хатні. Проста магу толькі параіць: сцяліце на дваіх. Праўда ж, мая добрая гаспадыня?..

— Пане афіцэр,— выпростваецца Алеся і строга глядзіць у брыты твар,— я люблю толькі харошыя жарты. Калі гэта не жарты, то можаце шукаць другой гаспадыні,— і Алеся выходзіць з бакоўкі.

Штабс-капітан высока падымае бровы, крывіць усмешку і, надзеўшы пальчаткі, ідзе на сяло. Так, прагуляцца, паглядзець, што за людзі. Праз колькі часу яго бачаць разам з Наталяй. Яны стаяць проці царквы ля цвінтара, а тады ідуць па сяле.

Восеньскае невысокае сонца грэе ласкава. У ліпах ды клёнах, што падняліся над вуліцаю шырачэзнымі кропамі, толькі часамі шэпчацца ветрык. Сям-там праплыве павуцінка і лена зачэпіцца за плот. Праедуць калёсы, пакінуўшы за сабою след пылу, які доўга не хоча асядаць.

Наталя ідзе, сіняваты агеньчык яе воч гарыць і пырскае танюткімі іскаркамі, ямачкі на шчаках харашэюць. На сукенцы яе поўна стракатых, як кляцовае жоўтае лісце, кветак. Ніколі яна яшчэ так не хадзіла! Надзіва ўсім! Што было ў тым Рыгору? Хоць не, Рыгор — не кажы, таго забыць няма як. Але ж гэта не бязпогі Уладысь, у якога і славы тае было адно што на які месяц. А тут жа паглядзець — адны пагоны якім бляскам гараць: чыстае золата! І нават на ботах, на халявах пад каленямі цэшкі! Трэба прайсці па ўсім сяле — і не раз, і не два! — а найбольш паўз вокны ў Алесі. Гэта ж не Андрэй, і не Рыгор нават... Ды цяпер і бацька не будзе сварыцца...

— Не разумею, проста не разумею,— кажа штабс-капітан,— каб педзе ў глухім сяле была такая дзяўчына. Ды вы ж царэўна, ды вы ж нешта зусім незвычайнае, вам трэба толькі ў Парыж.

Парыж? Дзе яна чула гэтае слова? Госпадзі, парэшце хоць адзін чалавек зразумеў яе! От адкуль была ўся тая нуда, што не давала ёй быту, уся млосная смага нейкай пякельна-салодкай жадобы! От адкуль мадзела і бунтавала яна, не ведаючы, куды дзяваць сябе! Можна, папраўдзе толькі ў тым Парыжы і маглі б сказаць, што такое Наталя? Нездарма ж хацела пайсці яна хоць у міласэрныя сёстры —

яна б там адразу была на людзях... Пройдзем жа, пройдзем яшчэ па вуліцы — з канца ў канец, з канца ў канец! — няхай усе паглядзяць...

А пад вечар штабс-капітан варочаецца на сваю кватэру разам з Наталяй. Ён шчыльна зачыняе за сабою дзверы ў бакоўку, але гаворыць зпарок моцна, каб чуцён быў яго голас.

— Ну, пэўна ж, я разумею вас, вам трэба вялікі свет. А вайна, што ж — у гэтым таксама ёсць свая пікаптнасць. Пытаецца, ці страшна? А от я зараз вам раскажу. А каб вам было весялей, то мы вып'ем па малепькай чарачцы віна. Праўда ж?..

Наталя ціха нешта кажа, нешта смяецца і спрабуе ціха не згаджацца.

Алеся не спіць і не тушыць агню. Калі далёка за поўнач выходзіць Наталя, Алеся спыняе яе.

— Пачакай, Наталя, — кажа Алеся, — што ж ты не хочаш паглядзець у вочы?

— Чаму ж, магу і паглядзець: я нічога пі ў кога не ўкрала.

— Усё неяк не даводзілася сустрэцца з табою: даўно яшчэ Рыгор табе прывет у пісьме пераказваў.

— Можа, не тое, Алеся, ты хочаш сказаць?

— Я хачу сказаць, што сараматніца ты, Наталя, от што. Што ты робіш? Куды ты пускаешся?

— А ты не злуйся, Алеся, што не цябе выбіраюць: я ж не вінавата ў гэтым.

— Нягодніца ты!..

А неўзабаве прыйшоў на пабыўку Рыгор.

Стаяла зіма. На платах пышнымі шапкамi ляжалі снягі. Сады серабрыліся цяпётамi інею. Алеся малаціла на таку, калі ў варотах паявіўся цень.

— Памагай бог, Алеся.

— Дзякаваць, — адказвае Алеся, яшчэ не зірнуўшы. А калі зірнула — зусім незнаёмы стаіць чалавек у шыпялі, у шапцы з апушчанымі вушамі і з тварам загарэлым, як улетку.

— Рыгор! — парэшце кажа Алеся і кідае цэп. — Я ж цябе не пазнала. Як жа ты — ці даўно заявіўся? Ну, хадзем жа дахаты.

Можа, таму, што Рыгор быў разам з Андрэем, як роднаму ўзрадавалася яму Алеся. Спякла яешню, абегала да-

стала гарэлкі. Рыгор пават, здаецца, вырас. Без шыняля, у суконнай гімнасцёрцы, ён выглядае поўны, не то што быў некалі кавалер, а — мужчына.

— Ці надоўга ж, Рыгор?

— На два тыдні.

— Калі заявіўся?

— Ды толькі што — сёння.

— Дзе ж быў? Наталю бачыў?

— Не бачыў — чуў. Не будзем гаварыць пра тое, не варта.

— Ну і добра.

— Пра Андрэя — што ж табе расказаць? Гэта вельмі цяжка — не вернеш. А жыць жа трэба жывым клопатам.

— Не кажы ты, Рыгорка. І чаму яно так зроблена, што ўсё выходзіць не так, як хочаш?

Праходзіць дзень, праходзіць адвячорак, а Алесі здаецца, што яны яшчэ толькі разгаварыліся. А раніцаю зноў прыходзіць Рыгор, аглядае ўсё Алесіну гаспадарку, ківае галавою.

— Папраўляцца многа трэба табе, Алеся.

Можа, таму, што пяма куды дзець сябе, але Рыгор распрапаецца, падымае кінуты ўчора Алесяй цэп, пачынае дамалочваць. Абтрос салому, выбраў кулі, зноў староніць на таку — і так поўны дзень грукае і грукае.

— Рыгор, ты ж не рабі мне брыдка. Што людзі могуць сказаць?

— А што яны скажуць? Ды няхай сябе і гавораць. Дай мне пасобіць табе.

Назаўтра прыходзіць зноў: папраўляе паркан, робіць новыя вароты, свежымі кулямі залаплівае стрэхі. Бадай штодня прыходзіць да Алесі Рыгор. Алеся толькі дзівіцца, як у яе ўсё то павее, то папраўляецца, то прыходзіць да ладу. Алеся ведае, што гэта нядобра, але і не можа сказаць, каб перастаў прыходзіць Рыгор, — ёй самой пуднавата, калі Рыгор з дзень не пакажацца. Дзён з два ездзіў у лес, павазіў дроў.

— Можа, хоць успомніш калі, Алеся, — кажа Рыгор нарэшце.

Алеся глядзіць на яго і, падумаўшы, нібы сама сабе, кажа:

— А мне цяпер і памятаць больш няма каго, Рыгор.

— А што ў лісце да цябе я пісаў аднойчы — не забыла?

— Не.

— Неяк я думаў і нават Пяталі сказаў быў, што не вярнуся сюды, — намаўчаўшы, гаворыць Рыгор. — А калі б мяне хто чакаў тут, то я б вярнуўся.

— Вярніся, Рыгор, — кажа Алеся ціха.

Калі ж скончылася пабыўка, Рыгор прыйшоў развітацца.

— Дай я табе скажу адну рэч, Алеся.

— Кажы, Рыгор.

— Павінен сказаць табе, што я цяпер трохі не такі, як быў рапей, і таму не падта дзівіся з мае гаворкі. Скажу табе, што, можа, скоро будзе ў нас новая вайна.

— Чакай, я цябе не разумею.

— Можа, прыйдзеца ваяваць дома, супроць сваіх паноў, багацеяў, фабрыкантаў.

— Ты мне кажаш нешта страшнае, Рыгор.

— Вядома, страшнае. Бо трэба ж, каб той быў багаты, хто робіць.

— Хто ж табе гэта дазволіць?

— Ніхто. От таму і можа быць новая вайна, кажу. Дык от што, Алеся. Там я прывёз з сабою сякіх-такіх паперакці кніжак. Дзе трохі я іх раздаў на дарозе, а дзе трохі ўжо і тут парасоўваў. Гэта паперкі такія, што трэба хаваць. Я табе іх пакіну. Ты сама ціхенька іх прачытай, раскажы, каму можаш, а дзе і падкінь у людзі. Няхай падумаюць. Што можаш — тут, што — у воласці, а што дзе — у другіх сёлах. Толькі кажу табе — вельмі асцерагайся.

— Божа ж мой, а гэта трэба?

— Трэба, Алеся. Бо і нам жа нарэшце ў свеце трэба звацца людзьмі...

Паехаў Рыгор, пакінуўшы па сабе нейкі новы, нязвычайны клопат. Не праводзіла яго, не плакала Алеся, а от усё роўна астаўся новы неспакойны боль.

Часціна чацвёртая. ЗЯМЛЯ

Было так:

Яшчэ марозамі ціснула зіма. На вуліцы, каля брамы, суняў поп Ладымера, царкоўнага старасту. І ад таго, што падазваў ён пальцам, здалася Ладымеру, што нешта важнае хоча сказаць яму бацюшка.

Калі падыйшоў — нагнуўся той, украдліва, тонка паглядзеў у вочы і над самым вухам сказаў:

— Чуў? Цара скіпулі!

Аж прысеў Ладымер. Азірнуўся кругом — хаця б ніхто не пачуў,— і заўважыў толькі: вельмі многа свяцілася сонца на выезджанай вуліцы.

— Што вы, бацюшка, бог з вамі!

— Ды так, Ладымер. Акурат так, як у евангеллі сказана: смутныя часы насталі. За тое і карае бог. І вайна, і голад, і памор усякі: адхіснуліся людзі ад бога. Вераваць больш трэба, Ладымер... Адрокся. Сам чытаў...

Тады ціха, асцярожна панёс Ладымер на сяло навіну. А ў пядзелю ў царкве гарачае казанне казаў бацюшка, падымаючы рукі ўгору,— пра смуту, пра Русь і пра веру ў госпада бога.

Гаворка ўсялякая адразу пайшла. Хто шкадаваў, хто перапужаўся, хто радаваўся.

— Падумаць толькі.

— А што там думаць — дабро вялікае было!

— Каму дабро, а каму — хвароба.

— Але ж хоць парадкі былі, а цяпер жа як?

— Можна, яшчэ і лепшыя стапуць. Жывуць жа на свеце людзі і без цароў, і — нічога.

— Яшчэ і лепш нават.

— Дык от жа Алесі ў сані адозву падлажылі надоечы,— чытала яна, дык там жа, у-у...

— Ды што ты?..

— У-у... і пра зямлю, і пра памешчыкаў, і пра ўласць усялякую сказана.

— Як усялякую?

— А так: каб усё ў свае рукі бралі, значыць — рабочыя і сяляне, мы, значыць, беднота.

— Ну, гэта ўжо выдумкі.

— Такія ж выдумкі, як мыліцы ў твайго сына ці яго чортава знагарода. Чаму, скажам,— і правільна! — каб зямля была ў руках працоўнага чалавека, а не ў крывасмока якога — чаму закону такога няма?

— Пачакаем, можна, і будуць такія законы.

— Калі іх чакаць, то, ведама, зробіць. Толькі ці не на нашу шыю?

— Самім трэба, а не спадзявацца на каго. А то і будзе так, як дасюль: нават сервітуту адсудзіць не маглі.

— Нешта поўна адразу хочаце.

— Як поўна? У каго поўна, то таму яно і не патрэбна.

— Дзе так хто казаў, што ў Алесі афішкі нейкія чуў? Пачытаць трэба. Хадзем, пяхай пачытае...

— Хадзем!

Чытала.

Слухалі. Маўчалі. Гаманілі. Зноў маўчалі і гаманілі, без канца думаючы непрывычныя і нават страшныя цяпер думы свае, у якіх ясна і пуката праступала адно: трэба зямля!

Пасля паявіліся пезнаёмыя, петутэйшыя людзі. Студэнты, салдаты, чыноўнікі — хто там пытаўся, адкуль яны і навошта бадзяюцца. Важна было паслухаць, што скажуць — трэба ж брацца да нейкага ладу. Наладжвалі мітынгі то каля школы, то на цвінтары каля царквы, абавязкова так, каб прамоўца быў далёка відзён — ці то з ганка, ці то з якой дзежкі ці скрыні. Слоў гаварылася многа — часамі адным чалавекам, часамі ўсімі галасамі адразу так, што зразумець было цяжка. Часцей за ўсё чутно было: народ — новая ўлада — воля — устаноўчы сейм — вайна да пераможнага канца. Прамоўцы любілі такія словы, іх добра было гаварыць, выкідаючы перад сабою руку. Але больш за ўсё падабалася, калі гаварылі — рэвалюцыя! — бо за гэтым словам заўсёды ішло следам слова — зямля!

— То як жа зямля ўсё-такі: будзе мужыку ці не?

— Нам што цара там скінулі — пыважна. Нам абы жыць лягчэй стала.

— Нам пра зямлю расталкуйце. Чыя зямля будзе?

— Увага! Нашай айчыне пагражае смяртэльная небяспека ад ворага. Найпершая наша задача — дамагчыся перамогі над ворагам — вайна да пераможнага канца. І толькі пасля перамогі можна будзе вырашаць свае дзяржаўныя пытанні, у тым ліку, само сабою, і пытанне аб зямлі...

— То як яно будзе вырашана — невядома, а вайна — вайшой.

— Наваяваліся! Унь на сяле то калекі дамоў паварочаліся, то сіраты пааставаліся...

— А калі гэты сейм будзе?

— Сейм калі будзе?

— А можа, і без сейму зямлі дадуць?

Снег пакрысе растае. Лысеюць пагоркі. Чарнеюць дарогі. Вясна ідзе, расцілаючы далёка празрыстую яснасць адлігі, у якой добра відзён сіні край паискага лесу.

Вясна ідзе спакваля. Парыцца і сохнуць пачынае зямля, выгінаючыся шпурамі па ўзгорках, западаючы ў лагі.

— Араць пачынаць трэба...

— Новай, мусіць, не будзе, не дачакаемся...

— Канечне, не дачакаешся, калі сам не возьмеш. Хто ж табе прынясе яе? Думаеш, сам пан Ёдка адцураецца, ды прыйдзе, ды паклоціцца табе, ды скажа: «Дарагія мае мужчынкі! Так мне абрыдла гэта зямля! Так поўна яе ў мяне і столькі клопату мне з ёю, што прашу вас напамілы бог: забярыце яе барзджэй ад мяне! Забярыце, пакуль мяне ад яе не парвала...»

— Кінь ты, не да жартаў!

— Абы зубаскальствам чалавеку займацца.

— Ну, пачакаем крыху. Зробяць жа нешта — дадуць.

— Дагоняць ды і яшчэ дадуць.

— Пачакаем.

Чакалі. Адсеяліся. Прайшла вясна. Падымаліся вятры, праносілі шэрыя хмары, разрываючы іх на шматкі. Чакаць рабілася цяжка. Такімі ж шматкамі, парванымі і пакамечанымі, варочаліся думы.

Аднойчы, будучы ў воласці, Алеся сустрэла свайго селявіка, пра якога прайшлі ўжо ўсялякія чуткі, — Саладуху Лявона. Быў той у шырокім шынялі з адарваным хлясцікам. Хлясцік матляўся на адным гузіку, і гэтак жа матляўся пусты левы рукаў — рука асталася недзе там, у вузенькім анопчыку. Адною рукою абпяў Саладуха Алеся, ускрыкнуў:

— Дарагая зямлячка мая, Алеся!

Пасядзелі на возе, Саладуха расказаў, што ўжо тыдні са тры дабіраецца дадому, не падта спяшаецца, і каб не Алеся — і ў Грэску прабадзяўся б яшчэ дзён са тры.

— Куды мне спяшацца, — гаворыць Саладуха — Я лепш па дарозе людзям што раскажу, а што ад іх пачую. Так і харчуюся. А як у вас — зямлі ў пана яшчэ не забралі?

— Не давалі яшчэ, — кажа Алеся. — Усё чакаем, што сейм гэты скоро будзе: прыезджалі да нас прадстаўнікі розныя, абяцалі.

— Чакаем!.. — абураецца Саладуха. — Не прадстаўнікоў — Леніна слухаць трэба. Уся зямля працоўнаму чалавеку павінна належаць, от як.

— Чакай, то гэтак ж пехта павінен зрабіць? Закон такі павінны зрабіць, ці як?

— Рабочы клас зробіць такія законы! Бальшавікі, чулі такіх? І мы, сяляне, павінны такі закон зрабіць!

Каля воза збіраюцца людзі. Праціскаюцца, каб стаць бліжэй. Як жа не наслухаць добрага чалавека?

— Раскажы, чалавеча, раскажы!

— Як там па людзях што робіцца?

— А то ў нас дык усе агіцірнікі гэтыя — розуму ніяк у іх не дабярэшся. Раскажы, чалавеча.

— Што ж, магу расказаць. Чаму цар зямлі мужыку не даваў? У намешчыка была яна, зямля ўся! Хто цяпер у новым урадзе? Тыя ж самыя памешчыкі! Ёдкі, Шмоткі — усялякая брыда. Дадуць яны вам зямлі ці не — як думаеце? То-та ж — чакайце! Што рабіць, пытаецеся? Адабраць! Сілаю браць, от што! Ім цяпер трэба канчаць вайну нашымі, як бачыце, рукамі — вось яна, паглядзіце — пустым рукавом матляецца. А як скончаць вайну — капечне, ім будзе спакойна, і што захочуць з вамі, тое і зробіць. Ваяваць з капіталістам, з буржуем, з абшарнікам цяпер трэба, мужчыны. Самім зямлю браць трэба!

— Нешта занадта ты, чалавеча.

— Якое занадта — святая праўда!

— Табе, Рудзінскі, можа, яна не вельмі і патрэбна!

— Толькі так, мусіць, праўды і даб'ешся.

Саладуха прыехаў разам з Алесяй. Пайшоў па сяле — пабачыцца ж трэба з селявікамі. Усё ж такі хто кум, хто брат, хто сват, а хто хоць дзесятая вада на кісялі, а пабачыцца трэба. Па дарозе з кожным суняцца можна — распытаць пра жыццё, расказаць, паглядзець ды падзівіцца — тытупём пачаставацца, каб гаворка душэўней пайшла. Пасядзіць Саладуха на лавачцы, пастаіць каля плота з кім — адной рукой пачне круціць цыгарку, а сусед глядзіць, глядзіць ды і скажа:

— Дай памагу.

— Ты-то паможаш,— скажа Саладуха.— А от ці паможа той, каму я руку аддаў?

Паволі пойдзе гутарка пра тое, што гавораць на фронце, што не з тым, з кім трэба, вайна ідзе, пра селявыя цястачы, гора і бяdotу бяскопцую. Што пяма чым хлява паправіць, што тын у калодзежы абваліўся, што восі нават няма з чаго зрабіць — лесу дзе возьмеш?

— Як лесу дзе возьмеш — пад бокам жа!

— Пад бокам, ды не твой. Тры пядзелі хадзілі з Амелькам да папа — дзе там...

— І не дасць, дарэмна хадзілі.

— А як, скажы ты, Лявон,— ты ж паглядзеў свету — як у другіх гэта?

Цягуча, нудна праходзіць лета. Мулкае нешта, беспаспэкайлівае расце ўнутры. Падымаецца злосць, і тады аднойчы пехта кажа:

— Сход трэба склікаць. Ды і парашыць сходам...

На сходзе гавораць доўга і горача. Саладуха падымаецца на ганак школы. Ён тыцкае сваёй правай рукой педзе ў канец вуліцы, крычыць:

— Чакаеце, што сам Ёдка прыйдзе к вам? Не дачакаецеся!

Селавы багатыр, Карней Басалыга, над галовамі кулаком трасе:

— Што вы робіце? Пабойцеся бога!

Поп стаіць ля брамы свайго двара. Ладымер бегае то сюды, то туды: трэба ж сказаць бацюшку, што чыняць бязглуздыя людзі. Ах, якая на свеце стаіць смута!

— Абармоты!

— Нягоднікі!

— Абяцанкамі толькі кормяць!

— Чаго там валаводзіць — хадзем да Ёдкі!

— На дабраце няхай, а не — дык сілаю!

Парашылі — да пана.

Па зямлю, па сервітут, па выган, па лес!

Па дабраце, а не — дык з крывёю, з гноем, з попелам змяшаць!

Пайшлі...

А пасля:

Чорная, маўклівая ляжала зямля. Гпаў вецер хмары. Ірваліся, варочаліся яны, плылі за лес.

Чорныя думы сталі. Цяжка варочаліся, пакіпалі — як прыгаркі.

— Ага, выкусілі...

— На чужое пагналіся...

— Валацугі!

— І нагайкі, і шашкі знайшліся, нягоднікі!

— Чакай, не ўсё яшчэ!

— Мабыць, не тая рэвалюцыя была...

Восень. Далёкая сінь. У сінь іржышчам упіраюцца шнуры. Аплятаюць іх бясконцыя палыны і межы...

Ападаюць лісты.

І, як лістамі, душу ўсцілае глухая, пякельная горыч...

Часціна пятая. ГАСПАДАРЫ

Дзесяцкі Анікей скоранька ідзе па сяле, забягаючы ў двары. Стукае асцярожна кійком у шыбіны, крычыць тонка, высока:

— На сход!

Хто выглядае ў акно, хто выходзіць на ганак, перапытвае:

— Чаго, Анікей?

— На сход, кажу, на сход! Вельмі важна!

— Прыехаў хто?

— Ат, чаго там пытацца? Барзджэй збірайся.

— Згары ты пяхай, не пайду!

— Будзеш каяцца, чалавеча... Табе кажу.

Неўзабаве, каля тае ўсё школы, пачынаюць збірацца. Хто ў лапцях, хто ў ботах, хто ў кажушыне. Хто на скорую руку, а хто як мае быць — нават папругай падперазаўшыся. Пакурваюць, чухаюць патыліцы, пытаюцца адзін у аднаго:

— Пра што сход?

— А кадук яго ведае.

— Не маглі пачакаць да пядзелі.

— Мусіць, важнае нешта.

— Дзіва што важнае — повага цара скінулі.

— Як?

— Ну як — Керанскага пяма ўжо.

— Кінь плявузгаць.

— Кажуць, папам ужо — капец!

— То-та, я гляджу, учора мне якраз у Грозаве казалі: пана Брапеўскага трахнулі.

— Як «трахнулі»?

— Ну як — забілі!

— ?

— Кінь ты.

— Я сам не паверыў...

— Завошта ж?

— Прыйшлі зямлю дзяліць, а ён страляць пачаў, салдаты там яшчэ нейкія ў яго былі ці стражнікі... Ну, пакоі спалілі, а яго — прыкончылі.

— Ды што ты чаўпеш, чалавеча?

— Якое чаўпеш? І правільна! Гавары далей!

На ганак падымаецца чалавек. У скураной тужурцы, з даўно не голенай барадой. На расшпіленай грудзіне — сарочка з палоскамі ўпоперак — сіняя з белай, сіняя з белай, — аж у вачах мільгаціць. Зняў шапку, высока падняў над галавой:

— Таварышы!..

Гамонка, шум.

Нехта хоча прабіцца наперад, нехта пытаецца — што за чалавек такі.

— Адкуль чалавек, няхай скажа!

— Можа, зноў міністр які, капіталіст ці падбрэхіч іх?

— Чакай, чалавеча, гэты пешта на падбрэхіча не падобны, можа, наш які.

— Хіба мала іх пад нас падраблялася?

— Не, вунь глядзі, ручышча якая.

— Няхай пагаворыць.

— Давайце паслухаем.

На ганку паяўляецца Алеся. Голас высокі, звінючы — вельмі далёка чуваць яго.

— Мужчынкі, жанкі, ціха! Дайце паслухаем добрага чалавека. Улады памешчыкаў больш няма, а цяпер мы самі як бы ўлада наша. Будзем выбіраць сваю ўладу!

— Ну, то пяхай скажа!

— Няхай гаворыць!

— Ціха!

— Таварышы!

Натоўп замоўк, прыціснуўся да ганка. Нехта скінуў вялікую шапку — можа, так чутней будзе.

— Таварышы сяляне і сяляцкі! Імем рэвалюцыйнага камітэта аб'яўляю, што з сённяшняга дня няма ў нас ні Керанскага, ні цара якога, а ёсць улада рабочых і сялян. З гэтага часу вы не рабы паноў і фабрыкаптаў, а самі гаспадары зямель і фабрык. Цар і буржуазія здэкаваліся з нас, ашуквалі, прымушалі праліваць пот і кроў, а на каго? На таго ж памешчыка і фабрыкапта. Таварышы! Цяпер у вас свая ўлада — савецкая. Ленін падпісаў дэкрэт, што зямля прыналежыць працоўным сялянам. Дык бярыце ж стрэльбы ў рукі і абараняйце сваю ўладу. Абараняйце фабрыкі і заводы, абараняйце зямлю, бо ўсё гэта ваша... Выбірайце камітэты... Няхай жыве рэвалюцыя! Няхай жыве савецкая ўлада!.. Няхай жыве Ленін!

— Ур-ра!

— Няхай жыве рэвалюцыя!

— Няхай жыве Ленін!

— Дайце сказаць!

— Калі будуць дзяліць зямлю?

— Чаго там дзяліць — самі раздзелім!

— А хто ў нас будзе за ўласць?

— Таварышы!..

— Салдаткі і мужчыны!.. — Алесін голас звінючы, але цяпер ніхто не чуе яго. Адным плячом прабіваючыся, на ганак ускоквае Саладуха.

— Таварышы, выбірайце камітэт! Давайце каго ў камітэт, каб нарадак у нас быў. З камітэтам і будзем вырашаць усе справы...

— Які там камітэт — Саладуху!

— Лявона Саладуху!

— Алесю Крывіцкую!

— Макарчука Ігната!

Галасавалі. Падымалі рукі. Махалі шапкамi. Курылі. А калі выбралі камітэт, аднекуль праціснуўся на мыліцах сваіх Уладысь:

— А цяпер — да пана!

— Правільна!

— Чакайце — няхай камітэт...

— Што камітэт — без камітэта ўправімся.

— Правільна!

— От няхай цяпер пастраліе...

— Таварышы!

Патоўп не слухае. Хвалюецца. Гудзе. Трасе бародамі, цыгаркамi, шапкамi.

— Дашчэнту! Спаліць!

— Навошта ж паліць — сваё, народнае!

— Салдаткі!..

Голас прападае. Грамада бушуе і месіць вуліцу. У паветры кружыць шум. Нехта падымае кулакi. Нехта крычыць і грозіць. Трашчыць у Барэйкі Уладыся мыліца, і ён пераскоквае на адной назе...

— Дзе пан?

— Пана давай!

— У каго пытаешся?

— У цябе!

— А я такі самы парабак, як і ты.

— То чаго шворыш тут?

— Гаспадару. Што, мне не трэба? Сваімі рукамі рабіў.

— А пан — лататы даў?

— Цеперся. Чакаць будзе?

— А аконам?

— Самі шукаем. Быў тут надоечы. Як агнём спаліла.

Хлыпулі ў дзверы. Усходкі наверх, пакоі направа, пакоі налева — не пералічыць дзвярэй. Дываны, жырандолі — аздоба. Першы раз у жыцці заходзяць па-гаспадарску, смела, не скідаючы шапак. Добра колькі! Бяры, мужыкі, пануй, карыстайся — тваё. Што каму — давайце будзем меркаваць. Што — меркаваць? Бі, грамі, каб і следу не асталася! Адчыняй дзверы! Зачынены? Ламі!

Трашчаць дзверы, сыплецца атышкоўка. Амур, крыламі не махнуўшы, бразнуў аб дол.

Перш глядзяць. Ды дзе тут глядзець будзеш — валачы!

Звіняць шыбы. Бразгае посуд. Крэслы, вазоны — побакі, каб не заміналі. Ад падушак, пярын падымаецца драбнюткі пух.

— Як па кірмашы, браткі: што хочаш, тое і выбірай!

— А што — копчылася панства!

Пакоі сталі голыя. На падлозе валяюцца чарапкі разбітага посуду; шукае, дзе асесці, падняты пыл. Нехта іграе на раялі, барабанячы як папала, абы мацней гуло.

— От хоць раз пайграешся, Банадысь, уволю...

— Не кажы ты — вельмі далікатную музыку люблю.

— Яно і відаць па тваіх пальцах.

Высока — ад самай падлогі аж да столі — за цяжкой дарагой рамай зіхаціць кавалак сцяны, адлюстроўваючы кажухі, шынялі, бароды, вочы і нават раяль, на якім іграе спрадвечны пастух Банадысь Салавейка. Нехта з размаху шпурляе туды бронзавай галавой певялічкага цара Мікалая. Спалохана ойкае шкло, танюцькімі пырскамі рассыпаўшыся па падлозе.

— Няхай глядзіцца цяпер, нягоднік!..

Пайшлі курэць і трашчаць маёнткі. Дзе скарбы панскія не даваліся ў рукі дабром — падымалася весела полымя.

Перасталі з амбонаў казаць казанне папы — лепш цішком паскардзіцца дзе надзейнаму чалавеку. Званы перасталі звапіць. Грыміць новая песня:

Далоў, далоў мана-ахаў,
Далоў, далоў папо-оў.
Бі шпікуля-антаў,
Душы кулако-оў.

Капдрат Рудзінскі абурапа крычыць:

— Дзе кулакі? Якія кулакі? Што, я не так гарапашнічаў, як ты, злыдзень? Што ты ў мяне надта ўбачыў, дзе тое багадце ў мяне? А калі якое свіпчо лішняе, то чаму б і табе, другому, не было прыдбаць, як і мне? А цяпер дык кожны ўгледзеў! Басата, галеча — цьфу, каб ты згарэў, такі свет!

— Што я — паменчык, ці што? — гэта ўжо гаворыць Карней Басалыга.

— Паменчык? А мо горш за паменчыка! З свайго ж брата скуру спускаў, усё ў лапы свае забіраў!

— Забіраў? Ці не з табой разам мы бралі ў папа Ёдкі?
А цяпер — угледзеў!

— А як жа, мала табе — ты яшчэ і Ёдкавага прыгарнуў!

— А прыгарнуў — то і добра. Не толькі ж табе, галадранцу. А ты сам прыдбай ды агорай!

— Адцураешся скора. Падавішся.

— І да вас дойдуць рукі.

— Траха не спужаўся...

— Малатарню на вопчаства трэба забраць...

— Навошта трое коней чалавеку, гэта ж непарадак!

— Набудзь! Запрацуй! Сваю будзеш мець.

Ішлі ў камбед.

— Старшыня!

— Што, мужчынкі?

— Як старшыня беднаты — чаму непарадак? Чаму ў аднаго па чацвёра коней, а ў другога — ні аброці па круку? Чым ажывацца будзем? З голымі рукамі ходзім.

— Прыйшлі да цябе, начальніца, — памагай.

— Колькі там вас бяскопнікаў, мужчыны? Давайце спісак зробім.

— Сама ты і пішы, Алеська.

— Пішы мяне першага.

— Што там першага — усіх разам пішы...

Миуць у руках шапкі. Глядзяць на маленькія літары, уздыхаюць... На вуліцы ўжо — ссоўваюць шапкі на патыліцы і глядзяць у поле: па дзічкі, па шпуры, па новую празрыстую сінь далечы, дзе зноў пачынае звінець вясна...

Часціна шостая. ПА СЛЯДАХ БАЦЬКІ ГРОМА

Жудасць занасілася ад вёскі да вёскі. У хатах баяліся начаваць. Па дарогах баяліся ездзіць. З вуснаў у вусны перадавалася страшнае слова — бандыты. Кожнае раніцы прыслухоўваліся — ці няма якой яшчэ больш жахлівай павіны.

— Што бог насылае! Што толькі творыцца!

— Ага! Гэта ж учарашняе ночы ў Карачоўшчыне, кажа, сям'ю Саспоўскага Трахіма дашчэшту выразалі.

— Божухна! Завошта ж хоць?

— А завошта — багацеям быту не даваў, камбедам там быў, ці што.

— От бачыш... Ваўкалакі.

— Ага. Помсцяцца ўсё. А, кажа, унь нашага Уладыся Барэйку ў лесе таксама напаткалі. Падышлі, кажа, трое, ён сама на воз бярвяно клаў — тузаецца там на адной назе, вядома ж, калека,— а яны яму: «Ну, як, кажа, у панскі лес цяпер добра ездзіць? Ніхто не гапяе, нікому кланяцца не трэба». «А не блага»,— кажа Уладысь. «То, можа, цябе і другое нагі рашыць?» кажа адзін. «Не, мабыць, і галаву тут прыйдзецца пакінуць яму»,— кажа другі і здымае, гэ-та, стрэльбу.

А Уладысь жа нашто ціхі, а тут спакойна і кажа: «Калі, кажа, галава мая так патрэбна вам, то можаце рашыць яе. Нагу аддаў на вайне за нейкага там чорта лазатага капітана Пігульскага на дурасці галавы свае, то і галавы шкадаваць няма чаго. Калі я ваяваў дый бярвяна не варты, то нашто мне і галава такая».

— Ну, і што ж?

— Пусцілі.

— Падумаць, от пашапцавала чалавеку. Як жа?

— Ага, распыталі, кажа, яго, адале кажуць: ну, шчасце тваё, калі капітана Пігульскага адратаваў,— едзь! Толькі памятай, кажа, мы праверым.

— А думаеш: і прыйдуць, і правераць.

Вечар лажыўся ціха, трывожна. Зачынялі аканіцы, спускалі сабак з ланцугоў, і ўсё роўна здавалася, што ўсю ноч нехта туляецца ля вуглоў, шкрабае ў шыбы, мацае клямку, тупае па двары.

А дзён праз колькі, нібы без ніякай патрэбы, заходзіць у двор да Барэйкі Лявон Саладуха. Садзіцца на калодзе, якую паставіў Уладысь ля дрывотні, вымае капшук, скручвае папяросу.

— Мо памагчы? — кажа Уладысь.

— Чаму ж: я сам умею — палаўчыўся.

І праўда, да чорта лоўка ўсё гэта выходзіць у Лявона. Між каленяў ён кладзе загадзя парэзаную, выгнутую жалабком паперку. Пальцам адна рука насыпае туды махоркі. Сашмаргнуў матузкамі капшук. Роўненька пальцам разгортвае махорку па жалабку, а тады бярэ паперыну ў пальцы, прыціскае руку да грудзей і так лоўка загортвае цыгарку, што Уладысь толькі дзівіцца скрыту. Асталося толькі наслініць і — папяроса ўжо ў зубах.

— Ёмка,— кажа Уладысь.

— Ну, а чаго ж... От што, Уладысь, на сяле бабы гавораць, што ў лесе там нехта бачыў цябе?

— Ага,— кажа Уладысь.

— І што пусцілі цябе — гэта папраўдзе?

— Папраўдзе. Як толькі я сказаў ім пра Пігульскага — адразу асекліся. Едзь, кажа, а мы — праверым. Можа, ты, кажа, нам і спатрэбіцца.

— Гм,— коратка, але мнагазначна гмыкае Саладуха.

— Ага,— гаворыць далей Уладысь.— Смелыя людзі нам, кажа, патрэбны. А капітан, якога на наша шчасце ты выратаваў, кажа, не абы-хто табе, не чорт лазаты табе, а вялікі чалавек. Ён, кажа, зямлю нашу ачышчаць будзе ад усякай пошасці прыблуднай, каб яна сама па сабе свабодная дзяржава была, як Францыя там якая ці Яўропа.

— Ёсць такая песня, чуў я яе на фронце. Гэта значыць, назад памешчыкаў давай, як бацькоў родных. Хітрая штука,— кажа Саладуха, памаўчаўшы.— Дык от што, Уладысь, трэба табе ў воласць да Алесі дабегчы ды самому расказаць пра ўсё. Можа, тут што нават вельмі важнае. Цяпер жа гэта акурат па яе лініі...

Ніхто дасюль нават і не ведаў, што ў Барэйкі паранена і другая пага. Пасля размовы з Саладухам нечакана ён зусім захварэў. Праз дзён колькі новая чутка пайшла па сяле, што ў Барэйкі адкрыліся раны і ён абгарнуў тую пагу анучамі і цяпер нават не можа хадзіць.

— А якое дзіва: калека чалавек ды яшчэ і не сцярогся.

— Ат, папужаўся педзе, дык цяпер баіцца і паказацца.

— Дзе там, сама бачыла: пага, як калода, нават хаты не можа перайсці.

— Кажа, у воласць да доктара ці на аперацыю трэба ехаць.

— Ніякай наўды няма: яму б сцерагчыся, а ён бяровенне пачаў цягаць...

Дзён праз тры Уладысь сапраўды запрог каця і, паклаўшы мыліцы ў калёсы так, што канцы іх тарчалі над біламі, паехаў у воласць.

Сам Саладуха як старшыня сельсавета таксама прыехаў да Алесі, бо пельга ж, парэшце, трываць гэтай бандыцкай печысці. Ён ходзіць па пакоі, пусты рукаў яго яшчэ ваеннай гімнасцёркі засунуты за рэмень, куртатае плячо надмаецца ўгору. За акном — парк з пазарастанымі дарожкамі, на ўкопаных слупах ляжыць прасла, наабгладанае конскімі зубамі, у свежым гнаі шыпарацца вераб'і:

— Я ўсяляк думаю, таварыш Крывіцкая: шмат хто з гэтых бандытаў, мабыць, або свае селавыя, або маюць у

сёлах сваіх памагатых. Табе, як чэка, гэта павінна быць больш вядома.

— А чаму ты так думаеш, таварыш Саладуха?

— А от паглядзі: гэта мне ўчора падкінулі такую грамату. Чытай.

«Калі ты думаеш, нягоднік, жыць, то выканай такія ўмовы: 1) выселі з папоўскага дома свой чырвоны клуб, каб не рабіць вартэпу пад носам у бацюшкі; 2) вярні назад копі сваім аднасяльчанам; 3) перастань цкаваць сваю ба-сату на добрых сумленных гаспадароў. Часу на гэта даю пяць дзён. Не выкапаеш — смерць. Бацька Гром».

— Ты наказваў каму гэту пісульку?

— Навошта ж: людзі і так у пярэпалаху жывуць. Ды ён і не зробіць гэтага — проста яму трэба пастрашыць. Пара капчаць з гэтым, таварыш Крывіцкая.

— А ты думаеш, я не хацела б скарэй кончыць з гэтым, Лявон? Але ты маеш рацыю: бапда ў яго найбольш, мабыць, з тутэйшага кулачча. Удзень яны дома, а ўночы — па сёлах гуляюць. От паглядзі — ён жа не толькі ў Камені ці толькі ў нашай воласці, — па ўсёй акрузе арудзе. А дзе пікнісься — следу няма.

На сталае ў Алесі паперкі ў топкіх незавязаных папках. Але яна адчыняе шуфляду стала, дастае другую папку. Паперкі ў ёй друкованыя на машынцы, пісаныя ад рукі, карты — маленькія, вялікія, з кружочкамі і крыжыкамі сінім алоўкам. Яна не доўга шукае патрэбнае паперкі.

— Бачыш? Пазаўчора забойствы былі ў нашай воласці адразу ў некалькіх сёлах. Учора — у Мялешках, пад Цім-кавічамі, і ўчора ж падкінулі табе пісульку. Сёння — разам і ў нас, і ў Грозаве. І ўсё — бацька Гром. Значыць, не ён там бывае — ён толькі кіруе. А папробуй дазнайся, дзе яго логава? І ці не той самы гэта, што думае Францыю ў нас рабіць?

— То як жа быць, Алеся?

— Пацярпець трошкі яшчэ. Думаю, што скоро ўжо мы скончым з ім. А табе раю не падта храбрыцца, а збяры ўсіх камуністаў ды надзейных людзей і як след націльнуў. Варту пастаў, ціхую такую, непрыкметную — асабліва зве-чара ды ўночы. І за людзьмі панаглядай — ты ж там ведаеш, каго асабліва трэба мець на воку.

Астаўшыся адна, Алеся зноў перагортвае папку. Па тых нататках, якія яна выпісвае на паперку, можна дагадацца, што ёй хочацца знайсці нейкую яснасць, але яснасці гэтай няма. Невядома, дзе сам бацька Гром. Але ў папцы

Ўжо многа такога, што вельмі блізка падводзіць да канца. Яна перачытвае апошнюю, самую свежую паперку, надрукаваную на машынцы і падпісаную начальнікам з акругі. Гэтая паперка падводзіць зусім ужо блізка да канца — да аперацыі па ўсім раёне дзейнасці банды. Але ад Алесі патрэбна яшчэ адна надта важная рэч, надта важная рэч...

І раптам прыходзяць далёкія, ціхія думы. Часам любіць чалавек успамінаць сваё жыццё. За хвіліну прабяжыць яно ва ўспамінах усё — далёкае, забытае ўваскрэсне, як самая ясная ява, што толькі крапула цябе сваім цёплым дыханнем. Недзе прамільгнула тая вечарынка, калі ўпершыню пакружыў яе ў пільцы Андрэй, пакінуўшы на ўсю ноч дотык рукі. Недзе паказаўся Наталін твар у павольным, млявым павароце галавы і голас: «А хіба я вінавата, што не цябе выбіраюць, Алеся?» — «Нягодніца!» Недзе надсталом, нагнуўшыся, кажа Рыгор: «Калі б я ведаў, што мяне тут чакае хто — вярнуўся б...» — «Вярніся, Рыгор». Ці даўно была гэтая гаворка? І ці была яна? «Ты і не ведала, што я кахаў цябе». Не, мабыць, ведала. А можа, і не ведала? Можа, толькі цяпер так здаецца, а тады нічога і не бачыла, і не ведала, дурная! «Бо і пам жа трэба ў свеце людзьмі звацца», — сказаў тады. Дзе ён цяпер? Жывы? Што робіць? Ці цалаваў ён калі мяне? Не, ніколі!

«Прыязджай, Рыгор, — думае Алеся. — Можа, каб ты тут быў, то і мне было б лягчэй. У цябе такая ясная, чыстая галава. Якіх ты мне кніжак тады пакінуў! Куды павярнуў мяне! Хіба магла б я без цябе што-небудзь рабіць тут...»

Уладысь пасля бальніцы ачуняў скоро. Алеся тады вельмі ж дакладна ўсё распытвала і пасмяялася з заверчанае ў анучы нагі. У лес Уладысь больш не ездзіў, пачаў упраўляцца ля дому. Калі трэба было рабіць што ў полі ці з'ездзіць куды на людзі, то гэтым займаўся бацька: не так ужо і стары, варушыўся яшчэ як мае быць. А дома таксама работы хапала: то калёсы змайстраваць, то збандарыць што — увесь дзень у дрывотні чуцён клапатлівы звон яго сякеры. Мыліцы Уладысь паставіў дома за ложкам — гэты больш святочнае прыладдзе, — а для работы змайстраваў кавялу: хоць не так і хораша, а — зручна. Дзе пагнуцца трэба, дзе сякерай аберуч хваціць, дзе пералезці цераз плот — усё ямчэй, як па тых фацэтных кіях.

Домік Барэйкавых па самым канцы, упіраецца плечам у гасцінец, за якім пачынаюцца паплавы. На той бок

вуліцы, паводшыбе стаіць дом Рудзінскіх, вясёлы, з маляванымі акапіцамі — на невялічкім прыгорку. На двары высока падымасца калодзежнае пругло. Бадай за самым дваром, прыкрываючы хутарэц ад далёкіх вятроў, гонка стаяць шумлівыя сосны могілак, а там, за імі, за расцярбленым хмызняком — на далёкія вёрсты цягнецца лес.

Не так ужо і блізка сядзіба Рудзінскіх, але Уладысю нават відно з двара, што робіцца ў суседзяў. А Уладысь часта любіць паглядзець на той двор: раз-пораз там можа паказацца Наталя. З таго самага часу, як пазвала яна яго дахаты з сяла, часта думалася яму пра Наталю. На грудзях у яго тады яшчэ матляўся крыж — цяпер ён ляжыць на рагавіку, загорнуты ў чыстую анучку. Паглядаючы на яго, Наталя любіла пытацца:

— Ты б хоць раскажаў, Уладысь, за што палучыў яго. Гэта ж, мабыць, вельмі вялікае геройства ты зрабіў.

— Ну, геройства ці не геройства, а абы-каму яго не дадуць.

— От я ж і кажу.

І, вядома, можна было гаварыць бог ведае што. Няважна — праўда ці няпраўда, цяпер яму не страшна, а расказаць можна і сваё, і тое, што бачыў чужое. Калі б так расказаць, як ён бачыў, — валасы маглі б падняцца дыбка.

— Перш нічога не балела, нават і не заўважыў, што пяма яе, хачу стаць бегчы, а нагі і няма.

— Ой, што ты кажаш?

— Ну, а прывыкнуць хадзіць без нагі доўга не мог: усё так і здавалася, што там і свярбіць, і пальцы варушацца.

— А цяпер як?

— І цяпер.

— Свярбіць?

— Свярбіць.

Наталя то смяецца, а смеючыся, галавой да яго нахіляецца так, што аж волас яе чуцён, то моўчкі слухае і ўздыхае. Бывала, пад вечар нават забяжыць пасядзець на бервяце ля паветкі ў яго... Хто ведае, што ў галаве ў дзяўчыны, — можа, Уладысь западта быў тут пясмелы? Эх, жою б яму такую! А што думаеш — ну, мала што з багатыроў, але ж і ён не бяздомнік, а ў іх на гаспадарку наследнік жа педзе таксама з арміі вернецца, — а што, каб сказаць ёй пра гэта? А што пра яе там языкамі плявузгалі, то мала чаго могуць наплявузгаць? Адно што калека ён. А дзе яны цяпер, некалекі? Эх, а ладная дзеўка Наталя! Ці, можа, узяць дый сказаць ёй?

Накінуўшы на плечы лёгкі палітон, Уладысь выходзіць з двара і садзіцца на бярвяне, што на абочыне за гасцінцам ужо колькі год валяецца пасля таго, як напраўлялі масток. Глядзіць на суседні двор. Наталя ходзіць там, вешае прапаласкавую бялізну, у хатнім кабаце, з голымі рукамі на сонцы, напявае пейкую песню.

— Ідзі, суседка, паседзімо крыху. Перадыхні.

Наталя садзіцца поруч, румяная — навіхалася ў рабоце, — ямачкі на шчаках да чорта хораша круглеюць, нават калі яшчэ толькі збіраецца ўсмішка, а на лоб выбіваюцца мяккія кудзеркі, нібы дзеля таго, каб раз-пораз можна было напраўляць іх рукою. Босыя ногі ўжо загарэлі.

— Можна, пра што харошае расказаць хочаш?

— Перагаворапа ўсё харошае. Часамі яно і лядайкае ўспомніць не вадзіць.

— А лядайкага ў цябе і няма, Уладысь. От двор напраўляеш, ці не жаніцца збіраешся?

— Угадала. Ды бяда ўся ў тым, што маладой не расстараўся да гэтага часу.

— Э, ці доўга.

— А не так яно і скоро.

— Чаму? Дзяўчат жа поўнае сяло.

— Поўнае сяло, ды не туды павяло: я табе скажу, што не ўсякую я і вазьму.

— Ну, калі такі пераборлівы...

Уладысь дастаў капшук, паварочаў у руках, развязаючы матузкі. Калі ўжо на тое пайшло, то от возьме дый скажа, чаму такі пераборлівы — суседка ў яго харошая! А каб не надта пазнаць было, што такая гаворка нечага значыць, што ён аж драпцвее ад такой гаворкі, то лепш закурыць. Калі часам не выйдзе нічога, то яно не будзе і прыкметна. І от, пусціўшы першую густую зацяжку, сказаў:

— Калі хочаш ведаць, Наталя, то я б з табой ажаніўся.

Паправіла-такі Наталя мяккія кудзеркі, што палезлі на лоб.

— Нічога, Уладыська, у нас з табою не выйдзе.

— Ды яно, можна, і так, Наталя...

— Аднаго чалавека кахаю я, толькі няма яго, і ён не возьме мяне... Не вернецца ён... А я падоўга, мабыць, і не ўмею быць жонкаю.

— Ну, што ж, дзякаваць і за тое, што сказаць умела. Не ўсякі і скажа гэтак.

— А навошта ж мне падманваць цябе, Уладысь?

Гаворка больш не патрэбна. Дастала Наталя хустачку малюсенькую, выцерла губы. Паперка пікчэмная вывалілася з кішэнькі.

— Пайду, там работы ў мяне яшчэ многа.

Босыя Наталіны ногі ступаюць па траве мякка — што раз усё далей, што раз усё далей, — хораша ляжыць на іх загар. Уладысь глядзіць, аж пакуль не заходзіць Наталя ў брамку.

Хацеў падняцца, але заўважыў тую непатрэбную паперку, што вывалілася з кішэнькі ў Наталі. Нічога не думаючы, падняў, па калене пачаў выпростваць — не адна, а дзве паперкі разгарнуліся. Што ж яна там пісала? А почырк які дробненькі ды няроўны.

«Сёння Саладуха паехаў у воласць. Будзе ехаць гасцінцам. Цікуйце на той дарозе...»

Не прыдаўшы вялікае вагі, разгладзіў другую паперку:

«Пад той камень больш не кладзі. Што далей рабіць — скажа сам бацька. У нядзелю ўночы будзе ў цябе, дзяржы язык за зубамі».

Цяпер Уладысь усё зразумеў і спужаўся. Зірнуў на двор Рудзінскіх — нікога там не было. Адразу стала душна — ці не палітон такі цяжкі? Вуліца свеціцца наскрозь — нікагутка нідзе няма. Падняўся Уладысь і, робячы крук, агародамі падаўся ў сельсавет. І праўда, Лявопа не было — Ігнат сядзеў адзін: стаўляў лічбы ў шырока разгорнутую прашпураваную кнігу.

— Да мяне чаго, Уладысь?

— Ды не, да самога.

— Няма, няма. Мо сёння будзе, а мо заўтра.

І гэтак, па кавяле, без шапкі, Уладысь выйшаў за прыгуменні і падаўся ў воласць зноў да Алесі Крывіцкай. Мо па дарозе хто падвязе...

Хто б мог ведаць, што такі боль ляжа на неспадзяваную Алесіну сустрэчу з Рыгорам?

Невялічкі пакойчык у Алесі — ложкак для сябе, ложкак для Міхаські, столік, акно ў невялікі садзік, дзе можна бачыць, як на дрэвы лажацца залатыя промні захаду сонца. Але ён утульны, ласкавы — можа, таму, што ад саду ў яго кладзецца многа ценю, а калі адчыніць акно — напывае безліч духмяных пахаў ад кветак, ад траў і за дзень настоенай на сонцы цеплыні. Адчыніўшы акно, можна доўга чытаць кнігу ці думаць. А думаць трэба многа — ну,

хоць бы аб тым, што заўтра давядзецца ехаць у сваё сяло, і ехаць так, каб ніхто не бачыў. Нават каб ніхто не ведаў. Як гэта будзе? Будзе поч. Мабыць, будзе вельмі цёмна — трэба, каб было цёмна! — і трэба будзе ехаць рознымі дарогамі, каб, барані божа, ніхто не заўважыў, што іх так многа. Трэба будзе — каму загадзя, каму — пазней. Ды што пра гэта зноў думаць — людзі даўно ведаюць сваё месца і час, дзе каму быць: хто ля двара ў Басалыгі, хто каля Рудзінскіх, хто каля могілак, а хто — наўкруга лесу. Вядома, самае галоўнае — бацька Гром. Ясна, што паблізу яго павінны быць і яго памагатыя... Ну, і тады ўсе карты будуць раскрыты. І, парэшце, стане ціха. Людзі зноў могуць жыць, працаваць — спакойна, лёгка, упэўнена. Гэта будзе заўтра. А сёння — як многа яшчэ трывогі на сэрцы...

На двары нехта стукнуў брамкаю. Пачуліся крокі. З саду пывуць у пакой перадвечаровыя пахі, перамешаныя з настоенай на сонцы цеплынёй.

— Ой, Міхаська! Гуляеш? Мама дома?

— Дома.

Вельмі ж печы знаёмы голас, а чый? Не паспела Алёся зірнуцца ў люстэрка — ох, гэтая вечная жаночая залежнасць ад люстэрка! — не паспела агледзець сябе, каб паправіць хоць волас, як на парозе стаіць Рыгор.

— Вечар добры. Не ведаю як — можна зайсці ці не?

Кінуцца пасустрач? Пацалаваць? Божухна, які ж ты харошы, Рыгор. Як ты патрэбен! Чаму ж ты пытаешся, ці можна зайсці? Хіба ты не ведаеш, што цябе тут стаміліся чакаць?

Той жа самы шырокі і шэры шынель і такі ж загарэлы, адкрыты твар — што хочаш чытай на ім! Толькі чаму ж стаіць і не падае рукі?

— Добры вечар, Рыгор. Чаму ж няможна — праходзь. Садзіся.

І толькі калі сеў Рыгор — няўпэўнена, як чужы, — усё адразу зразумела: і тое, што сядзіць у шынялі, і што ў руках трымае шапку, і што поруч ужо стаіць Міхаська, — пачула, што горача стала ў твар.

— Рыгорка, адкуль жа ты, дык ты ж распранаіся. Як жа гэта так? От сюды. Давай шапку. Дай я павешу сама. Ой, а запыліўся як! Чаму ж ні разу не напісаў?

— Так прыйшлося, Алёся.

— Ты насаўсім, можа?

— Цяпер насаўсім.

— Давай ідзі ў кухню. Міхаська, пясі ручнік. Чакай, скінь гімнасцёрку, умывайся як след. Як гэта добра!

Алеся палівае з конаўкі. Няважна, не бойся пырскаць, Рыгор, не асцерагайся, я ўсё падатру. Якая шырокая спіна! Там, дзе канчаецца загар, — белая-белая шыя, як у дзіцяці...

Пасля вчэры Міхаська садзіцца на каленях у дзядзькі Рыгора, лазіць у кішэнях гімнасцёркі. Алесі добра глядзець на гэта — няхай пасядзіць, вырас жа без бацькавай ласкі. А тут нешта вельмі падобна на тое, на чым увесь час так сумавала яна.

А гаворка — свая — пачынаецца толькі пасля таго, як Міхаська засынае ў пасцелі. А што гаварыць? Пра што пытацца? Што расказваць? Дзе знайсці гэты патрэбны пачатак? «Можна зайсці ці не?» — Навошта ён так папытаўся?

— Чаму ты папытаўся, ці можна зайсці?

— Бо ў мяне ж няма свае хаты.

— Дурпенькі... А ты памятаеш, як даваў мне тыя лісткі? Я, Рыгор, кожны раз успамінала цябе, бо калі б не...

— А ты памятаеш, як сказала, каб я варочаўся?..

— А памятаеш, як напісаў яшчэ тады, з фронту, а я ж і не ведала...

— А ведаеш, чаму я пачаў тады з Наталіяй?..

— Чакай... Наталі мне шкада.

— А што?

— Дакацілася аж да бандытаў. От слухай жа...

Хіба мог пагадзіцца Рыгор, каб заўтра не быць разам з Алесяй?

— І не кажы больш нічога, Алеся. Іначай я не магу. Які ж бо то быў бы камуніст з мяне...

На дварэ даўно ляжыць шырокая ціхая ноч. Рыгор падымаецца, шморгае пальцам пад рамянём, папраўляючы гімнасцёрку.

— От заседзеліся мы з табою, Алеся. Ну, што ж — мне пара.

— Куды?

— Пачаваць. Тут, жа ў мяне яшчэ сякія-такія знаёмыя знойдуцца.

Алеся падыходзіць, становіцца блізка. Яна бярэ за гузік, што тарчыць на кішэні гімнасцёркі.

— Нікуды табе, Рыгор, ісці не трэба. Ты дома...

Упершыню Алеся чуе Рыгоравы саленаватыя губы.

Толькі пачынае займацца на золак. Яшчэ ніхто не падняўся на сяле. Яно спіць, збіўшыся ў кучу яшчэ не яслымі ценямі сваіх невысокіх хат. Толькі дом Рудзінскіх дрэмле паводдаль, нібы ад холаду прыкрыўшыся голлем шырокіх двух клёпаў. У неба сонна выцягнута пругло калодзежа. Начныя змрокі гусцеюць яшчэ толькі педзе на могільках ды ў кустах вішняку, што абступілі сабою сонны двор, прыгуменне.

Цішыня. Такая цішыня, што здаецца, яна асталася тут спрадвеку і, мабыць, спрадвеку плыве і плыве, пічога тут не парушаючы, час.

Але цвыркнула першая птушка, ёй азвалася другая. Золак паволі пачынае скрадваць ноч, паганяючы аднекуль найдрабнейшыя кроплі святла. Ясней выступаюць штыкеціны плота, больш строма падымаецца ў неба пругло.

Яшчэ адна птушка падала голас, ёй абазвалася другая, але гэта — працяжны і насцярожаны знак. На гэты знак заварушылася цішыня, і, крадучыся, замільгалі цені — то ў вішняку, то аддзяляючыся ад плота, то ўціскаючыся ў сцены і прыпадаючы да зямлі. У дрывотні пад сенцамі да воза кінулася два чалавекі. На хвіліну чуваць там хапатлівы, спалоханы шоргат, сапенне, ціхія ўскрыкі. У сене на возе нехта коратка ойкае, хрыпіць і замірае. Даносіцца пясны, здушаны шум з прыгумення. Хвіліна напружанай цішыні, чакання, пайкай невядомай, пахаплівай работы самой ночы, і — паволі, у драбноткіх кропельках святла больш ясна і спакойна пачынаюць паяўляцца фігуры. Нехта ідзе да дзвярэй у хату Рудзінскіх і бразгае клямкаю.

Цішыня. Золак усё больш і больш паганяе драбноткіх кропляў святла, яно ўжо сыплецца педзе зверху, з бакоў, падымаецца ад зямлі.

Чалавек бразгае клямкаю мацпей.

— Хто там? — чудён старэчы жаючы голас.

— Пана штабс-капітана Пігульскага, — адказвае чалавек, і па голасе чуіно, што гэта Рыгор. — Ці бацьку Грома, як хочаце.

За дзвярыма спалоханыя крокі, шэпт. Пасля падб'ягаюць другія, босыя ногі.

— Каго трэба? — гэта ўжо пытаецца Наталя.

Не, там не ўсё яшчэ скончана — ля гумна, у тых кустах за агародамі. Там чуецца адзін, зроблены пахапкам, спалоханы стрэл, другі, а тады ўсчыпаецца перастрэлка такая, што кулі свішчуць аж па двары. Рыгор адб'ягае і

падае ў цень. Перастрэлка мацнее, яна перакідаецца на могілкі, чутна на сяле — педзе ў самым канцы яго. З тонкім кароткім звонам разлятаецца шыба ў акне дома Рудзінскіх, і адтуль таксама косымі агнямі бліскаюць стрэлы.

Але неўзабаве ўсё сціхае. Стрэлы чутны толькі педзе далёка — у лесе.

Усход заліваецца рапішнім мяккім святлом. Адзін за адным пачынае шалясцець прабуджаны лёгкім подыхам ліст.

Рыгор паяўляецца зноў. Няйначай як па яго нячутнай камандзе то перабягаюць, то падкрадаюцца людзі, асцярожна паўз сцены прабіраючыся да акон, залазячы на гарышча, усё больш і больш абступаючы паўкруга дом Рудзінскіх. Нехта прыкладам вінтоўкі моцна б'е ў дзверы сянец.

— Пане Пігульскі, пара падымацца!

— Баіцца смерці, нягоднік. Эй, бандзюга, вылазь!

З акна ўзвіваецца і ўзбліскае граната — адна, другая, трэцяя — цэлае сейва. І яшчэ за іх не астыўшым выбухам відаць, як, махнуўшыся з пасцярожавай праваліны акна, спружыніста скочыў і пабег чалавек. Але нехта коратка стрэліў, і чалавек цяжка прыпаў да зямлі...

Усё скончана. Згадзіўшы хвіліну, людзі падымаюцца ў рост, ходзяць, аглядаюць двор, усе закуткі і з прыгумення вядуць чалавек колькі паміж штыкоў. Цяпер чуваць ужо, як звонка спяваюць птушкі і як многа кругом святла, — мабыць, скоро выгляне сонца і запаліць золатам рапак.

Пігульскага падымаюць, каб палажыць у калёсы, — ён патрэбен жывы. Алеся разглядае знаёмы ёй твар — якая нечаканая, пане капітан, сустрэча! Лявон Саладуха толькі цяпер пазнае Рыгора і спяшаецца падысці, каб абняць хоць адной, але так шырока раскінутай рукой.

— Адкуль жа ты, братачка?

У расчыпных дзвярах сянец паказваецца Наталя. Яна падымае руку з вельмі маленькім пісталетам і, здаецца, нават не цэлячыся, страляе. Не паспеў пацалаваць Лявон у губы сябра — Рыгор пачаў хіліцца набок.

«Рыгорка! Рыгорка мой!» — хоча выкрыкнуць Алеся і — не можа.

Хто б ведаў, што такі боль ляжа на Алесіну з Рыгорам сустрэчу?

Алеся вязе Рыгора з сабою — сена мяккае, духмянае,

поўны воз наклаў яго ў дарогу сябру Лявон, каб не трэсла,— Алеся вязе Рыгора з сабою, трымае галаву ў руках і шэпча:

— Ты будзеш жыць, Рыгорка... Любы мой, ты будзеш жыць...

1928; 1956

БАЦЬКІ І ДЗЕЦІ

1

На зімовыя вакацыі школьнікам далі заданне на тэму: як удзельнічалі ў Кастрычніцкай рэвалюцыі вашы бацькі.

Андрэйкавага бацькі не было дома. Яго чакалі з дня на дзень з камандзіроўкі, але, урэшце, атрымалі тэлеграму, што ў раёце ён астапецца яшчэ тыдняў на пару. Андрэйка быў не рад — ён баяўся, што бацька не вернецца да капца канікулаў і нічога не раскажа. А яму хацелася скараў рэй напісаць, і ён загадзя ўжо бачыў, як гэта будзе цікава.

Ён да таго захапіўся гэтаю тэмаю, што часта ночамі не мог заснуць. Ён бачыў перад сабою вайну, салдат, гарматныя стрэлы, копнікаў з голымі шаблямі, і яны нясуцца з крыкам — у дыме, у страляніне, — праганяючы буржуяў. Усё гэта вельмі шпарка праносілася ў галаве, і ва ўсім гэтым мелькам паказваўся бацькаў твар. Бацька то нешта крычаў нема разяўленым ротам і махаў рукамі, то камадаваў, то пёсся наперадзе патоўпу, то абстрэльваў бронепцягнік, то вёў палоннага генерала. Андрэйкава ўяўленне так разгаралася, што ў галаве пачынала шумець. Ён уяўляў, што ён ужо чытае гэта ў школе і ўсе школьнікі слухаюць, затаіўшы дыханне. Пасля яны ўзрушана глядзяць на яго. «От які адважны бацька ў Андрэйкі», — перашэптваюцца яны. Андрэйка рад. Яму хочацца з усімі гаварыць і яшчэ больш расказваць.

Неўзабаве трэба было ісці ў школу, а бацька не прыязджаў. Андрэйка папрасіў, каб яму пра ўсё сказала мама. Мама сказала, таксама ўпамінаючы гарматы і неймаверныя страхі. Яна гаварыла пра Калчака, Балаховіча, пра бандытаў і белапалякаў. Як ездзілі ў цяплюшках і як не было чаго есці. Андрэйка слухаў, затаіўшы дух, але з маміных апавяданняў ён мала разумеў, дзе ж тут што рабіў бацька.

— І татка ўсюды там быў? — запытаўся ён.

— Ну, а як жа. Твайму татку цяжка было, яго раз траха не застрэлілі.

— Мамка, а ён быў паранены? — прагавіта пытаўся Андрэйка.

— Не, яму пашанцавала.

— А я сніў, як ён быў на вайне. У яго стралялі, а ён бег наперадзе ўсіх, і таксама страляў, і ўзяў у палон генерала, і ён быў герой.

— Ну але. Ты так і напішы.

— А гэта будзе праўда?

— А чаму ж няпраўда. Усяго яму давялося пабачыць на вайне.

Пасля канікулаў Андрэйка ішоў у школу. Па дарозе яму сустрэлася Надзька, сяброўка яго па парце. Яны з ахвотаю разгаварыліся. Андрэйка пахваліўся сваім творам.

— А гэта няпраўда, — выслухаўшы, сказала Надзька.

— Што няпраўда?

— Што ты гэтак напісаў пра свайго бацьку. Ён такі не быў.

— Яшчэ што выдумаў. Мне мамка сказала.

— Твая мамка схлусіла.

— Як?

— А так. І не герой ён быў, а дэзерцір.

— Як? — перапытаў ужо здзіўлена Андрэйка.

Надзька сказала ўсё, што ведала. Бацька не быў рэвалюцыянерам. Ён хаваўся ад бальшавікоў, уцякаў з балахоўцамі і толькі пасля ўжо цішком вярнуўся і пачаў памаленьку абвыкацца.

— Ты хлусіш! — з абурэннем ускрыкнуў Андрэйка.

— Мой татка раскажваў.

— Яго ледзь не застрэлілі, ён хаваўся ад белапалякаў у лесе! — апраўдваўся Андрэйка.

— Не ад палякаў, а ад бальшавікоў, кажу, і бальшавікі яго ледзь не расстралялі за гэта, — не паддавалася Надзька.

— Гэта ты ўпраўду? — яшчэ ўсё не верыў Андрэйка.

— Упраўду.

4

У школе было шумна. За капікулы ў кожпага папабіралася навін, і хацелася іх расказаць. Андрэйку было нявесела. Ён думаў — як жа ён будзе чытаць хлусню?

За парты паселі ўсе яго сябрукі. Яшчэ і цяпер не пераставалі шаптацца. Урэшце настаўнік пачаў выклікаць. Андрэйка ўважліва слухаў. Ва ўсіх былі бацькі то партызаны, то старыя бальшавікі, то маракі, то чэкісты. Усе печым вызначаліся — хто браў Перакоп, хто Зімні палац, хто быў педзе ў сібірскай тайзе. Шмат у каго былі ўзнагароджаны ордэнам Чырвопага Сцяга. Мішкаў бацька меў ажно два ордэны: адзін за тое, што біўся разам з Чапаевым, а другі за тое, што будаваў завод. Калі копчыў Мішка чытаць — яму запляскалі ў ладкі. Мішка сеў за парту: увесь клас глядзеў на яго, усё роўна як бы героем быў не яго бацька, а ён сам.

Андрэйка глядзеў на Мішку як зачарованы. От гэта бацька! Мішку ёсць чым ганарыцца і ёсць пра што разказаць. Такого бацьку можна любіць. Не то, што ў яго. Хаваўся ад рэвалюцыі, туляўся. Навошта ён нарадзіўся ў такога бацькі? Толькі брыдка за яго. Няхай бы лепш не было яго такога. Няхай бы ён нарадзіўся дзе ў каго чужога. Эх, калі б Андрэйка тады быў ужо вялікі, то ён бы сам пайшоў ваяваць, і няхай бы бацька паглядзеў, як яму брыдка. А Андрэйка не толькі ваяваў бы, а ён бы камандаваў. Буржуі баяліся б яго як агню. Асядлаў бы каня, узяў бы шаблю ды...

Калі выклікалі Андрэйку, ён не пачуў, — так быў заняты сваімі думкамі. Настаўнік падышоў да яго і цёпла пагладзіў па галаве.

— Ну, Андрэйка, чытай.

Андрэйка паглядзеў на ўвесь клас і заплакаў.

— Не буду я чытаць пра такога бацьку, — сказаў ён. — Не ваяваў ён, а быў дэзерцірам.

ПЕТРЫК

1

Не адно жахлівае апавяданне з пагранічнага жыцця чуў Петрык. Але асабліва ярка асталася ў памяці і заўсёды хвалявала яго дзіцячае ўяўленне адно — гэта забойства калгасніка Рымшы.

Здарылася так. Далёка за поўнач да Рымшы пастукаліся ў акно.

— Хто там?

— Свае. Адчыні, Васіль.

Рымша пакінуў на плечы кажушок. Цёмначы ў сенцах памацаў клямку. У адчыненых дзвярах, на фоне чорнага неба, выразалася чатыры фігуры ў доўгіх шынялях, з вінтоўкамі за плячыма.

— Заходзь, — шырэй адчыніў дзверы Рымша, пазнаючы ў цьмяных сілуэтах пагранічнікаў.

Пярэдні курыў папяросу. Ён прагавіта высмактаў недакурак, кінуў яго на дол. Растаптаў недакурак ботам і, выпускаючы глыбокую зацяжку дыму, сказаў:

— Дзякаваць, дзядзька Рымша. Няма часу. А от што — мы да цябе з просьбаю: патрэбна твая дапамога. Хадзем.

Адвечны парабак і бясхатнік, Рымша навучыўся адчуваць і ненавідзець ворага з малых гадоў. Ён першы пайшоў у калгас, першы пачаў раскулачваць свайго былога гаспадара, стаўшы на чале калгаснага руху ў сяле. Ён лавіў кантрабандыстаў, выкрываў белагвардзейцаў, стоеных паліцэйскіх. Пагранічнікі былі ў яго частымі гасцямі. І цяпер лёгка адгукнуўся, калі спатрэбілася яго дапамога.

Восеньская ноч была цёмная. За сяслом разам з ветрам дыхнула вільготнай зямлёй і бульбоўнікам.

Яны прайшлі кіламетраў з два, паварочваючы ўлева, управа, спатыкаючыся на куп'і, палазячы на кусты вербалозу. Па халявах з шоргатам білася высокая, не скошаная ў пару трава... Ішлі моўчкі, прыслухоўваючыся, пасцярожваючыся. Пачаўся лес. Вузкая сцежка павяла ў глыбіню.

Дарога ішла то глушэчаю, то прагалкамі. Нарэшце першы, той, што прыходзіў курачы папяросу, суняўся і запаліў запалку, як бы збіраючыся зноў закурыць. Але запалку ён затрымаў перад сабою і рэзка павярнуўся да Рымшы.

— А пу-тка, зірні мне ў твар. Пазнаеш?

Рымша падняў густыя белабрысыя бровы. Пябрыты, у рыжай шчаціне, высечаны з цемры чырванаватым святлом запалкі, перад ім стаяў Некраш Сцяпан. На момант у памяць дыхнула дваццатым годам. Іх партызанскі атрад змагаўся з Булак-Балаховічам. Вузкія сцежкі мазырскіх лясоў вадзілі іх з краю ў край, палохаючы самазванага бацьку. Але аднаго разу іх атрад быў напалову перабіты неспадзявапай засадай. Партызаны пасля біліся над загадкаю — хто даказаў бандытам іхнія аперацыйныя планы? Урэшце правакатар быў разгаданы. Але калі ўвечары пры зборы групы думалі выкрыць яго, было ўжо позна — на вараным стаенніку Некраш гоўсаў ужо разам з Балаховічам.

— Пазнаеш? — паўтарыў ён, знаёмай, грэблівай усмешкай кривячы рот.

— Пазнаю. Правакатары і шпіёны не забываюцца, — сказаў Рымша.

Рапіцаю яго знайшлі каля дарогі, на ўзлеску, злявечаным да таго, што на ім пельга было пазнаць чалавечага твару.

2

Петрык няраз чуў гэтую гісторыю. Яна расказвалася не яму, ён падслухоўваў яе ад дарослых, і хоць шмат чаго не разумеў, але галоўнае было даступна і трывожыла яго дзіцячае ўяўленне. Яшчэ больш гэта хвалявала таму, што Рымшу бачыў ён самога. Неяк ён прыязджаў да іх у калгас. Пасля сходу з бацькам яны зайшлі тады да іх у хату. Прысадзісты, вусаты, з косым шрамам над густым брывом, ён здаваўся суровы. Але гэтая суровасць знікала, калі ён пачынаў гаварыць. Мужчыны сядзелі доўга за поўнач. Петрык таксама кружыў каля іх, не так цікавячыся гаворкаю, як проста чужым чалавекам.

— А ты ж чаго не спіш, падшыванец? — папытаўся Рымша, калі Петрык разглядаў яго рубчасты шрам над брывом.

— Бо яшчэ не хачу, — адказаў Петрык.

— А ў школу ходзіш?

— Хаджу.

— Добра вучышся?

— Мішка лепш за мяне.

— Чаму ж так?

— А я яго абганю яшчэ.

— Глядзі ж,— сказаў Рымша і накамлычыў яго на галаве.

Загаварыўшы зноў з бацькам, Рымша так і забыўся зняць з галавы сваю руку, і Петрык стаяў побач, адчуваючы дужае, цвёрдае чужое калена.

Так Петрыку запомніўся Рымша. Часта, калі ён клаўся спаць, Рымша праходзіў перад яго вачыма ўспамінамі, і ўвесь той вечар як бы паўтараўся зноў. Ён чуў, як бразгае клямка ў дзвярах, на парозе паяўляецца Рымша, за ім ідзе бацька і кідае ў качарэжнік недзе падняты аскабалак. Па падлозе стукаюць боты, Рымша гучна вітаецца, і калі здымае шапку, то відна шырокая, незагарэлая палоса лба... Пасля карціна мянялася. Недзе ў далёкім маўклівым лесе Рымша ляжаў перухомы, вялікі — быццам адзін на ўвесь свет — гледзячы нежывымі вачыма ў далёкае неба. Па твары поўзае вялікая сіняя муха, а ён не можа сагнаць яе... І тут жа, аднекуль з почы, выплываў другі твар — нябрыты, драпежніцкі, скрыўлены грэбліваю ўсменкаю, асветлены ў цемры чырванаватым святлом запалкі.

Петрык тады пытаўся ў бацькі:

— Тата, а ён нічога не крычаў?

— Хто?

— Рымша.

— Ніхто не чуў. Можа, і крычаў. Каб чулі, памаглі б.

Петрык задумваўся, але праз хвіліну пытаўся пра новае:

— Тата, а Восава яны таксама спалілі?

— Хто? — сапліва пытаўся бацька.

— Бандыты.

— Ну але, а то хто ж. Адзінаццаць разоў падпальвалі.

— А чаму яны так робяць?

— Бо не любяць нас. Яны хочуць, каб людзі не ішлі ў калгасы. Спі.

Петрык змаўкаў, але не снаў яшчэ доўга. Ён прыгадваў другія выпадкі, чутыя ці вычитаныя ім з кнігі, і сіліўся зразумець, як гэта можна падпальваць сёлы і забіваць такіх добрых людзей, як Рымша? І павошта жывуць дрэнныя людзі? Не, гэта шкодныя людзі, іх трэба не пускаць да нас, іх таксама трэба забіваць,— думаў Петрык.

У восені шмат прыгажосці. Можна не заўважыць, як пройдзе цалюткі дзень. На дарожных прысадах пачыпаюць гарэць жаўталісцем бярозы. Выгінаючыся ржэўнікам, шырока і маляўніча ляжаць пазжыпаныя палеткі. На поплаве маўкліва пасецца чарада пярэстых кароў. Курлыкаючы, раздумна ўзмахваючы крыламі, у далёкую дарогу пльвучь журавы.

Аднаго разу, ідучы са школы, Петрык з Мішкам спуціліся з моста і пайшлі ўздоўж рэчкі. На дарозе яны пужалі каля берага маленькіх рыбак, вымацвалі пад слізкімі карэнямі вярбы ракаў. Над чаротам падымаліся качкі. На чоўне ў плёсе праплыў рыбак. Дзень быў пагодны, сябрукі далёка зайшлі і варочаліся назад напрасцяк, паплавамі.

Удава Макарыха перабралася ў калгас, і на яе колішніх выселках пры лесе аставаўся разбураны хляўчук, печ ад перавезенай хаты, некалькі жэрдак плота і зямлянка. Зямлянка была старая, абваленая. Каля яе валялася некалькі цаглін, драўляны абруч і ржавая падкова. Праходзячы каля гэтае старажытнасці, хлапчукі спыніліся. Ім захацелася зірнуць і ў сярэдзіну зямлянкі. Петрык адчыпіў набрынялыя сырасцю дзверцы. Дыхнула сапрэлай саломаі. З землянога долу падымаўся бледны, кволы храсток бульбы. У глыбіні, укрытая змрокам, стаяла лопшутая, пацарцелая бочка. Хлапчукі хацелі выкаціць бочку на двор. Але да чаго ж вялікае было здзіўленне, калі яны ўбачылі, што ў бочцы, прыкрыўшыся саломаю, снаў чалавек. Ён снаў сагнуўшыся, падкурчыўшы ногі і схаваўшы галаву ў каўнер кажуха. Мішка сабраўся крыкнуць, але Петрык прыкрыў яму рот рукою і даў зразумець, што трэба маўчаць. Чамусьці ён раптам успомніў Рымшу і свае думкі пра нядобрых людзей. Каля бочкі ляжалі мокрыя лапці. Чалавек адпачываў спакойна. Сябрукі выйшлі на двор. Асцярожна прычынілі дзверы і азірнуліся. Кругом нікога.

Петрык папытаўся:

— Ты думаеш, хто гэта?

— Лодыр, ад работы хаваецца, — сказаў Мішка.

— Не, не ведаеш, — таямніча не згадзіўся Петрык.

— А хто?

— Ты ж казаў, што таксама хочаш быць пагранічнікам, а гэта, можа, і ёсць бандыт.

Сябрукі кінуліся бегчы. Яны беглі так, як не бегалі яшчэ ніколі. Але ім здавалася, што бягуць яны вельмі паволі, што зямля перад імі выпучваецца і ногі не могуць зрабіць поўнага кроку. У калгас яны прыбеглі засопшыся, ледзь стоячы на пагах. У вушах яшчэ гуў і разрываўся вецер. Знайшоўшы старшыню, Петрык схапіў яго за руку і страшным шэптам крыкнуў:

— Дзядзечка, у зямлянцы нядобры, чужы чалавек!

4

Вельмі шпарка прамчаўся гэты кавалак дня. У зямлянцы чалавека не знайшлі. Бочка была пустая. Каля яе так і асталіся нетутэйшыя лапці. Народу збіралася ўсё больш і больш. Босыя сляды з двара павялі на дарозе, але раптам зблыталіся і прапалі. Сабака, вынюхваючы іх на траве, павёў у лес. З-за лесу выплыла чорная, цяжкая хмара, буйны дождж змыў сляды, і сабака закружыў на месцы. Адна з жанок, падбегшы, сказала:

— Мужычкі, далібог, сама бачыла — пабег забалацкімі кустамі.

У забалацкіх кустах садзіўся густы кастрычніцкі вецер. Два дні цягнуліся пошукі. Чалавек прапаў.

Граніца была пасцярожана. Петрык жыў такім трывожным жыццём упершыню. Ён нецярпліва чакаў бацькі, калі той прыходзіў дахаты, і засыпаў яго пытаннямі:

— Ну, як? Не знайшлі? Зноў пойдзеш? Я таксама.

Бацька не ўзяў Петрыка. Але поччу, калі той варочаўся на варту, печакана яго пагнаў Петрык. Усю дарогу ён сцежыў за ім і аказаўся толькі тады, калі ведаў, што бацька яго ўжо не верне. Ноч была строгая і ўрачыста маўклівая. Петрык чуў, як гэтае почы ён становіўся дарослым.

Лежачы ў кусце разам з бацькам, ён выслухоўваў падазроныя шорахі. Але шорахаў не было.

Урэшце на золку педзе далёка пачуўся стрэл. Петрык ускочыў на ногі. Стрэл паўтарыўся яшчэ і яшчэ. Абганяючы бацьку, Петрык кінуўся туды, дзе пачыналася перастрэлка. Але дабегчы не ўдалося. Неўзабаве на дарогу выйшлі чырвонаармейцы, калгаснікі, яны вялі перад сабою чалавека. Петрык агледзеў чалавека доўгім, па-дзіцячы строгім поглядам і сказаў, сам сябе супакойваючы:

— От бачыш. Я ж казаў, што гэта ён.

ПА ДАРОЗЕ

1

— Не-не,— гаворыць яна,— угледзяць людзі, суседзі ды нагавораць чорт ведае чаго. Скажуць, што нават прыняць не ўмела. Каторы год як не бачыла брата, а гэта зайшоў па дарозе, дык нават падвезці не парупілася. Я ўжо цябе хоць за сяло правязу, а там — калі ты так хочаш пехатою ісці — дык ідзі.

Яна запрэгла кабылу. Яна не хоча пусціць мяне аднаго з сяла.

Едзем.

Восеньскі ветраны дзень. Палеткі, выгінаючыся па ўзгорках, упіраюцца ў сіль, у лясы, у сёлы. Шэрыя, галодныя ляжаць яны. У ржэўнік парванымі, патузанымі ніткамі паўпляталася павуцінне. Адзінока па загонах скрыгоча каменнем плуг. Чалавек покае па камя. Паволі ступае, не спускаючы з баразны вачэй. Супімаецца. Крукам выгнуўшы спіну, з-пад ног вырывае камень і кідае ў крушню.

— Гэй! — свіснуўшы пугаю, паганяе ён.

І зноў ціха. Толькі ветраная поўзь. Толькі гнуткая восеньская дарога.

Я азіраюся кругом. Тут праходзіла маё дзяцінства. Прагна я перабіраю яго ў памяці, прыглядаюся да гасцінцаў, да раскарачыстых старасведкіх дзічак на межах, пазнаю, чые гэта стаяць ветракі. Вуць там, збоку, Падлужжа. Некалі яно здавалася далёка, а гэта, мусіць, пабольшала і стаіць зусім пры дарозе. А наперадзе, мусіць, Сцяпкоў? Але! Сястра кажа, што гэта Сцяпкоў. А вуць збоку і Калінка, і Стараселле. Як, аднак, усё паіначала. Павыростала, і не пазнаць. А прайшло толькі сем гадоў.

— От, братка,— кажа сястра,— ты ўжо нават пазабываўся, як што і зваць, ты ўжо зусім ачужэў.

Не, не ачужэў я, а толькі хочацца як мага больш наглядзецца паўкола, прыпомніць от гэтую забытую, але добра знаёмую восеньскую ціш.

Сястра паганяе кабылу. Калёсы трасуцца па камяністай дарозе, барабаняць. Узгоркі зменьваюцца новымі загонамі. Вузкімі, пуднымі, як сама восень. І неяк балюча, крыўдна, што некалі, яшчэ пры мне, былі гэтыя самыя даўжэразныя шнуры з дзічкамі ды з бур'яном на межах. Яны ніяк не змяніліся і адтаго вельмі відны.

Гэта мучыць мяне. Я думаю, што і сястры рупіць гэта, і пытаюся:

— Дакуль вы будзеце жыць так, Ульяна?

— Што? — пытаецца яна, не зразумеўшы.

— Дакуль у вас будуць гэтыя шнурышчы?

Яна не ведае, што адказаць. Яна нечага шукае ў сабе. Тузаецца, не можа знайсці слоў. Я пачынаю здагадвацца. Мне шкада робіцца і сястры, і зямлі, і гэтых сямі год.

— А хто яго ведае, дзе лепш! Калі ж неяк страшна адважыцца.

Мы пачынаем спрачацца. І я пазнаю: яна зусім дваякая. Яна зусім на раздарожжы. У яе шмат чужых, не сваіх думак. Мне ўспамінаецца, як гаварыў настаўнік, што ў сельсавеце доўгі час сядзелі кулакі. Значыць, адтаго я так і не пазнаю Ульяны — гэтае першае селавос дэлегаткі.

— Вуць новая будыніна відна, — кажа яна, калі мы пад'язджаем да Грэска. — Гэта ж сямігодку пабудаваці з самаабкладання. Дык неяк і добра робіцца, як бачыш, што пайшло на карысць. Цяпер жа і Каця вучыцца там, ды так жа хапаецца за навуку, што і сказаць пельга. Толькі там кніжкі нейкае не стае ёй. У яе нават і запісана якое.

І яна пачынае расказваць, як меншыя дома таксама бегаюць у школу, як трудна, што няма работнікаў, што ў іх бываюць частыя пажары і што ніяк не ўзбіцца на добрае жыццё. Тады зноў заходзіць гаворка пра калгас і пра гэтыя бяздольныя шнуры. Яна згаджаецца, што гэта было б і добра, але няма каму першаму ў іх пачаць.

Яе голас, звонкі, яшчэ зусім малады, запальчывы, падае ў восеньскі вецер, ірвецца і блытаецца ў каўняры кажуха.

— Но-о-о!

2

За Анупраўскаю гарою — грэбля. З калдобіны ў калдобіну перакідаюцца драбіны. Памаленьку, адна за адною мінаюцца падгалістыя бярэзішкі, грабкі. Наабапал — скошанае рыжае балота. На гары вятрак. Журавы курлыкаюць, стройна, ключом хаваючыся за лесам.

— Но-о-о!

З-за аглабель рантам выраслі плечы. Сукошны палітон, заложаныя назад рукі з кіёчкам гойдаюцца, не адступаючы ад аглабель. Пасля рукі расшчапіліся, адна палез-

ла ў кішэню і дастала капшук. Тады другая ўзяла пад паху кіёк, а злінялая варшаўская шапка нагнулася ўперад.
— Ну, пайшла-а!

Кабыла тузанула, і чалавек параўняўся з сядзеннем. Старацна ўкрываючыся ад ветру, ён круціў папяросу.

— Добрага дня, куды гэта ідзеш? — пытаецца Ульяна.

Чалавек падняў галаву і пырснуў вачыма.

— Здарова! У Грэску быў. А ты ж куды?

— От, мабыць, у дарогу — падкідайся!

Чалавек зайшоў з другога боку і ўкінуўся ў перадак. Патузаўся крыху, урымсціў ногі, а тады паправіў казырок і падняў голаў. Гэта быў гадоў дваццаці васьмі мужчына з шэрымі вачыма, з круглым задзёрыстым тварам і шчарбатымі зубамі. Вочы глядзелі гарэзна, упорыста. На іх нізка насядалі бровы, і адтаго здавалася, што вельмі вузкая і глыбока сядзелі яны. Нос — крышку кірпаты. Верхняя губа налягала на папяросу і здавалася цяжкаю.

— У Грэску быў, — кажа ён зноў, — шукаў бляхі, бо крыху на страху не хапае, але ў каперацыі няма, і, мабыць, давядзецца ў Мінск ехаць.

— Дык вы ўжо трохі забудаваліся?

— А ты ж як думала? Хлявы, гумны пастаўлялі, хаты от канчаем ды будзем і жыць. У нас там не пазнаеш тае пусткі, што была. Будышкі спрэс новыя — зіхацяць.

Я ведаю гэтую пустку — Ляды. Гэта вялікае, між лясоў, гала папа Мельнікава. Гала няроўнае, куп'істае, а пасярод яго чуб старасвецкага лесу. Казалі, што ў тым лесе вадзіліся ваўкі. А гэта людзі будуюць калгас. Знесены, раскарчовапы лес, навыцярэбваны кусты.

Чалавек з жарам расказвае, як дорага даецца ім гэты калгас, як цяжка было адразу пачыпаць і як ім увесь час перашкаджалі багатыры.

Сястра слухае. Яна чула, што гэты чалавек гультай, абібок, а гэта так горача, так зырка ён гарыць работаю. Значыць, гэта мана, значыць, і ў іхнім сяле перашкаджаюць Кульбацкія, Жывіцы ды іншыя валасныя старшыні. Людзі здолелі раскарчаваць лес, выцерабіць поплаў — урабіць зямлю, а яны баяцца пазраўноўваць свае быльняком пазарастаныя межы.

Чалавек замоўк, а Ульяна яшчэ доўга думае. Драбіны паволі гойдаюцца па калдобінах. Па такіх калдобінах вярочаюцца, мабыць, і думкі. Цяжка, непаваротліва. Адтаго пават углыбіліся, пават пасізелі вочы.

Шугае вецер. Паволі на себе варочаюцца, адна адну паганяюць хмары.

— Цяпер яшчэ пуднавата, а зараз павесялее,— смеючыся, кажа чалавек.— Яшчэ жанкі нашы не ўсе пераехалі. Не кончаны хаты.

— І твае пяма?

— У Камені яшчэ.

— Ой, глядзі ты,— весялее раптам і Ульяна,— пакінуў адну, а там возьме хто дыі падкоціцца. Кабсеціна ж маладая.

— Толькі таго і клопату,— жартам адказвае чалавек,— што ён — адкусіць яе? А калі што якое, то мне работы менш будзе.

Ульяна звопка смяецца, а ў яго ад жарту зусім хаваюцца вочы і тарчыць дзіркаю вышчарблены зуб.

Грэбля мінулася, і кабыла ідзе трухам. Збоку пачынаецца лес. Пахне вільгаццю і гнілатою. Каля карчоў кучамі растуць апенькі.

Зрэдку лісты, пачырванёшы, абрываюцца і пехаця падаюць на дарогу.

3

У Борках праз загоны кабыла павярнула пацяшкі. Дарога пайшла паўз лес, пырнула ў волкую восеўскую слізь. Вецер шугае над галовамі па аголеным верхавішні. Унізе стаіць насцярожлівая цішыня.

— Цяпер галоўнае нам з будоўляю канчаць трэба,— гаворыць чалавек.— А праз годзік-другі, як паладзім гаснадарку,— возьмемся будаваць і свае заводы. Малочна ў першую чаргу, а тады пільню, а тады і яшчэ сёе-тое. Мы, брат, таксама сваю пяцігодку маем...

Сястра слухае. Яшчэ больш углыбляюцца, яшчэ больш сінеюць вочы. Якая пакута з гэтымі даўжэразнымі — за край свету — шчурамі.

— От, да дзіва што бывае,— кажа яна.— Паслухаеш самога чалавека,— і верыш яму, і ахвота бярэ. А ў нас як пагародзяць чорт ведае чаго на гэтыя калгасы, дык аж страх бярэ. Гэта ж летась яшчэ былі прыезджалі да нас, каб арганізаваць, дык дзе там — нічога не выйшла.

Сінь. Волкая ветраная поўзь. Управа, праз параснік, праз кусты відны хаты. Блішчаць новымі гонтамі стрэхі.

— Ну, мне і злазіць пара. Ужо блізка. Я от сюды, пацяшкі і найду. Дзякаваць.

— А, няма за што,— кажа сястра,— што гэта значыць такою дарогаю падвезці чалавека. Усё адно як улегцах.
— Ну, мала што. Бывайце здаровы!

Паправіўшы шапку і наставіўшы каўнер, чалавек засігаў у бок ад дарогі. Восеньскі вецер дзьме яму ў твар і расхільвае крысы палітона. Яны аддзімаюцца пазад, цялёпкаюцца і б'юцца — то адна, то другая — па сцёгнах. Тонкія — некалі крампыя — шырокія, з галіфамі порткі прадзімаюцца наскрозь і трапечуцца. І адтаго, што ён прыгнуўся і падаўся паперад, палягаючы на вецер,— шырока ступаюць яго ногі, цвёрда ставячыся вялікімі ботамі. Штораз усё далей і далей віхаецца яго фігура, пераступаючы вецер і золь, і так упэўнена ступае гэты чалавек, што, здаецца, яшчэ чутны пават абцасы яго ботаў.

1929—1930

ЯДАВІТАЯ КРОЎ

1

У пагодлівы восеньскі вечар я заехаў да Есіпа Бенькі. Заходзіла сонца. Яно сама што ападала за гарызонт, гарэла на стрэхах будынкаў і трапятала на пажоўклых лістах апусцелага саду. Пасля ўжо апошнімі прамянямі яно слізганула на макаўцы сіласнае вежы і патухла зусім. На гарызонце астаўся толькі чырвоны край неба. Ад лесу пачалі наплываць і згущацца змрокі, і на сяло пацягнула халаднаватаю вільгаццю паплавоў.

На двор варочаліся з поля аратыя. Коні пырхалі, пазвоньвалі цуглямі, і ад іх густа падымалася пара. Недзе рыпнула калодзежнае пругло, па вуліцы з вёдрамі прайшла жанчына, і ўсё гусцела і гусцела вечаровае сутоцце.

На той бок вуліцы крылі гумно. У змроку відаць было, як у неба ўрэзвалася скрыжаванне лат. Пару страхалёў яшчэ стукалі малаткамі, стараючыся прыбіць недакончаны радок гонтаў. Там каля іх быў і Есіп Бенька, і я чуў, як ён з долу крычаў ім:

— Капчайце, а то больш папартачыце, як наробіце. Цёмна ўжо.

Неўзабаве ён увайшоў у хату. На хаду яшчэ скінуў авечую шапку, скоранька распрануў і павесіў кабат і

пайшоў у мыцельнік мыць рукі. Пагаманіўшы крыху, мы ўзяліся вячэраць. І толькі цяпер я заўважыў, што ўсю жапочую работу ў хаце робіць ён сам.

— Дзе ж твая жонка? Што гэта ты сам гаспадарыш?

— Жонка?

— Ага. Што гэта яе ў цябе не відаць?

— Няма.

— Як гэта? Разлучыліся ці памерла?

— Памерла, — адказаў Бенька.

Крыху памаўчалі, як бы кожны думаючы сам сабе. Чутно было, як на сцяне цікалі і на поўнач узбіраліся ходзікі. На покуці слаба абвісалі і мерклі палосы квяцістых шпалераў. У кутку вісеў партрэт Леніна, а на шырокім малюнку — на параходзе, у белай тужурцы, пад яркім сонцам — ля зенітнага кулямёта стаяў Варашылаў.

Так і забыліся, што даўно ўжо сядзім, павылазіўшы з-за стала, што задымілі махоркаю хату, што стаіць непрыбраны пасудак ды на настольніку панакрышваны хлеб.

— Дык як жа яна памерла ў цябе? З чаго?

Бенька пачаў прыбіраць. Ён захадзіў па хаце, моцна трукаючы па падлозе цвёрдымі юхтовымі ботамі. Расшпілілася і целяпалася ззаду спражка ад камізэлькі.

— З чаго памерла, пытаеш? — азваўся ён урэшце з мыцельніка.

Ён падышоў і сеў на ўслопчык. Пад расшпіленым каўняром кашулі відзеў быў шырокі пакручасты рубец. Рубец ішоў пад ключыцу і быў зацягнуты ружоваю, да таго танюсенькаю шкуркаю, што яна збіралася ў жмурышкі і, здавалася, можа парвацца ад самага неасцярожнага дотыку. Бенька правёў па ім даланёю і задумаўся. Потым схмянуўся, скоранька і нібы вінавата зірнуў на мяне, неяк нялоўка ўсміхнуўся і расказаў цэлую гісторыю.

2

— Гэтаму ўжо скоро гадоў каля двух будзе, — пачаў Бенька. — Жылі мы ўжо добра, як лепш, здавалася, і не трэба. Усе даўнейшыя сваркі забыліся. Я адно любаваўся. Ты ж, мабыць, не ведаеш, што калі я падаваўся ў калгас, дык мы з ёю бадай што былі разлучыліся. Яна не хацела. Мяне адгаворвала: і плакала, і гразіла, і ўпрошвала. Упроч уцякала, да сваіх бацькоў, — можа, з год не жыла са мною. Урэшце вярнулася. Нейкі час жылі як чужыя.

Але дзень за днём усё паволі наладзілася, і нам так стала лёгка, нібы мы толькі што пажаніліся. Любошчаў больш, як у першыя гады, было.

Ён закурыў, перадыхнуў. Праз хвіліну зноў загаварыў пра тое, як добра ім жылося ўжо з жонкаю. Ён ганарыўся Анэтаю і часта, жартуючы, пры мужчынах абнімаў яе за плечы і гаварыў:

— А малайчына ты ў мяне, жонка, га? Анэта!

Яна па-дзявочы вылузвалася з ягоных абдымкаў і сарамяжа адпіхала.

— Пусці,— гаварыла яна.— А калі ж гэта я была ня-добрая?

Дома ў святочныя дні яны ўспаміпалі мінулае, перабіралі самыя лепшыя часіны яго ўжо каторы раз. У такія часы Есіп іншы раз успамінаў пра Анэціны прочки. Яна перабівала яго, пакорна тулячыся і ўлюбёна гледзячы ў вочы.

— Ну, пакінь. Мала што бывае,— гаварыла яна, уся гаручая, ласкавая, гладзячы гузік на ягонай кашулі.

3

Да іх часта пачала заходзіць Мар'я. Жыла яна кіламетраў за тры, у суседнім сяле. Есіп заўсёды заставаў іх удзвюх, яны вечна пра нешта шапталіся, але калі паяўляўся Есіп, змаўкалі.

— Бабскія сакрэты,— смяяўся Есіп,— на ўсім свеце бабы, мабыць, аднакія; у іх вечна будзе пра што гаварыць.

Анэта да таго здружылася з Мар'яю, што і дня не магла прабыць без яе. Толькі надыдзе вечар, глядзіш, а яе ўжо і няма. Есіпу нават пачало не падабацца гэта. Ні хаты, ні гаспадаркі як след не дагледзіць і бяжыць. Нават, бывае, не парупіцца, ці ёсць што вячэраць. «І хапае ў яе толку блізкі свет поначы швэндацца»,— дакучліва думаў Есіп.

У гэты ж час пачаліся пепарадкі і ў калгасе. То жарабец здох, то пахварэлі каровы. Тыдзень таму назад аж восьмера штук прапала на пашы. Абабэнчыла нечага, з дзень пахадзілі і дайшлі. Спахмурнелі калгаснікі. Спахмурнеў і Бешка. У сям'і неспадзеўна пачаў заўважацца розрух. Прыйдзеш у хату, а — ні радасці ў ёй, як даўцей, ні весялосці. «Што ж,— думаў ён,— пясчасце ўсюды адзывасцца, гэта як камень на вадзе: кінеш, а ад яго і паплылі кругі».

Але ў Анэцінай перамене Бепька пачуў пешта да трывогі знаёмае. Далёкаю зноў яна станавілася, чужою. Сама ў сабе пачала жыць, неяк затоена і маўкліва.

— Што гэта зноў ты, Анэта, пачала ад рук адбівацца? — папытаўся аднойчы.

— Нічога не адбіваюся, якая была, такая і ёсць, — суха адказала яна.

— Такая, ды бо не такая. Нават рупеску ніправашта не маем, усё адно як чужы сем'янін. Можна, хіба злуешся за што, то ты проста і скажы.

— За што гэта мне злавацца?

— От і я ж так думаю. Але ж цябе проста не пазнаць.

— Яшчэ што выдумаі.

А ўвечары Есіп палез на паліцу на тытунь. Поркаючыся ў клубках ды скрутках крампіны, паткнуўся на евангелле. «Адкуль гэта такая звярына паявілася?» — падумаў сам сабе.

— Гэта тваё евангелле? — папытаўся, калі ўвайшла Анэта.

— Маё.

— Дзе ж ты яго ўзяла? Можна, богу пачынаеш маліцца? — зарагатаў ён.

— Ну, а што там.

Есіп здзівіўся, што Анэта гаворыць сур'ёзна.

— Ты гэта ўпраўду?

— Упраўду.

Ён прамаўчаў. Пасля рэзка зірнуў на яе.

— Дык гэта Мар'я? Гэта з таго ў вас і дружба такая пайшла?

— Не Мар'я, а я сама захацела.

— Чаго захацела?

— У евангелісты.

— Нават у евангелісты?!

Есіп аж устаў з услончыка. Ён не мог наверыць сам сабе. Ён злаваўся, зноў адыходзіў, пераходзячы на просьбу. Што ёй убілася ў галаву? Яна ж не маленькая і не дурная, каб верыць у такую лухту!

З гэтага дня Есіп хадзіў як прыглушаны. І ўсё не верылася, што гэта можна быць праўда. І брыдка стала, і крыўдна. Як жа гэта ў яго так здарылася? І хто мог надумаць, што Анэта так зробіць? Каб хто, а то Анэта! Дый людзі ж затыкаюць пальцамі — на ўвесь калгас сораму нарабіў. Нішто, скажунь, камуніст, жонку як выхаваў...

Аднаго разу ён быў адлучыўся па дзён колькі ў суседні калгас. Варочаўся дахаты і думаў, што от за гэты час, без яго, Анэта ўсё перадумала і цяпер сустрэпе яго падаўнейшаму, так, як бы нічога і не было. Зарадзецца, падбязыць, загарыцца вачыма, просячы імі не ўспамінаць пра старое. Усё забудзецца. І толькі пасля ўжо ён калі-небудзь мелькам успомніць пра гэта. Яна зноў будзе туліцца, перабіваючы яго:

— Ну, пакінь. Мала што бывае.

З гэтакімі думкамі Есіп падыходзіў да хаты. Дзверы ў сенцы былі прачынены, і ён увайшоў без ніякага скрыпу. Хата таксама прачынена. Есіп узяўся за клямку дзвярэй, але адтуль пачуліся галасы. У адным з іх Есіп пазнаў Мар'ю і прыслухаўся. Мар'ін голас то навышаўся, то сцішаўся да ледзь чутнага шэпту. Раптам ён скамянеў, увесь пераходзячы ў слых. Праз хвіліну ён выскачыў з сянец. Усведамленне адмаўлялася асэнсаваць гэтую страшную печаканасць. Ён расшпіліў каўнер кашулі. Рука паткнулася на рубец. І раптам у памяці прапеслася цэлая чарада ўспамінаў: польскі фронт, чатыры раны, пакутлівае каханне, удёкі, разлука. Ён упершыню пачынаў цвяроза і ясна бачыць сваё жьццё.

Бенька скоранька заспяшаўся па вуліцы. Ён цяпер, бадай, нічога не думаў, але цвёрда ведаў, што яму трэба ўбачыць сакратара партыяйкі Палера як мага хутчэй.

Палер сустрэў Есіпа радасна.

— Вярнуўся?

— Вярнуўся.

— Ну і добра, а то...

— Пачакай, — нецярпліва перабіў Бенька.

— Чаго пачакай?

— Евангелісты атруціць хочуць сілас...

Бенька закурыў папяросу. Я больш нічога не распытваў. Неікі час у хаце панавала цішыня, да таго адпатоная і цягучая, што пават чуцён быў яе пескарчоны тапосенькі зван. За акном плыла ноч і пачаў узыходзіць месяц.

— Ну, іх і судзілі, — выпусціў Бенька сіною плойку дыму. — Усіх судзілі і выслалі. З таго часу я от так і жыву.

Бенька пайшоў слаць пасцелі, а я задумаўся. Перада мною выплыў вобраз Анэты з майго дзяціпства. Я быў тады хлапчук, а яна ўжо дарослая дзяўчына. Пра яе паўкруга гаварылі. З далёкіх сёл знакамітыя хлопцы прыязджалі ў сваты. Яна была шляхцянка, і гэта давала ёй права трымаць сябе ганарова. Яна ведала, што на ўсёй аколiцы няма прыгажэй за яе дзяўчыны. Я памятаю яе быстрыя чорныя вочы і дзве высокія тонкія дугі броў. Яна да чорта хораша ўмела смяцца. Здавалася, што з воч у яе свяціліся тады чорныя іскры і яны пырскаліся і пякліся. Аднойчы я купаўся ў плёсе пашае певялічкае рэчкі. Аднекуль прыйшла Анэта. Яна азірнулася, ці нікога няма, і пачала раздзявацца. На мяне яна не хацела і зірпуць. У вадзе яна пляскалася наўкруга рукамі. Я перастаў боўтацца і заціх, гледзячы на Анэту. Мне запала ў памяць ружовае, мяккае і нейкае празрыстае яе цела. На жываце ў яе ляжала халодная складка, і гэтая складка глыбока ўрэзвалася, калі ўжо на беразе яна нагіналася па сарочку.

Бенька пазнаўся з ёю на сенажаці ў касавіцу. Першыя спатыкаліся нясмела і рэдка. Яна саромелася бачыцца з Есіпам на людзях. Бенька пачаў рабіць гэта ўпотаі. Ён ехаў знарок на пачлег, адлучаўся непрыкметна ад хлопцаў і ішоў цераз поле ў засценак. Варочаўся ён на золку, разбіты, нявыспаны, але поўны сваім затоеным шчасцем. Гэтак мучыла Беньку Анэта гадоў са тры. Ён быў просты мужык, і гэта ляжала між іх, як прорва. І пажаніліся яны толькі тады, калі ён вярнуўся з фронту, паранены, але ўсюды вядомы — з ордэнам Чырвонага Сцяга.

Гэта ўсё ўспомнілася мне цяпер. Я зноў уявіў Анэту ў дзяціпстве, і мне здалося цяпер, што і тады, калі я бачыў яе на беразе — у далікатным і празрыстым яе целе я бачыў, як таюсенькімі звiліпамі сачылася кроў.

Глухая засмяглая кроў атруты.

Бенька паслаў пасцелі, і мы патушылі агонь. Я ляжаў пад акном на тапчале. За печку свістаў цвыркун. Месячнае святло бледна клалася на падлозе, вырысоўваючы цепямі рамы акна. У гэтым святле я бачыў Есіпаў ложкак і коўдру, што краем звiсала на падлогу. Я бачыў, як Есіп доўга варочаўся, і ўздыхаў, і не мог заспуць.

— А кахаў жа я яе, нягодніцу, як! — урэшце азваўся ён. — На руках, здавалася, пасіў, і от выпасіў — гадзюку. Аж успамінаць брыдка перад людзьмі.

Зноў засвістаў за печку цвыркун. За акном спакойна і шырока драмала ноч. Месяц плыў, перабягаючы з хмар-

кі ў хмарку, то хаваючыся, то зпоў выбліскаваючы. За сялом, цьмяна адсвечваючыся, высілася макаўка сіласнае вежы і ўрэзваліся ў неба недакрытыя кроквы гумна.

1933; 1973

ЗПОЎ ПА ДАРОЗЕ

1

— Ну, што, прыпамінаеш? — гаворыць ён, усё яшчэ трымаючы маю руку ў сваёй. — Не пазнаеш? А памятаеш, як два гады таму назад мы ехалі з Ульянаю — вы мяне з Грэска тады падвезлі? Ну, от бач — гэта той самы я і ёсць. Перамяніўся? Ну, што ж, старэем. А ты ўсё ездзіш? Ну, і ладна — смалі. Толькі ж да мяне не забудзься завярнуць. Вунь там я жыву, бачыш? — за ўзгоркам хаты. Ага. Ну, от гэта наша і гняздо. Глядзі ж, не забудзь наведання.

І, яшчэ раз паціснуўшы руку, ён пасігаў у бок дарогі так, як тады, шырока ступаючы нагамі.

Гарасім шлёгнуў кабылу, і калёсы рвануліся, затарабаніўшы парассыханымі лёсткамі. Дарога сухая, пыліца і, выгінаючыся, недзе прападае наперадзе. Паўз дарогу спеюць жыты, і наводшыбе, стаўшы на ўзгорку, не дамахнуўшы аднойчы крылом, застыў вятрак. За ім далёка відаць, як унізе пайшлі паплавы. Наперадзе лес, ён краем загнуў леваруч, туды толькі што пайшоў чалавек. Я гляджу, як ён аддаляецца, то паказваючыся, то хаваючыся за кустамі. Вось ён загнуў ужо на сцежку да будышкаў.

— Абавязкова заеду, — паўтараю я сам сабе ўголас сказанае на розвіт і чую яшчэ ў сваёй далоні цвёрды след яго рукі. Я нават бачу, як ён смяецца мне вышчарбленым зубам, і толькі цяпер пачынаю разглядаць яго твар. Але, ён пастарэў. Неяк пацвярдзелі, пабольшалі сківіцы і глыбей яшчэ селі вочы. Лоб падаўся наперад, і бровы навіслі гусцей. На ўсім абліччы відна нейкая повая, разумная сталасць, такая, калі чалавек багата пабачыў жыцця.

Але ўсё ж гэта той самы Дубік, якога тады я яшчэ нават не ведаў як і зваць.

— Но-о! — абрывае мройнасць Гарасім і пасіверанымі пальцамі вырывае кавалак газетціны на цыгарку. Ён прывязаў лейцы за біла, згорбіўся над капшуком, дастаю-

чы тытунь, і паволі, каб не расцярусіць, насыпае яго ў паперку. Неўзабаве паявіўся дымок, і, выпускаючы яго, Гарасім адкідаецца ў перадак на сядзенне ўсімі плячыма.

— Ну, што ж, от і па-новаму мы жыць пробуем, толькі кадук яго ведае, як яно будзе, — пачынае Гарасім, відаць даўно ўжо збіраючыся загаварыць.

— А што, хіба непарадкі якія? — пытаюся я, стараючыся зразумець, пра што хоча сказаць Гарасім.

Ён маўчыць, а потым доўга здзімае за біла попел з цыгаркі і тады толькі адказвае:

— І парадкі, і непарадкі — усё разам.

— Як гэта?

— Ды так — не разумеем мы яшчэ багата чаго, от што.

— Ну, гэта паправіцца. Кажуць жа: і лапця не спляцеш не ўмеючы. Абы захацець.

— Ды так яно, але ж...

Ён канчае гаворку махам рукі і глыбока зацягваецца дымам. Адале выцягвае з-пад сябе саломішку і пачынае доўга яе шчыкаць. Я гляджу на Гарасіма і таксама маўчу. Ён нешта такі хоча сказаць. Ну і няхай памаўчыць, а раз яму рупіць, то не ўтрывае. Няхай пагарыць у самога, бо так, калі дапытвацца, чалавек ніколі не стае гаварыць проста.

Па лесе калёсы пайшлі павальней, трасучы па карэпнях. На глыбокіх каляінах яны западаюць і гойдаюць, як у калысцы. Падымае здаровым пахам смалы і цёплае вільгаці. Сонца, прарываючыся ў шчыліну дарогі, кладзецца на доле густымі мазкамі. На розныя галасы недзе ў лістоце цвыркаюць птушкі. Гарасім, забыўшыся, паскубвае густую шэрць барады, зрэдку покаючы па кабылу.

— Дык я от і кажу, што не разумею я гэтага, — абуджваецца ён ужо толькі тады, калі лес пачынае радзець. — От ніяк не магу раскусіць.

— Чаго?

— Ды жыцця нашага. Мудра пайшло яно. Ні с'як ні так людзі жывуць. Няхай бы ўжо ўсе аднакава, а то: адзін — калгас, другі — некалгас, і невядома, на чым яно стане. Ну, і разброд у людзей. Жывуць так, да часу, абы перажыць. А па-мойму, ужо, раз калгас, дык трэба, каб усе. Каб не перабіваліся адзін аднаму пад нагамі. От тады і толк быў бы.

Я стараюся загаварыць з Гарасімам так, каб мы адзін аднаго зразумелі, але ён перабівае.

— Ат, талкаваць гэтак умее кожны. А нам не талкаваць, а жыць трэба. А што гэта за жыццё, калі ты не ведаеш пават — гаспадар ты ці не гаспадар. Я ж кажу — аддалі б ужо загад такі, — Сталін ці хто там, — што ўсім надавацца ў калгасы, тады кожны і ведаў бы, што ён ужо жыць будзе гэтак, і нікуды ўбок не глядзеў бы. А то — от кругом паглядзець — адзін розрух. То будуюцца, то раскідаюцца. Такая каламуць, што немаведама, дзе ты жывеш. Так і мадзеш, абы дзень перабыць. І ніхто ніпрашошта не дбае, бо няма веры ў чалавека ў што-небудзь адно.

Гарасім сплюнуў праз зубы за біла і злосна тузапуў кабылу. Тая рванулася, і калёсы зноў затарабашлі па роўнай цвёрдай дарозе. Капчаўся лес, і зноў пачыналіся палі, далёка забягаючы жаўтаватым морам жытоў, гопячы ідзе ў бясконцасць шырокія, павольныя хвалі. Сям-там паміж іх відны адзінокія, яшчэ старасвецкія, дзічкі. Вупь там, пад узгорак, садамі засланілася сяло. А там — ледзь відно — між жытоў паволі едзе ў фурманка, гэта, мабыць, туды загнула дарога. І пад усім гэтым неабсяжная, як толькі можна акінуць вокам, празрыстая, лёгкая летняя сінь. Эх, як шырока, аднак, можна дыхаць, так от жытнёвымі хвалямі плысці, і каб усюды багатым плёнам сваім пахла зямля. Не, шчаслівы ты чалавек, калі можаш от так от, шырока, пад усім стоячы, жыць!

— Ураджай сёлета — у-у-у! — гаворыць Гарасім, як бы пераймаючы маю думку, — адна радасць! Калгасаўскае... Толькі немаведама, як прыбярэцца, можа, гэтак, як летась, — капчае ён праз паўзу глушэйшым голасам.

Я рагачу з Гарасіма, пазнаючы ў ім адразу ўсю душу — дваістую, неспакойную, але праўдзівую і чыстую, як у дзіцяці.

— А рад, нябось, дзядзька Гарасім, за ўраджай, хоць не ведаеш, гаспадар ты над ім ці не?

— Ну, мала што — кроў, — гаворыць ён, гладзячы вус, і я бачу, што гэтым ён хоча прыкрыць усмешку. — Гэта ўсё роўна, як кроў свая. Бачыш, што карысці многа — і радуешся.

— А чаму ты з калгаса выйшаў, дзядзька Гарасім? — пытаюся я.

Гарасім не адразу адказвае. Ён гэтак жа сама, як некалі Ульяна, печага доўга шукае ў сабе — тузаецца, не можа знайсці слоў. А пасля гаворыць, як бы нехаця:

— А думаш, я сам ведаю, дзе я? Я і там, і не там. Выйшаў, бо шчымела ў сэрцы, што па-людску жыць хаце-

лася. А гэта глядзіш — зноў не па месцы, усё адно як сам сабе чужы. Ды гэтак і шмат хто, нават з тых, што і ў калгасы папісаны. Так от ад гэтага і дбальства пямашака. От я і кажу, што горш за ўсё месца свайго не ведаць, чужым быць.

І Гарасім зноў расказвае пра тое, як цяжка зразумець жыццё. Мудрае яно стала, і ніяк за яго не ўчапіцца, не дагнаць так, каб асіліць. Усюды ўсё — трашчыць, перайначваецца, так, як перашываюць панава апрапаху. Тарчаць старыя рубцы, і не зразумець, дзе пойдучь повяя. І толькі тады зразумееш, што да чаго, калі можна будзе прымераць. І добра, хто ўжо гэтую апрапаху прымераў — ён ведае, што яна пашыта на яго. От узяць хоць бы — Дубік. Яму хоць бы што — ён заўсёды аднакі. Дый усе яны, хто з даўнейшых, што тады адразу з ім згуртаваліся. Дый то — гэта даўняя дружба. Прыйшлі па карчы, па імшары, колькі поту, пакуты разам палажылі, пакуль разрабілі, дык дзе ты цяпер пакінеш, гэта ўжо ўсё адно як сваё. Яны глядзяць у адно — ім няма куды варочацца. І не было. А тут як-ніяк, а свая гаспадарка. Ды яшчэ і прырэзка была прыпала. Думалася, што можна было б і... Ну, от так і стаіш, не ведаючы, якою пагою ступіць, так от і блудзіш. А ўрэшце, кадук яго ведае, — каб гэта пэўна ўжо наважыў...

Я слухаю Гарасіма і толькі цяпер заўважаю, што ён гаворыць сам з сабою. Утаропіўся недзе ў лёсткі і варушыць губамі, нават не заўважаючы, што кабыла сама завярнула на шашу.

Думаў, Гарасім, гавару я таксама сам сабе і неўзаметку падбіраю выпушчаныя ім з рук лейцы.

2

Ёсць нешта прыемнае, калі пазнаеш забытыя мясціны. Мінаюцца сялібы, палеткі, лясы. Прыглядаешся паўкруга, перабіраючы памяць. Хочацца што-небудзь прыпомніць, пазнаць, паглядзець, як яно павыростала. Глядзіш і не ведаеш — ці то памяць падводзіць, ці то так багата чаго пайначала. Перад табою праходзіць даўнейшыя. Вот цягнуцца Кацярынінская шаша Масква — Варшава, выезджаным каменнем бялсучы да гарызонта. Некалі ляжала яна праз лясы, як праз тупелі. Пасля, у вайну, лясы пачалі высякаць. Бежанцы, уцякаючы з ра-

дзімы, паабапал яе пакідалі магілкі, ставячы на іх белыя бярозавыя крыжы. Ні лясоў, ні крыжоў цяпер няма. Сям-там, праязджаючы вёрсты, пападаюцца старасвецкія раскарачыстыя, з дуплам і ды з падсмаленымі бакамі кляны ды дубы, пасаджаныя яшчэ ў Кацярыніну бытнасць. Вунь там, каля рэчкі, таксама быў некалі лес. Далёка цягнулася паўз яго балота, заросшае лазою. Тады на ўзгорку стаяла адна сіратлівая палясоўшчыкава хатка, і мне, памятаю, заўсёды здавалася, што яму аднаму тут, мабыць, страшна жыць. Я гляджу цяпер, як гэтак выцерабленае балота лягло далёка роўным галам сенажаці. Я нават шукаю старое палясоўшчыкавае хаткі і думаю, што яе, мабыць, перанеслі вунь у тое сяло, што разраслося за рэчкаю. А от зноў сяло, новае, яшчэ нават з непакапчанымі будынкамі. Валяюцца шулы, пад сцены зложаны жэрдкі. На прыгуменнях яшчэ нават не пазгладжвалася куп'ё. І от так от кругом пезнаёмыя ландшафты з палеткамі, з сёламі, з пералескамі. У памяці няма іх. Як бы нехта аднойчы ўзяў ды як на карце і пераставіў. І яшчэ нават не скончыў гэтак свае перастапоўкі, бо кругом пааставаліся сляды непрыбраных бярэвняў, недакончаных стрэх, лініі новых дарог ды дзялянак.

Ці не гэта розрухам называў Гарасім?

Я сам сабе думаю і пачынаю ўспамінаць. Летась я таксама ездзіў сюды. Была восень, хмары на небе сунуліся густа і нізка. Нават здавалася, што ім цяжка было ісці ў сваю вялікую дарогу і яны слязліва аплівалі дажджамі. Тады былі гразкія, глеістыя дарогі, і Гарасім разпораз покаў на кабылу.

Паўз нас паплавамі ляжала сенажаць. Часта дзе яна была скошана, і пракосы ляжалі — забытыя, пачарпелыя, наўплясканыя дажджамі ў траву. Праз іх пачынала была праростаць атава, але таксама зачахла, парыжэўшы ад халадоў. Над паплавамі цягнулася волкасць — густая, слязлівая, — і пракосы далёка чарпелі, астаючыся забытымі зімаваць.

А далей пачыналася поле, і восепьскаю вільгацю пахла зямля. Сям-там пападаліся шырокія загоны з недавыранаю бульбаю — таксама забытыя. Дзе-нідзе відно было яшчэ каліва бульбоўніку, збутлелае, паваленае на зямлю і ўплясканае конскімі капытамі.

Тады мы ехалі моўчкі, гойдаючыся ў каляінах, і на колы цягучым глеем накручвалася гразь. Адзінокія, забытыя загоны міналіся навалі, нехаця, і здавалася, яны скардзі-

ліся на тое, што іх пакідалі ў полі адных, на марозы. І тады ж Гарасім сказаў:

— Нават праца свая пранадае. Блудзяць людзі. Шыкае дбайнасці няма.

От мне і падумалася, што і цяпер, гаворачы пра нядбайнасць і розрух, ён усё яшчэ бачыць летаўшюю восень.

3

Праз пару тыдняў я засхаў да Дубіка. Ён сустрэў мяне, седзячы на лаве і дапіваючы чай, з забінтованаю і падвязанаю на марлі рукою. На маё запытанне пра вяду ён не адказаў, а загаварыў пра нешта другое. Тады я заўважыў, што і на лбе ў яго збоку чырваней яшчэ кагадзе загоены шрам.

— Ат, глупства адно, — зноў ухіліўся ён ад адказу, надзеючы шапку. — Ну, ты адпачні ці пагуляй сабе, а я пайду. Увечары паталкуем.

— Нават і гаворыць саромеецца. Здуру от такую цацку пабыў, — гаворыць жоўка, прыбіраючы са стала.

Пасля яна расказвае, што цяпер пачалі паказвацца ваўкі. Мабыць, гэта пачапалі іхнія гнёзды, асвойтваючы лясы. Ну, дык да копей сталі наведвацца. Надоечы перад самым досвіткам жарабя задушылі. От ён аднае раніцы і пайшоў са стрэльбаю да начлежнікаў. Ну, а назад ідучы, сустрэўся з нейкім, ці што, ды, мабыць, мацпавата грукнуў, ставячы стрэльбу. Ці мо знячэўку як зачаніў за што. Дык так от праз гэта траха і калекаю не астаўся. Далонь ушчэнт нашчапаў, тры пальцы, кажа, валодаць не будуць.

Пагаварыўшы яшчэ крыху, я выходжу на двор. Добрае летняе сонца прыпякае як мае быць. З агародаў пахне рамонкамі. Ад грушы пад парканам кладзецца цень, і ў ім, стуліўшы морду на лапы, дрэмле сабака.

На прыгуменні відаць, як з мужчынамі яшчэ гаворыць Дубік. Яны талкуюць, мабыць, пра работу, пасля чалавек колькі з косамі ідуць за гумны, і Дубік адтуль крычыць мне:

— Пагуляй, пагуляй! Паглядзі, паглядзі нашага жыцця!

Тыя, што асталіся на прыгуменні, запрагаюць у трое калёс коні. Яны збіраюцца ехаць на вецце, каб пападецілаць заперы.

— Ну, як пажываецца?.. У харошую пагоду да нас

даведаліся — мурагі косім. Любата! — гаворыць да мяне хлопец, уводзячы каня ў аглоблі.

— Цяпер у горадзе нядобра — духата, пыл, — практычна заўважае другі, з барадою.

— Мо хіба нуднавата толькі будзе.

— Як там, скажэце, — пажылы невялікі чалавек паказваецца з гумна і, згортваючы вяроўку, падыходзіць да нас, — як там, вы ж лепш ведаеце палітыку гэту, з вайною, скажэце, нічога не чуваць?

— Яму гэта, каб ведаць: ці па евангеллю ідзе. Ён жа ў нас за прарока, — абзываецца той самы, што запрагае каня.

— Але, а то ён вылічвае, вылічвае, ды ўсё нешта і не выходзіць. На каторы там месяц у цябе прыпадае яна, дзядзька Антось? — жартуе яшчэ пехта.

Дзядзька Антось пробуе аскірзнуцца, але тыя заядла жартуюць, і ён, махнуўшы рукою і не дагаварыўшы, зноў варочаецца да гумна. Ён нават як бы нечага шукае там, але, так толькі патупаўшы, кладзе ў драбіны вяроўку і падбірае лейцы.

— Ны, пайшла... Смейцеся сабе. Што вы скажаце, адно, як гэтыя сорака два месяцы пройдуць. Як тады, адно, парагочаце, — канчае ён сам сабе, ужо заязджаючы за вароты.

Агледзеўшы будоўлю, сыраварню, бровар, я выходжу на поле. Між жытоў падымаецца дарога на ўзгорак. Узышоўшы туды, я гляджу наўкруга. Жыты пывуць спакойнымі хвалямі і звоняць. За імі, паўз лес, пачынаюцца сенажаці. Мне відаць, як там гуртам косяць касцы. Сяды-тады чутно, як звоняць ад мянташак іхнія косы і на сонцы пабліскваюць. Па дарозе едзе фурманка ў сяло. Я бачу, як адным сваім краем сяло ўдаецца ў жыты. Другі канец яго ападае ў нізіну, а там — за мосцікам, што гарбом перакінуўся цераз ручаіну, — пасёлак. Гэта той самы пасёлак, што відзён быў тады, калі мы ехалі з Ульяпаю. Тады ён толькі яшчэ будаваўся і далёка відзён быў новымі гонтамі.

Я сыходжу з узгорка па дарожцы, што вядзе ў сенажаці. Пад пагамі па ўзмежку мякка падаецца трава. Высокае бадылле б'е па каленях. За рукі чапляюцца нахіленыя пад дарогаю каласы. З жытоў падымаюцца жаўранкі і, педзе ўгары, пад сонцам, заліваюцца так, што здаецца, гэта спявае само паветра.

Не, ты такі харошая, мая радзіма, новая, свежая, дужая, як маладосць. Добра, што сустракаеш ты мяне заўсё-

ды іначай — не пазнаць цябе! — і нядобра, што Гарасім заве тваю дзёрзкасць ды бунтоўнасць розрухам. Але ён такі зразумее, што ў гэтым «розруху» пачынаецца твая новая радасць!

— Чаго гэта вы так задумаліся? — пытаецца раптам жаночы голас.

Я падымаю галаву і бачу, як з граблямі на плячах да мяне падыходзіць Ганна. Яна ўсміхаецца прыжмуранымі ад сонца вачыма.

— Хораша ў вас, — кажу я, пераймаючы яе вочы.

— Дык прыходзьце да нас грэбці сена.

— Далёка?

— На Ляды.

— Дык я і цяпер магу пайсці, — кажу я.

— Ну і добра.

І мы ідзем разам з Ганнаю, падмінаючы падатлівую траву і паганяючы грабцоў, ад якіх яна асталася.

4

Увечары Дубік варочаецца позна. На ім відна дзяняшняя стомленасць, але, толькі ўспеўшы скінуць шапку і напавіць хворую руку, ён садзіцца каля мяне.

— Ну, як жа пажываеш, кажы. Агледзеў трохі нашу рэспубліку? Ну і як? Трохі варушымся? Ды я і сам бачу, што нездарма пражыў. Памятаеш, як я табе казаў, што некаторыя нават паўцякалі? А што пасля яшчэ было? У-у, колькі прэтрусу перажылі. Перш бадай усё сяло было арганізавалася, адале траха не ўгробілі і ўсяго калгаса. Ды ты сам ведаеш і гэтыя войны, і хто іх рабіў. А гэта, як перажылося, дык нават і не верыцца.

Дубік дастае закурыць, але адною рукою цяжка скруціць папяросу, і я яму памагаю.

— Дружныя мы цяпер сталі, от што, — гаворыць ён далей. — Быць не можа, каб узорна гаспадаркі не паставілі. А? Пабачыш.

Дубік падымаецца і, папраўляючы руку, пачынае хадзіць. Ён часта зацягваецца і пачынае расказваць ужо сваю будучыню. У-у, як многа яшчэ работы — і каля зямлі, і каля будынкаў, і з самімі людзьмі. Важна, каб у норму ўвайшоў новы побыт. Каб чалавек знайшоў самога сябе... Яму б хацелася з'ездзіць куды-небудзь на экскурсію. У «Гігант» які, ці што. Каб паглядзець ды мо што пера-

няць. Гэтымі днямі яны абмяркоўвалі з калгаснікамі свой план. Яны там мяркуюць...

Дубік расказвае запальчыва, горача, так, як бы гэты заўтрашні дзень ён ужо бачыць перад сабою. Я пазнаю яго, гэтага п'ястомпага энтузіяста, якога бачыў два гады назад. Ён і тады от так жа гарэў сваім заўтрашнім днём і верыў. Тады нават і Ульяна не магла не паверыць яму, і я памятаю, як, сплюшчыўшы сіняватыя азёркі воч, яна пазнавала сябе. Тады і ў яе пачынала нараджацца радасць, і за гэтую радасць мне хацелася яе расцалаваць.

— От так, брат, і будзем памаленьку ступаць,— канчае ён, пагладжваючы хворую руку.— А цяпер давай пра што другое. Як ты там, што ў вас, у горадзе?..

Неўзабаве як мае быць змяркае. Праз адчыненае акно цягне здароваю свежасцю вечара. На неба навалакаюцца хмаркі, і месяц сяды-тады кладзе на падлозе бледныя цені... Відно, як у хату ўвайшла Ганна і праз колькі часу выйшла, доўга трымаючыся за клямку перад тым, як адчыніць дзверы. На вуліцы пачынаюць гусцець галасы. Каля прызбы збіраюцца папрастарэкаваць мужчыны, і мы выходзім да іх.

Тут я пазнаю і хлопцаў, што на прыгуменні запрагалі коні, і Антося, і Дубікаву жонку, і Гарасіма, і яшчэ колькі чалавек. Малодшыя жартуюць з дзяўчатамі, а старэйшыя талкуюць пра будзёншчыну. Нехта гаворыць пра кантрактацыю сена, і Дубік умешваецца ў гаворку. Потым нехта пытаецца, ці варта за Галамі скідаць стагі. Пасля пачынаецца пра жніво, пра парыхтоўкі і пра тое, што гарычаўцам, мабыць, і сёлета давядзецца пазычаць мала-тарні.

— Ды свайго колькі там будзе — ураз памалоцім.

— Ого, ты, можа, яшчэ скажаш, што і малаціць няма чаго?

— І пажнём, і памалоцім, але...

— Чаго там «але»?

— Адна рызыка. Усё адно, калі б чаго захацеў, то і купіць няма дзе.

— Чаго ж гэта ты так накупляў бы?

— Мала чаго трэба? Але ж дайшлі да таго, што так от і бота п'ідзе не дастапеш.

— Уг-га, аббасячаў.

— Кінь ты нэндзіцца, Каандрат. Вечна ты от так пыеш. Лбы плявузгаць немаведама што.

Той, каго назвалі Каандратам, не паддаецца. Што там

плявузгаць немаведама што? А што, гэта няпраўда? Калі гэта было, каб так нават на погі не мець права агораць?

— Неразумнае ты пачаў ужо, — чуцён новы голас, і па ім я пазнаю Гарасіма. — Мабыць, няма чаго табе ўжо і гаварыць, што ты на гэтым мудруеш. Хіба забыўся, што не панам быў? Калі ж гэта ты меў больш? Ды я ж ведаю, што мо і жаціўся ў пазычонных, а цяпер колькі пар маеш? І за крата прэмію палучыў, і за парыхтоўку, і з каперацыі ўзяў. А спчыш. Лбо хіба забыўся, як пекалі дзеці ў школу ў атопках хадзілі? Многа тады ў чаравіках было? А цяпер жа яны, богу дзякаваць, усе падзеты. І твае, і чужыя, і сам ты. Але от пенажэрлівыя людзі пасталі. Вечна ім мала. Лбы звягаць.

Гарасім сплёўвае і доўга затоптвае папяросу.

— От і брыдка мне за цябе, Кандрат. І бачыш, не я з табою спрачаўся, а Гарасім, — гаворыць Дубік.

Цемрыва на вуліцы кладзецца ўсё гусцей. Чалавек колькі ўжо разышлося па хатах. Чутно, як пазвоньваюць цуглі і недзе за суседнім дваром пераклікаюцца галасы. Гэта збіраюцца начлежнікі.

Ноч дрэмле, і па хатах адзін за адным патухаюць агні. Гаворка пачынае радзець, і становіцца куды спакайней. Непадалёку яшчэ гуляе маладзёж, і сяды-тады адтуль чуцён высокі жаночы голас. Дубік даўно пайшоў ужо дахаты і цяпер гаворыць з мужчынамі, высунуўшыся ў акно. Відно, як на падаконніку ляжыць яго заверчаная ў белую марлю рука.

— Ну, мужчыны, давайце разыходзіцца, — кажа пехта памяркоўна. — Ды каб заўтра з расою ўлажыць той клін, што не ўдолелі сёння.

— Але, хлопцы, давайце, каб не заспаць, — гаворыць Дубік і зачыняе акно.

Я доўга яшчэ астаюся на вуліцы. У такую от ноч мне хочацца думаць. Я думаю пра новых людзей, якіх толькі што бачыў. Не пазнаць іх праз гэтыя пару гадоў. Яны выраслі ў дужасць і ўжо знайшлі сваю сталасць. І няправільна, Гарасім, ты думаў пра розрух. Вось пайшлі яны спаць і панеслі з сабою руплівасць пра заўтра. Гэта ў людзей нарадзілася новая якасць — дбайнасць. Не, сёлета не зазімуе ў полі чалавечая праца!

Ноч заціхла зусім. Сяды-тады з хмар паказваецца месяц. Вішнікі дрэмлюць, на платы паанускаўшы галовы. Недзе далёка — то ападаючы, то зноў падымаючыся — чутна залівістая песня начлежнікаў. З саду зрэдку пракра-

даецца затоешы шэнт, і я знаю, што гэта адтуль яшчэ не вярнулася Гапна.

Якая багатая поч! І як добра, што я гасцюю ў цябе, радзіма мая, — дзёрзкая, смелая і дужая, як маладосць.

1932

ЗЯЛЁНЫЯ ШКАРПЭТКІ

1

Я ўз'ехаў на двор і саскочыў з сядла. З паліта майго лілася ручаямі вада. Анямелыя погі падгіналіся і не ўмеючы стапавіліся на зямлю. Ішоў косы сцюдзёпы дождж, па ветры ён разбіваўся і плыў несканчоным туманом. Двор быў пусты і азызлы, з халодным глянцам размешае гразі. Нікога не выйшла, у сенцы былі адчынены дзверы, і я крыкнуў у іх глухую немату:

— Эй, ці ёсць хто дома?

З сянец выскачыла сястра. Яна пазнала мой голас і па бягу абівала фартух і напраўляла хустку. Рукавом яна выцерла губы, і яны задрыжалі і ўспыхнулі ў мяне па губах. Дождж змыў нацалунак халоднымі кроплямі. Над плотам надымалася згорбленая ветрам канёва спіна.

Сястра дастала мне сухое швагрусёва адзенне. Яна прышесла нару крамных зялёных шкарпэтак. Яна была ўзрушаная і порсткая, не знаходзячы, што гаварыць. Так бывае пры дарагіх і нечаканых сустрэчах, калі мова без сілы выказаць усхвалёваную радасць. Яна не магла даўмецца, адкуль я ўзяўся ў такую непагадзь і бездарожжа.

Я кажу, што падарожнічаю ў гэтых краях. Такавы законы мае неспакойнае прафесіі — усюды ўсё ведаць і, як Фама Няверны, абмацваць сваімі пальцамі. А яе не захачеў абмінуць на дарозе.

Пасля ўзрушанасць праходзіць, і мы ўжо спакойна гаворым. Мне цёпла ў чужых калашматых штапах і ў прасторнай сухой світцы. Холад варушыцца яшчэ толькі недзе ў маіх касцах. Паліто вісіць каля дзвярэй на круку, і з яго капае ў цэбрык вада. Сястра ідзе ў кухню. Яна пчапае трэскі і грыміць трыццожнікам, раскладаючы над ім агень-

чык. Я загадзя чую спакуслівы пах падсмажаных сква-
рак. Я хаджу, каб размяцца, і мне здаецца, што падлога
нерада мною ўспучваецца і ўпарта не дае цвёрда паставіць
нагі. На сцяне я чытаю плакаты і разглядаю паліпялыя
карткі. Гэта гісторыя станаўлення і росту сям'і ў яе сувя-
зях і дачыненнях. Вот сама сястра з швагрусём сярод
свайго маладога патомства. У яе высокі завіты чуб і паўпа-
кроўнае, яшчэ прагавітае мацярынства. Даніла ў форме
салдата імперыялістычнае вайны. У дзвюх жаночых галоў-
ках наводдаль я пазнаю Веру і Кацю. Яны ўжо дарослыя,
крамяныя дзяўчаты. А гэта — Кацін жаніх... Чорт па
яго, — калі гэта ўсё прайшло! Здаецца, зусім нядаўна я іх
ведаў дзяццмі...

Вечар лёг за вокнамі раптоўна і густа. Мне няма калі
ўспамінаць свайго пакінутага ў сястры дзяцінства. Адне-
куль, як па сігналу, пачынае збірацца сям'я. Адно за ад-
ным: і Вера, і Раіса, і Коля, і Алёша, і Алесь — я іх ледзь
пазнаю. І ўжо зусім позна прыходзіць Даніла. Ён нібы
замыкае сабою круг сумятлівага дня і прыносіць права на
адпачынак.

— Уга, во які госць у нас, — гаворыць ён сваім вечна
спакойным і роўным голасам і сунімаецца ў парозе, каб
напіцца вады.

2

...Ноч звініць за акном аднатоннымі кроплямі. На сця-
не ходзікі няўтомна ключоць цішыню, і паўзуць, адна адну
абганяючы, стрэлкі. Мы яшчэ доўга седзімо ўтраіх. Мне
прыемна пазнаць пра навіны і змены ў калгасе і ў іхнім
жыцці. А селавыя гаворкі доўгія і несканчоныя, як зімо-
выя вечары. Яны поўны і трывог, і радасцей, і надзей, і
балючых хваляванняў. Сястрын голас, звонкі, высокі і
поўны, ліецца непадкупна праўдзіва і мякка.

— Няма чаго і гаварыць, — кажа яна, як бы ў заклю-
чэнне сваіх думак, — што цяпер ужо ў нас не гора. От і
дзеці ж усе бадай вучацца. Пакуль што гэта нахлебнікі, а
тым часам, што трэба, то і маем, і не бядуем. Каця ж, дык
онь нават ужо настаўнічае педзе ля Урэчча. А што сёлета,
дык некаторыя, у каго работнікаў было многа, адное буль-
бы колькі напалучалі.

Даніла сядзіць, як заўсёды, маўклівы і строгі. У гавор-
ку ён уменшваецца рэдка і нечакана і, засаб выгаварыўшы
ўсе свае думкі, гэтак жа нечакана сціхае. Яго вельмі хва-

люе, калі ёсць пенарадкі. Ён будзе тады мучыцца і кіпець і ўвесь свет будзе ўспрымаць толькі праз іх.

— Гнюсаты ўсякае ў нас бывае яшчэ многа, от што. Лезе другі ў правіцелі, а самому хоць пальцам паказвай. Лбо мала папакасціў гэты чорт сляпы, што быў у нас за старшыню? Сабраў ля сябе любімчыкаў — то кумоў, то сватоў — дый папаваў, тайком сыры ды масла паядаючы. Копі онь пазаганялі да таго, што на іх страшна было паглядзець...

Апошняя ён сказаў гнеўна і адразу ж патух. Ён сказаў сваё самае балючае. І ўсё да гэтага ён гаварыў, фактычна, дзеля таго, каб толькі ўпамянуць пра коні. Ён — конюх. Гэта яго няшчасце і радасць. Конь яму ўсё адно што свая кроў ці сваё дзіця. Няхай толькі ён захварэе, дык з ім захварэе і сам Даніла. Ён не будзе тады ні есці, ні спаць, будзе хадзіць з ліхтаром раз-пораз у хлеў, як лунацік, і тады ўжо ніякая работа не пойдзе яму ў рукі. І боль у яго не за тое, што можа быць страта. Ён проста не можа трываць, як пакутуе нямая і бездапаможная жывёла. Яна ж не можа ні сказаць, ні паскардзіцца. Яму тады здаецца, што ў гэтым вінаваты ён сам. Я часта дзівіўся, як можа месціцца ў гэтым панурым і маўклівым чалавеку такая невычэрпная чуласць і пяшчота, што мяжуе бадай з мацярынствам.

— Ну, але цяпер ужо годзе, — астыўшы, гаворыць Даніла. — Цяпер у нас Грышка, і чалавек ён, здаецца, талкавіты.

— Які Грышка?

— А ты ж яго, мабыць, ведаеш, — перабівае сястра. — Грыбаль Грышка.

Я прыгадваю. З дзяцінства майго выплывае задзёрысты танклявы хлапчына, сарвігалава, мой аднакласнік па школе. Мы яго тады звалі проста Грыб, і ў яго такі праўда былі рыжыя непакорныя валасы, стрыжаныя наўкруга, як застрэшак. Ён жыў на канцы сяла і насіў у зрэбнай торбачцы кнігі. Узімку, выходзячы са школы, мы заядла рэзаліся ў снежкі, а ўлетку гулялі ў рухі ці качалі па вуліцы кацёлку. Здаецца, у настаўніцы мы былі выбілі аднойчы акно і тады пахаваліся хто куды, адцураўшыся нават кацёлкі. Пасля я яго неяк сустракаў, калі ён ужо быў чырвонаармейцам; я бачыў тады яго мелькам, і ў памяці асталася толькі цьмянае ўяўленне высокага і шустрага чалавека.

— Дык ён у вас цяпер за старшыню? — пытаюся я і радасна і здзіўлена. — Ну, як жа ён?

— А нічога, бярэцца добра, — устае Даніла, напраўляючы свой калючы белабрысы вус, і ідзе спаць, трымаючыся за паясціцу штапоў.

— Ну, ён жа камуніст, — дадае сястра, з нейкаю асабліваю павагаю гаворачы гэта слова. Я чую, як усярэдзіне ў мяне падымаецца певыказная зычлівасць і ласка. Мне хочацца падысці і пацалаваць Ульяну. У гэты час я ганаруся ёю. Яна нават і не ведае, да чаго я яе люблю.

3

Назаўтра я шукаю, каб убачыцца дзе з Грыбалём. Але яго не так лёгка і знайсці. У праўленні я застаю аднаго толькі Лапеку Марку — даўгалыгага рахаўніка. Ён заняты з працаднямі, і на сталае ў яго ляжаць недабітыя лічэльнікі і груды працоўных кніжак. Гэта таксама мой даўні знаёмы. Ён быў на два класы старэй за мяне і меў рэпутацыю безнадзейнага гультая і абібока. Цяпер гэта рослы мужчына з чорнымі слядамі пабрытых вусоў і з мяккім, пэйкім лірычным басам. Ён усміхаецца сваім знакамітым шчарбатым зубам. Ён расказвае мне пра калгас, у той час і запісваючы свае таямнічыя лічбы, і гаворачы з тымі, што папрыходзілі, — як Юлі Цэзар... Я іду, думаючы сустрэць Грыбаля дзе на сяле — на таку ці на фэрме. Але яго нідзе няма, і я пачынаю аглядаць аколiцы.

Любата! Дождж перастаў яшчэ ўночы, ад яго асталася толькі земляная пахучая вільгаць і густы, цяжкаваты сінец гарызонта. Палеткі то велічна падымаюцца ўзгоркамі, засланяючы адзін аднаго, то ападаюць пакатамі, па якіх, песячыся і размываючы гліну, сцякае ўчарашняя вада. Дзе-нідзе высяцца і мшэюць у спрадвечным сне волаты-камяні — сляды дагістарычных фінляндскіх ледавікоў. Іхнія, некалі расцёртыя неймавернаю сілаю, аскепкі валяюцца на дарозе і на загонах паскіданы ў пірамідальныя крушні. Вада булькае і шуміць, прабіваючы ручайкі, і збягае ў пакручасты, вякамі прарыты ў пізіне роў. Ён глыбокі і абрывісты, гэты роў, і абвешаны таямнічасцю і легендамі. Яго берагі падымаюцца голымі выступамі, а вада стогне і бурліць далёка ўнізе, як у цяспіне, прабіваючы камяні і абвалы. Адноўчы насяля навальніцы, калі вада змыла з сабою зямлю, на дне яго былі знойдзены два калодзежы. Дуб быў чорны як вугаль і цвёрды як косць. Калодзежы паразбіралі і парабілі насудак.

За равамі я наварочваю дахаты і іду агародамі. Унізе

цягнецца балотца з радкамі скошанае атавы. Тут некалі былі непраходныя петры. Але я гляджу ўдалачынь, я шукаю Высны, гэтае легендарнае краіны майго дзяцінства. Гэта быў куток вечна шумлівага, цёмнага лесу, абкружанага тым чортавым балотам. Там вадзіліся і пачамі ўзімку завывалі ваўкі, а ўлетку пасвіліся каровы. Мы ўцякалі туды ад мацярок на цэлыя дні, лазілі па душлах алешын, гулялі ў хованкі, раскладалі агні. Я памятаю, як мне хацелася выменяць у кагосьці чароўнае шкелка, гледзячы ў якое відаць было безліч чалавечых твараў. Я даваў за яго маленькае металічнае калёсіка, знойдзенае мною на паповым агародзе. Пасля я дазнаўся, што граёнае шкелка было вокам ад кішанёвага электрычнага ліхтарыка, а калёсіка — ад ножкі металічнага ложка.

Замест Высны я бачу роўнае, пакацістае поле. Вакол яго прапала балота, і вока підзе не зачэпіцца пават за які-небудзь лядашчы куст лазняку. Праваруч, на пачатку палеткаў стаіць сяло. Яно яшчэ невялікае, але дзіўна прыгожае, нейкае святочнае і радаснае, нібы выйшла сюды спраўляць маёўку. На геаграфічнай карце мае памяці ні палеткаў, ні гэтага сяла няма, тут стаяў фальварак педальжнага паўпанка Агусты, каторы і меў хіба тое, што лажкіраваныя боты ды вірлавокую сваю палюбоўніцу.

Я гляджу і дзіўлюся. Нібы прайшлі не гады, а цэлая вечнасць. Якая паймаверная ты, сіла, у разняволенага чалавека!

4

Дома я застаю камлюкаватага, з сівымі пасмамі ў барадзе чалавека. Ён здароўкаецца, я бяру яго руку і гляджу ў твар. Вочы ці то баязліва вывучаюць мяне, ці то іранічна ўсміхаюцца. Урэшце я пазнаю пастарэлага Цымбала.

— А, здароў, дзядзька, — кажу я, — я ледзь пазнаў вас.

— Дык вы ж усе так цяпер — не пазнаяце нас, бацькоў.

— Як гэта не пазнаём?

— От мой жа адцураўся, не піша. Бацькі цяпер не патрэбны, калі ўжо вас павыгадоўвалі.

— Калі лядайка бацькі, дык, вядома, не патрэбны.

Я сказаў рэзка, пават не падумаўшы, што гэта не так тоўна. Цымбал нядоўга паглядзеў на мяне, павярнуўся бокам і замоўк. Пасля толькі я даведаўся, што ён кругом пакрыўджаны. Яго не прынялі ў калгас за кулацкую агі-

тацыю. За гэта з ім пасварыўся сын і адцураліся суседзі. Цяпер ён ходзіць і раскайваецца, і маракус, што яму ніхто не верыць.

Ён уздыхае, скрабе ў барадзе і, відаць, пра нешта хоча загаварыць. Ён, можа, знарок прыйшоў пра што папытацца і не адважваецца.

— Скажы ты мне, — урэшце садзіцца ён паволі на лаве і глядзіць мне проста ў вочы, — ці гэта ў нас ужо бяскласавае грамадства гэтае ёсць ці не?

Я хачу зразумець хаду яго думкі і пасцярожваюся. Нешта тут нездарма.

— Мы яго яшчэ будзем, — кажу я.

— Дык, значыцца, і барацьба гэтая класавая таксама яшчэ не скончана?

— Не, не скончана.

— Та-а-ак, — уздыхае ён, памаўчаўшы, — а я думаў, што мы ўжо ў сацыялізме... Нядобра, — коратка заключае ён, паскубваючы бараду.

— А чаму гэта ты, дзядзька Цымбал, пытаешся? — цікаўлюся я.

Ён адказвае не адразу, а перш глядзіць на ўсіх, пробуючы ўсміхнуцца.

— Дык я ж і кажу. Я думаў, што ў нас ужо бяскласавае грамадства гэтае, як пісалі, што ў другой пяцігодцы будзе, то я хацеў ісці ды і патрабаваць, каб мяне ў калгас прынялі, бо тады ж я быў бы ўжо роўны з усімі.

Цымбал рагоча кароткім дробненькім смехам, і відаць, што рагоча ён нехаця, а так — для людзей.

За акном густа і нізка перакочваюцца воблакі. На акне ляжаць не надзетыя мною шкарпэткі. Сястра ў кухні крычыць на сабаку. Яна нешта беспярэстанку робіць. Яна вечна чым-небудзь занята, гэтая Ульяна. Яе дзень сумятлівы і неспакойны, як перад жнівом. Я бачу, як яна то паказваецца ў хаце, то педзе знікае, то зноў варочаецца, стукаючы па падлозе голымі пяткамі.

Я чую, як пасля хады пачынаюць пыць мае ногі.

Цымбал доўга сядзіць, уставіўшыся педзе ў куток, на гэты час расшыранымі, шкляннымі вачыма.

— Няма справядлівасці, — гаворыць ён урэшце. — Што я — кулак які, ці што, каб мяне нават у калгас не прыняць? Што я — забіў каго ці зарэзаў?

— Ат, не крывіце душою, дзядзька Цымбал, — высокім нецярылівым голасам умешваецца Ульяна. — Не такі ўжо вы маленькі, каб нічога не ведаць. Нябось папабэсцілі нас

не мала, дыі цяпер, богу дзякаваць, язык не на прывязі, але ўсё гэта быдта скардзіццяся, што вас крыўдзяць!

Я чую, як цяжка Ульяне стрымацца, каб не перайсці ў злосць. Яе рукі первова напраўляюць расслаблены вузел хусткі. Цымбал устае і грузна ідзе ў дзверы, але дзверы адчыняюцца, і на парозе паяўляецца Богуш. Яшчэ з парога ён смяецца сваімі маленькімі прытушанымі вугалькамі і ўжо гаворыць пісклявым заржаўленым голасам:

— Ну, што, прыехаў, коцік, а? Да сястры, захацеў праведаць? А як жа, трэба, малайчына. Ну, як жа пажываеш, коцік, скажы. Эх ты, і барада вырасла, хе-хе-хе!

Ён гаворыць не перастаючы, то пакашліваючы, то ўсміхаючыся, і ўвесь час ходзіць, паціраючы рукі. Ён сухі, танклявы, з вузкімі плячыма і з востраю бародкаю — увесь варушкі і неспакойны, як на спружынах. Такое ўражанне, што ён некуды вечна бяжыць і спяшасца, каб не спазніцца. І смех яго дробны, кароценькі, таксама порсткі і неспакойны.

— Як жа калгас табе наш падабаецца, а? Усё пішаш? Я ж таксама ў калгасе, коцік, і нічога, ведаеш, добра. Ты ж гарэлкі ці маеш, Ульяна? Яна цябе, можа, і не ўчаставала?.. Ну, як жа, скажы, коцік, ці ў нас ужо бяскласавае грамадства ёсць? Цяпер без класаў ужо?

«Хто гэта іх панавучваў?» — думаю я пра Цымбала, бачачы тут невыпадкавасць. Але паволі здагадваюся. Я пачынаю прыгадваць усяго Богуша, і ён паўстае перада мною як на далоні.

З японскае вайны ён варочаецца не простым салдатам, а з нашыўкаю — фельчарам. З сястрой ён дзеліць гаспадарку. Яму ўжо не да твару калупацца ў зямлі, ён прадае сваю часць і едзе ў свет. Ён жыве ў Сіняўцы, у Нясвіжы, — у яго там нейкія важныя, па службе ў салдатах, знаёмыя і панна Паліна. Пратраціўшы «маёмасць», ён варочаецца назад. Але ён ужо не просты селявік, ён водзіць знаёмства з валаснымі чыноўнікамі ды з пісарамі. Урэшце, ён жэніцца. Яны пачынаюць лячыць удваіх. Яна — шэптамі і зёлкамі, ён — кроплямі. У хаце паяўляюцца яйкі, сыры, масла. Хворыя павінны плаціць добра, бо другі раз пац Богуш не будзе лячыць.

Рэвалюцыя застала Богуша ў новенькім, гонтамі крытым доміку паводшыбе з шкляным малёваным ганкам, з кветкамі вакол яго і з садзікам. У рэвалюцыю кветкі пасохлі і пабітыя шыбы ў ганку пазабіваліся дошкамі. Ён бачыў, што нічога з гэтым не зробіш — панерабой ён усім

хваліў рэвалюцыю, але на дно куфра беражліва схваў партрэт Мікалая. Часы ішлі, і Мікалая давалося дастаць і спаліць. Жонка памерла, гаспадарка асупулася, і ён падаўся ў калгас адражу ж, як яго толькі арганізавалі — нават быдта лёгка і радасна. Але калі заходзіў палячыцца на дзёны чалавек, Богуш рад быў успамянуць добрае старое. Яспа, што гэта ён павучыў Цымбала чакаць бяскласавага грамадства.

— Дык ты і на Каўказе быў? — беснярэстапку парашчыць ён. — Ну, як жа там, добра? Усяго хапае, не галадуюць? Хаця б не галадавалі, коцік. І чыгункі на гарах ходзяць? От бач, Ульяна, гэта не то што мы з табою седзімо тут, у гэтым пекле, а ён дык опь колькі свету пабачыў. А скажы ты, коцік, ці гэтыя чыгункі там старыя яшчэ, ці ўжо цяпер пабудованы? За нашым часам?

Я бачу наскрозь гэтага «палітыка», гледзячы ў вочы, кажу:

— А шкадлівы ты, дзядзька Богуш. Я ж ведаю, чаму ты пытаешся: старыя яны ці цяперашнія. Ты хочаш, каб я сказаў, што старыя, тады ты пабяжыш, абрадаваны, шаптацца: «Ага, от бач, і дарогі яшчэ мікалаеўскія, яшчэ ўсё царскае, аднак, спажываем. Свайго, пябось, яшчэ не парабілі». Свежы хлеб табе быў бы.

Богуш моргае вачыма, пробуе жартаваць, але кашляе, заікаецца, і хударлявая фігура яго неспакойна варушыцца.

У дзвярах чуецца свежы тупат і галасы. Даніла нясе папраўлены хамут. За ім я бачу печыя шырокія плечы і цвёрды крок. Тут жа я пазнаю калгаснага здравілу, сакратара партыйнай ячэйкі каваля Антопа, а за ім Грыбалья. Яны ціснуць мае рукі сваімі жалезнымі рукамі і трасуць іх. Іх двое, але здаецца, што тут прыйшоў цэлы патоўп. Богуш з Цымбалам непрыкметна, але скоранька знікаюць. У хаце становіцца шумна і буйна радасна. У Антопа панерадзе шырокі залаты зуб, і ён блішчыць і смяецца разам з Антопам. Якія яны здаровыя і свежыя, пібы прышлі з сабою другі свет. Я гляджу на Грыбалёў твар: ён яшчэ малады, але суровы і камешны, з глыбокаю папярочнаю складкаю на лбе, з шурпатымі слядамі вятроў. Раптам я ўспамінаю гранёнае шкелка, рыжага, з пепакорнымі валасамі завадзілу і рагачу.

— Чаго ты?

— Шкелка, — кажу я. — У цябе было такое харошае шкелка, і ты не хацеў са мною мяняцца. Мы тады бегалі ў палатняных, з наадтоптацымі калошамі штанах.

— Во ўспомніў,— гаворыць ён, канфузліва ўсміхаючыся і расшпільваючы свой прасторны, без пояса, шыпель.— Ну і дадумаўся,— давай леш пра цяпершчыну.

— Давай, старшыня...

5

Цёплая раніца чакала мяне ля парога з асядлавым капём. Сястра праводзіла мяне за вароты і доўга стаяла, пакуль я не схаваўся за аселіцаю. Падыхаў лёгкі восепьскі вечер, і сонца нехаця варочалася ў густых, цяжкаватых воблаках. Дарога вілася і звінела наперадзе, як бясконая песня. Ніколі я не стамляўся хадзіць па слядах тваіх, край мой. За мною замыкаўся і патухаў свет спадманлівага майго дзяцінства. Я варочаўся ў свет рэальнага, няўтомнага, прагавітага, пайпрыгажэйшага нашага жыцця. У палявой торбачцы я вёз запіскі анавядання і пару новых зялёных шкарпэтак.

1933—1934

НАЧНЫ РЭЙД

1

Першы раз я сустрэў яго ў праўленні калгаса. Мы сядзелі там увечары пасля работы. Як заўсёды, тут было чалавек колькі мужчыш, якія прыходзілі паталкаваць перад спом пра дробязі жыцця ці пра што-небудзь даведацца ў старшыні. Тут сядзеў селавы гарэза і жартаўнік Мірон, рыжабароды, з канавамі маршчыш на твары, і цягнуў сваю вечную казіную пожку. Казіную пожку ён скручваў з добры палец, з самасейкі, прычым ніколі не даваў, каб яна зусім патухала, а зараз жа даставаў пузаты капшук і скручваў новую, прыкурваючы яе ад старое. І так селавікі за ўсё жыццё ніколі не бачылі Мірона без гэтае суслы.

Ён сядзеў на лаве крышку наводдаль стала і выдумляў сваю новую гісторыю. Ён расказваў, і сам рагатаў усімі сваімі маршчынамі, і гэтым заражаў смехам больш, як самімі анекдотамі. Папяроса звісала тады па губе, разжованая і абсліняўленая да налавіны, і педзе глыбока ў ры-

жым імшэўі броў блішчалі яго малепькія, вечна гаручыя вочы.

Мірон пачаў быў новую выдумку, калі на вуліцы пачуўся звон мандаліны. Мандаліна паступова набліжалася, і ў яе з кожным разам усё больш умешваліся чалавечыя вясёлыя галасы. Неўзабаве музыка пачулася пад самым акном, і адтуль молада і бойка крыкнуў голас:

— Хто на рэпетыцыю — у школу!

— Зайдзіце сюды, пайграйце трохі, — пазвалі з хаты.

З шумам, з гамонкаю і прынеўкамі ў хату ўвайшло чалавек колькі хлопцаў. Першы, самы высокі, перад сабою пёс мандаліну. Ён перастаў іграць, але заднія яшчэ падпявалі яму, робячы ўражанне, што тут цэлы натоўп. Яны адразу напоўнілі хату новым настроем, прышэсны з сабою размашыстасць, вяселосць, пэпакойлівы жар маладосці.

— Ну-ну, браткі, пайграйце.

— Падвесьлі ты нас, Міхась.

— От тут, музы́ка, садзіся, — усхапіўся Мірон з лавы, даючы сваё месца.

Але Міхась іграць перастаў, а за ім змоўклі галасы і яго кампаньёнаў. Гэта настала тая хвіліна ніякаватасці, калі непасрэднае выяўленне настрою адчувае на сабе чужую ўвагу. Але праз хвіліну ўсё паладзілася і пацякло нарапейшаму. Міхась пачаў закурваць. Да яго пападсядалі мужчыны. Адразу знайшліся шырокія і патрэбныя тэмы работы ў брыгадах, заўтрашніх разнарадак. Пацякла цягучая гаворка гаспадарскае рупнасці і турботаў. Нехта зноў упрошваў пайграць, але Міхась прапускаў гэта міма ўвагі, як бы і не чуў. Каля яго сабраўся цэлы гурт, зрабіўшы нібы невялічкі бурлівы сход. Міхась то слухаў, то гаварыў, — прычыў ці заахвочваў, — высока і горача падымаючы голас, то раптам раскаціста рагатаў, і тады твар яго быў шырокі, адкрыты, малады і здаровы.

Але яго такі ўпрасілі пайграць. Ён сеў на Міронава месца і ўдарыў медыятарам па струнах. Мандаліна гойкнула і задрыжала. Ён іграў, пераменьваючы танец за танцам, песню за песняю, але ўжо не так, як тады, увайшоўшы, а спакойна, паволі, лоўка пагойдваючы пальцам, каб дрыжала струна, і размерна выбіваючы такт. Ён іграў доўга, забываючыся і сам сябе слухаючы. Пасля пакідаў, зноў гаварыў, гарачыўся і зараз жа смяўся.

Неўзабаве на вуліцы пачуліся новыя галасы, звонкія і ўжо жаночыя. Яны звалі хлопцаў. І калі пайшлі хлопцы, зноў з шумам, з гамонкаю, пеючы і іграючы, на вуліцы, я

ўжо ведаў, што Міхась — брыгадзёр палявое брыгады, камсамалец, селавы эштузіяст, завадзіла ўсялякіх новых пачынанняў і душа калгаснікаў.

2

Быў адзін з тых восеньскіх дзён, калі па небе паволі і нізка плылі купчастыя воблакі і праз іх прагаліны прарывалася яркае, але ўжо халоднае сонца. Пахла сытаю вільгаццю зямлі і набутлым бульбоўнікам. Далёка ў сінец гарызонта забягалі шырокія папрыбіраныя палі. У паветры чулася ціхая сцюдзёнасць. Наводдаль ярка жаўцеў і асыпаўся бярозавы гай. Над балотцам за палеткамі то кружылі, то ключом адпльвалі гусі.

Мы ўтрох ішлі па полі, перасякаючы малады калгасны сад. Наперадзе, за дарогаю, стаяла невялічкая група мужчын. Гэта былі члены рэйду, наладжанага МТС па правярцы калгасаў у зоне свайго абслугоўвання. Міхась быў членам камісіі. Узрушаны і непаседлівы, ён радаваўся, што сёння будзе свежая работа, што яны да малюсенькае драбязы правераць усё гаспадарчае жыццё свайго калгаса. Шырокі, плячысты, ён ішоў наперадзе нас, размашыста сігаючы нагамі і раз-пораз сунімаючыся і чакаючы, каб сказаць якое новае слова.

Побач першая брыгада выбірала бульбу. Жапкі стаялі, панагінаўшыся над радкамі, кожная па сваёй дзялянцы. Хлопцы пазнавалі сярод іх дзяўчат і жартавалі. Я сіліўся нагнаць Міхася. Я папытаўся ў яго:

— А дзе ж ваша брыгада?

— Мая — дома.

— Як дома?

— Мы скончылі ўжо, — растлумачыў ён. — Скончылі да часу і цяпер прыбіраем кожны сваё. На сваіх агародах.

Ён памаўчаў і крокаў праз два павярнуўся зноў.

— А заўтра будзем памагаць ім, — паказаў ён па жапок. — На буксір возьмем.

І яшчэ раз спыніўся і растлумачыў:

— Я ж з імі саборнічаю. І калі б не адна штука, то яны б мяне, мабыць, адолелі. У іх многа рабочае сілы. Я нават, па праўдзе кажучы, і не спадзяваўся, што гэтак выйдзе.

Мяне зацікавіла гэтая «штука», якая вырашыла поспех Міхасёвае брыгады. Але Міхась не паспеў расказаць, як мы падышлі да мужчын.

— Міхась! — гукнуў яго нізкі, але ладны чалавек.

— Я.

— Ты куды гэта ўцёк?

— На таку, да малатарні забягаў. Там у мяне мало-цяць.

— Та-ак,— працягнуў Мінін,— а мы без цябе пасевы аб'язджалі і, ведаеш, знайшлі, што ты здрава напаскудзіў.

— Як? — адразу перамяніўся Міхась, чырванеючы і трывожна перабягаючы вачыма з аднаго на другога.— Не можа быць. Дзе напаскудзіў?

— А вупь там, каля дарогі, жыта забарановапа як на смех. Гэта твая брыгада? — спакойна гаворыць Мінін, глядзячы Міхасю ў вочы.

— Не можа быць! Тады гэта вы не на маёй дзялянцы былі.

— Ну, як жа. Самі вашы хлопцы бачылі, яны ж знаюць. Папытайся ў Сяргея.

— Праўда, Сяргей?

Міхась падыходзіць да Сяргея. Той ляжыць на калёсах, на якіх яны кагдзе прыехалі на гэты ўчастак. Сяргей ківае галавою. Міхась прыкусвае губу і думае.

— Ну, дык што, усё не верыш? — азваецца Мінін.

— Не веру.

— Што ж, давядзецца пасхаць зноў, разам з табою.

Яны садзяцца і едуць зноў у толькі што агледжаны палетак. Мінін ведае Міхасёву ўпартасць і хоча, каб ён пераканаўся сам.

3

Увечары я доўга не бачыў Міхася. Выйшла, што дэфект з барапаннем зрабіла-такі яго брыгада. Прыехаўшы туды, Міхась доўга стаяў і глядзеў. Ён не мог даўмецца, як гэта магло здарыцца. Каля самае дарогі, паўз край, некалькі загонаў толькі для прыклёпу нацягнена бараною. Не парзбіваны груды, тарчаць дзярна. І як пазпарок каля самае дарогі, каб кожнаму кідалася ў вочы. Што ж гэта — шкодніцтва? Ці нехайнасць? І чаму ён усё кругом праверыў, мог ручацца за сваю брыгаду на адрэз галавы, а тут прапусціў? Хто гэта тут барапаваў?

З поля Міхась найшоў адзін. Ён ішоў напрасцяк, праз налеткі, у сяло. Ён нават забыўся, што можна было б куды хутчэй даехаць фурманкаю. Ішоў на раллі зябліва і сна-

тыкаўся. Ішоў па ржэўніку, і ржэўнік шабуршэў пад пагамі. Ён перасек дарогу і пайшоў агародамі. Змяркала. З лагчыны пацягло вільгаццю і туманом.

«За ўсю брыгаду мог ручацца галавою, і такое злачынства. Хто ж гэта там баранаваў?»

Ён пайшоў з хаты ў хату да тых, што працавалі на гэтым палетку. Ён пералазіў цераз платы, патыкаўся на патарчакі. Плэхаў па гразі па вуліцы, не заўважаючы, што поўныя чаравікі вады. Ён лазіў цёмначы і не прымячаў, што пастала ўжо ноч.

Хто баранаваў?

І калі знайшоўся вінаваты, яшчэ больш узяла злосць, што нельга было яго як след і пакараць. Выйшла, што гэта малады калгаснік, які яшчэ не зразумеў, што такое калгасная стараннасць і дысцыпліна, што такое адказнасць за работу перад усімі калгаснікамі. Яго там захапіла ноч. Ён пакінуў, спадзеючыся дакончыць заўтра, а назаўтра пайшоў на другую работу, а пра кліп і забыўся.

— Як жа ты мог, калі на цябе была паверка? Які ж ты калгаснік, які гаспадар?

— Ну, вылецела з галавы, ну... братка...

— Ты разумеш, што ты нарабіў? Гэта ж калгас! І пры самай дарозе. Сарамата! Добра, што хоць агледзелі. На гэтым жа могуць іграць багатыры. Ты разумеш, што значыць у калгасе зрабіць дрэнна?..

Ён прыйшоў у праўленне цяжкі, нахмураны, і ў ім нельга было пазнаць рапейшага Міхася. Гаварыў ён мала і скупа. Рэйдавікі не напаміналі пра гэта, але ён сам загаварыў, як бы хочучы скончыць нейкую мулкую неадчэпную думку.

— Добра, што агледзелі хоць, а то...— ён вяла махнуў рукою і абвёў усіх вачыма, гэтым нібы гаворачы: «Во, брат, бывае».

Неўзабаве рэйдавікі разбіліся на тры групы і, набраўшы «лятучыя мышы», найшлі правяраць гумны і клеці. Я далучыўся да Міхасёвай групы.

4

Нас было чацвёрка. Была густая цёмная восеньская ноч. «Лятучая мыш» мігцела наперадзе ў Міхася і перабягала з рукі ў руку, то хаваючыся за ім, то зноў выбліскваючы, глядзячы на тым, як варочаўся ён, абыходзячы лужы. Ад тумановай сырасці зямля стала лінкая і цягучая. На яе

мокрай і бліскучай паверхні клаліся даўжэразныя цепі нашых ног, пачварна выгінаючыся і перабягаючы з месца на месца. Мы прабіваліся ў цемры, распіхваючы яе бязгучную падатлівасць. Хадзілі з гумна ў гумно, пералазячы цераз платы, абходзячы загуменнямі. Рышалі варотамі, заходзілі на такі, лазілі па стаўпах, разварочваючы і нюхаючы сена. Мацалі снапы, прабіваючы іхнія калючыя камлі і затыкаючы глыбока руку, каб знайсці, ці няма дзе мокрага ці гнілога. Мы доўга шворылі там рукою, прыслухоўваючыся, ці не гарачае збожжа. Мы грукалі па таках абцасамі, аглядаючы кожшы закутак, ці па-гаспадарску тут дагледжана і прыбрапа. Замыкалі і зноў ішлі ў цемель, да наступнага гумна. Мы абыходзілі паклажы другое брыгады, правяраючы Міхасёву дбайнасць. У запакованых дашчэнтэ гумнах не адчыняліся вароты. Мы пралазілі зверху, адтульваючы невялікія шчыліны, як мышы. Забіраліся пад самыя стрэхі, стукаючыся галовамі аб ключы. На прыгуменнях мы аглядалі сцірты саломы. На сціртах ляжала тумановая раса; яна ападала ад першага дотыку рукі, пяклася холадам і, падаючы, блішчала ў палосах ліхтаровага святла. Мы правяралі кожшую драбніцу гаспадарчае рупнасці,— усё было ў найлепшым парадку, і да Міхася варочаўся ранейшы вясёлы настрой.

Мы зайшлі ў апошняе гумно. У кутку стаяла малатарня. Пахла малочаным збожжам і нядаўна падмеценым токам. Мы абыходзілі стаўпы, прабіваючы іх сваімі рукамі. Маўклівы і флегматычны рэйдавік надоўга суняўся ля вікі.

— Сыра!

Мы сабраліся ўсе гуртам, выкубваючы з сярэдзіны жмені вікі. Камячылі яе ў руках, нюхалі, раскалупвалі струкі. Віка падатліва згіналася ў жмені і сціскалася ў кулаку, як пакулле.

— Сырая!

Зноў пільней прыглядаемся. Міхась сам як мага глыбей прабівае руку, выкубае повую пасму, камечыць і нюхае.

— Добрая,— гаворыць ён.— Бачыш, не пахне і не гарачая. Такая віка не папсуецца.

Мы спрачаемся. Міхась гарачыцца, што іначай нельга было яе прыбраць. Уменьваюцца другія члены камісіі. Нашы думкі разыходзяцца. Мы забіраем падазроную пасму, каб паказаць яе ўсяму рэйду і вырашыць разам. Мы ідзём назад па вуліцы, плёхаючы ў густых восеньскіх лужах і прабіраючыся наўз платы. Першыя два рэіды яшчэ не

вярнуліся. Мы заглядаем пад акно праўлення — там нікога няма, і Міхась дае прапанову:

— Хадзем да Мірона. Да дзяўчат. На трохі перадыхнуць.

5

У Мірона бадай штовечар збіраецца моладзь. Але сёння яшчэ нікога няма, і Міропава хата выглядае пуста. На лаве робяць папчохі і шэпчуцца двое дзяўчат. Міропава дачка, мабыць, толькі што прыбрала вячэру і мые пасудак. Сам Мірон сядзіць на ўслоне тварам на хату і б'е масла. На ягонай губе вісіць бясконца казіная ножка, разжованая і насліняўленая да палавіны. Ён моршчыцца і закідае назад галаву, прыплюшчваючыся ад дыму. Каб не адвалілася папяроста, ён гаворыць шапялявячы, адным краем губ:

— Здаровы, здаровы, хлопцы, — заходзьце.

У хаце пачынаецца ажыўленне. Міропава дачка ўвіхаецца, каб скарэй кончыць з пасудкам. Дзяўчаты перакладаюць у прыполе клубкі і папраўляюць хусткі. Рэйдавікі прысядаюць да іх. Мірон адсоўваецца на ўслоне, падкочваючы за сабою бойку. Каля яго ляжыць пузаты кашук з тытуном і запалкі.

— Ну, як жа, хлопцы, рэйд? Усё ў парадку, Міхась? — апошнім запытаннем звяртаецца ён да свайго брыгадзіра.

— На яць! А то што ж бы мы за гаспадары з табою былі? Што ж з нас былі б за калгаснікі? От толькі адна загагуліна ёсць, дзядзька Мірон. Ты, як старэйшы, век свой гаспадарчы пражыў — разваж.

Мірон доўга варочае ў руках прышесеную пасму вікі. Ён хоча разабрацца як след, па-знатоцку, каб ягонае заключэнне было папраўдзе словам аўтарытэту. Няхай сабе гэта свая брыгада, а што праўда, то павінна быць праўда.

— От што, хлопцы, — кажа ён, нагадзіўшы. — Віка добрая, гэта нічога, што яна здаецца вільготная. Палсавацца яна не можа. Глядзі, якое здаровае зерне. Але толькі малаціць трэба, калі ўжо крыху сцісне марозік... Віка, хлопцы, добрая, — капчае ён цвёрда і ўнзўпена.

Міхась зноў ажыўляецца. Яго твар святлее і робіцца на-ранейшаму адкрыты, шырокі, ясны. На губах распылаецца ўсмешка. Гошар брыгады апраўданы.

— Я ж ім казаў! А што, хлопцы, мапіў я вам? — звяртаецца ён да рэйдавікоў, буйна рагочучы і размахыстым жэстам выкідваючы ўгору руку.

Ён пачынае порстка хадзіць па хаце, самаздаволена паціраючы рукі. Пасля нешта ўспамінае і падыходзіць да мяне.

— Ага,— гаворыць ён,— я ж тады і не сказаў. Пра снаборніцтва. Было так,— ён адсоўвае Міронаву шапку і садзіцца каля мяне.— Пачыпалі выворваць бульбу. Я з першаю брыгадаю даўно снаборнічаю. І скрозь яе пабіваю. А гэта, бачу, не выкарабкаюся. Дзяляпкі ў нас-то роўны, але ў мяне малавата жапок. Як на злосць, радзіць пачалі. Ну, а мужчыны ж, бывае, на другой рабоце заняты — зябліва ці што там. Мала людзей, бачу, у мяне. І от падыходзіць аднойчы да мяне Павал. Брыгадзёр іхні, Жук.

— Здаешся? — пытаецца са смяшком, як бы жартам.

Я пачухаў патыліцу. Што тут сказаць, думаю. А ў самога хоць бы каліва падзеі.

— Падумаю,— кажу.

— Падумаеш? — і ўсміхаецца ўсё, як бы гаворачы: «Тут, брат, і думаць няма чаго».

— Падумаю,— кажу.

Так і разышліся. Ну, я і пачаў мазгаваць. І так і гэтак прыкідваю — трудна. І што я прыдумаў? Яны сабе спакойна робяць, спакваля, выхадны дзень устроілі, а я — без выхаднога. Брыгада ўся — проста кіпіць. І другое, мабыць, самае галоўнае, і я яму пра гэта не сказаў. Паставіў я першы дзень рабочую сілу — кожнай жанчыне па адным радку. Гляджу, прыглядаюся — цеснавата ім. Штурхаюцца адна аб адну локцямі, кошыкі адзін аднаму замінаюць. Назаўтра расстаўляю іначай — па кожную па два радкі. Жанкі ў крык, у пратэст — не хочам, палаўчылі ўжо рукі. «Хто не хоча, кажу, не трэба — ідзіце дахаты, от як». Жанкі ўламаліся. Гляджу я — спарсёй работа пайшла. Ды і самі жанкі ўжо рады, што я на іх накрываў. «Можаце, кажу, цяпер станавіцца, як і рапёй». Гудуць — не хочам.— Ну, мы і зырнулі. І на тры дні абагналі. Павал ажно за вушы схапіўся. Ён не ведаў, што за праява.

У хаце таксама знайшлася агульная гаворка. Мірон расказваў, як сёння адваяваў на трактар газы. МТС не давала, дык паслалі Мірона, і Мірон такі дабіўся. Яму намаглі ўскаціць вялізную бочку на воз. Бочка разагналася і бабухнула на ўвесь нерадок. Мірон выехаў на дарогу і збіраўся сесці. І от тут-та і не нашаццавала. У нерадку

ляжала бочка, аставалася месца ззаду, але адтуль не да-
ставалі кіраваць лейцы.

— От, брат, гора было,— капчае Мірон і сам ужо тра-
сецца ад смеху.— І так жа лягла, на яе агні, што я ўсю
дарогу ад Слуцка клыпаў узбоч воза ў гэтых сваіх сама-
ходах.

Ён расказаў гэта да таго смешна, што ўсе мы качаемся
з рогату. У самога Мірона пацякла ад смеху і заблішчала
ў маршчынах сляза. Але калі супакоіліся, Міхась зноў
падыходзіць да мяне і, як бы не скончыўшы яшчэ самае
думкі, гаворыць:

— Можна, і нядобра, што я не сказаў Паўлу пра гэта.
Выходзіць, што я тайком перахітраваў яго, а?

1933

НА ВЫСЕЛКАХ

1

Леўка варочаўся дахаты.

Палявая дарога вывівалася па загопах. На ёй відны
былі пядаўна пазасыханыя пасля дажджу сляды калёс.

Леўка ішоў, псучы ў сабе добры гаспадарлівы клопат.
Шырокія халявы яго ботаў біліся па тонкіх старэчых га-
лёнках. Ён курыў люльку і, папыхкваючы, сяды-тады су-
пімаўся і глядзеў на загоны.

Сяўба была зроблена як мае быць. Ён пагінаўся, браў
у рукі грудку зямлі, узіраўся, дзівячыся, як пабрынялае
зерне ўпляталася ў яе сваімі кволенькімі парасткамі. Калі
погі замлявалі, падымаўся і ішоў далей.

На душы ў Леўкі было хораша. Хораша ад таго, што
ён бачыў сябе гаспадаром усёй гэтай шырокай зямлі. «Во,
брат Леўка, які ты стаў вялікі пачальнік,— думаў ён.—
Інспектар па якасці. Над усім калгасам пагляд. Хто б дзе
што ні рабіў, а Леўка праверыць. І не абы-як: прызнае
Леўка, што нядобра — круці не круці, а пераробіш. А вока
ў Леўкі спрактыкаванае, нічога ад яго не схаваш. Во,
брат Леўка, якая сіла ў цябе па старасць. Во да якое па-
веркі ты дажыў пры сваім пародзе, а?»

У сяло ён прыйшоў ужо прыцемкам. Па дарозе заішоў
у праўлепіс. Старшыня Грыбаль, накінуўшы шыпель на

адно плячо, за сталом чытаў газету. Лямпа звісала над сталом, і ад яе бляшанага кружка на столь клаўся шырока раскінуты цепь. На лаве, успёршыся рукамі на кій і выставіўшы сваю пакамлычаную бараду, сядзеў Шкаруба.

— Дык як жа будзе? — з адчаем, відаць, не першы раз папытаўся Шкаруба.

Грыбаль перагарнуў газету і адсунуў яе ўбок.

— Так і будзе, Шкаруба. Не можам... Ну, што добрага, дзядзька Леўка?

— Ды ўсюды быдта парадак, — Леўка падсунуў да стала ўслончык.

— Стараюцца, каб не было брыдка перад вамі... А што вы, дзядзька Леўка, скажаце пра Шкарубу?

— А што ён?

— Ды от...

— Я табе кажу, Рыгор, што не мудрую я, — перабіў Шкаруба, падымаючыся з лавы і адстаўляючы перад сабою кій. — Думаеш, я гэта з бухты-барахты? Я, брат, пападумаў ужо колькі над гэтым. Можна, я пачамі не спаў перад тым, як прыйсці сюды. Ну, а што было раней, то сам ведаеш — нярозум мой быў. Дый калі гэта было? А што я за апошнія гады зрабіў ці сказаў дзе?.. У калгас прасіцца прыйшоў, — паясніў ён Леўку.

Леўка глядзеў на Шкарубу доўга і ўпорыста. Шкаруба чакаў. Ён раптам убачыў, што ў Леўкі падта цяжкія бровы.

— Што вы скажаце, дзядзька Леўка, на гэта? — папытаўся Грыбаль.

Лямпа сіпела пейкім сінім бяскоцым тонспькім піскам. На канцы стала ляжала пакамечаная газета. Леўка палез у кішэню на люльку.

— Нельга, — спакойна і холадна сказаў ён. — Каб хто другі, а Шкарубу нельга. Шкарубу кожны ведае — колькі гадоў ваяваў з намі. Што, мо няпраўду кажу? — сказаў ён да Шкарубы. — От бач! Печалавек ты нам, от што, і не паверу я, што ты прыйшоў на сумленне гаварыць, гэта я кажу табе ў вочы...

— Леўка! — Шкаруба ступіў да стала. — Вы от не верыце, мужчыны. Але ж я кажу, што, можна, я пачамі не спаў, пакуль адважыўся пераступіць гэты парог. Не на смех жа я прыйшоў да вас. Што было, таго ўжо даўно няма. Чым хоць бажуся, што я... ну, як тут сказаць? Ат, усё адно ж не наверыце, — махнуў ён рукою. Пасля раптам сутула і неяк нязграбна навярнуўся і, цягнуўшы за сабою кій, скоранька выйшаў з хаты.

Шкаруба жыў паводшыбе, каля лесу. Цяпер у яго быў там хутар. Праўда, хутарам яго пельга было і назваць, так сабе — хатка-дрындушка. Рапей ён жыў на сяле, разам з усімі, і на гэтыя выселкі пайшоў не з вялікае ахвоты. Пачалося гэта гады чатыры ці больш назад, і ніхто нават не мог і падумаць, што Шкаруба паверне на такую дарогу.

Жыў ён некалі так, што ледзь ставала ў гаспадарцы зводзіць канцы з канцамі. Да вайны больш хадзіў па людзях, парабкаваў. За вальнадумства на сяле яго звалі «дамакратам», і ў старасты ён лічыўся за лядайкага чалавека. Пасля ён пайшоў у салдаты і вярнуўся ўжо толькі пасля рэвалюцыі.

На сяле ён стаў адразу прыкметны. Без яго не абыходзіўся ніводзін мітынг. Усюды відна была яго знакамітая сівая папаха. Ён быў і камбедам, і ў дэпутатах, яго баяліся ўсе самагоншчыкі і дэзерціры.

Першыя часы Шкаруба не вылазіў з даўгоў ды з адработкаў. Але год за годам гаспадарка пачала папраўляцца. І асабліва пачаў папраўляцца Шкаруба, калі далі прырэзку. Ён набыў ужо і карову, і каня і сама што станавіўся на ногі, як у сяле пачалі арганізоўваць калгас. Шкаруба ў калгас не пайшоў, а разрагатаўся. Хто гэта выдумаў такую праяву — калгасы? — гаварыў ён. Як жа можна будзе ў чарадзе гаспадарыць? Не, брат, я яшчэ не здурнеў, каб пайсці на такую штуку... Ён хадзіў на сяле і пацяшаўся з таго, як, не ўмеючы і часта яшчэ нясмела, бедната зносіла хамуты, звозіла сані, бароны ды плугі на двор новага праўлення і наспех будавала з гумнаў агульныя стайні.

Рагатаў і пацяшаўся Шкаруба з год. Але з кожным разам яго рогат слабеў і рабіўся больш трывожны. Бедната ішла ў калгас. Шкаруба пачаў адзіночаць. Ад злосці і на людзей, і на самога сябе ён захацеў выбрацца з сяла, каб нават і не быць разам з імі. На ўзлеску стаяў педавеяны вятрамі хутарэц Есіпа Бенькі. Шкаруба надумаў прасіць памянцца сядзібамі. Хутарэц быў як порхаўка. Абмен быў не вельмі выгадны, але Шкаруба спадзяваўся хутарэц паправіць.

От тут і пачалося тое, чаго Шкаруба ніколі не спадзяваў. Ён пачуў, што пачынае дзічэць. Да яго нават ніхто не заходзіў. Цёмнымі начамі ў чыстым полі воўчым вокам свяцілася акенца яго хутаранскай хаты.

Звычайна ў цяжкія часіны людзі шукаюць уцехі ў сям'і. Але Шкаруба адчуў, што і сям'і ў яго больш няма. Жонка пядужала і няраз папікала, што ў калгасе, сярод людзей, і яна магла б дастаць якой лягчэйшай работы. У дзеўкі выбіралася дачка, у яе плечы круглелі і вылузваліся з тонкай сарочкі. Шкаруба няраз заставаў, як яна плакала. Не, без людзей чалавеку пельга. Можа, узяць ды схадзіць да Грыбаля? — каторы раз пытаўся ў самога сябе Шкаруба, але тут жа і ахалоджваў: — Дык жа не прымуць!

Ён выходзіў на двор і шукаў якое работы. Але і работа не давалася ў рукі. Ён садзіўся ў дрывотні, курыў і глядзеў на паломанае кола, бог ведае кім і калі прыстаўленае к сцяне.

3

Да чаго прыгожая гэта вясновая раніца! У павстры яшчэ сыра. На лістах вішняку вісяць буйныя кроплі начных туманоў. На платах і на стрэхах ляжыць яшчэ вільгаць. За сялом густа і тучна зеляніцца поле. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі завілінамі дарог. На пагорку стаіць і яшчэ дрэмле вятрак, але, здаецца, ён ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. Узыходзіць сонца. Яно паволі і баязліва паказваецца з-за гарызонта — першыя прамяні яго кладуцца шырока — густым і нібы цягучым золатам. Над стрэхамі хат вывіваюцца лёгкія празрыстыя дымкі. За імі на небе такое ж самае лёгкае ружаватае воблачка. Здаецца, што яму нудна быць певялічкаму, адпаму на гэтай галубовай бяскошчасці неба, але запрапасціўся недзе гэты чортаў свавольнік вецер, і яно не можа скрануцца. За сялом паказваюцца і рыкаюць каровы, падымаючы на дарозе за поч пахаладалы і злежаны пыл. Неспакойна ў гурце снуецца бык. Сонца падымаецца над лесам. Яно слізгае па вяршалінах дрэў і западае ў прагаліны. Лес пачынае дыміцца густымі пахамі. Бесклапотна цвыркаюць птушкі. Яны то, гойдаючыся, пырхаюць з дрэва на дрэва, то вылятаюць у поле, дзе, падняўшыся ў неба, сваім танючкім і песканчоным звамам заліваюцца жаўранкі... Чорт на цябе, якая слаўная ты, селавая, вечна маладая і вечна пывучая раніца!

Леўка ішоў і ўдыхаў гэтую бяскошчую веснавую радасць. Ён рабіў сваю ранішняю праходку па полі. Хоць усюды сяўба была ім даўно ўжо праверана, але яму хаце-

лася бачыць, як падымаецца рунь. Такія праходкі рабіў ён штодня. Яму было невыказнаю ўцехаю бачыць, як зелянеюць і ўбіраюцца ў сілу загоны.

Праходзячы каля дзялянкі, на якой гэтымі днямі засеялі пшано, Леўка суняўся. На твары ў яго паказалася здзіўленне. Ён нават выняў з зубоў люльку і патрымаў яе колькі часу ў руках. На дзялянцы матляліся пастаўленыя пудзілы. На поплаве за дарожкаю каркала цэлая зграя вaron. На Шкарубавым двары цвыркалі, грэбаючыся ў копскім гнаі, вераб'і. Пудзілы на загонах стаяць, коса паўтыкаўшыся ў зямлю, і звісаюць сваімі пустымі рукавамі. Здаецца, яны зараз пачнуць матляць імі і прытанцоўваць, перакрыўляючы адзін аднаго, як блазны. У крайняга прымайстраваны пад пахаю венік. На адным надзета зімовая шапка, з якое праз прарэхі павылазіла вата. А ў таго крайняга і касабокага толькі адзін рукаў звісае да самае зямлі. Леўка глядзіць і дзівіцца.

— От, гэта дык мне ўжо не падабаецца, — гаворыць ён сам сабе. — Гэта ўжо, брат Леўка, нікуды не варта. Які ж ты ў чорта гаспадар, калі сам не прыдумаў пастаўляць гэтых пудзілаў. Што ж з цябе за інспектар, калі і не дагадаўся, што птушкі зерне выклёўваюць. Але хто ж бы гэта мог пастаўляць?

Леўка падумаў, што Шкаруба, жывучы тут пад бокам, павінен быў бачыць. Ён застаў яго на двары. Шкаруба папраўляў дзераўляную барану.

— Гаспадарыш, Ігнат? Дзень добры!

— Дзень добры... А от папраўляю. Бо яшчэ ж думаю... грэчкі трохі збіраюся пасеяць. Дык от барана рассохлася.

У Шкарубы быў абабіты палец, болька на ім закарэла. Твар, абросшы шчацінаю, таксама, здавалася, быў закарэлы. Пакруціўшы ў руках кавалак пацёртай газеты, Шкаруба выдраў больш цэлы край на папяросу. Леўка дастаў свайго тытуню.

— Сей-сей. — Тытунь у Леўкавых пальцах прасыпаўся за паперку і церусіўся на пахучыя, свежыя трэскі. — Сей-сей. Я так уважаю, што сёлета грэчка добра парасце... То чо ж вулей у цябе пад сцяною валяецца? Няхай бы нchol развёў.

— Ат, дзе там, — махнуў рукою Шкаруба.

Абодва памаўчалі. На старую бярэзіну, што стаяла за варотамі, шумна прыляцеў бусел, умасціў у гняздо прынесеную ў дзюбе галішку і заклекатаў. Соцца трапятала і гушкалася ў яго прыўзнятых крылах.

— Ты тут часам, Ігнат, не бачыў, хто гэта на пашым пшане пастаўляў пудзілы? — папытаўся Леўка. — Ты ж тут блізка.

— Не, — Шкаруба глядзеў на свой закарэлы палец. — Я бачыў раіцаю, як яны ўжо стаялі, а хто іх стаўляў, то не ведаю.

Дым засланіў Шкарубаў твар, і Леўка не бачыў, як яго вочы шукалі, на чым бы спыніцца. Яны спыніліся на пальцы, і Шкаруба пачаў старанна выціраць яго аб край сарочкі, хоць палец быў сухі.

— Добра, што нехта дадумаўся, а то ў мяне і з галавы выпала, што тут гэтулькі птушак. Дык я думаў, што ты тут прымячаў...

— Не, не бачыў, — паўтарыў Шкаруба.

Леўка ішоў і гнуў у руках паднятую ў Шкарубы трэску. Над сялом радзелі дымкі. У полі паявіліся людзі. Завтрак пад гору паехала фурманка. Воблачка на небе расплылося і знікла. Падымалася сонца, зямля пад ім парылася, і паветра пачынала трымцець. Наперадзе паказаліся калёсы ўлегцы і неўзабаве параўняліся з Леўкам. Выцягнуўшыся ў возе, ляжаў крамнік.

— У Слуцк? — папытаўся Леўка.

— Тпру! У Слуцк.

Мужчыны хвілін колькі пагаварылі, і Леўка не забыўся папытацца пра пудзілы.

— Дзе? Каля хутара?

— Але.

— Шкаруба пастаўляў.

— Як? — не паверыў Леўка.

— Шкаруба, я сам бачыў. Учора прыцемкам ехаў я з горада, дык ён іх стаўляў. То я падумаў, што яго напрасілі.

Леўка павярнуў у сяло і найшоў байчэйшай ступою. Ён раптам заспяшаўся. Раптам яму стала вельмі важным зраз жа бачыць Грыбаля. На душы было хораша: быў знойдзены чалавек.

Быў знойдзены чалавек. Неўзабаве з Грыбалём яны сядзелі ў праўленні і пісалі позву, у якой прасілі, каб Шкаруба з'явіўся ў калгас на неадкладнай і вельмі важнай для яго справе.

1933—1934

ТРЫШЦІХ

1. ПАЧАТАК

Гнуцца дарогі па ўзгорках, рыпіць пад палазамі снег — едзеш, — ліпнуць, прыціскаюцца да зямлі сёлы; ляскі, параснік гібеюць на лагчынах, а дарога прападае, зноў выпростаецца — і канца ёй цяма, не абагнаць сельсавецкіх вёрстаў.

З горкі крута павярнулі санкі. Захрпалі капыты па вылашчанай селавой вуліцы.

— Залужжа, — кажа мой спадарожнік. — А унь і абагульваюць.

На рагу, у завулку, натоўп людзей. Мужчыны, бабы ў выкрайчастых магілёўскіх кажухах. Па калені апучамі паўкручваны ногі — мякка ступаюць лапці на натоўпным снезе. Натоўп гудзе, варушыцца. Шныпараць пад нагамі дзеці.

Двор застаўлены санямі, вазкамі. Наверсе — дугі, хамуты, падсядзёлкі, аброці. Пырхаюць у хлявах абагуленыя ўжо коні. Ацэначная камісія вокам прыкідвае, колькі варта пазвожаная маёмасць. У кароткім кажущку пісар, сагнуўшыся над зэдлікам, па чарзе выгуквае:

— Сані!

— Восем, — адказвае з натоўпу камісія.

— Хамут!

— Дванаццаць.

— Дуга!

— Дзевяноста капеек.

Старанна запісвае пісар сказаную камісіяй цапу. Пахукае на пальцы, патрэ адна аб адну рукі, і — зноў зашоргае аловак.

— Хто далей?

— Аўдзеенка Апанас, пішы!

— Што ў цябе?

— Ды ўсяго пакрысе. Пішы.

Зноў выгуквае пісар. Зноў адказваюць з натоўпу.

Хлапчына праціскаецца бліжэй, але гаворыць так, каб яго чулі ўсе:

— А скажыце, калі от мне ў сваты захацаца паехаць — дадуць мне каня ці не?

— А як жа! Ды не твайго здохлага, а самага лепшага, што ў Тамашовых забралі, — адказвае за камісію хлопцаў сусед.

— Во, во! Гэта мне і трэба. А то я думаў, што ўжо і пежанаты астануся.

— А цяпер дзяўчаты ў сваты ездзіць будуць, не турбуйся надта. То можа цябе яшчэ і не возьмуць. Па-новаму дык па-новаму.

— Уг-га! Не дачакаецца! — звопка азваюцца дзяўчаты.

На двор уз'ехаў стары, тоўста апрануты чалавек. Чорная была некалі барада — сівізна густа папраскоквала. Паблыталася густымі кучаравымі піткамі.

— І ты, дзед, прыехаў?

— З бабаю нават... забірайце... Злазь, баба, даволі каламуціць мне ўвесь век.

— Давай, давай.

Падступілася камісія да вазка. Падсунуў бліжэй зэдлік пісар.

— Конь!

— Шэсцьдзсят.

— Вазок?

— Дваццаць.

— Хамут!

— Дуга!..

— От і ўсё, мая бабка. Злазь з вазка, чаго сядзіш? Ды хадзі хоць пацалуемся, каб па-новаму жылося ды ладзілася.

Паволі вырывалася бабка з сухаватых дзедавых рук, а расстаўленыя яны былі шырока, здавалася — каб не памяць часам бабчынага кажуха.

— Кончана? У Васькоўку цяпер. Камісія!

Зноў рыпяць палазы па іскрыстай зімняй дарозе.

2. ШПУРЫ

У Папкове сабраліся на сход. Прамову сказаў сакратар ячэйкі Мяцельскі. Лекцыю пра калгасы прачытаў студэнт Федасенка.

— Ясна, што будуць бедныя і багатыя да таго часу, пакуль будзе дробная ўласнасць. Партыя заклікае вас зрабіць пачатак новага жыцця, таварышы, — скончыў студэнт.

Народ не месціцца ў хаце. Адчыненыя дзверы ў сенцы, і адтуль праціскаюцца, каб бліжэй стаць да стала.

— От я сірэчкі хачу, — з мыцельніка голас кабечы

азваўся.— Ну, а як у калікціве, калі от курыцу я маю, што гэта, і яна разам будзе?

Рагочуць мужчыны. Доўга адзін да аднаго бародамі вараваюцца, а тады паасобныя галасы — кожны па-свойму чуцён:

— Дай я ёй скажу.

— Кажы.

— Курыца — што твая курыца? Тут трэба так, як па статуту палежыць, а ты сабе хоць і карову трымай.

— Ды што і казаць — мала што яна...

— Дай, я хачу!

— Ламац?

— Ламану даць. Гавары.

На куфры седзячы, з чорнаю доўгаю барадою, загамаціў Ламан:

— Вот калікціў. А ці добра гэта будзе? Скажам, я от шосты дзесятак жыву і бачу ўжо. Улетку надыдзе, гэта, хмара — ідзе, ідзе, а глядзіш — дыхнуў вецер, і пашыбала хмара ўбок. І скрозь у нас сухэча гэтая — ніколі дажджу не бывае. Ну, а як у калікціве, як нам усім недарод будзе?

— Ну і сказаў,— зарагатаў пехта ў парозе.

— Па-твойму, у калікціве горш хмары не пойдучь ці папсуюць больш?

— Чакайце, чаго тут гаварыць доўга. Хмара! Ну, скажам, у цябе недарод, а хто ж табе даваў тады? Нек жа жыў! Не толькі ж твой шнур высах. А гэта разам, а калі ў тваім Папкове хмары не дойдучь ды цяшчасце якое — другія памогуць, разумеш? Гэта ж калікціў... Нашоў што гаварыць.

— Ну, добра,— Ламан саскочыў з куфра, па сярэдзіну хаты вылузаўся. Растапырыўся, шапку па патыліцу адкінуў.— Добра. От гэта, скажам,— прысеў на маснічынах, рукою завадзіў,— от гэта, скажам, твой шнур, гэта — мой, а гэта — Грышачкаў. Калі мы па адным жылі, дык кожны па сабе гной клаў, а ў таго не хапіла можа, дык і так было. І расло — па тваім шнур, скажам, як сцяна, а па маім — хоць вош бі, вот. А цяпер разам. Дык як жа тады будзе расці, пакуль шнур гэтыя зраўнуеш? На тваім, скажам, была бульба — ты навазіў гною, а па маім тры гады гола, ну? Што ж цяпер — выбіраць гэтыя пустыя шнур ды гной подвожваць? Як?

— Ты зноў, Ламан, як малы. Што ты, нават гэтага не разумеш? — у шэрай світцы сярэдняга росту чалавек тлумачыць пачаў.

Загаманілі другія; не пра гэта гаворка цяпер.

Назад да куфра падаўся Ламац. Зноў на патыліцы шапку паправіў, ужо адтуль сказаў:

— Я, браткі, стары. Я так гэта думаў, можа тут перашкода якая. А калі гэта нічога, дык чо ж думаць — я першы іду. Пакуты такое, як дасюль была, я нацярпеўся ўдзель. Пад старасць і я чалавекам пажыць хачу, бо шнуры гэтыя даўно кішкі павыцягвалі.

— То-та ж. А то чортведама чаго пагарадзіў. Зацісвайце!

3. ЗАЯВЫ

Малюга падняўся над сталом, трымаючы ў руках пяроўныя лісткі паперак.

— Ціха! — сказаў ён. — У мяне тут яшчэ многа заяў, і мы павінны іх разгледзець. Тут у калгас просяцца каторыя.

— Чытай! Хто там падумаў?

— Увага!

«У калгас Савецкай Беларусі Палашкі Здрок з Пізкога. Прашу прыняць мяне ў калгас, як я не запісалася тады на сходзе. Сям'ю маю з трох душ. З сабою магу даць карову, але калі вы не возьмеце яе, то я буду больш рада. Прасіцель

Палашка Здрок».

— Бабка добрая — прыняць. А карову, што ж, яна мае права пры сабе мець.

— Прыняць. Чытай, хто далей.

— Носка Апанас, з Карнога.

— І гэтага прыняць. Бядняк чалавек, чысты пралетар.

— Яўсеецка Іван.

Жанчына з далёкага кутка звонка падняла голас:

— Як жа ў калгас, калі ўсю гаспадарку ўжо, мабыць, снусціў. Сама бачыла, як вазіў у Родню, саломаю воз прыкрыўшы.

Яўсеецка аддзяліўся ад лавы. У руках трымаючы шапку, да стала, каб усіх бачыць, падышоў.

— Верна. Я дзісвіцельна восем кулёў саломы прадаў, але ж гэта я лічу, што не разбазарыў я. У мяне, можна сказаць, вялікая патрэба ў грашах была, дык я і прадаў, а што гаспадаркі не распушчаў, то гэта скажа ўсякі. На

месцы ўсё ў мяне. Восем кулёў прадаў, і калі — дык я іх вярнуць магу... Я вярну гэтыя кулі!

Яўсеенка схаваўся ў людзях. Калі змоўк яго голас — вышуклілася шчырасць яго гаворкі. Жанчына перавязала нанава хустку — маўчала. Ніякавата, відаць, стала, што задарма ўпikнула чалавека. На крыху стала ціха, і толькі калі вярнуўся Яўсеенка па шапку, што забыўся на стале, заўважылі і загаварылі.

— Прыняць, чалавек сумленны.

— Прыняць.

Між пальцаў у Малюгі засела новая заява. Роўны, завостраны почырк чытаўся гладка.

«В колхоз «Савецкая Беларусь» гр-на Криянова Евдокима. Заявление. Сим довожу до сведения, что на протяжении многих лет я был слепым орудием в руках православного духовенства, исполняя роль диакона Забытянской церкви. Последние годы жизни советской власти и рост социалистического сектора в советской стране доказали мне, что я глубоко заблуждался. С великой радостью я прозрел, что коммунистический строй — это не безумие, а храм будущего человечества, в пользу чего я отказываюсь быть служителем религиозного культа и прошу принять меня членом вверенного Вам колхоза. Проситель

Криянов Евдоким».

— Ого! Чаго добрага, і папа свайго мець будзем.

— Адмовіць!

— Канечне, адмовіць.

— Далей чытай! Давай там каго-небудзь свайго.

1929; 1956

ШЧАСЛІВАЯ ЛІТАРА

1

На біржы далі піскульку. На заводзе з піскулькаю пасла-лі ў цэх, сказаўшы, да каго звярнуцца. У канторцы Каця застала нейкіх людзей. Людзі талкавалі, спрачаліся, пальцамі наказваючы ў спісаны аркуш панеры. Каця запаміла, што гаварылі пра чыгун і пра лічбы. І яшчэ запаміла: непадатліва спрачаўся псвятлікі, з шырокім тварам

чалавек, гаворачы цяжка, як не ўмсуючы, і то пасоўваючы, то назад адкідаючы шапку. Пасля яна дазналася, што гэта быў начальнік цэха.

Калі выйшлі мужчыны, Агурскі заўважыў яе.

— А ты ж чаго хочаш, дачушка?

Каця паказала пісульку.

Прачытаўшы, Агурскі зірнуў на Кацю, і адтаго, што рыўком адкінуў назад шапку, Каці запомнілася белая незагарэлая палоса лба.

— Ну і малайчына... Підзе не працавала да гэтага? — запытаўся Агурскі, гаворачы па-свойску, так, як бы ён даўно ведаў Кацю.

— У калгасе.

— Не — на вытворчасці?

— Я працавала ў пральні... бялізну мыла, — напавілася Каця. І, не ведаючы, ці так адказала, зашчыпала пальцамі стол.

— А так, на заводзе, — не?

— Не.

— Ну, нічога, навучышся. Хадзем жа, я цябе і завяду, — і ён зноў неяк па-свойску ўзяў за плячо.

Цэх Каці здаўся страшны. Фармоўка. Ніколі не бачыла. На ўсю залу — чорная пухкая зямля. Па зямлі шчыпарацца людзі, поўзаюць, набіваюць ёю нейкія формы. І, можа, ад зямлі — і цэх, і формы, і людзі здаліся чорныя. І над усім — маўклівая глухая работа. Мелькам яна заўважыла, як, нізка прыгнуўшыся над формаю, нейкі чалавек абхарошваў земляную дэталю. Якая вялікая патрэбна асцярога ды ўвага! Яна ніколі не навучыцца такой тонкай рабоце. Можа, адмовіцца ды пайсці дахаты?

— Мы цябе прымацуюем да хорошага хлопца... Навучыць, нічога, — як бы дагадваючыся пра Каціну думку, гаворыць Агурскі. — Пагарэльскі! — заве ён яшчэ здалёк. — Вось табе памочніца. Навучай і глядзі, каб не надта нудзілася...

Не надумаючыся ад работы, хлопец зірнуў на яе быстрымі вачыма. З-пад пляскатае кепкі Каця ўбачыла толькі гэтыя вочы ды высока паднятыя светлыя бровы.

— Сядай, — сказаў хлопец, не перастаючы працаваць рукамі. — Глядзі ды пераймай. Ты ў мяне, дзяўчына, адразу прафесарам станеш.

Каця не ведае — жартаваць ёй ці не? Яна нагінаецца і глядзіць, як ходзяць у Пагарэльскага рукі. У чыгунай раме шчыльна набіта зямля. Пагарэльскі здымае з рамы

цяжкую накрыўку, і ў зямлі відно, як ляжаць мадэлі. Каця не ведае, навошта і як гэта робіцца. Адкуль тут пачынаецца. Але Пагарэльскі пераймае Каціны сумняванні і тлумачыць:

— Гэта робіцца так... Цяпер трэба асцярожна павымаць мадэлі, і ў зямлі паастаюцца формы. Уся гэта рама з зямлёю — апока. Наверх паложыцца такая самая апока з формамі, але так, каб кожная палавіна формы папала адна ў адну. Збоку вось — вушкі. Налажыўшы, трэба моцна закліпаваць вушкі чокамі — зачыкаваць. Клінаваць трэба асцярожна, каб не здрыганулася зямля...

Чутачку пабіваючы, Пагарэльскі асцярожна дастае мадэль з зямлі. Адну, другую... і ў роўнай раме апокі астаюцца формы. Пасля беражкі ён папраўляе маленькімі жалезнымі лапатачкамі.

— От так вымаючы, бывае, што зямля дзе-небудзь падымецца або распахнецца. Тады яе трэба паправіць вось гэтую ланцэткаю ці кручком. А каб зямля была тужэй, дык яна змочваецца памачком, тады яна не так абсыпаецца.

— А павошта парашок? — пытаецца Каця, гледзячы, што ўвесь верх апокі насыпаны белым мучаватым пылам.

— Гэта лікаподзі. Парашок такі, праўда. Ад яго будзе тужэць зямля, і калі палажыць верхнюю форму, дык зямля верхняе апокі не прыстане да ніжняе. А яшчэ і тое, што калі будзе залівацца чыгун, дык лікаподзі выгарацьме, выносячы з сабою і чыгунную пару.

Каці здалася, што яна ніколі не асіліць гэтага. Вырабіць з зямлі дэталю такую, каб у яе пасля заліваць чыгун? Гладзіць, абрэзваць, баючыся, каб не скрапулася з месца піводная драбніца? Не, у яе ніколі не зложыцца рукі, каб так смела, як воскам, валодаць зямлёю, абрэзваючы і прыкладваючы яе скібкамі.

Але праз пару дзён падыходзіць Агурскі. Ён пагінаецца і глядзіць, як нясмела ходзяць Каціны рукі. Яны баяцца, каб не разбурылася ад неасцярожнага дотыку зямля. І інструменты ніяк не слухаюцца: выпадаюць, чапляюцца за кожны замятак. Яна ніяк не можа добра абрэзаць лішняга крайка, што, як пакепства, адіснуўся ў форму. Агурскі памагае і кажа, што вельмі добра. За такі невялікі час і такая складнасць. Дзе ж складнасць, калі яна катора пара, як марудзіць над адною дэталлю? Але ўсё ж падымаецца ахвота. Каця раптам верыць Агурскаму, што, можа, яна і папраўдзе сама сябе западта баіцца? Агурскі

пайшоў, і ў Каці смялей заходзіла лапцэтка. Не, праўда, — яна такі моцна трымаецца, гэта зямля!..

А яшчэ праз дзень Каця спыталася, ледзь не бегла дахаты: ёй далі самастойную работу, і за дзень яна зрабіла шаспацаць апокаў! Хацелася хутчэй расказаць дома, што яна ўжо сапраўдная фармоўшчыца. І якою доўгаю зрабілася тады дарога дахаты — ніяк не дабегчы.

2

Браку ў Каці бадай што не было. Хто яго ведае — ці то гэта залежыць ад рук, ці ад стараннасці, ці ад умельства, ці, можа, ад таго, што любіш сваю работу, але Каці здавалася, што працуе яна зусім звычайна, так, як і ўсе, і ніякае асаблівае здатнасці ў яе няма. Але Мурашова, суседка па рабоце, русавалася, з быстрымі і вясёлымі вачыма дзяўчына, кожны раз не магла ўтрымацца, каб не здзівіцца:

— Ну, як у цябе, Каця, так выходзіць?

— Што?

— Ды работа. Я от катора пара на фармоўцы, дый то... А паглядзіш — быдта ў цябе ўсё ідзе вельмі лёгка.

— Ну, не так-то і лёгка, — кажа Каця. — Спіна-то гудзе...

— А паглядзець — і не скажаш.

— Мала што.

Мурашовай вельмі не хочацца адставаць ад Каці, тым больш што лічыцца яна спрактыкаванай фармоўшчыцай.

— Ды яно ж, — кажа яна, — збоку ўсё вельмі лёгка здаецца. А калі сам папалазіш у гэтай зямлі... Ведаеш, што я хачу сказаць табе, Каця?

— А што, Анэля?

— Усё роўна ў нас аднакія дэталі — давай разам і рабіць будзем. І весялей, і зручней, і папытацца, калі што, дык можна адна ў аднае.

— Давай, — згадзілася Каця.

І праўда, стала куды весялей і ямчэй. Нават спарней. Бывала, сядзіш адна над апокай, маўчыш ды сама сабе думаеш, дзень доўга працягнуецца, а так, калі ў цябе сяброўка ёсць, то і пагаварыць можна, і час прабяжыць не прыметна. А ў дзяўчат шмат можа знайсціся цікавай гаворкі. Заходзіў Агурскі разоў колькі — адкіне з ілба сваю шапку, прысядзе, паталкуе, паглядзіць на шырокія рады гатовых апокаў і скажа:

— От, каб усе ў нас былі такія малайцы.

Сур'ёзна прымаць пахвалы неяк пязручна, і гэта дае магчымасць пажартаваць.

— Толькі брыгадзёр нас трохі крыўдзіць,— кажа Мурашова.

— Хто?

— Пагарэльскі.

— Чым жа гэта?

— Цукерак не купляе. І не заляцаецца да нас.

— Ай, нягоднік,— вельмі сур'ёзна кажа Агурскі.— От анціхрыст, куды ж ён іх дзявае? А кожны ж дзень купляе ў ларку.

— Праўда, Каці-то трохі перападае.

— Кінь ты, Анэля,— пачырванеўшы, кажа Каця.

Яна ні на кога не глядзіць, увесь час ходзіць і ходзіць лапцэтка ў яе ў руках, але яна добра бачыць, што ў канцы цэха паяўляецца Пагарэльскі і проста ідзе да іх. Яна напраўляе касынку, але так, каб больш прыкрыць ёю твар.

— Валодзя! — здалёк крычыць Пагарэльскаму Агурскі. А калі той падыходзіць і сунімаецца, шырока расставіўшы ногі, Агурскі строга гаворыць: — Тут на цябе вельмі сур'ёзная скарга.

— Кіньце, Назар Данілавіч! — перабівае Каця.— Не слухай, Валодзя.

Агурскі падымаецца, махам рукі з патыліцы на лоб збівае шапку і, звонка разрагатаўшыся, выходзіць з цэха. Замест яго каля Каці прысаджваецца Пагарэльскі. І Каця зноў напраўляе касынку, але ўжо так, каб твар быў відней. Яна глядзіць на Валодзю, хітравата ўсміхаючыся, нібы гаворачы: «Ты не злуешся? Не злуйся, гэта ж жарты».

Калі Каця з Мурашовай зноў астаюцца адны, Мурашова гаворыць:

— Далібог, Каця, я не думала, каб пасмяяцца. Можна, у цябе і папраўдзе сур'ёзна?

— От хіба.

— Ну, а чаго ж?

— Ён такі сур'ёзны хлопец, што мне да яго далёка.

Памаўчаўшы, Мурашова кажа:

— А яно і праўда. Са сваімі хлопцамі гуляць нецікава.

— Чаму? — ужо насцярожана пытаецца Каця.

— Ат, усіх іх ужо неяк вельмі добра ведаш, усе як бы адзін на аднаго падобны. Пойдзеш з такім ці то ў парк, цо то ў кіно, думаш, весела будзе, а ён табе ўвесь час то

пра апокі будзе гаварыць, то пра працэнтны. Хіба гэта кавалер?

— То што ж тут дрэннага?

— Ай, гэта і тут надакучае.

— А па мне, дык...

— І слухаць не хачу.

Каця нікому не скардзілася ні на работу, ні на сваё жыццё: ёй здавалася нармальна раціцаю спяшацца на завод, старацца, каб была зроблена работа, пабыць на камсамольскім сходзе, памагчы выпусціць насценгазету, а дома — памагчы мацеры ў хатніх клопатах, пачытаць кніжку ці схадзіць у кіно. Хадзіла яна ў кіно найбольш з мамай, але, вядома, куды цікавей стала, калі пачаў запрашаць Валодзя. Праўда, гэта бывала не часта, а калі Пагарэльскі запрасіў першы раз, то яна нават збянтэжылася. Бо і выйшла зусім нечакана. Хадзіў, хадзіў Пагарэльскі каля апокаў, а тады падсеў да Каці.

— От задача ў мяне, Каця: ніколі такое цяжкае задачы не было.

— А што такое?

— Ты разумеш: выпадкова мне ў кішэню трапілі два білеты ў кіно. На адзін-то я знаю, што сам пайду, а от какому другі... Можа б, ты схадзіла, Каця?

У Каці закалацілася сэрца. Яна добра ведала, што не таму падышоў да яе Валодзя, што няма куды дзяваць білетаў. На гэтай хвіліне Каця зразумела, што ў яе жыцці робицца нейкі пераварот. Яна сказала так, каб не паказаць гэтых сваіх думак, але і так, каб Валодзя пачуў, што яна цэпіць яго прапанову.

— Зрабі, Валодзя, так, як ты сам гэтага хочаш.

Гэта было ў той першы раз. І цяпер Каці было добра і ад гэтай дружбы з Валодзем, і ад сяброўства з Мурашовай. І тое і другое было патрэбна. Праўда, з Валодзем дружба была толькі сваёю, яна не выносілася на людзі. Калі нават было б няёмка прызнацца аб гэтым перад другімі, ды, уласна, і прызнавацца не было ў чым. Можа, гэта вельмі нешта звычайнае, такое, як і ва ўсіх, і ёй толькі самой здаецца, што... От жа ў Мурашовай, мабыць, зусім не так: усё хораша ў яе, на людзях, і лёгка, і весела. Можа, толькі там усё сапраўднае? Часамі Каці рабілася нават заіздросна. «Яна, мабыць, вельмі шчаслівая, — думала Каця. — Усё ў яе нейкае святочнае, прыгожае, спакойлівае».

Як бы адчуваючы Каціны думкі, Мурашова аднойчы сказала:

— Слухай, Каця, табе пара і на людзі паказацца. Давай разам у нядзелю паседзем на Мельнікаў луг. Усё работа ды работа — так і адурнець можна. А там хлонцаў — на выбар. Пакупаемся, на лодцы паседзім. Музыкі там колькі — патапцуюм хоць удоваль...

Каці захаладала ў грудзях. Такой нечаканасці яна снужалася. Толькі цяпер яна зразумела, што нінавошта не можа змяняць таго, што ёсць у яе з Валодзем. Тут жа прыгадалася, як прысеў ён тады каля яе з білетам, і гэта было харашэй і даражэй за ўсё.

— Не, Анэля, не трэба. Мне і так вельмі добра, — сказала Каця.

3

Каця вельмі любіла тыя часы хвалявання, калі разлівалі расплаўлены метал па формах. Ёй здавалася, што і людзі, якія насцярожана пратыкалі вочка ў вагранцы, праз якое выбівалася іскрыстае жывое золата, не зусім простыя людзі, а — чараўнікі, і сам метал, што агнянымі змейкамі бег па жалабах і зацякаў і хаваўся ў літніках, — што гэта не метал, а надзіва прыгожая і разумная істота. Метал, здавалася, сам знаходзіў літнік, каб папасці і забегчы ў форму. Як жывы, ён злаваўся да таго часу, пакуль не знаходзіў літніка, патрэскваў, кіпеў, іскрыўся. А ў апоку забягаў ужо рахмана, ласкава і як бы супакойваўся, што парэшце трапіў на месца. Чудзь-чудзь па краях апокі паказвалася гарачая пара — гэта метал там, у цёмных сваіх закавуліцах, лажыўся па спакой і выдыхаў апошняю сваю злосць.

Каця хвалявалася галоўным чынам таму, што кожны раз, пакуль не астыне чыгун і не раскрыюць апокаў, невядома было: ці ўсе формы заліліся як мае быць, ці не будзе там браку. І калі пасля перад людскімі вачыма ўжо раскрываліся гатовыя дэталі, яна нават не ведала, чыя гэта ўдача — ці яе, ці ліцейнікаў. Але ўсё роўна было радасна.

Але ў апошні час гэтая радасць зацягнулася змрокам: у Кацінай графе пачаў надумацца брак. Што здарылася? Якая прычына? Што ў яе — рукі развучыліся? Не так упэўнена ходзіць ланцэтка? Не такая паслушная стала зямля? Можна, больш як трэба яна мочыць яе? Можна, лі-

кашодзі нядобры? Можа, яна спяшаецца? Можа, занадта вялікую паверку дала рукам, не правяраючы іх работы?

Зноў заходзіў Агурскі — пасядзіць, пагаворыць, сам праверыць усю работу і — не можа даўмецца.

— Што ж гэта такое ў цябе, Каця?

— Не ведаю, Назар Данілавіч. Проста рады не дам.

— А як пачуваеш сябе — не хвора? Можа, стамілася? Можа, цяжка табе?

Каця моўчкі махае галавою: не.

Але аднойчы Каця такі захварэла. Прыйшла на работу, а галава трашчыць — аж папалам расколваецца. Работа не спорыцца, рукі ходзяць вяла, ланцэтка не слухаецца. Раней пібы і не чула Каця, што ланцэтка звініць, а сёння аж здзівілася: упадзе, ударыцца аб апоку і — такі тонкі звод у яе. У перапынку Каця не выйшла, як звычайна, на двор, каб пабыць там на сонцы ды пажартаваць з хлопцамі. Мурашова таксама асталася. Каця нават не думала, што ў сяброўкі яе такое харошае сэрца: яна сама выбрала больш зручнае месца, зняла і падаслала свой халат, пабегла прынесла гарачага чаю. Усё намервалася збегаць у санітарны пункт, але Каця запырчыла.

— То хоць пакрыйся, — сказала Мурашова і пакінула на плечы ёй хустку.

«Я і не ведала, што ты такая добрая», — думала Каця, глядзячы, як прысмірэла яе сяброўка. Нават дзіўна было бачыць такія сумныя вочы ў Мурашовай. Каці аж шкада стала яе.

— Пройдзе. Проста — прастудзілася, мабыць, — сказала яна, тулячыся ў хустку.

— Не шануеш ты сябе, Каця, — уздыхнуўшы, сказала Мурашова.

— Як не шаную?

— А так — пра сябе забываеш. Каму гэта патрэбна, што ты так вельмі шчыруеш? Век вялік, наварочасешся яшчэ.

— Кінь ты, Анэля, не ад работы гэта.

Мурашова намаўчала. Прылягла на локаць, завадзіла пальцам па мяккай фармовачнай зямлі. Пасля сказала, далонняю згладжваючы ямку:

— Маладая ты яшчэ, а славу ўжо любіш, от што. А таго не ведаеш, што калі ў каго слава, то цехта будзе абавязкова ў цяні ад гэтай славы. Што, я не ведаю?

— Як табе не брыдка, Анэля! — з абурэннем сказала Каця.

«У чым яна мяне панікае? Хто яе чым пакрыўдзіў? — думала Каця, ясна пачуўшы ў словах сяброўкі не толькі спагаду, а — крыўду.— Няўжо яна мне ў чым зайздросціць? Божухна, як гэта бывае — я ёй зайздросчу, што ў яе так хораша і весела заўсёды на душы, а яна — мне. Ці, можа, папраўдзе падумала, што ад работы я зацяджала?»

Каця гэтую гаворку вельмі запомніла. Можа, ад гэтай гаворкі яна стала як бы больш старэйшая і яшчэ больш цішэйшая. І было дзіўнае адчуванне: ёй здавалася, што да гэтага часу яна Мурашову бачыла не так, як трэба. І здалося, што ў Мурашовай нічога няма ні вясёлага, ні лёгкага, ні завідлівага. Што гэта толькі выгляд. Проста смешна — як гэта здалёк усё ў другога можа здавацца прыгожым?

4

Вошківа нічога не змянілася ў дачыненнях у сябровак, толькі пасля гэтага Каці ўсё ж было нечага шкода. Мурашова як бы стала чужой. І іменна вось цяпер не хапала Каці сапраўднай сяброўкі, каб пагаварыць пра ўсё, што здавалася вельмі важным. От хоць бы з гэтым бракам. Адкуль ён? Як ён бярэцца? А Мурашова скажа, што яна хоча славы. Якая ж тут слава, калі проста — ганьба!.. Добра: тады яна пагаворыць з Валодзем. Ну, чаго ж тут саромецца? Даўно трэба было гэта зрабіць. Кожны раз, калі пачынаў ён пра гэта, яна адмахвалася, як ад авадня, а цяпер возьме ды і папросіць, каб ён сам усё, усё правярыў у яе — ад самай першай жменькі зямлі да вылітае дэталі. Няўжо і ён не знойдзе?

Задумаўшыся пра Валодзю, Каця згладжвае крайкі зямлі ў форме і пеўзаметку, вельмі лёгкім дотыкам лацэткі выводзіць літару «В». Паглядзеўшы на яе, усміхнулася. Хацела згладзіць, але падумала, што пікому яна не замінае. Такая ледзьве відная, што ніхто і не заўважыць, а дэталі гэта нічога не шкодзіць. Выдумка так спадабалася Каці, што на кожнай форме яна пачала ставіць гэтую непрыметную літару. Валодзя нават і ведаць не будзе. А калі ўведае, то што скажа? Эх, Валодзя, цяжкавата мне, каб ты толькі знаў. Усё, усё раскажу, каб ты ведаў, якая нехарошая я: толькі нахвалілі мяне, а от як прыйшлося ў бяду напасці, то не ведаю, як яе і паправіць.

Калі выводзіла Каця на форме ледзьве відную літару, яна і не ведала, што гэта паможа ёй. От як смешна часамі

бывае! У той дзень яна так сачыла за сваімі рукамі, што запомніла, здавалася, кожную дробязь. Яна памятала, дзе які краёк мачыла памачком, дзе хадзіла ланцэткаю, нават помніла, як зачыкоўвала кожную апоку — кожны клінок і кожнае вушка. Перад вачыма стаялі ўсе апокі яе — доўгімі радамі аж да самага канца цэха — з утоптанай каля іх зямлёю. А калі пазаўтра не знізілася злавесная цыфра браку — не вытрывала і пабегла ў бракоўню.

— Я хачу паглядзець свой брак, — сказала яна начальніку. — Пакажыце мне тыя дэталі.

Агледзеўшы шурпатыя, з цьмяна-сінім, яшчэ не астоеным колерам шасцёркі, яна не ўбачыла свае тоненькае літары «В».

У перапынак яна знайшла Валодзю, завяла далёка ад людзей у нейкія чортавы дылі, панакіданыя абы-як, села на гэтых дылях і скоранька сказала:

— Валодзя, добрашкі, толькі я папрашу — не прырэч мне.

— Што такое, Каця?

— Пабажыся, што не будзеш прырэчыць.

— От якая ты смешная — то гавары ж.

— Я хачу перайсці ў другую брыгаду — к Дорашу.

— Чаму гэта?

— Так трэба, Валодзя. Я прашу цябе.

— То раскажы ж толкам.

— Не магу. Пасля ўсё раскажу, а цяпер не магу. Зрабі, Валодзя, вельмі прашу цябе.

— Можна, злуешся на мяне за што?

— Не, Валодзя. Дык можна? Ты толькі скажы, бо без цябе я не хачу. Гэта будзе лепш, от пабачыш. Ну, хоць ненадоўга. Ну, кажы, бо я пайду да Назара Данілавіча.

— Каця! — раптам пакорліва і жаласліва гаворыць Пагарэльскі, — ты ж ведаеш, што я зраблю, калі гэта так патрэбна табе. Толькі я ж навінен ведаць прычыны.

Прычыны? Праўда, Каця і не падумала, што тут жа трэба надставы.

— Добра, Валодзя, — кажа яна, адразу згадзіўшыся. — Ну, слухай жа...

Каця гаворыць, сляшасца, раз-пораз дакранаючыся да Валодзевай рукі. Хаця б расказаць да канца перапынку.

— А на шасцёрцы твае літары і няма, — кажа Каця. — Значыць, не мой брак, а Анэлін.

— Хто б мог падумаць? Што яна, зпарок ці мо знячэўку? Ды якое знячэўку!.. Чаму ж ты дасюль не сказала, што вы робіце разам? От перазумніца... Не, бачыш як: робіце разам — значыць, і брак папалам. Здрава!

— Толькі ты нічога не рабі, Валодзя.

— Чакай,— пытаецца Пагарэльскі.— Дык чаму ты хочаш у другую брыгаду?

— Мне брыдка цяпер разам быць.

— Нячэсна! Наадварот — расказаць ёй усё. І нават пасля гэтага можна было б на спаборніцтва выклікаць... От было б здрава! А?

— Стой! — раптам Каця наморшчвае лоб і далоню пачынае гладзіць яго.— А можа, ты і праўду кажаш? Мне лепш проста самой пагаварыць з ёю, каб не было ёй ніякага сораму. Ты нікому не кажы толькі... Ведаеш, Валодзя,— кажа Каця, успамінаючы сваю апошнюю гаворку з Мурашовай.— Мне здаецца, што яна вельмі добрая — і разумная, і чулая, і жвавая такая,— толькі ці не пакрыўдзілі вы яе чым? Неяк забыліся на яе, ці што?

Пагарэльскі пахмурвае лоб, і Каця разумее, што нібы гэтым гаворыць ён: «А што ты думаеш — можа, і праўда гэта? Вядома, усё можа быць...»

1932; 1956

ПАДЗЯКА

На Вакзальнай плошчы, у трамваі, поблізу мяне сеў чалавек. Па ўсім відаць было, што ён нетутэйшы. Ён агледзеў вагон, як бы ўпершыню бачыў яго, пасля пачаў узірацца ў вуліцу.

— Што гэта за будыніна? — запытаўся ён, калі мы павярнулі ад вакзала.

— Дом урада,— не без гордасці адказала дзяўчына, што стаяла побач.— Толькі пабудаваці.

— Якое хараство! — чалавек аж прыліп да шыбы акна, каб як мага больш ахапіць яго вокам.

Дом праплываў, паварочваючыся і паказваючы свае строгія, стромкія грані, выступы, балконы і незлічоныя квадраты акон. Перад ім гладка слалася залітая асфальтам плошча, а пасярод яе стаяў бронзавы Ленін, гаворачы прамову чырвонаармейцам перад іх адпраўкаю на бела-

польскі фронт. Глянцаваўся і набліскваў чорны граніт пастамента. Гарачасе полымя кветак пляскалася ў яго доле.

Трамвай імчаў далей, і чалавек спяшаўся, каб па дарозе нічога не асталася без яго ўвагі. Толькі краем паспелі астацца ў яго зроку контуры Універсітэцкага гарадка, газоны і павысаджаныя маладыя дрэўцы, у кропах якіх пастойвалася сінь будучага парку.

Мільгалі квартал за кварталам, вуліца за вуліцаю.

— Я мала чаго тут пазнаю, — сказаў чалавек, звяртаючыся да свайго суседа, флегматычнага дзядка. — Я паехаў адсюль даўно, у чатырнаццатым годзе, калі мяне мабілізавалі на імперыялістычную вайну. А тут усё так перамянілася. Пазнаў толькі гасцініцу «Бельгію» ды чырвоны касцёл.

Дзяўчына, што ахвоча гаварыла з чалавекам, даўно выйшла, а дзядуля быў пегаваркі. Мяне пачынала злаваць, што ніхто не хоча памагчы чалавеку. «Чаму яны так мала гавораць яму? — думалася мне. — Чаму не ганарацца? Хіба яны не разумеюць, што значыць вярнуцца на радзіму і не пазнаваць яе? От жа ён і не ведае, што чырвонага касцёла ў нас даўно няма, а ёсць дзяржаўны тэатр. Што будынак, які здзівіў яго шклом сваіх сцен, — гэта фабрыка-кухня. Што гасцініцы «Бельгіі» ён бачыць не мог, ён памыліўся, бо ад яе не асталася нават і следу. На тым месцы стаіць цяпер Дом урада. Нельга ж, каб ён гэтага не ведаў!»

У трамваі рабілася цесна. На Камсамольскай вуліцы дзядуля сышоў, і я перасеў па яго месца. Чалавек сядзеў супраць мяне. Я толькі цяпер добра ўбачыў яго твар. Твар быў немалады, абвясны вятрамі самых далёкіх земляў краіны. Ён цяпер глядзеў, як у прасторныя дзверы будынка з расквечанымі вітрынамі ішлі і ішлі патоўны людзей.

— Універсальны магазін, — кажу я, хоць ведаю, што тут не трэба і тлумачыць.

Мы разгаварыліся. Трамвай ішоў, то высаджваючы, то набіраючы новых пасажыраў. Я даўно прамінуў свой прыпынак. Я гаварыў з чалавекам, які хадзіў цяпер слядамі свайго дзяцінства. Бываюць харошыя сны, каторых шкадуш, што яны не спраўдзіліся. Чалавек бачыў сон, што быў яваю. Дзяцінства рабілася сном. Ён бачыў горад, каторага не было ў яго памяці. Ён і цяпер мяняўся ў яго на вачах. На вуліцах дыміўся свежы асфальт і слаліся ўзоры брусчаткі. Брукар любоўна прыганяў камень да каменя і падняўся з калецяў, каб прапусціць наш вагон. За

скверам высілася рыштаванне Дома Чырвонай Арміі. У перспектывах вуліц пад дахамі падымаліся надбудовы. Восень рассыпала на тратуары пажоўклае лісце клёнаў.

— Мой брат па восем гадоў маладзей за мяне, — казаў чалавек. — Ён цяпер у Калхідзе, у геалагічнай экспедыцыі Акадэміі навук. Нас было двое. Калі мяне забралі па вайну, ён астаўся сам на сябе. Чым толькі ён не быў — беспрытульнікам, злодзеям, хуліганам. Ён прасіў, каб я напісаў яму, што тут робіцца. Мы жылі на Ляхаўцы...

На Ляхаўцы мы ішлі новым горадам. Чалавек яшчэ больш хваляваўся. Тут ляжалі сцэжкі яго дзяцінства. Але следу іх нельга было пазнаць. Мы бачылі горад заводаў, шклом крытыя дахі і кварталы рабочых пасёлкаў. Мы хадзілі па вуліцах, па якіх я сам быў упершыню.

— Я напішу, каб ён сам прыехаў сюды. Бо што я яму раскажу — тут трэба ўсё перажыць.

Тады я стаў дакучлівы. Я захацеў паказаць яму ўвесь горад, каб тут нічога не асталася яму невядомым.

Мы пачалі мяняць маршрут за маршрутам, раён за раёнам. Я паказаў яму тэхнікумы, клінікі, інтэрнаты, паркі. Паказаў стадыён, гасцініцы, клубы. Мы бачылі, як падымаліся сцены Камвуза, Акадэміі навук, Дома друку, Дома спецыялістаў. Мы чулі гудкі заводаў усяе сталіцы, калі на работу заступала другая змепа. Я звадзіў чалавека на месца, дзе будзе пабудаваны тэатр оперы і балету, які надыецца вышэй над усімі будынкамі Мінска.

...Разам з ім мы бачылі будучыню. Унізе плешчацца і паблісквае рэчка. Паўз бераг дыміцца зялёны, разложысты парк і, перасекшы Савецкую вуліцу, зліваецца з паркам «Прафінтэрн». Па гранітным узбярэжжы рушаць машыны, і патоўп моладзі па каменных ступеньках спускаецца на водную станцыю. Па рэчцы слізгаюць лодкі. Недзе за паваротам яе чуць сігнал парахода. Ён праходзіць, успеньваючы ваду, — грузны, затомлены, — несучы ў сябе дыханне Вялікага Дняпра...

Мы стаімо на плошчы Парыжскай камуны. Яна ўзвышаецца, як купал. Адсюль нам відны контуры горада. Над ім сцелецца тонкая, празрыстая сіль, і абрысы дамоў зліваюцца з гарызонтам.

— Я абавязкова напішу, каб ён прыехаў сам, — гаворыць чалавек, усё яшчэ не могучы патушыць хвалявання. — Пяхай паглядзіць...

Ён паціснуў мне з удзячнасцю руку. Я таксама надзякаваў.

— За што ж? — запытаў ён.

Я ўсміхнуўся. Хіба мог я сказаць, што быў горды самаю большаю гордасцю — правам паказваць усё гэта, як сваю радасць.

1934

ЗАПІСКІ МАЙГО СУСЕДА

Мой стол не столь шірок, чтоб
грудью всею
Налечь на борт и локоть завести
За край тоски, за этот перешеек
Сквозь столько вёрст прорытого прости.

Барыс Пастарнак

1

Толькі што прайшоў дождж, і хмара грузна адвалілася пабок. На скверы запахла зелянінаю. Сонца прыпякае, і пахі робяцца густымі. На траве яшчэ блішчыць раса.

Бакавою дарожкаю ідзе чалавек. Ён спяшаецца і шырока махае рукамі. Рукамі ён распахвае густую свежасць. Але ісці яму лёгка, і ён усміхаецца.

Мабыць, дождж быў з громам, думаю я, бо пасля грому зямля заўсёды халодная, свежая, і хадзіць па ёй лёгка. Босымі пагамі асабліва чутна гэтая слізкая халаднаватасць.

Чалавек сунімаецца, і праз дарожку мне відаць, што ён пагінаецца над кустом. Прыгарнуўшы рукою, ён нюхае ружовыя галоўкі кветак. На пальцах астаецца раса. Я бачу, што ён нюхае пальцы. Мабыць, раса яму таксама пахне кветкамі.

Чалавек усміхаецца і ідзе далей. Цяпер я добра бачу, што ён у чаравіках. Значыцца, я ўявіў яго босым таму, што ён лёгка ішоў. Ясна, што дотыку да зямлі ён не чуў. Але, уявіўшы яго босым, я пачуў дотык сырое зямлі да свае ступні. Значыцца, я ішоў за яго. Ці магу я за яго думаць?

Я хачу навучыцца самаму складанаму — называць людзей. Людзей называць цяжка. А сам пра сябе чалавек — усяго — не раскажася. Ён нават можа маніць. Ён можа ашукваць другога, ашукваючы гэтым і самога сябе. І гэтак от цяжка называць самую блізкую ісціну — чалаве-

ка. Перад тым як пазнаць яго, трэба прайсці праз яго паказнога. Я хачу непасрэднасці.

За газонам на лаўцы садзяцца двое. Мне добра відны іхнія постаці. У яе русая галава і тонкая белая блузка. Ён — той самы, што пюхаў расу і ўсміхаўся самому сабе. Пэўна, што ён чакаў яе.

Але цяпер ён ужо сур'ёзны. Цяпер смяецца яна. Яна пешта расказвае, і ён нават не слухае. Нашто радавацца таму, што ўжо маеш? Трэба радавацца таму, чаго яшчэ не знайшоў! І ён глядзіць, як вецер дурэе ў яе па блузцы. Як вецер прыціскаецца да яе цела, робячы яго рэльефным.

Ён бачыць яе цела, думаю я. Свет чалавечых уяўленняў рэальны.

— Ты трызіш, — умешваецца збоку голас.

— Ён не мае права не паважаць таго, чаго шукаў, — адказваю я. — Ты глядзі, ён нават не бачыць яе радасці. Гэта цяжэсна.

Бальтазар садзіцца каля мяне. Ён махае стусінкаю і, жмурачы адно вока, каб глядзець скеітычна, гаворыць:

— Законы адмаўлення пашыраюцца і на чалавека. Ён мае ўсе правы на тое, каб сябе ўчарашняга лічыць пройдзеным. Нельга замыкацца ў адным крузе сваіх ідэалаў. Самае вялікае хараство падакучыць, калі не будзе мяняцца.

— Ён шукаў яе і цяпер не мае права не ўспрымаць яе прысутнасці як радасць.

— Радасць такая самая ўмоўнасць, як і хараство. Гэта разуменні адносныя, — гаворыць Бальтазар.

Абодва мы маўчым, і я гляджу на сваіх пазнаёмых. Адале я бачу, што яна зноў засмяялася і на зубах у яе загушкаўся клубок праменняў.

— Грахаводнік! — кажу я. — Ты хіба не бачыш, што яна носіць з сабою сонца. Ты не бачыш яе сонца, — кажу я, — паглядзі, як яно свеціцца!

— Закон адлюстравання, — гаворыць ён.

— Гэта яе ўласнае, — кажу я. — У ім адсвечваецца ўся яе душа.

— Ты трызіш, — заключае Бальтазар і пачынае павітваць.

Мы зноў маўчым, і кожны з нас думае сам сабе. Адале мае мыслі набываюць лагічны круг, і я зноў пытаюся:

— Але ж чалавек шукае свае поўнасці ў другім. І пекалі ён яе вобраз абагаўляў. Ён адчуваў тады цэпльна яе сонца?

— Бо тады яна не была яшчэ адлучана ад мары. Ён тады быў рабом.

— Хіба каханне — гэта рабства? — пытаюся я.

— Камедыя рабства! — гаворыць Бальтазар, свіснуўшы стусінкаю па галёнцы.— Гэта зусім натуральна. Церад тым, як заслужыць каханне, трэба сыграць камедыю рабства. Трэба паказаць жанчыне, што, апрача яе, у цябе нічога няма. Хваліць, патураць усім яе вантурам. Хваліць, пачынаючы ад паху валасоў і канчаючы панчохамі. Гэта будзе зразумета, як пахвала целу. Трэба асляпляць жанчыпу ёю ж самою, яе перавагамі — ашукваць. Тады яна цябе ацэніць. Гэта значыць — пакахае. Пакахае за рабства, каб самой ужо стаць рабою. Вось шляхі ідэалізавапага хараства, якому праз вякі паэзія складала гімны.

— Гэта цынізм! — абураюся я.— Гэта насмешка з найсвяцейшых чалавечых адчуванняў.

— Няхай сабе, але гэта так,— холадна згаджаецца Бальтазар.

Я пачынаю думаць пра сказанае Бальтазарам. У яго свая хада думак. Ён не можа бачыць людзей глыбей за іхнюю знадворнасць. Ён не можа адчуваць слэбе босым, уяўляючы чужую голу ступню. Трэба бачыць жыццё і за гранямі, даступнымі воку. Трэба бачыць хараство і за вульгарнаю схемаю.

— Ты прапаведуеш цынізм,— кажу я,— ты хочаш фетышызаваць фальш.

— Гэта не фальш, а норма.

— Вар'ят! — гавару я.— Нормую павінна быць непасрэднасць. Калі я шукаю сябе, я магу непасрэдна сказаць гэта таму, у каго прадбачу яе знайсці. Трэба толькі проста, шчыра пастукацца ў яго іштымнасць.

— Ты яго знойдзеш у сваім уяўленні.

— Я знайду хараство непасрэднасці чалавечых адносін.

— І астанешся рабом сваіх уяўленняў.

— Крумкач!

— Што ж, панукай свае Каламбіны за гранню, даступнай воку. А я пайду да свае, што магу адчуваць рэальна. Мне нара. Я нясу ў падарунак панчохі.

2

Тут варта было б зрабіць уступ такі:

Чалавек заўсёды павінен шукаць. Чалавеку дадзена вечна нічога не дасягаць такога, на чым ільга было б суняцца.

Гэта агульна.

Прыватна — чалавек эгаістычна шукае самога сябе. Арганічнае часткі сябе ў другім чалавеку. Каб знайсці сваю поўнасць.

Я таксама хачу поўнасці. Гэта не дае мне быту. Асабліва вечарамі, калі астасешся адзін. І калі свет робіцца такім лірычным — мяккім, далёкім, прываблівым, напоўненым шэптамі вечаровае музыкі. Сам-пасам у такія часы чалавек трансфармуецца ў адлегласць і мары. Тады ў ім абуджаецца тое, што завецца інтымнасцю. Гэта пачынаецца другі чалавек, той, што нікому не паказваецца абы-калі. Каб разгадаць яго, дайсці да яго — трэба мець той жа самы пароль — інтымнасць. І калі не чапаецца нікім гэтая інтымнасць — чалавек не можа разліць сябе ні ў ласкі, ні ў цеплыню, ні ў дружбу, каб іх ні ад кога не мець і самому. Неразлітыя ж ласкі насіць вельмі цяжка, як крыўду.

Я таксама нашу сваю крыўду. Асабліва гэта дае сябе знаць вечарамі, калі астасешся адзін. Неразлітыя ласкі насіць цяжка. Даўкая самота пачынае гладаць нутро. І нікога няма, хто б пастукаўся паролем у інтымнасць. Гэтую адсутнасць пачынаеш успрымаць гіпербалічна. Яна кладзецца тады на кожную рэч, пачынаючы ад запыленага стала, забытых аркушаў рукапісу і канчаючы патомленым целам. Нават забываешся, што ты нясеш сацыяльную функцыю. Падымаецца няўцішыны некаму кліч. Вобраз жанчыны. Ён паўстае невыказна харошым — гэты вобраз. Мне хочацца, каб гэтае хараство разлілося па ўсю маю дзейнасць. Ёсць адчуванне радасці ад плёна скончанае работы. Ёсць цяжар плённае работы, ад якой адчуваеш радасць. І ёсць радасць чалавечых адносін, якая дае найбольшую поўнасць. Вобраз гэтае радасці — жанчына.

3

Дзіцячая пляцоўка абгароджана пізенькім плоцікам. У жоўтым сыпучым пяску забаўляюцца дзеці. Яны фармуюць пясок у піраміды, у авалы, у выемкі — матэрыялі-

зуюць крохкі свет сваіх фантазій. Такая ж крохкая, як і фантазія, іхняя снасць — рыдлёвачкі, шуфлікі, тачкі. Гэта іхняя творчая дзейнасць. Яны навучаюцца бачыць свет праз пепасрэднасць сваіх уяўленняў.

— Я буду рабіць мост, — кажа пузан.

— А я трамвай, тады мы разам паедзем, — падсоўваецца другі, складаючы з мадэлек праекцыю вагона.

Гэта праекцыя іхніх уяўленняў, думаю я. Яны прывучаюцца матэрыялізаваць ідэю. Свет новага пакалення будзе светам найвялікшае творчасці.

Пасля яны збіраюцца каля кіраўніцы ў кола, каб рабіць карагод. Па алейцы, спяшаючыся, ідзе жанчына. Яна здалёк працягвае рукі і нясе вочы поўнымі такою радасці, што яны здаюцца ў яе на руках.

— Зорык! — крычыць яна.

Ад карагода аддзяляецца караптышык. Жанчына хапае яго на рукі і адхіляецца ўбок. Перад дзецьмі яна сіліцца стрымаць сваю радасць і ўсё ж такі не можа, каб не пацалаваць хоць ручак. Яна не ведае, як песціць яго, — да таго многа ў яе матчынай ласкі. Адале яна хоча ўжо ісці, ставіць яго на зямлю і, ужо пагнуўшыся, гладзіць галоўку.

Жанчына аддаляецца, а я гляджу ёй услед і пакідаю ў сабе яе невычэрпны вобраз.

Якое прыгожае жыццё чалавечае поўнасці, думаю я. Хто ты, каторая дасі мне сына?

Я іду і ўсё яшчэ адчуваю, што пяску чужую бачаную радасць — як сваю. Я таксама матэрыялізую сваю фантазію. Я сузіраю свет новых чалавечых адносін, дзе атрыбуты маралі не касуюць пепасрэднасці. Новае пакаленне найвялікшых творцаў носіць і чужую радасць як сваю, каб жыць гэтай радасцю. Яно не ведае рабства маралі.

— Вітаю рэспубліку майго сына! — крычу я. — Яе ўтварыла права на чалавечую поўнасць.

— Ты ў падарожжы, — гаворыць печы голас.

— Дурань! — гавару я і чую каля свайго пляча чужую прысутнасць. Старымі губамі гамкае Шэф.

Шэф спадарожнічае мне пябачна. Ён можа паяўляцца ў любую хвіліну. Яго твару я не бачу ніколі. У яго вялікія — сінія круглыя — акуляры, і на акуляры напушчаны з шырозымі палямі капялюш. Старым ротам ён вечна лужа семачкі. Лушпайкі выносіць на кончыку языка і здзьмухвае губамі так, што яны вылятаюць дугападобна, ледзь не датыкаючыся да полаў капялюша. У роце ў яго

асталося, мабыць, толькі пару апошніх зубоў на сэмачкі, бо, гаворачы, ён шапялявіць, і словы выходзяць разлезлымі, як жабы.

— Ты ў падарожжы,— гаворыць ён, выплёўваючы лупшайку.

— Я шукаю яе, каб знайсці сваю поўнасць,— кажу я,— бо хачу перадаць свайму накаленню радасць.

— Ты знайшоў яе і можаш ганарыцца. Але ты яе страціш.

— Я толькі шукаю яе і знайду, бо люблю жыццё і сваю будучыню,— кажу я.— Я ўжо ведаю, як яе зваць, і бачу аблічча. Вось, паглядзі.

Я дастаю і паказваю яму картку.

— Я маю яе картку,— кажу я,— і ведаю нават імя. Яе зваць Мара.

— Ты яе страціш,— уторыць Шэф.— Хіба ты не бачыш, што ты яе ўжо маеш і любіш?

— Дзе? — пытаюся я.

— У сабе,— квакае разлезлая жаба яго губ.

— Анцута! — гавару я.— Гэта толькі яшчэ праекцыя.

— Свет народжваюць ідэі,— шамкае Шэф.— У сваіх ідэях ты нарадзіў яе і будзеш мець, пакуль не разбурыш праекцыі. Ты ўтварыў прыгожы свет сваіх уяўленняў і сузірай яго як рэальнасць. Сузірай чароўны свет сваіх уяўленняў!

Гаворачы, Шэф пастунова аддаляецца, і за ім яшчэ цягнецца яго голас.

— Саліпсіст! — крычу я.— Чаму ж ты носіш сінія акуллары?

4

Я ўжо ведаю, як зваць яе, і нашу с сабою яе вобраз. Я знайшоў вобраз мае поўнасці і напісаў ёй ліст такі:

Мара!

Няважна адкуль, але я вас ведаю. Вось вашы рысы: сур'эзнасць, сумленнасць, прастата і самая праўдзівая праўдзівасць. Я шукаў вас як вобраз свае поўнасці,— і знайшоў. Хачу быць вашым знаёмым.

Я напісаў ёй такі ліст і цяпер чакаю адказу. Каб не гляяла адзінота, я яе разношу. Я прыйшоў, каб пасядзець у Макша.

Макш чытае Шапёнгаўэра і скрэслівае кніжку чырвоным алоўкам. Ён пават пешта запісвае на палях кніжкі.

— Ідэалістычная філасофія, — гаворыць ён, — да чаго вузкі іхні эгаізм.

— Яны баяліся свету, — кажу я, — і хацелі свет падмяпіць сабою.

— Яны хацелі блішчаць, як іхняя мара, і ўцякалі ад рэальнасці.

— Яны баяліся будучыні і паміралі песімістамі, — капаю я. — Яны шукалі сябе там, дзе пачыналася іхняя пагібель.

Макш загортае кнігу, каб у канцы яе запісаць нейкую думку. На лбе ў яго збіраюцца складкі. Я гляджу на складкі, каб пазнаць па іх сілу мыслі.

— Трэба мець веру і волю, — гаворыць ён і, не запісаўшы, адкладае кнігу ўбок.

У нас пачынаецца гаворка. Адале я гляджу на невялікі столік у кутку яго пакоя. На століку светлая рамка. Хорошая, светлая рамка з тоўстага шкла, і пад шклом — партрэт жанчыны. Я бяру партрэт у рукі, і жанчына глядзіць з яго закахана.

— Добра, — кажу я, стаўляючы партрэт пазад.

— Яна памагае мне верыць, — гаворыць Макш, як бы саромеючыся, і я бачу, што за гэтай сарамлівасцю стаіць гордасць. — Я люблю гэтую жанчыну. Я пішу крытыку філасофскага ідэалізму на этапе яго адмаўлення. Яна зараз прыйдзе да мяне, каб падзяліць са мною радасць работы.

— Добра, — зноў кажу я.

Я іду ад Макша і пясу з сабою заўздрасць. Заўздрасць да хараства, разлітага поўнасцю на чалавечую дзейнасць. Ёсць адчуванне радасці ад плённа скончанае работы. Ёсць цяжар плённае работы, ад якой адчуваеш радасць. І ёсць радасць чалавечых адносін, вобраз гэтае радасці — жанчына.

Горад плыве рухам у перспектыву сваіх ліній.

На надпожкку трамвая ўскоквае Бальтазар. Ён пешта крычыць мне і махае стусінкаю так, што рука яго здаецца рукою трамвая. Пасля, расціраючы звон, вагон дае рух, і мне чутны абрыўкі слоў, пушчаныя Бальтазарам як бы махам стусінкі.

— Шукай, нчаслівы снадарожнік!

Трамвай знікае ў косай перспектыве ліній. Але на

бруку — як бы згубіўшыся — пасмешлівымі зрэнкамі астаўся рагатаць яго твар.

— Іграй камедыю рабства. Асляпляйся сваімі пахва-
ламі,— гавару я і пераходжу вуліцу, пагардліва растопт-
ваючы лужу пасмешлівых зрэпак.

Па дарозе я таксама купляю светлую рамку. Харошую
светлую рамку з тоўстага шкла. Я таксама пастаўлю ту-
ды жанчыну. У мяне ж ёсць яе картка. Колькі душэўнасці,
прастаты і самае прыцягальнае праўдзівасці! Яна скора
ўвойдзе ў маю бытнасць, прынёсшы невычэрпную музыку
радасці. Я загадзя пастаўлю яе, бо ведаю, што яна такса-
ма не хоча фальшу, каторым трэба асляпляць жанчыну.
Прастата і праўдзівасць — заўсёды былі непасрэдня.
Я знайшоў прастату і праўдзівасць! Хіба ж пельга мне га-
нарыцца, калі я знаходжу тое, чаго людзі шукаюць вечна?
Вітам імпрэндара вэро¹, — ускрыкваў яшчэ Ювенал. І от
няхай, хто зойдзе да мяне, — няхай бачыць, што я таксама
маю духоўную поўнасць. І няхай — калі хоча — зайдро-
сціць мне.

5

Шэф сядзіць на лаўцы і кіёчкам на доле вырысоўвае
лініі. З-пад нагнутага капелюша відзён сіні край акуля-
раў. Выплёўваючы семачкавыя лушпайкі, ён нешта мар-
мыча сам сабе.

— Схема светабудовы праз акуляры вечных ідэй? —
пасмешліва пытаюся я, гледзячы на фантастычныя лініі.

— Я рысую схему універсальнае гармоніі светабудовы,
— гаворыць Шэф, падымаючы кіёчак над галавою і гор-
да гледзячы акулярамі. — Я гаварыў з духам Платона.
Ён мне паказаў адлюстраванне вечных ідэй у чалавечым
пазнанні. Які чароўны свет гэтых ідэй, адлюстраваны
ў чалавечым уяўленні рэальнасцю!

— У Платонавых вязняў, каторыя бачылі свет толькі
па цепях, што клаліся адлюстраваннем на сцены іхняе пя-
чоры, таксама быў чароўны свет уяўлення рэальнасці? —
зпоў смяюся я, падыходзячы блізка да Шэфа і наступаючы
на схему яго светабудовы.

— Ты не верыш у прыгажосць, якую ў сваім развіцці
нясуць ідэі, — адсоўваецца Шэф, са свістам выплёўваючы

¹ Жыццё аддаць за праўдзівасць.

лушнайку.— Ты нават не верыш у прыгажосць сваіх уяўленняў, каторыя, як сны, распадаюцца пры першым дотыку вульгарнае бытнасці.

— Хто прасыпае жыццё, таму добра падмяняць яго хоць снамі,— кажу я.— Ты спіш і бачыш жыццё праз сон. А я матэрыялізую свае ўяўленні і шукаю радасці рэальнага.

— Ты пачынаеш траціць яе, бо разбураеш праскцыі.

— Я пачынаю знаходзіць. Я чакаю адказу на ліст,— кажу я і пакідаю Шэфа.

6

Горад плыве рухам у перспектыву сваіх магістраляў. Перакрыжоўваючыся, звоняць трамваі. Разносячы ток свае дзейнасці, па вуліцах спяшаюцца людзі.

Я іду з суботніка і цясу з сабою ўтому. Яна разліта па цэле цяжарам і адчуваннем радасці ад плённае работы.

Нядобра насіць сваю радасць толькі для сябе, думаю я. І нядобра не аддаваць яе нікому, каб не адчуваць чужое радасці.

Адале я думаю, што ў мяне яшчэ ёсць ласкі, нікому не аддадзеныя. Што я яшчэ не адчуваў чужых ласак, каб аддаць свае. Дзе ты, каторая зачэпіць маю бытнасць, каб разліць нашу поўнасць?

Тады зпоў паяўляецца вобраз Мары. Яна глядзіць на мяне вачыма невычэрпнай адданасці і чакання. Яна прыйшла да мяне, думаю я і прыбаўляю хады.

Вядома, яна чакала мяне і нецярпліва выскачыла, каб сустрэць.

— А я цябе даўно чакаю,— гаворыць яна, і вочы яе ценяцца любоўю.

— Ты вельмі добра зрабіла,— кажу я.

— Я і ўчора прыходзіла, гэта добра? — гаворыць яна і здымае парушынку на маім плячы. Рука яе па плячы забываецца.

— Добра,— кажу я і адчыняю дзверы ў пакой.

Пакой такі ж пусты, як я яго і пакінуў. Апушчаная штора над акном і той жа самы парадак. На сталі чарніліца, прэс-пап'е і забытыя рукапісы. Бюст Леніна і на сцяне партрэт Маякоўскага, што пасля смерці астаўся курцы напяросу. Такая ж самая адзінокая няўтульнасць.

Але на сталі, у матавых бліках, што прабіваюцца праз штору, я бачу ліст і ханаюся яго чытаць:

Дурань,— чытаю я,— вам, мабыць, няма чаго рабіць, і вы ходзіце па вуліцах, выглядаючы, каму б паслаць ліст. Небарака рамантык! Спачуваю вам, але нічым памагчы не магу. Я не распазычваю сябе на пахвалы.

Я скамечваю ліст і шпурляю яго на падлогу. Ліст зачываецца ў куток, і мне здаецца, што адтуль насміхаецца вобраз Мары.

— Ганарыся,— кажу я,— ты смяешся з самое сябе.

— Вітаю! — паяўляецца голас, і, рассунуўшы штору, Бальтазар успіраецца локцямі на падаконнік.— Ты, здаецца, пачынаеш разгадваць ісціну,— кажа ён, заліваючыся раскацістым рогатам.— І растоптваеш нікчэмнасць сваіх уяўленняў? — паказвае ён на пакамечаны ліст.

— Я ніколі не растапчу свае шчырасці,— кажу я.

— Сырычу поспехаў! — гаворыць ён, раптам абарваўшы рогат.— Тэзіс твае шчырасці разростваецца ў абсалют, ён пагражае падмяніць сабою класавы антаганізм.

— А хіба класавая барацьба не павінна быць шчырая? — пытаюся я.

7

Можа нават і не было нічога. Можа нават не было ні Мары, ні лістоў, ні Шэфа, ні Бальтазара, і я іх выдумаў. Запісаў, як мадэлі абстрактных суадносін. Бо чалавек посіць з сабою права шукаць. Шуканне ж — гэта абстрагаваная рэальнасць, якую трэба дапаўняць самому. І бывае, што ў гэтых дарогах можна блудзіць — шукаць і не бачыць, што ісціна пачынае набівацца сама. Законы памылак выцякаюць з законаў ісціны.

8

Гэта быў цяжкі дзень штурму.

Перасекваючыся, па заводзе падае жалезны звон. Па цэхах сочыцца ток чалавечае дзейнасці. Чакаючы права на работу, стаяць лініі новых металічных сістэм. Трэба паставіць іх на падмуркі. Мы прыйшлі як гаспадары свае краіны і волі, каб штурмам уключыць іх у гэтае права работы.

Я налягаю на сваю вагу. Трэба яшчэ адно невялічкае памаганне, каб даць патрэбны міліметр руху. Надзвычай адказнае памаганне. Не асіліўшы яго, можна прынесці

многа пншчасцяў. Мне перадаецца найружанаасць людзей, вышк работы якiх залежыць ад дакладнасці майго руху. Я натужваюся, як магу, і адчуваю, што сілы мае не стае. Свядомаасць працінае няўхільнасць катастрофы. І раптам нешта здарылася: лёгка і акуратна станок стаў на месца. Катастрофа мінулася. На ўсіх тварах я бачу радасць удачы. Я выціраю пот і сілюся зразумець, што ўсё ж такі здарылася? Я азіраюся і бачу плечы жанчыны. Жанчына скоранька спяшаецца ў цэх, і я здагадваюся, што яна нечым устрывожана. Чаму мне здаецца, што я бачыў недзе вось такое спяшанне? Можна там, у жанчыны на дзіцячай пляцоўцы? Але нават здаецца, што я толькі што чуў яе дотык. Вось тут, каля пляча, нават след цеплыні. Ну, пэўна — гэта ж вазе дала рух яна.

Адале яна паказваецца зноў і нясе тое ж самае спяшанне. Яна нават не заўважае, што ў яе распаліся валасы і, у хадзе, аб'язджаючы, наплываюць на твар. Яна падыходзіць трывожна, і ў руцэ ў яе белы камячок — бінт. Толькі цяпер я заўважыў на руцэ сваёй кроў.

— Вы б маглі пакалечыцца, — гаворыць яна і заверчвае рану.

Я гляджу на нагнуты смуглявы твар жанчыны. Яе аблічча мне здаецца страшэнна знаёмае. Я пачынаю шукаць яго ў памяці і — пазнаю.

— Мара? — ускрыкваю я.

— Мара, — гаворыць яна, падымаючы твар, на якім ужо знікла трывога і нарадзілася радасць.

— Я знайшоў... — хачу сказаць я, адале бачу ў памяці пакамечаны ліст і з ліста насмешкаю цвеляцца Марыны вочы.

— Я ведаю, — пераймае яна, — гэта ўсё непатрэбна. Хіба непасрэднасць гаворыць чужымі вуспамі і хіба не знайшоў ты яе без лістоў?

Мара завязвае бінт, і я адчуваю невычэрпную цеплыню яе спагады. Адале, ужо скончыўшы, яна выпростваецца, каб паправіць валасы, і па тым, як выпростваецца яе стан, я бачу, што гэта скідаецца з цела цяжар дня.

Сонца.

Мы ідзем па сонцы, і я нясу з сабою нестуханую радасць. Вобраз гэтае радасці — жанчына.

— Ты страціў яе. Ты разбурасі чароўны свет сваіх праекцый, — нябачна прабягаючы, гаворыць Шэф.

— Боўдзіла! Ты хіба не бачыш, што я знайшоў яе,— крычу я яму ўслед і чую, як чутачку шчыміць мая рапа.

Неба — ні адзінае аблачышкі — далёкае, чыстае, з галубаватым эмалем. Так многа сонца, што нават абрысы дамоў, здаецца, прасвечваюцца і за імі льга ўбачыць далёкую перспектыву.

— Праз сонца я бачу контуры будучыні,— гавару я наводдаль Шэфу.— Ты, доўлід універсальнае гармоніі,— ты бачыш яе дзівоснае мігценне?

— Я бачу, што ты вар'ят,— гаворыць шыракаполы капялюш, падняўшыся над сінімі акулярамі, і я бачу, што ён сустракае Бальтазара.

Мара ідзе, свецячыся маладосцю, і на зубах у яе калышацца клубок праменняў.

— Ты нясеш з сабою сонца,— кажу я.— Ты нясеш хараство, разлітае поўнасцю на чалавечую дзейнасць.

— Каб яе напоўніць радасцю,— гаворыць япа.

— Каб ператварыць яе ў музыку,— гавару я.

— Рамантык! — ускрыквае Бальтазар і са злосцю пераломвае стусіпку.

— Хцівец! — крычу я.— Шукай свае Каламбіны ў рабстве традыцый. Я іду да свае, якую знайшоў як мару. Мне пара. Я нясу ў падарунак сябе.

1932

СТАРАСЦЬ

Заіру Азгуру

1

Скульптараў дзепь быў пачаўся так:—

Ён доўга дамагаўся нейкага таемнага завяршэння формы, каб фігура набыла душу. Пальцы слізгалі, то прыкладаючы, то сціраючы гліну. З кожным разам фігура набывала новы характар, але ўсё не той, якога шукаў скульптар. Пальцы пачыпалі хвалявацца. Але, урэшце, апошні мазок успыхнуў. Малюсенькая, непрыкметная рыска каля воч — і фігура пачала жыць. Гліна загаварыла.

Сам сабе скульптар усміхаецца і падыходзіць зноў. Але напраўляць больш нічога не адважваецца і толькі беражліва ўкрывае мокрым рыззём. Пяхай правяне, а ён леш зробіць праходку.

Гэта ўсё-такі вялікая рэч — выйсці на вуліцу і пагасці з сабою радасць. І гэта ўсё-такі добра, калі ў цябе радасць да таго вялікая, што яе хочацца паказаць на людзі. От жа пяхай паглядзяць, падзівяцца на чужое шчасце ад удала скончанае работы. Або пяхай сабе і не заўважаць, і ўсё роўна радасць не паменшае.

Халаднаватаю вадою з-пад крана скульптар вымывае рукі. У яго такі вялікі подым, што ён глядзіцца ў люстэрка. Але вось маршчыны ад губ, што былі асталіся яшчэ ад усмешкі, паступова пераходзяць на лоб і там вырэзваюцца напружанымі складкамі. Ён прыгінаецца бліжэй да люстэрка і пільна ўглядаецца. Гэта ён даўно не бачыў самога сябе і цяпер знайшоў новую трывожную прыкмету. Ад скроняў і да самае патыліцы — густыя палосы сівізны. Да таго густыя і пезнаёмыя, што нават здаюцца чужыя.

— Няўжо так трагічна шпарка можа прыходзіць старасць? — з жахам думае скульптар.

Складкі на лбе камянеюць падоўга. Ад радасці не асталося нават і следу — яна адляцела, як спадманная вешы. Але, старасць! Скульптар адыходзіць ад люстэрка і нават чуе яе на сабе. Грузнае, цяжкае цела. Кароткі, бязлівы крок. Вяласць. Раптам ён чуе, што і сярэдзіна ў яго ные, і рукі ўсё адно як чужыя. Дзіўна, значыць, ён не заўважыў свае стомленасці таму, што быў узрушаны, што арганізм жыў уздымам. Якая няўхільная логіка. Вот ляпіў і не ведаў, што аддаў у гліну кавалак сябе. А самога сябе ўжо не вернеш. Пагібель таксама, як і росквіт, набывае інерцыю, і ў яе ёсць таксама свой подым. Страшна...

Скульптар доўга сядзіць, задумаўшыся. У майстэрні пахне размочанаю глінаю. Каля сцяны стаяць парожныя варштаты. Відаць, што на іх таксама некалі мелася пачынацца работа — кавалкі гліны паўсыхалі на іх і патрэскаліся. Збоку валяецца патрушчаны гіпс.

Перад ім толькі што скончаная фігура прэ пад мокрым рыззём. Але скульптар пераводзіць вочы на другую, што стаіць у кутку — высокую, пад белым покрывам. Покрыва абцякае складкамі да таго тонкімі, спакойнымі, што фігура пад імі, здасцца, дрэмле або, прытаіўшыся, марыць. І ў гэтай белай спакойнасці яна здаецца зданню.

Скульптар глядзіць на фігуру доўгім, забытым позіркам. Рукі ляжаць на каленях, і крывая лінія спіны, выгнуўшыся, застыла. Гэта, забыўшыся, ён глядзіць у само-

га сябе. Адале паволі ўстае і баязліва падыходзіць да здаі. Асцярожным дотыкам рукі ён падымае край покрыва, але больш не адважваецца. Гэтак хвілін колькі стаіць, пасля рыўком выкідае покрыва з рук і, пад сабою падымаючы горб, скоранька выходзіць з майстэрні.

2

Праходка трохі заспакоіла скульптара. У скверы ён знайшоў сабе парожнюю лаўку. Ад дрэва надаў густы цень, і на плечы прабіваліся ад сонца лапінкі. Капялюш скульптар палажыў каля сябе на лаўку. Па галаве плавала свежасць ад ценю. Праляцеў матылёк. Людзі, праходзячы, забіралі ўвагу. Іншы раз вочы натыкаліся на характэрных тышаў і ўглядаліся ў іх больш прычынна. А іншы раз яны хапаліся абы за каго і праводзілі да таго часу, пакуль форма чалавека ўжо прападала, аставаліся адны толькі ногі. Яны неяк дробна махаліся і смешна блыталіся адна за адну. Адале на гэты сілуэт напльвалі іншыя, і ног рабілася калейдаскапічна многа.

Гэта як у крывым люстэрку. Гледзячы адкуль у яго зірнеш. У суб'ектыўным акуляры ўспрымання от гэтак пачварна можа крыўляцца ўсё чалавечае жыццё. І папробуй знайдзі тады той пункт, адкуль можна было б глядзець на яго правільна, падумаў сам сабе скульптар і хацеў усміхнуцца. Складкі сабраліся толькі на адным краі губ.

Адале скульптар пайшоў далей па вуліцы. Сонца пакошвалася на вечар і пачынала вышчэрбвацца аб рубцы камяніц. На тратуарах раставала спякота, і людзі зарушылі гусцей. Толькі на Карла-Марксавай вуліцы ад іх паслабчэла.

Рантам збоку пачулася чужое захлібістае дыханне. Па вуліцы, пераганяючы адзін аднаго, прабеглі два фізкультурнікі. У памяці выразна зафіксаваліся іхнія косыя постаці. Гэтак жа нарапкам прабеглі і яшчэ тры фігуры. Скульптар здзіўлена азірнуўся назад. Адтуль паказваліся новыя бегуны, абганяючы вуліцу і штораз ганчэй закідаючы крок. На тратуарах пачынала гусцець людзей.

Бягі. На спаборніцтва, падумаў скульптар, і пачаў прыглядацца да фігур яшчэ больш.

Неўзаметку ўвага перарасла ў цікавасць. Чужая напружанасць перадалася яму. Скульптар гарачкава хапаўся зрокам за кожную фігуру і ўпіваўся ў яе магнетычна.

Нават не заўважыў, як сышоў з тратуара, прабіваючыся на сярэдзіну вуліцы. Людзі беглі напорным замашыстым крокам, і на косым святле адвячоркавага сонца адпалітуроўвалася бронзавая рытміка іхніх мускулаў.

Скульптар узрушыўся. Ягоны твар успыхнуў, і на пегатыве воч перакуленаю праекцыяй загарэўся адлюстравак вопкавага свету. Ён знайшоў той пункт, адкуль правільна можна было сузіраць чужое жыццё.

Ён бачыў усяго чалавека, пачынаючы ад маленства і канчаючы ягонаю старасцю. Вось крохкае дзяцінства з першымі баязлівымі крокамі. Адале гарэзнасць, дураслівая бесклапотнасць, гады залатога вучнёўства. І памалу, зусім перыкметна, чалавек афармляецца ў даросласць. Свет пачынае ўскладняцца, шырэць. Паяўляюцца першыя сумпівы, жадапі, доўгія, шчымлівыя вечары лірычнае прагі. І аднойчы чалавек заўважае, як крута ён паіначаў, паіначалі вакол яго рэчы, разуменні і нават дачыненні да тых, што кагадзе былі сяброўкамі ў гульнях, а гэта перыкметна пасталі жанчынамі. Новым рупескам пачынае муляцца свет. Гэта бунтоўная, шырокая маладосць хоча выліцца ў сталасць. І вось чалавек ужо ўвесь — спелы, набраклы, як поўдзень. Ён ідзе радасны, поўны, нават не ведаючы, да чаго лёгка насіць яму сваю дужасць.

Вот бягуць яны перад ім. Скульптар глядзіць на гэтую бронзавую смугласць і раптам бачыць новую, дасюль не пазнаваю, логіку. Гэта ж не проста спорт, якім займаецца выпешчаны ў тупасці ды ў лагодзе марнатраў, каб прабавіць свой час, а гэта ж праекцыя асэпсаванае дзейнасці. Якая вялікая воля ў гэтай заўзяттай гарэзнасці! Вясна чалавечае сілы! Ім жыць яшчэ цэлую вечнасць! Яны паінасуць сваю дужасць запалам разумнае дзейнасці. Самым найбольшым правам тварыць. Росквітам чалавечай дапытлівасці і мыслі. Пакаленне шчаслівага часу і разумнага сэнсу жыцця. Як буйна яны берагуць сваю маладосць. І як прагна яшчэ хацелася б жыць, каб разам з імі пайсці ў іхнае заўтра. І каб мець хоць адзінае права — любіць і цалаваць вось гэтыя запечаныя губы чалавечае смагі. Жыць бы чалавеку такім увесь век!

Але адсюль пачынаецца ўжо і старасць.

Пегатыў скульптаравых воч патухае. Ён думае пра старасць і ў ёй бачыць самога сябе. Яна заўсёды, мабыць, прыходзіць да чалавека не ў час. Тады, калі чалавек саманто пачынае ўваходзіць у мудрасць. І ў гэты час свайго росквіту павінен намерці, бо ў любую хвіліну можа па-

мерці цела. Вось логіка разумнае дужасці. І дужасць трэба набіраць з маладосці.

— Жыць бы маладым чалавеку ўвесь век,— уголас думае скульптар.

— Вы пра гэты парад?

— Але, пра парад.

— Глупства.

— Пра здаровага чалавека і пра разумную старасць.

— Глупства,— матэрыяльна важка намагаў голас.

Скульптар азірнуўся. Чалавек вырас не адразу. Ён паявіўся з-за локця высокім плячом і тонкім, скептычным профілем твару. Скульптар паглядзеў на яго доўгім позіркам.

— Чаму вы хочаце абазваць гэта глупствам?

— Бо вы бачыце толькі адзін бок чалавека,— адказаў тонкі профіль.

— Як вас зразумець?

— Проста, больш пільна зірнуць вась на гэтую дзікасць. Што вы бачыце разумнага ў заалагічнай зайздрасці адзін аднаго перагнаць?

— Я бачу разумнае ўдасканаленне чалавека. Каб ён быў гордым прадуктам прыроды і разумным носьбітам яе.

— Каб ён быў дурнем?

— Я вас не разумею, малады чалавек.

— Манія! Вы разумееце, манія фізічнае сілы,— гора ча загаварыў спадарожнік.— Я непавіджу! Бадай што пагалоўна ўвесь маладзек. Цэлыя дні на пляцоўках. Выпала ў яго вольная хвіліна, і ён ужо там. Мускулы сталі хараством. Загарэлае цела — модаю. Ні паэзіі, ні музыкі ім не патрэбна. Чума! І вы заўважалі: па вуліцы ідзе чалавек. Ён здаровы. У яго з каўняра выпірае шыя. І ён знарок падзяе майку, каб відны былі біцэпсы. А папробуйце загаварыць з ім на любое пытанне, якое б выходзіла за межы ягонае прафэсіі, і ён нічога вам не адкажа. Вось яго хараство. Любуйцеся на ягоныя мускулы. Толькі не гаварыце з ім, бо ўсё хараство рыне, як камень у воду. Ён адпабок. Тупы, легкаважны, як Тарычэлева пустата. Гэта вам другі бок чалавека. Дужы як бык, затое такі самы і дурны.

— Вы хворы,— коратка заключыў скульптар.— Вы не бачыце цэлае эпохі. Вы не бачыце самае разумнае эпохі, малады чалавек.

— Каторая бегае па вуліцах у трусіках?

— Каторая любіць сваю рэспубліку і жыве для яе.

— І гадуе ёй прымітыўных экспанатаў?

— І гадуе ёй самых лепшых людзей. Самых здольных.

— З пурытанскім духам і з мускуламі, што робяцца стылем эпохі?

— Вы ходзіце ў тэатры, кіно? Бываеце ў бібліятэках, універсітэце? — перабіў раптам, сунімаючыся, скульптар.

— Мне няма чаго там рабіць.

Скульптар. Шкода. А вы ж гаворыце пра паэзію і музыку і нават самі яе не ведаеце. А яны там бываюць і самі намагаюць яе ствараць.

Спадарожнік. Не бачыў.

Скульптар. Гэта пад майкаю і за мускуламі, і гэта ўбачыць трудней... І прайдзіце ўвечары, калі ў залах чыталень гараць агні. Шмат каго з іх вы там пазнаеце. Вам будзе пра што гаварыць з імі, калі вы знойдзеце ў сябе крыху большых мыслей. Вы ўбачыце, хто з вас больш легкаважны. І тады пазнаеце стыль эпохі, пра які намагаецца гаварыць.

— Энтузіяст! — пагардліва абарваў спадарожнік, крута скрануўся і пайшоў паперадзе.

Скульптар глядзеў на яго спакойна. Чалавек быў доўгі, выгінасты, як буслава шыя. Ён пасіў паласатыя майткі і навыпуск кашулю, тонка перахопленую паяском. З каўпяра выбягаў востры кадык. Галава на ім сядзела высока і на кожным кроку, як у кітайскае лялькі, угіналася. Адале відно было, як чалавек закашляў. Ён кашляў захлібіста, і на гэты час відно было, як завастрыліся ягоныя плечы і выгнулася тонкімі пазванкамі спіна. Тады ён сутаргава выхапіў хусцінку і аберуч паднёс яе да губ. Праз кашаль ён сплёўваў і корчыўся.

Раптам ён скульптару здаўся вельмі стары. Мізэрны, пакалечаны, з паталагічна развітым пачуццём пагарды. Такія людзі, звычайна, пенавідзяць тое, што самім ім хацелася б мець. Яны пенавідзяць ад зайздрасці.

— Вы занадта стары. Вы нашмат старэй за мяне, малады чалавек. Вы — смерць, — пагнаў яго скульптар.

3

Прабегла жапочая партыя. Іхнія грудзі запосіліся высока, націнаючы цела. Скульптару кінулася ў вока, як адна фігура настойліва выпярэджавала іншых. Яна вылучалася сілаю стройнае пругкасці.

— Як Найда, — ажывіўся новаю іскраю скульптар.

— Каторая?

С к у л ь п т а р. Што вынярэджае. Як мая Найда, каторую я выляпіў.

С п а д а р о ж н і к. Я ж казаў — пурытанка.

С к у л ь п т а р. Якая харошая спеласць. Не цела, а — песня.

С п а д а р о ж н і к. І яно без душы. У ім нават няма нічога таго, што завецца жапчынаю. Ні лірыкі, ні ласкі, ні інтымнасці. Вы заўважылі, што няма пяшчоты каханя? Яно асталася толькі ў паэзіі. Дзе пачуцці? Няхай слабасць, няхай лірычная ўтома. Гэта хораша. Каб перад вамі паўстала ўся жапчына. З гарачым дыханнем свае прыроды. І я шукаю яе, от такое, спраўднае, а не дэлегаткі, што носіць мужчынскую шапку і вытрэніроўвае мускулы. І я не люблю гэтага цела, каторае страціла сваю інтымнасць і выпосіцца папаказ, як у цырку.

— Гэта ад зайздрасці.

— Каму?

— Ім. Хараству. Лірыцы, ласкам, інтымнасці, бо яны вам чужыя. Не вялікая філасофія — быць незадаволеным: гэта ад адзіноты і слабасці.

— Мараль?

— Вы яе кахаеце? — раптам папытаўся скульптар.

— Я яе пепавіджу.

С к у л ь п т а р. От я ж і кажу: ад зайздрасці. Што яна не можа па-рабску належаць вам. Вы — эгаіст.

С п а д а р о ж н і к. Я — лірык.

С к у л ь п т а р. Яе безнадзейны шукальнік.

Абодва замоўклі. Вуліца цякла людзьмі. Знаёмы прафэсар паказаўся збоку, але ён не заўважаў скульптара. Ён заўзята прабіваўся наперад, гледзячы недзе над галавамі і то знімаючы, то падзяючы пенснэ. Нехта знячэўку штырхануўся аб локаць, выбіваючы з рук капялюш. Нехта мігнуўся, перабягаючы вуліцу. На рагу, на тратуары, накульгваючы, адыходзіла ўбок дзяўчына. За ёю паявіўся мужчына. Ён злавіў яе за руку і ўзяўся за стац, памагаючы ісці. На сценах сачылася сонца. На сцягне і на трусіках у яе ляжала густая палоса зямлі. Мабыць, з ёю здарылася няшчасце ў бягах. Мужчына хваляваўся і, моўчкі, вачыма пытаўся пра боль. Але праз боль, гледзячы ў вочы, дзяўчына ўсміхнулася. Мужчына таксама ўсміхнуўся, і ў вачах запалілася радасць.

— Ідзіце назычце ў іх лірыкі і цешыні, — наказаў на іх спадарожніку скульптар.

Спадарожнік горда выпрастаўся. З закладзенымі назад рукамі ён ішоў наперадзе скульптара і ступаў так, як бы ўвесь свет быў у яго пад нагамі. Точка сціснуўшы губы, ён глядзеў на жанчыну пагардлівым вокам, знарок спадылба.

Скульптар здзівіўся. Ён раптам пазнаў у спадарожніку пешта знаёмае. Маленькім крайком паказалася ў ім пешта сваё. У памяці адразу паўстала Найда. Свая, выленепая, пад белым покрывам. Тая, каторая стала ягоным дакорам і каторай ён баіцца адкрываць, каб не глядзець на яе. Тады ён адразу пазнае гэты спадарожнікаў эгаізм — як свой — і крычыць яму:

— Вы яе пенавідзіце, бо любіце. Вы баіцеся, што ў любовы час яна будзе не вашаю! І зайздросціце, што не можаце быць там самі! Хадзем! Я хачу паказаць вам таго, каго таксама пенавіджу, бо люблю, як лятупак!

4

Яны ўзышлі на чыстых усходах ганка. Дзверы адчыніла жанчына з тоўстымі галёпкамі і з шырокімі грудзьмі. У калідоры запахла патрушчаным гіпсам. Каля сцяны валяліся пабітыя бюсты. Без пальцаў з-пад пізу вытыркала рука. Паколаным жолабам папал распалася тулава. Адпалітурованая пад бронзу нечая галава ляжала шчакою ў падлогу, бялеючы краймі адбітае шыі і тлеючы пустатою, што заходзіла ў чэрап. Валяліся кавалкі фігур і нямелі руіпамі. На іх закамянеў антыкварны пыл.

Спадарожнік хутчэй прайшоў у майстэрню. Пустыня жудасці пужала яго. Яна пагадвала чалавечыя трупы, над якімі яшчэ пасілася дыханне смерці.

У майстэрні адпачываў спакой. На сценах віселі барэльефы, рэпрадукцыі антычных скульптур. З ільвінае шыі горда глядзела галава Леанарда да Вінчы. Статуі розных велічынь і настаў камянелі ў сваёй перухомасці. На варштатах стаялі забытыя работы, і недакончаныя іхнія рукі выглядалі абрубкамі. На падлозе, абсыпаючы гіпсавы попел, валялася пабітая маска дзіцяці. Прайшла жанчына, зачыняючы за сабою дзверы. Галёнкі яе калаціліся, і пад ступнёю, ад дзіцячае маскі, храбуснуў чарапок.

У кутку, ападаючы складкамі, спакойна высілася белая постаць. Скульптар расірапуўся ўзрушана. Забыўшыся, ён падзеў стракаты халат, як бы збіраючыся стаць за работу. Адале агледзеўся і скорашька скінуў яго.

Ён падышоў да постаці і схапіў за край покрыва. Рука яго трэслася. Пасля ён рэзкім махам ірвануў яго, і покрыва апала.

Спадарожнік убачыў перад сабою жанчыну. Ён ніколі не бачыў яшчэ такое харошае постаці. Жанчына збіралася купацца і на сонцы распраналася. У постаці бунтавалася маладосць — буйная, урачыстая, як радасць. Яна закінула рукі за голаў, ад гэтага цела наструпілася і было тугім і напяртым, як песня. Высока ўзнёсшыся, кіпелі грудзі, і ў пепе сыскоў набракала смуга мацярынства, стаіўшы ў сабе, як музыку, вечна жаючую, вечна зазыўную прагу. Не, спадарожнік ніколі не бачыў такое багатае чалавечае спеласці.

— Найда! — ахрыплым голасам прагаварыў скульптар.

Ён стаяў, трохі адкінуўшыся плячыма назад, і таксама глядзеў, нібы бачыў яе ўпершыню. Але, ён нагледзіцца на яе сёння ўдоваль. Затое, што не смеў датыкацца дасюль. Затое, што баяўся яе, як свае смерці. Ды яна ж такі і смерць яго! Гэта ж ён выляпіў яе, калі пачуў першыя прыкметы трывожнае старасці. Ён выляпіў вобраз маладосці як сімвал свае радасці. Ён хацеў, каб пасля, гледзячы на яе, цешыцца, а яна пачала яшчэ горш забіваць яго. Кожны раз перад ёю ён яшчэ больш востра адчуваў сваю старасць і паволі пачынаў пужацца яе. Гэта ж у яго цяпер такая вялікая сіла тварыць. Гэтакая вялікая практыка і багатая мысль. І ўсё гэта рыне таму, што знасілася цела. А перад ім от стаіць маладосць — шырокая, буйная, — і яму не пачуць яе. Гледзячы на яе, ён яшчэ больш адчуваў няўхільнасць свае пагібелі і аднойчы задушыў покрывам. Ён яе ўзненавідзеў, бо любіў, як лятунак. І от сёння гэтае ж пачуццё пазнаў у спадарожніку. Ён таксама пепавідзеў тое, што яна не ягоная ўласнасць. Яна можа ў любую хвіліну ад яго адысці і астацца чужым характам. Гэта пэўна, што так. Дык няхай от хоць тут паглядзіць на яе спакайней. Ён і сам нагледзіцца на яе сёння ўдоваль.

— Найда! — зноў выхрыпеў скульптар. — У ёй уся мая радасць. Я спарадзіў яе як вобраз свае маладосці, я аддаў ёй самога сябе. Я вылепіў і пацалаваў яе ў губы, і яны былі цёплыя. Я цалаваў у іх сваю цемліну.

— Яна не мае сабе падабенства! — азваўся спадарожнік.

— Я вылепіў ваш век, маладая асоба! — рэзка падняў руку скульптар. — Я шукаў гэтага дзіўнага цела праз усё сваё жыццё. Я парадзіў яго як лятунак, а ваш век ня-

се яго як неадлучную частку свае бытнасці. У гэтым вялікая розніца майго і вашага часу, малады чалавек.

— Гэта толькі ў мастацтве, — працадзіў спадарожнік. — Мастацтва заўсёды было ідэалістычным.

— Для хворых. Як вы і як я, — дакончыў скульптар.

Ён толькі цяпер выпусціў з рук покрыва. Яно апала на дол і стаілася. Паўзучы па падлозе, да яго падкрадаліся зайчыкі сонца.

5

Пасля яны абодва маўчалі. Скульптар так і стаяў, забыўшыся. Спадарожнік няўважліва аглядаў другія работы. Па майстэрні сяды-тады чутны былі ягоныя павольныя крокі. Каля групы, што нагадвала сабою тыраназабойцаў, ён суняўся і павадзіў па ёй пальцам. На фігурах асталіся палоскі ад сцёртага пылу. Тыраназабойцы стаялі застыўшы, і аднойчы паднятыя іхнія кулакі закам'янелі.

Спадарожнік адварнуўся, на губах пакідаючы скепсіс. У майстэрні адпачываў спакой. Збоку стаяў варштат з недакончаным эскізам. Спадарожнік пайшоў да яго, але на дарозе суняўся. Знячэўку ён зірнуў у акно і, раптам успыхнуўшы, кінуўся да яго, барабанячы ў шыбу.

— Аля! — крыкнуў ён на вуліцу, з грукатам адчыняючы раму.

Чутно было, як абазваўся жаночы голас. Адале голас наблізіўся і стаў каля акна. Спадарожнік усім корпусам перагнуўся за падаконнік. Ён з некім там гаварыў, і ягоны голас ажыўляўся запальчыва. Пасля жанчына замойкла, і тады спадарожнік адышоў ад акна, і на ягоным твары засвяцілася раптоўная радасць. Неўзабаве адчыніліся дзверы і ў майстэрню шумна ўскочыла дзяўчына. Яна ўварвалася, як вясновы дураслівы вецер — адразу парушыўшы спакой і папоўніўшы яго гаворкаю, рухамі — ахапкам здаровае свежасці і звонкага смеху. Скульптараў накой адразу загарэўся новым жыццём. Было падобна, што гэта ў яго ўлілася сама вясна — шырокая, неўгамонная, як урачыстасць. І скульптар пазнаў, што ён бачыў дзяўчыну ў бягах. Гэта ж тая самая Найда. Гэта ж яна, ягоная маладосць, прыйшла да яго жывая. І якая шырокая яе непасрэднасць.

— У вас тут цэлы музей, прафесар, — звярнулася яна да скульптара.

І, зноў жа разліваючы на накой гарэзнасць, пачала

аглядаць скульптуры. Здавалася, яна хацела ўвабраць у сябе адразу ўсю галерэю. Шустрая, яна скорашька перабягала ад бюста да бюста, сунімаючыся толькі на хвіліну і быстра хапаючы сутнасць. І па тым, як трапіла яна рабіла заўвагі, скульптар узрушана бачыў, што ў гэтым яна разглядае яго, пазнае ягоную душу.

— А вось гэта ў скульптара ты, — паказаў спадарожнік на Найду. — Глядзі, да чаго ты харошая.

Дзяўчына падышла да фігуры. Скульптар таксама стаў поруч, і ягоныя маршчыны загарэліся. Ён сачыў за дзяўчынаю. Ён чакаў, як зараз шумна разбырзнецца стоеная радасць чужога захаплення.

— Я не хачу быць такою, — урэшце сказала дзяўчына. Скульптар сумеўся.

— Прабачце, вы хочаце...

— Прафесар, — яна яго звала прафесарам, — у вас надта многа Напалеонаў. Вы расставілі кругом сябе старадаўнасць. Нават Найда ваша чужая, з антычнасці. Прыгожае цела, і толькі. Гэтак трактуюць жанчыну эстэты. А дзе ж у ёй наша эпоха? Дзе душа новага часу? Вы жыядзе аддзельна ад веку, прафесар. Вы хочаце жыць над класамі і гэтым астаецеся ззаду. Вы не хочаце сапраўднага чалавека, каторы непараўнальна багачшы за вашу мару. І ваша Найда нежывая, прафесар. Чужая. Я не хачу быць такою.

Скульптар, здавалася, чуў яшчэ гэты просты, суровы голас, але дзяўчына ўжо гаварыла пра іншае. Яна зноў аглядала майстэрню і паказвала спадарожніку на тое, што ёй падабалася. Адале клікала спадарожніка пайсці разам на лекцыю прафесара Граля. Яны туды сабраліся пайсці цэлым гуртам. Спадарожнік адмаўляўся. Ён зноў апрапуўся ў панурасць і зрабіўся сутулым. Дзяўчына кіцела нейкім далёкім, яму непатрэбным жыццём.

— Прафесар! — аклікнула яна скульптара. — Я хачу паглядзець яшчэ вашае новае Найды. Тае, каторую вы вылепіце з буры і з росквіту нашае радасці. У каторай гарэцьме душа нашае сілы і прагнасці. Ляпіце такую.

Яна паціснула моцна скульптараву руку і выбегла, пакінуўшы за сабою адчуванне маладосці, нястрымнай, буйнай, як патакі веснавога шуму. Скульптар выйшаў за ёю, і яна яму махнула рукою, крычучы, што яшчэ прыйдзе паглядзець новае Найды. Відно было, як яна яшчэ раз паклікала спадарожніка, але той злосна адмахнуўся плячом. Адале ён зноў доўга і захлібіста закашляў. Ён тады скор-

чыўся і заспяшаўся, каб дастаць хусцінку. На прыгорбле-
най спіне відны былі крохкія вузлы пазванкоў. Скульп-
тар паглядзеў на яго доўга, дакорліва.

— Вы самі атруцілі сваю маладосць.

— Пакіньце, — сярдзіта зірнуў спадарожнік.

— Плюгавец! Я бачу вашу заўчасную старасць.

С п а д а р о ж н і к. Крумкач!

С к у л ь п т а р. Даганяйце жыццё, у каторым бунту-
ецца радасць. Шапуйце разумны сэнс свае бытнасці, мала-
ды чалавек.

— Ідзіце да д'ябла! — абарваў спадарожнік і шпарка
пайшоў, востра падымаючы плечы.

Дзень стаяў ціхі. Высока шкляцела галубовае неба.
Сонца пакошвалася на вечар, вышчэрбвалася аб рубцы
камяніц і па сценах абцякала ў расшчэрбіны вуліц. На
доле раставала спякота, і людзі хадзілі ў ёй, топчучы дзень
пад нагамі. На рагу паказаўся і знік, тонка празвінеўшы,
трамвай. Дзяўчына аддалася, і яшчэ ўсё відно было, як
сяды-тады віхаецца яе галубовая сукенка. Скульптар доў-
га глядзеў ёй услед, і маршчыны каля воч, што былі са-
браліся ад цёплае ўсмішкі, так і забыліся сплысці. Яму
здавалася, што яна яшчэ стаіць перад ім, смяецца бляскам
сажмураных зрэнак, агаляючы на смуглявым абліччы да
слепкасці белыя зубы, а тады цісне руку і порстка ідзе,
дробна перабіраючы мяккімі балеткамі на загарэлых цвёр-
дых нагах.

Скульптар павярнуўся радасны, узрушаны. Майстэр-
ня здалася яму ракою, поўнаю сонца і наплывам дзіўных,
тонкіх пахошчаў. І ў гэтым новым, шырокім святле фігу-
ра Найды здалася не сваёю, далёкаю; яна нічога не мела
агульнага з живою Найдаю, дыханне якое аставалася
жыць у майстэрні. І ён ужо бачыў, як гэты новы вобраз ён
вылепіць — рэальны, невычэрпна багаты, у каторым га-
рэцьме душа самага шчаслівага, самага разумнага ў жыц-
ці пакалення.

І недзе прапала, разбілася ўдрыг п'ядаўная мулкасць
трывогі за старасць. Скульптар адчуў цяпер новы сэнс
яе — каб радзіць і патхняць маладосць. Гэта ж вялікая ра-
дасць! У гэтым ёсць свая пепаўторная сіла і сваё хараство.
І яна ўсё-такі прыгожая, гэтая чалавечая прагнасць да
таго глыбока быць у жыцці, каб нават не ведаць, што не-
дзе пачынаецца нябыт.

ПРЫКРАСЦЬ

Часта я сустракаў чалавека, каторага, нават сам не ведаючы чаму, паважаў. Усё мне падабалася ў ім: і манера адзявацца — вельмі проста і сціпла; і хада — упэўненая, снакойная; і рост — пэвысокі, але пэйкі ладны, дужы; і чыста паголеная галава з харошымі лініямі чэрапа, загарэлая, як бронза.

Усё гэта звычайныя чалавечыя рысы, але от так жа бывае, што наша ўяўленне само дарысоўвае тое, што патрэбна яго эстэтычнаму густу. У гэтым чалавеку я бачыў увасабленне ўсіх лепшых якасцей: сціпласць, духоўную зграбнасць, яснасць розуму, волю — усё тое, што складае высокую чалавечую годнасць. Звычайна больш за ўсё я бачыў на ім лёгкае паліто вольнага крою, і нават складкі, што свабодна падалі ад плеч да долу, таксама падабаліся мне. Яны былі ўласцівы нібы толькі гэтаму паліту і маглі выказваць характар толькі гэтага чалавека. Адноўчы я ішоў за ім некалькі кварталаў, па рухах, паставе і жэстах стараючыся разгадаць, пра што ён гаворыць са сваім прыяцелем. Мне здавалася, што яго размову з вялікаю ахвотаю хацеў бы паслухаць кожны, бо ён не мог — гэта было б не ўласціва яму — гаварыць абш-што. Часам ён жэстам спыняў прыяцеля, каб той уважліва выслухаў тое, што трэба было лічыць асабліва важным у гаворцы.

Я ведаў пра яго толькі адно: што ён мастак. Вядомая рэч, што сам сабе я ўяўляў і яго карціны. Гэта былі палотны незвычайнай яркасці, глыбіні і сілы. У іх чыталася эпоха і лёс народа, як у Рэпіна, Сурыкава ці Сярова; або хвалявала да болю знаёмая і толькі цяпер убачаная спрадвечная краса нашай прыроды, як у Левітана. Не дзіва, што з нецярылівасцю я пайшоў на мастацкую выстаўку, як толькі даведаўся пра яе. Я ведаў, што пазнаёміўшыся з ім мы станем найлепшымі сябрамі.

Выстаўка займала пэкалькі вялікіх залаў. Сцены былі ўвешаны палотнамі ў рамах з залачопага багету, залы ўстаўлены скульптурнымі і разьбянымі работамі. Як гэта звычайна бывае, у такіх мясцінах адчуваеш пэйкую асаблівую ўрачыстасць. Тут, як у храмах, пацуе трапяткая цішыня, і людзі, баючыся парушыць яе, пераходзяць ад карціны да карціны нячутна, гавораць шэптам. Роўнае, снакойна разлітае святло падкрэслівае святасць пашапы да таго, што створапа ў самыя высокія хвіліны чалавечага роздуму.

Выстаўка была прысвечана змаганню чалавецтва за мір на зямлі. Побач з карцінамі, якія ўслаўлялі радасць жыцця і працы — і папарамы будоўляў, і пейзажы дзівосных куткоў Беларусі, і шчаслівую ўсмішку першага мацярынства, і кінучую групку бэзу, і прасторы палёў, і блакітнеба, — побач з гэтымі карцінамі віселі і другія, як напамінак, што ўсё гэта, дарагое і кроўнае, трэба абараняць. На палотнах дыміліся папалішчы сёл, гнеўна нямелі руіны гарадоў, у паветра ўзляталі стальныя фермы мастоў, як абрубкі рук, падымалі ў неба аголенае рэдкае сучча спустошаныя лясы...

Я быў рад, што наведаў выстаўку. Гэтыя кантрасты характара мірных дзён і жахаў вайны яшчэ больш глыбокім рабілі адчуванне Радзімы. Поўны гэтага ўсведамлення, я збіраўся ўжо выйсці, як увагу маю прыцягнула невялікая групка людзей, што тоўніліся ў канцы апошняй залы і ўсхвалявана спрачаліся.

Я зразумеў, у чым рэч: спрэчка ішла пра карціну, якая вісела нізка на сцяне на жоўтым аркушы паперы без рамакі, напісаную спехам, рэзкімі мазкамі акварэлі. На першым часе яна ўспрымалася як набор выпадковых мітуслівых фарбаў і плям, і толькі паступова можна было разабраць, што плямы азначалі ўсход сонца, рэчку і, мабыць, нейкія дэталі пейзажа і з'яўляліся фонам да галоўнай — фігуры жанчыны на пярэднім плане. Жанчына, бяспрэчна, была задумана мастаком для паказу падгледжанага чалавечага характара. Але, напісаная ў манеры неахайнай лёгкасці, яна выглядала як нешта вельмі ўмоўнае, зпарок хваравіта парушанае і перабольшанае ў сваіх прапорцыях і формах, так, як гэта бывае, калі бачыш адлюстравак у неспакойнай, пакаламучанай вадзе. Карціна называлася «Першы мірны дзень», але нічога не мела агульнага з гэтай тэмай.

«Ды гэта ж нешта вельмі бездапаможнае», — падумаў я і тут жа разгубіўся, прачытаўшы пад карцінаю прозвішча таго чалавека. Мне стала непамысна. Стала нечага шкода — можа ашуканага свайго паважання.

Я пайшоў з выстаўкі з адчуваннем крыўды. І аднойчы, сустрэўшы гэтага чалавека, здзівіўся: усё ў ім было не тое. І ў паголеным бронзавым чэрапе, і ў хадзе, і ў фігуры, і нават у складках паліта я ўбачыў паньшанасць, самаздаволенае мянчанства і пустату.

1933; 1958

ПУСТЫ КОШЫК

Яшчэ раз перапытаўшы, ці ўсе ўзялі білеты, шафёр загарнуў сваю зашмальцаваную папку, пацягнуў на яе гумку і павярнуўся на сядзенні, каб узяцца за руль. У гэты час да аўтобуса падбег міліцыянер і папрасіўся падвезці яго да Маладзечна.

— Толькі загадзя кажу, таварыш шафёр, што еду я на правах прыватнага пасажыра і грошай у мяне ў кішэні рублёў з восем. Не хопіць на поўны білет, ну але ж зрабі ласку — падвядзі. Так выйшла, што быў у дарогах каторы дзень, абязгрошаў.

Шафёр падумаў, пачухаў патыліцу. Згадзіцца — няёмка перад другімі. Усялякія ж ёсць людзі, другі скажа — а чаму з мяне ўзяў? Адмовіць — нязручна перад сабою: чалавек жа, а з усялякім можа быць такая пагода.

— Ды я-то мог бы. А от калі кантралёр наскочыць? Мяне не пахваліць, і вам не паздаровіцца.

— Не, я ўжо на сябе ўсё вазьму. Уваж, чалавеча.

Шафёр зноў разгарнуў зашмальцаваную папку, акуратна пажніцамі адрэзаў яшчэ адзін білет.

— Калі што, то скажаце, што едзеце не ад Мядзеля. А калі дзе ўпачатку наскочыць, то скажаце, што да Вілейкі ці да якога там бліжэйшага сяла. Я вам такі білет дам, без маршруту, каб можна было выблытвацца. Словам, самі ўжо здагадвайцеся, па акаліччасці.

Так ужо заведзена ў нашага чалавека, што ён не любіць накідаць другога ў бядзе. Лёгкай, шумнай гаворкай пасажыры выказалі поўную згоду з такім дыпламатычным вырашэннем справы.

Без канца можна ехаць селавымі дарогамі і ніколі не перастаць любвацца наваколлем. Мінулася невялічкае азярко, што краем падступіла да самай дарогі. Па нізкім травяністым беразе вузенькая сцежачка вяла да прымкнутага чоўна. Так і здавалася, што тут ад шуму пашай машыны падымуцца і закружаць імклівыя куртатыя качкі. Пасля пацягнуўся шырокі поплаў з тою празрыстаю сінізною далечы, ад якой замірае сэрца. Кіламетры праз тры начаўся лес, і тут адразу стала спакойна і ціха. Можна, таму беларускі чалавек прывык да роздуму і жыццёвай разважлівасці, што спрадвеку знаўся з лясамі. Прырода ўмее гаварыць і ствараць і настрой, і лагодую, толькі трэба ўмець яе слухаць. Здаецца, усё адны і тыя ж то сосны з чырвонымі гоцкімі стваламі, то надлесак з кустамі арэш-

ніку ці чаромхі, а глядзіш і глядзіш, як мінаецца ён, і кожны раз усё пова, і свежа, і хораша. То мільганула палян-ка, то прыступіў аж да самай дарогі звінучы бор, і ствалы яго доўга прасвечваюць, перабягаюць і хаваюцца адзін за адзін, нібы хочучы перагнаць цябе і зноў выскачыць і стаць там, наперадзе, перад табою. То пні, паточаныя шашалем, з карою, што валяецца тут жа на доле, і па ёй поўзаюць мурашкі; то малады, радкамі пасаджаны хвойнік, з мяккім, сіваватым колерам ігліцы. То голы, усыпаны шышкамі дол, то параснік траў, верасоў, дзеразы, такі ласкавы, што хочацца пайсці пахадзіць па ім.

Як толькі скрапуліся з месца, міліцыянер, прайшоўшы да задніх лавак, папрасіў прабачэння ў маладога чалавека, знячэўку штурхнуўшы яго. Чалавек сама што загаварыў з дзяўчынаю на пярэдняй лаўцы і толькі сабраўся ўсміхнуцца ёй, але ўсміхнуўся міліцыянеру, ахвотна прыбраў свой невялічкі чамаданчык, з якім звычайна ходзяць спартсмены і студэнты, пасупуўся і даў месца.

— Сядайце, калі ласка.

— От каму-каму, а міліцыянеру-то я б і не паспагадала, — заўважыла жанчына, што сядзела на лаўцы з другога боку. На каленях у жанчыны быў кошык, завязаны зверху рабою хусткаю, але відаць, што парожні. У ёй можна было прызнаць калгасніцу сярэдняга дастатку. Мабыць, у Мядзелі яна сёе-тое прадала і варочалася дахаты. Гадоў ёй было так за сорок, і выглядала яна вельмі рухава. Сказаўшы, яна акінула вачыма аўтобус, і на твары яе засвяцілася жартаўлівасць. Можна было здагадацца, што загаварыла яна, каб завязаць толькі гаворку.

— Чаму ж так, цётка? — папытаўся міліцыянер. — За нешта вы, мабыць, сярдзіты на нас.

— Бо такая ў вас заслуга. Вам абы страх на людзей наганяць: то не так ступіў, то не так павярнуўся, то не так сказаў, то яшчэ якая правінка — плаці штраф! Што, мо не, скажаце? — жартаўліва акінула яна аўтобус.

— Значыць, толькі дзякаваць трэба! Каб нарадку чалавек нільшаваўся, а такая навука нашаму брату патрэбна! — умяшаўся мужчынскі голас ззаду. Пасажыры азірнуліся, бо голас быў не жартаўлівы. Гаварыў чалавек стары, перад сабою трымаў арэхавы кіёк. Акурат такія дзядкі былі раней інсектарамі на якасці ў добрых калгасах. Была ў яго чыста выбрытая барада, доўгія вусы і шырокія цяжкія бровы. Вочы глядзелі быстра.

— Калі ж бо занадта многа нарадкаў гэтых завяло-

ся, — не на жарт ужо сказала і жанчына. — Аб іх, куды ні ступі, як у лесе за пень, зачэпішся.

Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным пава-роце ўсё новыя і новыя дзівы. Здаецца, што ты чуеш і вільгаць, і пахучую парнасць сонца, і незлічоныя перамешаныя лясныя пахі — і грыбоў, і смалы, і ягад, і лісця, і — нават вятроў. Лясныя вятры таксама пахнуць — не чым такім глыбокім і бяскопча знаёмым, што вечно хвалюе. Машына імчыць і гудзе, а ўсё роўна ты чуеш, што педзе ў верхавіні на розныя лады звіняць і пяюць птушкі, а ўнізе ідзе і ідзе няўтомная работа жыцця: то снуюць мошкі, то точыць паракню чарвяк, то дыша і праціскаецца пругкі, напоўнены сокамі ліст.

Апроч дзядка і жанчыны ў аўтобусе пасажырамі былі найбольш славя інтэлігенты або прадстаўнікі той шырокай, універсальнай цяпер прафесіі, што называюцца камандзіровачнымі. Іх адразу пазнаеш па нейкай няпэўнай характэрнасці, — мабыць, па здольнасці вельмі прывычна адчуваць сябе ў любых умовах.

У дарогах знаёмяцца вельмі лёгка, найбольш за ўсё тыя, хто любіць заглянуць у незнаёмы свет чужой душы. То там, то там пачнецца далікатная першая гаворка, асабліва калі будзе сядзець жанчына. У дарогах сустракаюцца людзі розных узростаў, прафесій, прывычак, характараў, схільнасцей, і кожны з іх — гэта толькі свой, асаблівы, нідзе не паўторапы вобраз, толькі свой, ні на кога не падобны духоўны свет. Адзін будзе глядзець за акно, каб не прапусціць ні аднаго кадра з пайдзівоснейшага фільма прыроды. Другі, прывычны ў дарогах, адразу застыне на сваім месцы і будзе ехаць сотні кіламетраў моўчкі, як загадка, паглыблены ў свае думы. Думы ў чалавека ніколі не перастаюць працаваць — з іх сплецена ўсё чалавечае жыццё. Трэці не можа, каб, будучы сярод людзей, маўчаць хоць на хвілінку, ён будзе гаварыць так, каб яго чулі ўсе, не цікавячыся нават — слухаюць яго ці не. Найлепшая ўцеха яму адчуваць, што ён не адзін, што ад яго агеньчыка грэюцца ўсе, каму хоць трошкі халаднавата. І пыважна яму — будуць яго ўспамінаць ці не, бо ўсё роўна кропелька яго педзе астанецца ў другім як памяць бяскопцых чалавечых сустрэч. Так кожны заўсёды заняты пошукамі свайго аблічча. Аднак жа ўсе начулі, што ў дзеда з жанчынай пачынаецца сур'ёзная размова.

— Першы раз чую, каб людзі парадкаў баяліся, кабеціна, — непахвальна сказаў дзед.

— А гледзячы якіх, дзядзечка, — жанчына павярнулася на сваім сядзенні вельмі рухава, на твары і следу не асталася жартаўлівасці. — Бываюць жа і разумныя і неразумныя парадкі.

— Як гэта так?

— А так! От, скажам, парадак у нас адзін, а не ўсе ж людзі роўна жывуць. Праўда ж? І не аднакава ўсім шанцуе. Адзін — як сыр у масле пялегуецца — усё яму можна, усяго хапае. І на людзях ён знакаміты, і да начальства дарогу простую мае. Адна любата глядзець на яго! Кругом яму і пашана, і спагада: і пасобяць яму, і паспрыяюць. А другі, бывае, — пад такою планетаю, ці што, народзіцца? — як ні таўчэцца ўвесь век, а ўсё яму не шанцуе. І хоць ён пранадзе пяхай, то нікому да яго і клопату няма.

— То якую ж раду гэтаму гору вы хочаце даць, цётчэчка? — запытаўся міліцыянер. — Тут жа мы, міліцыянеры, ужо не вінаваты?

— А бывае, што і вінаваты. Бо першаму можаце і добрацька паклаціцца, і дзе трэба якую папуску даць. А на другога адразу пратакол папішаце. Што, мо няпраўду кажу?

— Няпраўду, вядома. Калі мы на каго пратакол складаем, то нават не ведаем, — багаты ён ці не.

— І гэта дрэнна, а трэба ведаць! Бо калі багаты што мудруе — то здуру, а бедны — ад беднасці свае. Гэта трэба ведаць адразу.

— А пра якіх гэта багатых і бедных ты гаворыш, кабеціна? — запытаўся дзед. — Калі былі багатыя ды бедныя — даўно мінулася.

— Мінулася, ды не вельмі. Можна, у вас дзе мінулася. А я от пра сябе скажу: чаму гэта ў калгасе я маю права карову трымаць, а сенажаці на яе не даюць?

— Як не даюць? Павішны даць! Працэнты! Дзесяць працэнтаў жа ты маеш права палучыць ад пакошы?

— Ага, маеш права, — жанчына паправіла хустку. — Але ж іх запрацаваць трэба, а ці кожны гэта можна зрабіць? У мяне от няма ні работнікаў у сям'і, ні свае тае сілы ўжо не асталася, то што мне — прападаць трэба? Не конча працэнты, можна было б і дзялянку даць. Або, скажам, ну хіба гэта добра зрабілі — узялі ды ўчасткі пры сядзібе абрэзалі!

— Чакай, кабеціна, тут трэба разабрацца, — дзед дастаў акуліры, але надзеў іх на самы кончык носа і зірнуў

па жанчыну паўзверх іх.— Тут нешта трошкі не так. От скажы ты мне: то вы ж самі гэта рабілі?

— Што? — не зразумела жанчына.

— Ну хоць бы ўчасткі. Што, вам загадалі ці вы самі гэта — і на сходзе абмеркавалі, і пастанову прыпялі?

— Ды самі, вядома, я пра гэта нічога не кажу, — памаўчаўшы, сказала жанчына. — Але можна было паглядзець, як хто жыве. Можна, у каго можна было і не чапаць. Бо ў аднаго, скажам, і работнікаў у сям'і поўна, і працадзён гэтых хапае — ён бог ведае чаго напалучае. Ну, а як, скажам, у другога чамяры гэтай, дзятвы, поўны двор дый сам ледзьве ў цэле трымаецца, то таму можна было б і палёжку якую даць. А можна, нават і памагчы. От у мяне, скажам, — капейкі ніколі за душою няма, а што мне — жыць, як другім, не хочацца?

— От гэта ты праўду кажаш, кабеціна, — пагадзіўся дзед. — Вядома, пакідаць чалавека ў бядзе нельга, а калгасам можна і памагчы. Не так ужо гэта і цяжка.

— От я ж і кажу, — павесялела жанчына.

— Але ж вы самі гаспадары, і самі ўсё гэта рашыць павінны. У вас жа ёсць свае ўправіцелі — і праўленне, і сход, і старшыня. Не так ужо гэта і цяжка, кажу.

— Ой, каб так усё гэта рабілася, як гаворыцца. А то хіба вы не ведаеце, як з гэтымі старшынямі бывае?

Жанчына задумалася. Ёй і праўда захацелася паспачуваць. Кожнаму падумалася, што доўга яна, мабыць, была печым пакрыўджана і от да гэтага часу не можа яшчэ акрыяць. Прабачліва зразумелі, што нават і старшыню яна ўспомніла толькі як старую больку, якая хоць і зажыла, але яшчэ доўга карціць. Цяпер лепш заўважылі, што, і праўда, адзета яна хоць чыста, але бедна. Нават кошык і той пусты.

Праехалі лес, зноў шаша пайшла між палёў па прысадах то старых, то маладых. Мабыць, ад вятроў прысады нахіліліся ўсе ў адзін бок і забягалі далёка, як хапала воку глядзець, хістаючы паапусканым упіз, як касікі, галлём.

Раптам аўтобус сцішыў ход — на дарозе стаяў чалавек з паднятаю рукою, і ў руцэ была такая ж, як у шафёра, перацягнутая гумкаю папка. Толькі шафёр узяўся за ручку (доўгую, як гэта бывае ў невялікіх аўтобусах маркі «ГАЗ-51», прымацаваную каля шафёрскага сядзення), толькі ўзяўся за ручку, каб адчыніць дзверцы, як жанчына выхапіла з-за пазухі рубель і працягнула наперад.

— Шафёр, сыноч, на скарэй грошы, дай білет!

Але чалавек ужо ўскочыў у аўтобус.

— Позна,— сказаў ён жанчыне, заўважыўшы рубель у працягнутай руцэ.— Трэба было трошкі раней. Спазнілася, цётка.

Шафёр здзіўлена паглядзеў на жанчыну: няўжо ж яна не брала ў яго білета?

Кантралёр узяў у шафёра папку, праверыў усё тое, што належыць правяраць кантралёрам, і папрасіў пажыраў падрыхтаваць білеты. Аўтобус пайшоў далей.

— А вас, цётка, прашу ўзяць білет і адразу ж заплаціць пяць рублёў штрафу.

— Што ты, сыноч, адкуль жа я вазьму грошай? — сказала жанчына з той жа жартаўлівасцю ў твары, з якой пачынала гаворку.— От ёсць рубель, то і вазьмі яго, я ж яго і шафёру давала.

— Позна давала, ды і малавата. Плаці, цётка, не спрачайся, бо будзе горш.

Кантралёр, поўны, дужы хлапчына гадоў дваццаці шасці, у туга пацягнутай тэнісцы, з зачэсанымі назад валасамі і аж да белага выцвілымі бровамі на загарэлым твары, паволі пераходзіў ад лаўкі да лаўкі, праглядаў у кожнага білет, складаў яго ўдвая, надрываў і варочаў пажырам. Жанчына сядзела, у руках пад кошыкам трымаючы свой рубель. Яна то згортвала яго, то разгладжвала. Ну, што ты зробіш, калі больш няма? Не пазычыш жа ў незнаёмых людзей! А калі б хто і пазычыў, то дзе і калі аддасі яму?

— Плаці, плаці, цётка, не чакай, каб горш было. Так я цябе ўсё роўна не пушчу.

— Ды няўжо ж ты папраўдзе, сыноч? Што ў цябе — ні сэрца, ні сумлення няма, каб ты мяне да сораму даводзіў? Дзе ж я табе вазьму? — ужо ўстрывожана гаварыла жанчына.

— Дзе хочаш бяры, я нічога не ведаю. А што ж ты думала, калі садзілася?

— Ну, не села б, дык пехатою пайшла б. Няўжо ж табе лягчэй было б ад гэтага? Я ж табе — маці!

— Нічога не ведаю, кажу. Я чалавек пры службе, а не на ігрышчы. Майго сумлення не чапай. От першага міліцыянера сустрэну і здам цябе яму. Або вунь у нас свой ёсць — паможка. Гэта шмат зойме ў цябе і клопату, і часу, і грошы ўсё роўна аддасі.

— Божа ж мой!

Кантралёр пераходзіў ад лаўкі да лаўкі. На міліцыянераў білет ён доўга глядзеў, пакруціў галавою і аддаў назад, нічога не сказаўшы, хоць было ясна відаць, што ён усё зразумеў. Машына ішла роўна, пакідаючы за сабою то адно, то другое сяло. Мабыць, жанчыне трэба было ўжо недзе блізка злазіць, яна хвалявалася, рубель у яе руках зусім скамячыўся.

— На, сыноч, забяры, ды не здзекуйся з мяне. Больш пяма, богам бажуся, каб мае дзеці так жылі.— Жанчына ўстала з лаўкі, падалася да дзвярэй, але і кантралёр адступіўся туды і прыпёрся да іх плячыма.— Таварыш дарагі, будзь чалавекам, не з дабра ж я так езджу старцам,— прасіла жанчына.— Можна, яшчэ і зяцем будзеш,— паспрабавала яна пажартаваць,— у мяне ж вунь якія дзеўкі растуць: паглядзіш — адразу ўтрэскаешся.

— Няхай зяць, няхай яшчэ якая вада на кісялі, а я скажаў, што не пушчу, а здам у міліцыю, пакуль не заплаціш,— з каменнай упартасцю гаварыў кантралёр.

— То дзе ж я вазьму! — у голасе жанчыны чуўся адчай.

— Дзе хочаш! Пашукай і зпойдзеш!

Ад гэтай сцэны рабілася цяжкавата. Пасажыры маўчалі, але кожнаму хацелася сказаць, што, можна, і не варта так сурова абыходзіцца з жанчынаю. Калі і папраўдзе няма ў яе грошай, то дзе яна возьме? Нарэшце, можна і ўважыць — яна ж і папраўдзе яму маці! Маладыя работнікі звычайна любяць вельмі ж заўзята спраўляць свае абавязкі, не разбіраючыся нават, дзе трэба быць і суровым, і мяккім. Не такая ўжо вялікая страта дзяржаве падвезці бедную жанчыну.

— Таварыш кантралёр! — рэзка падняў руку пасажыр у капелюшы, у добрым лёгкім паліце. У ім кіпела абурэнне.— Колькі з гэтай жанчыны патрэбна? Урэшце, нельга ж быць такім бессардэчным! Я плачу за яе, ці мы от усе пасажыры зложымся. Чорт ведае што такое!

— Але, але, нарэшце трэба і меру знаць! — пачулася некалькі таксама абураных галасоў.— Службіст! Дарваўся да камандзірства!

Кантралёр паглядзеў на пасажыраў з дакорам і цвёрдым жэстам рукі як бы сказаў: не лезьце.

— Хоць цётка і сказала, што мы толькі ганяемся, каб штрафы браць,— не вытрываў і міліцыянер,— але я таксама прасіў бы вас, таварыш кантралёр, не быць да яе такім строгім. Пусціце яе, не такі ўжо гэта вялікі грэх. Тым больш што я вінаваты не менш за яе, вы гэта самі

бачылі. А мне, як прадстаўніку закону, гэта зусім не да твару.

Кантралёр зноў зрабіў жэст рукою: не лезьце.

— Дазвольце мне самому адказваць за сваю справу, таварышы, — холадна і нават варожа сказаў ён. — Ваша спагада тут педарэчы. Я сам вельмі добра ведаю, што раблю.

Аўтобус імчаў і імчаў на разасланым ценю прысадаў. Мільгалі кіламетровыя слупы, раскрыжаванні дарог. Зноў паныло ў вокны і адныло апошняй паводшыбе хатай сяло. Жанчына праводзіла яго вачыма безнадзейнай тугі.

— Ну, то як жа будзе? — у роспачы папыталася яна.

— От так і будзе: або плаці, або — от толькі першага паставага ўбачу — здам у міліцыю. А не ўбачу на дарозе — да Вілейкі, да Маладзечна завязу.

— Пусці, сыноч, — маліла жанчына. — На, от маю гэты рубель пшчасны — забяры яго... Другім жа ты робіш палёгка, — памякнула яна на міліцыянера, гэтым як бы спадзеючыся і на сваё нейкае права.

— На другіх не паказвай, абыдуся без гэтага. А табе я не папушчуся.

Чалавек у капелюшы дастаў партманет, у яго дрыжалі рукі.

— І не думайце! — перапыніў яго кантралёр. — Білета на вашы грошы я не вазьму... я не прызнаю яго. Яна заплаціць сама! Дастане! — у голасе чулася нават пагроза.

Твар у жанчыны раптам змяніўся: яго перакасіла нянавісьць.

— На, жары, каб ты падавіўся, нягоднік!

І тут жа рашучым жэстам жанчына расшніліла жакетку, засунула руку глыбока ў разрэз блузкі і дастала туга загорнуты ў не зусім чыстую хустачку пакецік. Хапатлівымі пальцамі развязала вузлікі, з размаху разгарнула хустачку на ўсёй далоні. Акуратна паскладаныя, перагорнутыя на некалькі складак, пругка варухнуліся хрусткія наперкі сторублёвак.

— Колькі ж табе трэба на тваю беднасць, злыдзень пракляты? — жанчыну аж насіла ад гневу.

— Не мне, а дзяржаве, — спакойна сказаў кантралёр. — Дванаццаць рублёў за білет і пяць рублёў штрафу.

Шукаючы дробных, што ляжалі ўсярэдзіне, жанчына настала наперкамі, і ў сцішаным аўтобусе гэтае шастанне грывела як выбух.

— От бачыш, знайшлося! Тут жа больш за тысячу

рублёў будзе, — гаварыў кантралёр. — А добрыя людзі за цябе заплаціць збіраліся, га?.. Гэты рубель я ў цябе ў руках бачу не першы раз. Ты мне трапляеш са сваім кошыкам на кожным перагоне — як пералётная птушка. Ты такі пазнала мяне, цётка?

— На, на, падавіся! — сунула жанчына некалькі паперак, злосна адкінула білет і квіток на штраф і выскачыла ў адчыненыя шафёрам дзверцы. — Каб ты не дажыў да заўтрашняга дня, каб табе бокам вылезлі гэтыя мае грошы, гіцаль няшчасны! — ужо з долу крыкнула яна свой бяссільны праклён і скоранька махнула з дарогі.

Шафёр пацягнуў ручку, зачыніў дзверцы і паволі, як у сне, скрануў з месца машыну. На нейкі час у аўтобусе было вельмі ціха — аж балюча.

Кантралёр выцер хустачкаю лоб. Дастаў папяросу, закурыў — у яго таксама дрыжалі рукі, і ад гэтага было яшчэ больш няёмка.

— Яшчэ адна павука мне на старасць, — нарэшце сказаў дзед і зняў акулёры. — Добрая павука: і парадкі павяла, і спагады папрасіла, і пра багатых і бедных нагаварыла — цьфу! — нібы сам сабе сказаў дзед, але ўсім ад гэтага стала адразу лягчэй. Патроху загамапілі другія.

Чалавек у капелюшы загарнуў партманет, палажыў назад у кішэню.

— Ідзіце сядайце, дарагі таварыш, — сказаў ён кантралёру. — Тут жа і месца ёсць, чаго ж стаяць? — Ён пасунуўся да акна, прыбраў крысы свайго паліта.

Сонца залівала млявую стому палёў. Пад колы аўтобусу прысады расціралі і расціралі свой мяккі і ласкавы цень.

1956

КАРЛА

1

Карла была ўпэўнена, што пі ў кога другога няма такога харошага сяброўства, як у яе з Міхалём Ермаліцкім. Яна нават не памятала, як гэта пачалося, і не сказала б, чым лепш за другіх быў Міхаль. Каб сказаць, што ён быў надта прыгожы, дык не — звычайны, нават крыху пелюдзімы, як бы сярдзіты або незадаволены чым. Адно, што

кідалася ў вочы ў яго, дык гэта чорныя кучаравыя валасы і бялявыя бровы. Можна іменна ад гэтай бялявасці броў здавалася, што трохі рэзка глядзяць з-пад іх зусім шэрыя вочы. Хацелася, каб яны былі мяккія, каб усміхаліся, але яны былі халаднавата-дзёрзкія. Гэтую асаблівасць Карла заўважыла першы дзень, калі паступала на завод. Галоўбух прызначыў яе да Міхаля ў памочнікі — рахаўніком. Міхаль распытваў, што яна можа рабіць. Аказалася, што да гэтага яна працавала касіркаю, па бухгалтэрыі ведала мала, і Міхаль адмовіўся ад яе.

— Тады вам трэба і паступаць у касірку, — сказаў ён.

— Мне там падакучыла, таварыш бухгалтар, — адказала Карла. — Я б хацела чаму большаму навучыцца. Няўжо ж мне так век і быць касіркаю?

— То перш трэба навучыцца, паважанае дзяўчына. Бо мне трэба такія, каб ужо працавалі. А то што ж — замест помачы я буду мець дакуку: абучаць вас.

Галоўбух наш, Мікалай Варанецкі, меў вельмі добрае сэрца. Ён не захацеў крыўдзіць Карлы. Ён ведаў, што іменна з гэтае маладое пары трэба вельмі беражліва і чула ставіцца да чалавека. Карла спадабалася яму найбольш, мабыць, тым, што прасілася на такое месца, дзе было б цяжэй і дзе б яна чаму навучылася. Паглядзеў ён на яе — госпадзі, такая маладая і так хораша думае! — і не захацеў адпусціць ад сябе. Паабяцаўшы, што пазней усё само стане па месца, ён выклікаў старога касіра Клакоцкага.

— Андрэй Рыгоравіч, — сказаў ён, — вы даўно скардзіліся, што не па вашых гадах бегаць па банках ды стаяць там у чэргах. Вы стары рахаўнік. То можа вы пойдзеце да Ермаліцкага? А па ваша месца мы паставім вось гэтую дзяўчыну.

— Калі ласка, Мікалай Сямёнавіч. Не толькі згодзен, а вельмі прашу.

Так Карла і асталася ў нас на заводзе.

2

Міхаль Ермаліцкі працаваў бухгалтарам па зароботнай плаце. Ці то таму, што па характару работы ён быў найбольш звязаны з касаю, ці то таму, што аднойчы раптам заўважыў Карліны тонкія і вельмі зграбныя пальцы, калі яна перагортвала выдатныя ведамасці, але яго пачало цягнуць туды. Пасля нечакана для сябе ён заўважыў і другое: што светлыя валасы Карле вельмі да твару, што

яна не па-дзявочы сур'ёзная, што не падта падае па гаворку і нават усміхаецца не так, як усе: рэдка, але так, што ад усмешкі яе хораша і цёпла. Карла не ведала, што Ермаліцкі раскайваўся цяпер, не ўзяўшы яе ў свой аддзел, і разумела ўвагу яго як чыста дзелавую: чалавек хоча, каб яна дзе не памылілася. Гэта вось так робіцца, гэта вось так...

— Дзякую, таварыш Міхаль, але ж гэта я крыху сама ведаю.

— А я думаў, што вы на першым часе...

— От бачыце, як мне шанцуе. На першым часе,— знак падкрэсліла Карла Міхалёвы словы,— вы баяліся, што я буду ў вас не помач, а немач, а на другім часе самі напрошваецца ў настаўнікі...

— Ну, мала што,— сканфузіўся Ермаліцкі, добра зразумеўшы гэты папрок.— Вам жа сказаў Мікалай Сямёнавіч — ваша ўсё не за гарамі. Ды я і не вучу, а... проста каб мець упэўненасць.

Напачатку Ермаліцкі ў касу заходзіў часта, бо гэта ўспрымалася як клопат пра маладога работніка. Але з часам рабіць гэта стала нязручна. Кожны ведае, як не хочацца паказваць другім, калі пачынаецца першая духоўная патрэба часцей бачыцца з чалавекам, які нечым кінуўся табе ў вока. Гэта як бы нейкая маленькая тайна, у якой вельмі многа трывожнай няпэўнасці, і хочацца, каб ніхто не ведаў пра гэта. Ермаліцкі пачаў цікаваць той час, калі канчаецца работа, каб неяк знячоўку апынуцца каля Карлы і правесці яе дахаты. Пасля іх часта пачалі бачыць разам у парку, у кіно. Ужо нікому не было тайнай іх сяброўства, і яны ні ад каго не хавалі яго. Мы не пазнавалі Карлы. Яна неяк перамянілася на вачах. І да гэтага ўся яна была харошая, зграбная, неяк вельмі ў меру сціплая і самастойная, маладая і дарослая, а то адразу стала яшчэ харашэй. Ці заўважалі вы, што ад шчасця нават неспрыгожыя людзі свецяцца нейкім надзіва празрыстым веславым святлом? А што ж было гаварыць пра Карлу: нават хада ў яе стала такая, што можна было стаяць ды любвацца, калі яна ішла. Поруч з ёю Міхаль Ермаліцкі здаваўся проста пязгрэда: ступаў шырока, непаваротліва, як бы ўвесь час баяўся стаць з ёю ўпоравень. І твары ў іх былі розныя: у Карлы ясны, адкрыты, на ім адразу былі відны яе вочы, у якія хацелася доўга глядзець; у Ермаліцкага — роўны, западта снакойны, і вочы на ім зазнаміліся толькі пасля.

Так дружба іх цягнулася можа з год. Яны ведалі, што былі патрэбны адно аднаму, і пават тых слоў, якія гаворацца ў такіх выпадках, калі ўпамінаецца каханне, не скараці адно аднаму. Можна гэта залежала ад іх характараў, а можа ад таго, што сустрэчы іх былі адначасова ж і лірычныя і дзелавыя. Хто яго ведае, але яны не любілі пераказваць у словах таго, што і так адчувалася кожным. Пават першае прызнанне ў пачуццях было выказана не зусім звычайна. Лёгасць, нешта пад воспець, Міхаль прынёс у касу ведамасці на выплату зароботнай платы. Карла, як заўсёды, прагледзела іх, малюсенькім дотыкам рукі паправіла валасы, хоць яны ляжалі вельмі акуратна.

— Па ўсіх ведамасцях плаціць? — папыталася яна.

— Па ўсіх. Як і звычайна — кацельпай, механічнаму, кіслароднаму ў першую чаргу. Адмперсанал пачакае.

Каса была маленькая: выдатное акенца, столік каля яго. З аднаго боку сейф, з другога — за кратамі — акно ў двор. Карла сядзела на тонкім гнутым крэсле, Міхась стаў у яе за плячыма. Мабыць, і паправіла яна валасы, ведаючы, што ён глядзіць на яе.

— А павошта ж, каб адмперсанал чакаў? — цераз плячо павярнула яна галаву. — Грошай жа ўсім хопіць.

— Ну, так ужо заведзена. Каб не было гаворкі, што мы перш самі палучаем, а тады ўжо рабочым даём...

— Смешна трохі, — памаўчаўшы, сказала Карла. — Чаму гэта мы так папрывыкалі ўсё рабіць казённа? Кожны ж ведае, што гэта толькі форма. Грошай хапае: у каго ёсць палучыць, пяхай прыходзіць і палучае, і якая розніца, хто за кім?

— Ну, мала што, — пагадзіўся Ермаліцкі. Але тут жа паправіўся, як бы спахапіўшыся, што ў такіх прышчыповых выпадках пагаджацца ён не мае права. — Парадак ёсць парадак. Папускацца ў гэтым пельга. Будзем рабіць так, як рабілі.

Карла паціснула плячыма, як бы сказаўшы: «А мне што да таго? Як хочаце, так і рабіце».

Ермаліцкі трохі пастаяў у яе за спінаю. Хораша, не так не так, як у другіх, была пагнута пад сталом яе галава. Не так, як у другіх, былі плечы. Ермаліцкі сказаў:

— От выплацім, і адразу стане лягчэй. У мяне заўсёды так: накуль не выплаціш, то як бы нешта вісіць над галавою. І субота якраз... Я гэта от што хацеў сказаць, Карла. Пяхай толькі вам не надумаецца чаго. Мы б маглі заўтра

пасхаць у Ждановічы. Вельмі добра там, лес, і наогул... Калі толькі вы... Як вы думаеце?

Па тым, як застылі Карліны плечы і чуць-чуць прыўзнялася пад сталом галава, Міхаль зразумеў, што Карла думае. Думала яна не доўга. Павярнулася, зірнула ў вочы і сказала:

— Як вы хочаце, Міхаль, так і зрабіце. Добра?

Гэта было сказана так шчыра і так даверліва, што больш не трэба было ніякага прызнання.

3

І от здарыўся выпадак, які парушыў нечакана спакой і ў нашым службовым, і ў Карліным жыцці.

На работу да нас паступіў Собіч. Невысокі ростам, сціпла, але акуратна адзеты, чалавек гадоў за трыццаць пяць, ён здаўся нам вельмі непрыкметны і звычайны. Пачыналася квартальная справаздача, старшы наш бухгалтар Наўроцкі збіраўся пасля яе пайсці на пенсію, трэба было даць яму некага ў памочнікі. Якраз на гэты час патрапіўся Собіч. Праваздачу згарнулі вельмі скора і ўдала, Собіч бадай што ўсё зрабіў за Наўроцкага, і Мікалай Варанецкі неўзабаве прызначыў яго старшым бухгалтарам.

Звычайна кожны чалавек па сабе ведае, што калі ён трапляе па новае месца, то яму ўсё здаецца не так, як яно павінна было б быць. Ён адчувае сябе не зусім зручна. І людзі незнаёмыя, і ты не ведаеш, як з імі трымаць сябе, і працуюць яны быдта не так, як ты хацеў бы, і парадкі не такія, да якіх ты прывык. Тут адно з двух: калі ты радавы работнік, то пачнеш да ўсяго пакрысе прывыкаць і неўзаветку асвойтаешся і ўцягнешся ў чужы парадак; калі ж у тваіх руках будзе хоць невялічкая магчымасць камаандаваць, то пачнеш усё ламаць і перарабляць па-свойму. Такая ўжо наша навука бухгалтэрыя, што з тых далёкіх часоў, калі італьянскі вучоны-манах Лука Пачыолі выдумаў яе, яна не перастае быць актыўным удзельнікам эканамічнага прагрэсу. Яна можа быць мёртвай у руках чыноўнікаў і бюракратаў і можа тварыць цуды, калі хоць трошкі ўдыхнуць у яе творчай неспакойлівасці.

От Собіч якраз і трапіўся такі няўрымслівы. Увесь наш прывычны парадак механічнай работы пачаў трашчаць на ўсіх застаўках. Калі фігуральна сказаць, то да гэтага часу кожны з нас быў як бы моцна прыкуты да свайго стала,

каб выконваць адну і тую ж даўно завучапую функцыю. Пад канец кожнага месяца нам пададуць справаздачы. Кожны бухгалтар перагорне іх, стукне для прыклёпу на лічыльніках ці крутне арыфмометрам, каб зрабіць выгляд, што правярае, і пастрочыць праводак. Рахаўнікі разнясуць гэтыя праводкі на картатэках. Старшы бухгалтар зробіць абаротны, пасля сальдавы баланс, прыложыць да яго калькуляцыі і формы, патрэбныя па паменклатуры, — і справаздача гатова. Галоўбух Варанецкі падпіша ўсё гэта, знясе на подпіс дырэктару; баланс адправяць у дзяржбанк, адашлюць у глаўк, і — зноў бухгалтэрыя паціхеньку варушыся, абы дзень прайшоў, да наступнай справаздачы. Прыблізна вось так роўна і гладзенька круцілася наша службовая машына. Варанецкі надта ў нашы справы не ўмешваўся, паверыўшыся цалкам на старшага бухгалтара, а таму, старэнькаму, — абы спакой ды цішыня.

Як толькі за старшага стаў Собіч, мы адразу адчулі, што ўсё гэта скончылася. Пачалося з таго, што ён вярнуў праводку Валі Арэшцы.

— Валянціна Андрэўна, — пазваў ён яе да сябе. — Вы спісваеце фільтравое палатно з дапаможных матэрыялаў. Гэтага не можа быць. Гэта ж — асноўныя матэрыялы.

— Ой, няўжо ж я памылілася? — усклікнула Валя, уся загарэўшыся чырванню, як гэта заўсёды было з ёю, калі печакана хто рабіў ёй заўвагу. — Ну нічога, я дам сторпа.

Такі тэрмін у нас азначае, калі няправільны запіс трэба скасаваць. Гэта запісваецца чырвоным чарнілам і ў падлічванні мінусуецца.

— Не, сторпа тут не трэба. Трэба проста даць правільную праводку. Каб не прывыкаць да неахайнасці, — спакойна, не то раячы, не то загадваючы, сказаў Собіч.

— Добра, Усевалад Кірылавіч, зараз перараблю.

Яшчэ большы канфуз выйшаў, калі новую праводку Собіч зноў вярнуў назад.

— Вы, мабыць, паспяшаліся, Валянціна Андрэўна. Цяпер вы спісваеце добра, але на вытворчасць адносіце няправільна. Вы адносіце на цэлавыя расходы, а гэта ж — асноўныя затраты.

Валя зноў загарэлася чырванню. Ведаючы, што да іх гаворкі прыслухоўваюцца, Собіч пачаў ціха паясняць Валі, чаму ў яе так здарылася. Пельга апрацоўваць дакументаў снехам, выбіраючы на выпадковых кавалках наперылічбы. Трэба дакументы сістэматызаваць, парабіць ім

рэстры, каб было добра відаць, што, адкуль і куды ідзе. Каб гэта было гаспадарліва і культурна.

— Гэта не толькі вам патрэбна, Валяціца Андрэеўна, і не толькі сёння, — тлумачыў Собіч. — Трэба, каб ваш дакумент чытаўся ясна і мною, і другімі, і праз любы час. А найбольш гэта патрэбна, каб вы самі ўявілі сэнс свае работы: кожны ваш запіс абавязкова адгукнецца па вытворчасці. Пад канец месяца ён пакажа, як мы працавалі: добра ці дрэнна, дорага ў нас выйшла наша прадукцыя ці тапа. Калі добра — мы будзем рады. Калі дрэнна — павінны падымаць трывогу, шукаць прычын. Вось чаму вы павінны быць упэўнены ў сваёй рабоце... Давайце я пакажу вам, як гэта ўсё можна зрабіць. А тады вы будзеце так ужо і пільпавацца. Добра?

— Вядома, Усевалад Кірылавіч! Я буду дзякаваць вам...

Валя Арэшка была чалавек пакладзісты, ахвочы. Але не ўсім спадабалася такое настойлівае ўмяшанне ў наш бесклапотны лад жыцця.

Найбольш трывожна аднесліся да гэтага мы — рахаўнікі ды картатэтчыкі. Мы баяліся аднаго — хаця б уся гэтая пературбацыя не дала нам больш работы. А пературбацыя ішла ўсё далей і далей. Собіч заявіў, што няправільна ў нас вядзецца каса — калі там быць з галавою, то можна добра грэць рукі. Што па-папібрацку ўлічваем аўтатранспарт, даючы шафёрам магчымасць не толькі рабіць левака, а ўсе гэтыя штукарствы спісваць на дзяржаву. Што ў рабочых нарадах ёсць пабочныя работы, не аднесенныя па заказчыка. Што прадукцыя на старану адпускаецца без праверкі запазычанасці і такім чынам без патрэбы растуць дэбіторы. Словам, я пачаў раскаваць можа вельмі нудныя рэчы, але ж без гэтага нельга абысціся, каб можна было зразумець хоць трохкі характар нашых перамен. Кожны пачаў адчуваць, што ён не толькі павінен адбываць работу, а нешта рабіць, у нечым даваць сябе знаць.

Міхась Ермаліцкі адразу неўзлюбіў Собіча. Ён быў наогул не вельмі прыязны да людзей і крыху закаханы ў сябе. Ва ўсякіх размовах ці спрэчках ён перш доўга маўчаў, выслухоўваючы другіх, а тады ўжо любіў сказаць, каб яго слова было апошняе і, вядома, аўтарытэтнае. Свой адзел ён лічыў самым важным і цяжкім, і само сабою зразумела, што пасля Паўроцкага сябе лічыў як самага моцнага бухгалтара. Усведамляючы гэта, ён і трымаў сябе наводдаль ад другіх і трохі фанабэрыста.

Калі ж сказаць праўду, то ён ведаў работу толькі свайго аддзела і быў чалавек вузкі. Аднак жа яго вельмі пакрыўдзіла, што Варанецкі назначыў на пасаду старшага бухгалтара не яго, старога кадравага работніка, а нейкага прыблуду Собіча. Кожнае Собічава слова ці заўвага да каго-небудзь ці нават простая гаворка з кім выклікала ў ім злосць. Не маючы сілы стрымаць сябе, ён падыходзіў да Бабыркі, да Клакоцкага ці яшчэ да каго, прасіў прыкурыць і, нагінаючыся, стараўся шапнуць:

— От бог начальніка нам даў! Штучка...

Ведаючы слабасць Валі Арэшкі пагаварыць з Ленай Сініцкай пра жаніхоў, якіх бог да гэтага часу не даў ёй, і тое, што яна ахвоча ўспрымала ўсе Собічавы заўвагі, ён нагінаўся і да яе вуха:

— Ну, Валя, нарэшце і табе жапіх знайшоўся. Больш, больш завіхайся каля яго, а то прамаргаеш... Спяшайся!

— Дурань! — адказвала Арэшка, заліваючыся чырванню і чуючы, як тохае яе сэрца, і папраўдзе злоўленае на гэтым слабецькім спадзяванні.

Ермаліцкі шукаў выпадку, каб чым падкалоць і самога Собіча. Аднаго разу, як звычайна, Собіч сядзеў за сваім сталом, разносячы праводкі па журнале. Але ён разносіў не так, як мы прывыклі бачыць: ён перш праглядаў канціроўку — так завецца ў нас зашыфраваны запіс на праводцы, — перагортваў дакументы, зноў варочаўся і чытаў канціроўку, даставаў прамфінплан, пешта правяраў, пад нечым падоўгу думаў. Ермаліцкі разы два з напяростаю ў зубах прайшоўся па канторы, а тады суняўся каля яго стала і гучна, каб усе чулі і, відаць, падтрымалі яго, папытаўся:

— Мабыць, таварыш старшы бухгалтар, усё прыкідваеце, якую б нам яшчэ работу прыдумаць? Дарэмна гэта, мы і так загрузаны.

Ермаліцкі зірнуў па сталы. Праўда, усе перасталі рабіць, яўна зацікаўленыя такой размовай.

У гэты час зайшла Карла. Яна, мабыць, зайшла, як гэта рабіла часта, да Ермаліцкага, каб можа чаго папытацца ці проста пабыць каля яго. Думаючы, што ён заняты на справе, яна прайшла і села за яго стол пачакаць.

— Хочаце, каб мы круціліся, як машыны? — больш настойліва, відаць, каб Карла звярнула ўвагу, папытаўся Ермаліцкі.

— Навошта ж мне гэта рабіць, Міхаль Пятровіч? — здзівіўся Собіч.

— От і я так думаю. Працавалі мы дагэтуль не дрэнна, усё ў нас ішло добра, а вы ўсё хочаце перакруціць. Толькі горш гэтым робіце!

— Не, не, Міхаль Пятровіч. Усё якраз будзе вельмі добра, самі пабачыце. Я хачу, каб ніхто не гаварыў пра бухгалтэрыю, як гэта гавораць цяпер, што мы толькі блытанікі, канторскія пацукі ці чарнільныя душы. Нас з вамі павінны паважаць, Міхаль Пятровіч, як гэта і палежыць па нашым абавязку дзяржаўнага кантролю.

— От цяпер ясна, таварыш Собіч! — яшчэ больш упэўнена і рэзка сказаў Ермаліцкі. — Вы хочаце выслужыцца па нашым гарбе. Ордэн зарабіць! Але нешта не чуваць, каб бухгалтараў дзе ўзнагароджвалі. Дарэмна будзеце папінацца. На ордэны хапае рабочых ды інжынераў, хто ўсё-такі нешта робіць. А мы з вамі толькі люстэрачнікі, разумеце?

— Як гэта люстэрачнікі?

— А так, як напісана ва ўсіх падручніках. Нават падручнікі не даюць вам права на ордэн, бо там сказана ясна: улік з'яўляецца адлюстраваннем гаспадарчай дзейнасці прадпрыемства. Вы можаце толькі адлюстроўваць чужое, а не лезці ў стваральнікі, таварыш старшы! І не выдумляйце нам усякай непатрэбшчыны!..

Собіч таксама дастаў папяросу, але не прыкурыў яе, а пакруціў у пальцах і палажыў каля чарнільнага прыладку. Ён не разумеў, ад каго гаворыць Ермаліцкі — ад сябе ці за ўсіх? Зірнуў на сталы: не, спагады Ермаліцкаму ў іх вачах ён не знайшоў. Скарэй за ўсё па тварах у іх можна было прачытаць збянтэжанасць, здзіўленасць, нават горыч. Карла глядзела ў стол, нешта калупаючы на ім. Стары Бабырка, абапёршы галаву на руку, як бы гаварыў: «Скажы ты, да чаго дакаціўся чалавек». Валя Арэшка глядзела ў акно, і неўзвычай твар яе быў не чырвоны, а белы; яна прыкусвала губу, мабыць, стараючыся не заплакаць.

— Ясна, — сказаў, падумаўшы, Собіч і пералажыў папяросы з месца на месца. — Не ведаю, Міхаль Пятровіч, ці трэба нам спрачацца з вамі. Вы нават падручнікі ўзялі сабе ў падмогу — як тэарэтычнае абгрунтаванне. То можа нам варта прачытаць падручнік і трошкі далей. Там жа, проста ў тым самым месцы, сказана і другое, Міхаль Пятровіч, можа вы не ўспелі дачытаць. Што ўлік з'яўляецца сродкам кантролю і кіравання вытворчымі і гаспадарчымі з'явамі. Што на аснове ўліковых паказчыкаў складаюцца планы і правяралі іх выкананне. Што ўлік аберагае

сацыялістычную маёмасць, умацоўвае працоўную дысцыпліну. Што правільны ўлік дае магчымасць зніжаць сабекошт прадукцыі, а значыць, даваць прыбыткі прадпрыемству. От бачыце, як многа залежыць ад бухгалтэрыі. Дык трэба ж усяго гэтага дамагчыся, каб не быць толькі люстэрачнікамі, як вы гаворыце. Я не паверу, калі вы скажаце, што адмаўляецеся ад ордэна, а заслужыць яго ўсюды можна, таварыш Ермаліцкі. Але калі не заслужыць яго завод, то не заслужыце і вы... Вы шкадуеце, што копчыцца ваша прывычка спакойна сядзець за сталом, больш нічога... Не будзем лепш гаварыць пра гэта, я думаю, што ваша сённяшня зласлівасць — проста памылка.

Нарэшце Собіч узяў і прыкурыў папяросу. Яшчэ было вельмі ціха, і хоць не моцна, але ўсе пачулі, як Бабырка сказаў:

— От смаркач які знайшоўся. Зазнайка!

— А вас ніхто не просіць лезці ў чужыя дзіркі! — агрызнуўся Ермаліцкі.

З усведамленнем таго, што апошняе слова сказапа ім, Ермаліцкі пайшоў за свой стол. Карла ўстала, даючы яму месца, і прайшла міма.

— Ты чаго хацела, Карла? — наўздагон папытаўся Ермаліцкі.

Нічога не адказаўшы, Карла выйшла з канторы.

4

Закаханыя людзі бываюць крыху сляпыя. Яны бачаць у другім толькі тое, што ўбачылі ўпершыню і за што пакахалі. Створаны ўяўленнем вобраз, тым больш люблага чалавека, не так лёгка разбурыць. Усё ў ім толькі самае лепшае, толькі тваё. І няйначай як стаўшы збоку, зірнуўшы другімі, чужымі вачыма, можна заўважыць і тое, што здалося не сваім, пенатрэбным.

Карле было горка раптам не пазнаць Міхаля, даведацца, што ён трошкі не той, якога яна пакахала. І гэта была першая крыўда ў яе ад Міхаля і першая сварка з ім. Яна цягнулася доўга, можа тыдняў са два. Было відаць, што яна пазбягала яго.

Часамі здаралася так, што ў касе аперацый было мала, рабіць не было чаго, а аставацца там ёй адной было цяжка. Яна прыходзіла да нас у кантору і падоўгу сядзела каля стала то ў аднаго, то ў другога, просячы даць ёй чым за-

пяцца. Найбольш яна сядзела каля Валі, памагаючы рабіць ёй то рэстры, то што-небудзь падлічваючы.

— Я зайздросчу табе, Валя,— гаварыла яна.— У цябе так многа клопату, і ты бачыш, што папраўдзе нешта робіш.

— Не кажы, Карлачка. Я і сама не ведала, што ў мяне можа быць так многа гэтага клопату. Ты разумеш, у мяне цяпер нават прамфішплан ляжыць у шуфлядзе, і ліміты ляжаць. Я цяпер, як той прафесар — сама да ўсяго дападаю і скажу табе — што так, а што не гэтак.

Трэба сказаць, што сапраўды ў нас стала ўсё цікавей, бо мы адчулі, што кожны з нас абавязкова звязаны нечым з другім. Цяпер нярэдка было, калі не толькі бухгалтары, а нават мы, рахаўнікі, пачыналі спрачацца адзін з адным, што па нас няправільна альбо не тое, што трэба, запісана.

І от недзе ў гэты час здарылася такая падзея. Цяпер у нас увайшло ў абавязак кожны раз пасля справаздачы правяраць усё зробленае. На гэты раз Собіч выклікаў начальніка кацельнай Касцюкевіча.

— Я слухаю вас,— сказаў той, увайшоўшы. Гэта быў мужчына вельмі мажны, высокі, з вялікімі рукамі, з буйнымі рысамі твару, непаваротлівы і нават, здавалася, нясмелы, як гэта звычайна бывае ў людзей такой пароды. Гаварыў ён таксама не спяшаючыся, паважна.— Я вам патрэбен быў, таварыш бухгалтар? — папытаўся ён, павольна выгаворваючы словы.

— Але, вельмі добра. Мне хацелася разабрацца з кацельнай,— сказаў Собіч.— Сядайце... У нас з вамі вельмі дорага выходзіць пара. Вельмі дорага — аж на чатыры рублі даражэй на кожнай мегакалорыі супроць плана. А значыць, дорага пайшла і ўся прадукцыя.

— Не ведаю, як у вас, а ў мяне нармальна,— паволі сказаў Касцюкевіч, апускаючыся ў крэсла, якое аж застагнала пад ім.

— Як гэта?

— А так. Я сябе скрозь сам правяраю — у мяне ўсё запісана. Гэта, мабыць, як звычайна, вы ў сябе тут у бухгалтэрыі наблыталі.

Касцюкевіч дастаў з ісподняе кішэні спяцоўкі блакнот, і разам з Собічам яны пачалі правяраць усе выдаткі. У Касцюкевіча было запісана надзіва ўсё дакладна: колькі ён страціў вугалю, колькі ўзяў вады — і прэснай, і хімічна ачышчанай, колькі спатрэбіў на бягучыя рамонты, звыдаткаваў масла, нават пакулля. Усё гэта з бухгалтарскімі за-

пісамі сышлося, не сыходзілася толькі зароботная плата і паслугі дапаможных прадпрыемстваў.

— Добра, дзякую, — сказаў Собіч. — Мы тут праверым, пашукаем, што за разрывы.

— Калі ласка, — пагадзіўся Касцюкевіч і падняўся. — А вы што, — папытаўся ён здзіўлена, — выпадкова гэта праверылі ці што падазравалі можа?

— Не, мы будзем так правяраць не толькі вас, а ўсіх кожны месяц. Трэба ж нам аналізаваць сваю работу.

— От гэта правільна. Гэта, я вам скажу, проста падзвычай важна. От слухайце...

Касцюкевіч зноў сеў, зноў прымусіўшы жаласліва застагнаць крэсла, і пачаў расказаць, чаму іменна важна, каб штомесячна цэхі маглі правяраць сябе.

Касцюкевіч пайшоў, а Собіч пачаў корпацца то ў праводках, то ў запісах. Разрывы ў зарплате знайшліся вельмі лёгка: аказалася, што на кацельную быў запісаны цэхавы персанал хімводаачысткі. А от з паслугамі дапаможных прадпрыемстваў разабрацца было цяжэй: трэба было правяраць парады. Работа гэта была Ермаліцкага. Але Ермаліцкі правяраць адмовіўся.

— У вас памылкі павылазілі, вы і займайцеся імі, — сказаў ён.

Але тут яшчэ пра сеё-тое трэба расказаць.

5

Вышкі пашага лёгкага жыцця то там, то сям цяпер давалі сябе знаць. За гэты час здарылася гісторыя з фальшывым касавым ордэрам. Сам галоўбух ледзьве выблытаўся з гэтай гісторыі і нася яе адразу даў дазвол завесці ў касе новы парадак афармлення дакументацыі. Не будучы ні ў чым вінаватай, Карла плакала і яшчэ больш неўзлюбіла сваю работу. Ермаліцкі стараўся ўпэўніць яе, што ў непрыемнасці гэтай вінаваты толькі Собіч.

— Я ж казаў, што яму трэба выслужыцца. А ты яшчэ хацела, каб я перапрошваў яго. От цяпер сама бачыш, што гэта за чалавек.

— Адчапіся ты, — гаварыла Карла. — Лезеш сляпіцаю толькі з сваім. Ты нічога не хочаш бачыць... апроч сябе.

— Не, мабыць, трохі пачынаю бачыць, — срабаваў рабіць памёкі Ермаліцкі, добра памятаючы, што іменна праз Собіча да гэтага часу яшчэ не прытухла як след іх сварка.

Карла казала, што кіне работу, Ермаліцкі ўпрошваў яе не рабіць гэтага.

— А што ж ты параіш? — пыталася Карла. — Ну скажы, Міхалька, што?

— Пачакаць, — адказваў Ермаліцкі. — Я думаю, што гэты злыдзень доўга не будзе. Накаламуціць тут у нас, напераварочвае ўсё ды і дасць лататы яшчэ куды. Або дачакаецца, што высвецяць.

Але Карла на параду пайшла да Собіча. І нечакана лёгка ўсё ўладзілася як лепш не трэба. Лена Сініцкая даўно прагла самастойнасці, яна згадзілася пайсці на касу, а замест яе да Валі Арэшкі пайшла Карла. Яна была рада, павсялела, ажыла, зноў засвяціліся яе на ўвесь свет адкрытыя вочы.

У гэты вось час і здарылася, што Ермаліцкі адмовіўся правяраць нарады. Ён сам ведаў, што робіць гэта нядобра, у душы даўно раскайваўся і разумеў, што натварыў глупства, і нават хацеў бы, каб пастала якое прымірэнне. Але прымірэнне павінна было пайсці так, каб Собіч у нечым прызнаў сябе вінаватым. Ці хоць бы зрабіў такі выгляд. Каб, скажам, правяраць нарады загадаў не Собіч, а галоўбух. Ермаліцкі так і чакаў, што Собіч пойдзе са скаргаю да Варапецкага, і калі той скажа, то ён пачне правяраць. Але гэтым самым будзе падкрэслена, што ў Собіча аўтарытэту няма. Тады можна будзе нават паціху і прымірыцца.

Собіч жа за праверку нарадаў узяўся сам. Каб рабіць гэта спакойна, не адрываючыся, ён заняўся гэтым вечарамі, пасля работы. Перш-наперш ён уважліва прагледзеў усю нараду і размеціў па шыфрах. Тут таксама трэба паясніць, што гэта такое. Звычайна ў парадах пішацца рабочае заданне, а зверху ставіцца шыфр аддзела, цэха ці аб'екта, куды будзе аднесена гэта работа. На гэтых шыфрах і размяркоўваюцца затраты. Ужо з самага пачатку знайшліся педакладнасці. Шыфр наўраўе стаяў адзін, а работа была розная — для розных цэхаў і гаспадарак. Выдзяляючы дакладна сумы, Собіч сваім тоўстым сінім алоўкам пачаў стаўляць новыя шыфры, не зважаючы на старыя.

На другі вечар, калі Собіч у пязвычайна ціхім, пустым і ад гэтага вельмі прасторным пакоі адзін сядзеў за сваім сталом, не рачытваючы аднастайнае апісанне работ, у кантору нячутна ўвайшла Карла. Яна настаяла каля дзвярэй, не асмельваючыся парушыць гэтай адзінокай, чужоі цішыні, аж накуль Собіч не заўважыў яе.

— От не чакаў. Як жа гэта вы тут? А чаму адны? —

папытаўся ён, разумеючы пад пекім другім Ермаліцкага.
— Я прыйшла памагчы вам, Усевалад Кірылавіч. Чаму гэта вам трэба больш за другіх рабіць?

Собіч рассмяяўся. Ён зразумеў гэта як жарт.

— А не шкодзіла б, каб у мяне было больш такіх памочнікаў. Ну, пасядзіце трохкі ды раскажыце што. А я буду і рабіць, і слухаць. Каб было весялей... Куды вы ідзяце?

— Да вас, я сур'ёзна сказала, Усевалад Кірылавіч. Хіба гэта нядобра?

Собіч нахмурыўся. Ён як бы толькі цяпер заўважыў, што апроч Карлы-работніка ёсць яшчэ Карла-чалавек, жанчына, і цяпер дзівіўся, гледзячы на яе. Іменна толькі цяпер ён заўважыў і дзівіўся, што ў яе хороша выгінаецца лінія пляча; што ў сукенку, аж выхільваючыся краямі, уядаецца чорны паясок; што ў яе светлыя валасы і, мабыць, з такім жа, як у другіх, п'янючым пахам. Невядома, па якой сувязі і чаму іменна цяпер Собіч асабліва востра адчуў, што ён адзін і ўсё тое, што цяпер кранулася яго, баліць яму. Нешта вельмі знаёмае, патрэбнае і дарагое было ў гэтых пачуццях.

— Вас Ермаліцкі паслаў? — папытаўся ён.

— Не, я сама. Папраўдзе, дайце я памагу вам. І мне ж лепш будзе, калі я навучуся чаго ад вас.

— Вам небяспечна брацца за гэта. Тут будзе многа нядобрага, і ён падумае бог ведае што. Можа разладзіцца ваша дружба.

— Значыць, будзе ясна: патрэбна такая дружба ці не.

— Добра, — згадзіўся Собіч. — Магу загадзя падзякаваць. Тады зробім так: я буду далей праглядаць нарады, шыфраваць іх, а вы будзеце на гэтых шыфрах набіраць у ведамасці. Толькі... як жа гэта, мне проста пязручна — вы столькі змарнуеце часу.

— Усевалад Кірылавіч, я вам кажу — гэта мне нават вельмі хочацца.

Карла працавала не адрываючыся, каб не перашкаджаць ні сабе, ні Собічу. Сям-там хіба папытаецца чаго, і — зноў пад сталом нагінаецца яе бялявая галава...

Прыйшла яна і назаўтра. Гэтыя доўгія вечары, аж да летняга змяркання, праходзілі вельмі скора. Не разумеў Собіч — чаму ж усё-такі яму добра, што яна сядзіць каля яго? Ведаў жа ён добра, што толькі збоку, толькі збоку можа глядзець на яе...

Назаўтра ўвечары зайшоў і Ермаліцкі. Надзіва ён мякка сказаў «добры вечар», хоць удзень усе яны бачыліся, і відно было, што гэтая мяккасць адрасавана Собічу. Нават па твары было відаць, што ён хвалюецца. Каб не паказаць, аднак, што яго цікавяць вышкі перагляду, ён адразу загаварыў да Карлы:

— А я думаў, што вы ўжо кончылі, ды зайшоў па цябе. Можа пойдзем?

— Не, Міхаль, яшчэ не ўсё. Тут работы яшчэ многа, — адказала Карла.

— Ну і як? — не ўтрываў-такі Ермаліцкі. — Многа блох налавілі?

— Тут, Міхаль Пятровіч, будуць не толькі блохі, а нават слапы, — сказаў Собіч, адчуваючы, што Міхалёва пытанне было накіравана не да Карлы, а да яго. — І вельмі шкода, што вы самі не захацелі паглядзець на ўсё гэта. Больш як каму гэта патрэбна было б вам.

— Яно так, вядома, — нават печакана для сябе пагадзіўся Ермаліцкі. — Ну, але... заўсяголаў, — махнуў ён рукою.

Яны з Карлаю адышліся ўбок, аб нечым пашапталіся. Пасля Карла сказала «ідзі» і правяла яго на вуліцу. Вельмі хацелася Собічу падняцца і падысці да акна, каб паглядзець на іх, але ён стрымаў сябе.

Гэтым вечарам яны скончылі ўсю работу. Падбілі калонкі, праверылі напярэкрыж — зарплата сышлася адразу як мае быць. Гэта была проста ўдача. Собіч нават здзівіўся.

— Гэта ж рэдка бывае, Карла Янаўна. Вы проста майчына — так акуратна разнесці.

— А што цяпер рабіць?

— Зараз зробім новыя падрахункі, пагледзімо, што ў нас выйшла...

Карла цяпер сядзела збоку; усё-ўсё, што рабіў Собіч, было цікава ёй. Ён перш напісаў новую праводку — усю чырвоным чарнілам, старніровачную, як у нас кажуць, — каб зняць тую, што даваў Ермаліцкі. Пасля напісаў другую — чорным чарнілам — на выніках праверкі. Собічаў твар быў светлы. Карла не бачыла ў яго такога твару і не думала, што можа быць вось такі — не начальніцкі, не дзелавы, а самы звычайны, нейкі хатні, просты.

— Здрава! Ой, здрава, Карла Янаўна! Вы бачыце, што ў нас выходзіць цяпер? — падняўшы высока бровы, гаварыў Собіч не то з сабою, не то сапраўды з Карлаю. Ён браў то адны карткі, то другія, запісваў на аркушах паперы лічбы, паціскаў плячыма, дзівіўся, хмурыў бровы, усміхаўся.

— То што ж вы там бачыце, Усевалад Кірылавіч, хоць раскажыце.

— Любата, Карла Янаўна! Бачыце, пара ўжо нават дзешавей, чым на плане. Ай, які маладзец гэты начальнік кацельнай Касцюкевіч, які гаспадар!

— А што ж здарылася, чаму вы не скажаце? — Карла не ведала, адкуль бачыць усё гэта Собіч.

— Здарылася вельмі важнае. Тое самае лютэтка, пра якое гаварыў Міхаль Ермаліцкі, стала не крывое, а сапраўднае. Бачыце, чаму абзываў нас блытанікамі Касцюкевіч? Усю разгрузку вугалю Ермацілкі аднёс не на вугаль, як гэта трэба было б, а на кацельную. Ды гэта ўжо драбязя, Карла Янаўна, адначасна мы з вамі зрабілі так многа другіх, нават больш важных паправак, што цяпер мяняюцца ўсе калькуляцыі, уся прадукцыя мае зусім іншы выгляд...

Здаецца, усё ўжо было гатова, можна было, лёгка ўздыхнуўшы, цяпер падацца дахаты ці пайсці адпачыць, разгуляцца, але Собіч не мог адарвацца ад сваіх паперак, бяскопных лічбаў. Гледзячы на іх, ён забываўся, відаць было, што ў галаве ў яго ішла нейкая работа, што за лічбамі і паперкамі ён бачыў нешта трапяткое, жывое, што магло яго або радаваць, або засмучаць.

— Ясна, — гаварыў ён сам сабе і браў у рукі то балаце, то журнал, усыпаны лічбамі, папізанымі ў радкі, як у нейкім стройным парадзе. Там не было ні адной літары, ні аднаго слова, Карле яны былі, як кажуць, цёмным лесам, а Собіч нібы гаварыў з імі.

— Трэба будзе напавіць... Трэба будзе мець на ўвазе і гэта, — мармытаў ён сабе.

— Ніколі не думала, — сказала Карла, — што вы такі рамантык. Што вы там бачыце? Што шэпчаце?

— Карла Янаўна! — сказаў Собіч, згарнуўшы нарэшце паперы і беручы даўно паложаную каля чарнільнага прыладку напярсу. — Можна і вам калі-небудзь адкрыецца гэтая нарэзія. Мудрая, добрая нарэзія чалавечага неспакою. Далёкія ад нашай прафесіі людзі лічаць яе сухой, нецікавай. Гэта няпраўда. Усё, што ты робіш з любасцю, будзе

цікава, ва ўсім убачыш карысць. Вы кажаце — рамантык. Хіба ж не паэзія ў тым, што, беручы вась гэтых сухія лічбы, дзе няма ні аднаго слова, я чытаю цэлую найцікавейшую кнігу. Кожная з гэтых лічбаў гаворыць мне сваёю моваю, кожная або хвалюе, або радуе мяне, бо яны мяне выводзяць за межы вась гэтае канторы, раскрываючы перада мною такія прасторы чалавечае дзейнасці, што кружыцца галава. Праз іх я бачу ўвесь наш завод, праз іх магу кіраваць ім, камандаваць, прымушаць усю дзівосную тэхніку, якая размешчана на многіх кіламетрах тэрыторыі нашага завода, рабіць тое, што трэба мне, чалавеку. Ні з кім не гаворачы, нікога не пытаючыся, на гэтых лічбах я магу сказаць, што ў нас сёння вельмі трывожна ў галоўным корпусе, што механічны не ўкладваецца ў пакладныя выдаткі, што мы працуем з прыбыткамі або з датацыяй, што рабочыя зарабляюць у нас многа або мала. Бачыце, колькі творчасці можа быць у нашай сухой, як многія кажучы, прафесіі. Хіба не паэзія лічбаў, не іх найдзівоснейшая музыка адкрыла і разгадвае тайну атама, хіба не яна парадзіла і закінула ў космас наш савецкі штучны спадарожнік Зямлі! Ва ўсім, што любіш, Карла Янаўна, будзе і рамантыка, і паэзія. Нават у нашых лічбах.

Карла нават збянтэжылася ад такой неспадзеўнасці. Зноў Собіч здаўся не такі, як толькі што яна яго бачыла: яна думала, што ён хатні і просты, што з ім можна сядзець поруч, як з роўным, а ён, аказваецца, вунь як далёка ад яе.

— Божа мой, — са шчырай непазвяднасцю сказала Карла, — як добра, што вы так многа ведаеце і так разумеце ўсё. Я, мабыць, ніколі такая не буду.

— Будзеце, Карла Янаўна. Ермаліцкі не будзе, а вы будзеце, гэта я вам прарочу. У вас душа такая... харошая, чалавечая. Вы не можаце крывіць або любіць што напалавіну... Ну, усё, Карла Янаўна, усё. Цяпер можам пайсці. Ах, як добра сёння мы з вамі папрацавалі! Якія мы з вамі малайцы! Мне б нават хацелася за гэта...

Ён не дагаварыў. Як бы апамятаўшыся, ён начаў прыбіраць са стала. Карла надзела пыльнік, адышлася да акна. Заходзіла сонца, на макаўках заводскіх дымароў слізгалі апошнія яго промні, а ўпізе, у прысадах, што цягнуліся ад завода кіраўніцтва да вуліцы, клаліся першыя вечаровыя змрокі. З заводскага двара выязджала печая занозненая машына, вахцёр са стрэльбаю на плячы правяраў у шафёра пропуск. Праверыўшы, ён стаў на падпозжку, зазірнуў у кузаў, а злезшы, махнуў рукою: праязджай!

Собіч даўно прыбраў стол, але чакаў, глянуўшы на Карлу: яна стаяла каля акна задумаўшыся. Собічу не хачелася чапаць яе. Пра што яна думала? Чым хвалявалася яе душа? Чаму такія неспакойныя цені ляглі на твар? Собіч ціха падышоў, ледзьве крануў за локаць. Карла ўздрыгнула.

— Усевалад Кірылавіч, — горача загаварыла яна. — Вы такі разумны, добры, харошы — памажыце мне. Скажыце, чаму я не люблю Міхаля?

— Як? — здзівіўся Собіч.

— Вы разумеце, тут нейкі фальш. Мне здавалася, што я ўжо самая шчаслівая, што мне добра, хораша з ім, але нешта скрозь насцярожвала мяне. Той, каго ты кахаеш, павінен быць даражэй за самога сябе, у ім пельга сумнявацца, нельга дрэнна думаць пра яго, а я часта ў сябе пытаюся, — ці той Міхаль, каго я шукаю? Нешта ў ім ёсць такое, чаго я не магу прызнаць.

Яна памаўчала, правяла пальцамі па лбе, як бы супакойваючы самую сябе. Але тут жа загаварыла зноў:

— Мне цяжка пра гэта гаварыць, Усевалад Кірылавіч, але я чую, што мне трэба ў печым разабрацца, што я як бы трохкі заблыталася. І мне ні кропелькі не брыдка сазнацца, што ў гэтым вінаваты вы, Усевалад Кірылавіч... Заўсёды шукаеш нечага харашага, такога... вельмі табе патрэбнага, і — я думала, што знайшла. Але ж я пачынаю параўноўваць вас і Міхаля. А якое ж гэта каханне, калі пачынаеш параўноўваць? Гэта ўжо — нешта вельмі грэшнае.

— Вы рапэй кахалі каго? — папытаўся Собіч.

— Не.

— То, мабыць, Міхаль такі не суджаны вам, і гэта не першае каханне. Першае каханне яшчэ будзе ў вас, Карла Янаўна. І яно будзе вось такое, як вы хочаце, вы адразу адчуеце яго. Толькі трэба да яго як след прыгледзецца, не надта бегчы яму насустрач... Прыгледзецца да яго не нясля, а спачатку... Я вельмі баюся, каб вы, барані божа, не надумалі, што я хачу вам нагаварыць на Міхаля. Ён не дрэнны хлопец, са сваімі маленькімі слабасцямі, як і ўсе мы, грэшныя. Але ж сям'я — гэта на ўсё жыццё, і памагчы вам у гэтым...

Гледзячы на тое, як Карла хвалюецца, напраўляючы то насамку валасоў над ілбом, то мнучы манжэту рукава, Собіч зразумеў, што ён не мае права жартаваць тут нічым. Трэба, каб Карла пачула нейкую яснасць для сябе, дзеля

якой яму трэба нават пакрывіць душою, схлусіць, бо ён не можа, не мае права жартаваць яе лёсам. Яна маладая, яна павінна быць шчаслівая на-сапраўднаму. Розніцы ж у іх больш за пятнаццаць год...

— Я б хацеў, каб у вас была хоць такая сям'я, як у мяне,— сказаў ён.

— А вы жанаты? — палахліва павярнуўшыся, папыталася Карла.

— Жапаты.

— А дзе ж ваша жонка?

— У экспедыцыі. І сын з ёю. Дванаццаты год яму. Мабыць, таксама геалагам будзе. От чакаю ўвосень іх. Жду. І больш нікуды не адпушчу ад сябе... І такая от, як вы, жонка ў мяне. Можа таму мне добра было на нейкую хвілінку бачыць вас каля сябе...

Карла глыбока, як гэта звычайна бывае пасля вялікай трывогі, уздыхнула. На дварэ ляжалі ўжо густыя змрокі, у заводскіх прысадах, прасвечваючы лістоту маладых яшчэ ліп, гарэлі ліхтары. У іх няпэўным цьмяным святле здалося Собічу, што ён убачыў, як бліснула і скацілася па шчацэ ў Карлы сляза.

— Я рада гэтаму,— праз хвіліну сказала Карла.— Я так рада, што мы сёння пагаварылі, і... рада за вас. Вучыце мяне, Усевалад Кірылавіч, каб я была такая, як вы. Каб магла так думаць, як вы, працаваць, усё ведаць, разумець ясна і чыста. Каб была такая харошая, як вы. Каб і я гэтак ва ўсім бачыла паэзію, пра якую вы так добра гаварылі сёння. Я буду вас слухацца ва ўсім. Добра?

— Мне самому хочацца ва ўсіх вучыцца, Карла Янаўна. Нават у вас... У вас тым больш...

На паваротцы з прысадаў на вуліцу іх чакаў Ермаліцкі. Гэта было неспадзявана і для Собіча, і для Карлы.

— А я думаў, цябе трэба правесці,— сказаў ён збянтэжана.

— Давай, Міхаль, мы разам правядзём Усевалада Кірылавіча, Усевалад Кірылавіч, як вы — згодны? — папыталася Карла, вачыма просячы, каб ён згадзіўся.

Недзе глыбока ў душы Собічу стала шкода Ермаліцкага. Ён добра бачыў, што дружбы тут ужо не будзе. І можа ад гэтай шкоды сказаў:

— Не, дзякую. Я трошкі праідуся адзін, падумаю...

Карла з Ермаліцкім найшлі наперадзе, але здавалася, што Карла марудзіла, што ёй не хацелася пакідаць Собіча аднаго.

«Вось так будзе і добра, — думаў Собіч. — Пяхай сабе я сказаў і прапраўду. А жонка... што ж, яна і прапраўдзе была. Але калі б яна была такая, як Карла, то ніколі не пакінула б мяне...»

1958

ПРАКУРОРАВА СЛОВА

— Хто яшчэ хоча выступіць? — пытаўся старшыня сходу, пажылы маёр у адстаўцы, на кіцелі ў якога яшчэ значныя былі сляды ад пагопаў.

У зале стаяла перашучае маўчанне. Адчувалася, што людзі печым знявераю, што ім цяжка ўзысці на шчыры тон размовы.

— Дык што, больш няма пра што гаварыць? — з папрокам сказаў старшыня. — Прайшоў год работы партыйнай арганізацыі нашага домакіраўніцтва, сёння мы падвядзім вынікі гэтай работы, і ў нас няма пра што гаварыць? А пра тое, як мы абслугоўваем людзей і што зрабіць, каб абслугоўваць лепш, гаварыць не варта? Ці, можа, у нас ужо ўсё так складна і ладна, што нічога і прапраўляць не трэба? А давайце пагледзімо, можа, у нас часамі яшчэ і бюракрат сядзіць, і чыпоўнік, хоць маленькі ды паганенькі, як усякі перажытак. Хіба не бывае, скажам, у нас, што чалавеку трэба на кухні перамяніць кран, а мы робім выгляд, што не можам дастаць таго крана, валаводзімся, каб даражэй садраць з чалавека? Нарэшце, можа, на нашым клонаце павінна ляжаць і тое, як людзі засяляюць новыя дамы, як будуць жыць там, ці ўсё будзе іх радаваць? Клонат пра чалавека павінен быць нашаю пайпершаю пормаю, вось з якога боку трэба абмяркоўваць нашу работу. А мы сёння ўсе няшчасці ўбачылі ў гэтых дурных грашах і ў мітрэнгу гатовы ўблытаць нават пракурора.

Гісторыя з дурнымі грашыма, як назваў іх старшыня, была прапраўдзе не вельмі зграбная. Сёлета домакіраўніцтва пераехала ў новы дом, у чыстых, светлых пакоях якога лёгка размясціліся ўсе аддзелы. У зальцы, дзе ішоў гэты сход, меркавалася зрабіць чырвоны куток. Ахвоча склалі кантарыс, каб прыдбаць сюды не толькі мэблю, а і гульні, кнігі, тэлевізар, усё тое, што арганізоўвае чалавеку і добры настрой, і адначынак, і аказалася, што ўсё гэта дарэмна. Над той зручнай прычынай, што домакіраўніцтва можа

пачакаць, райвыкапком за гэтыя грошы купіў мэблю ў кабіпет свайго старшыні.

І вось, як толькі маёр у адстаўцы папрасіў, каб сход не адхіляўся ад тэмы, у зальцы спаважна паднялася пажылая жанчына з моднай, высока ўзбітай прычоскай, у зялёным плаці, глыбока адкрытым на спіне, і з вялікім пярсцёнкам на сярэднім пальцы правай рукі. Гэтаю рукою яна паправіла прычоску і абмахнула плаце на грудзях, як бы абхарошваючыся перад люстэркам. Яна не выйшла да трыбуны, як гэта робіцца звычайна, бо трыбуны і не было. Зальца выглядала няўтульна і бедна, у прэзідыуме стаяў невялікі столік, накрыты чырвоною крамцінаю, а на ёй — графін з вадою і шклянка.

— Таварыш старшыня вельмі правільна звярнуў нашу ўвагу, што нам трэба дбаць, як людзі засяляюць дамы, — сказала жанчына да прэзідыума. — Але, таварышы, — тут яна павярнулася ў зальцу, — чаму на нашых вачах робяцца злачынствы, а пракурор не бачыць іх? Дапусцім, ён не ведаў, што выкапком забраў нашы грошы. Але ж пра тое, што Гузоўская самаўпраўна заняла кватэру, ён ведаў, і не толькі не выселіў і не аддаў пад суд, а нават заступіўся за яе. Пракурор, таварыш Кульбацкі, прысутнічае ў нас як прадстаўнік райкома, сядзіць у прэзідыуме, дык няхай раскажа, як ён абыходзіць закопы. Да гэтага часу на тую Гузоўскую не знойдзена ўправа. Гэта ж бандытка, вупь паглядзіце, што яна зрабіла з домакіраўніком — увесь у бінтах!

У зальцы стала так ціха, што чутно было, як пракурор перагарнуў старонку бланкета і пачаў пісаць у ім. Вокны з зальцы выходзілі на двор — ён быў яшчэ пусты, не абжыты, на свежым пяску нават не паспела набрацца трава. Стаялі тры маладыя, толькі сёлета пасаджаныя ліпкі, за іх рэдзенькім лісцем прасвечвалі жалезныя вароты нізкіх самадзельных гаражоў. У крайнія, адчыненыя задам уязджаў смарагдавы «масквічок», і гаспадар яго, вываліўшыся ў адчыненыя дзверцы, глядзеў, каб машына не зачэпілася за сценкі.

І двор, і ліпкі, і «масквічок» у варотах гаража жылі як бы самі на сабе, у другім, перэральным свеце, у пэйкім бакавым зроку ўвагі, бо ўсе цяпер бачылі толькі адно — домакіраўніка. Ён сядзеў на перэднім крэсле з высокаю, перавязанаю белымі бінтамі галавою. Да гэтага часу ніхто пра Гузоўскую не ведаў, і на перавязку ў домакіраўніка глядзелі зусім іначай. Думалі, можа, выцяўся, можа, боль-

ка якая ўскочыла, ці мала чаго можа здарыцца з чалавекам. А тут, аказваецца, вельмі сур'ёзна.

— Таварышка Браслаўская, пра якую Гузоўскую вы гаворыце? Раскажыце, каб мы зразумелі толкам, — папрасіў старшыня сходу.

Але падняўся і павярнуўся на зальцу домакіраўнік — перавязка наўскасяк абвівала яго лоб і спаўзала на скроню, прыкрываючы левае вока і плямку разлітае пад ім сіпізы.

— Я, таварышы, магу расказаць, як гэта было...

Карціна раскрывалася невясёлая. Дзён колькі таму назад, ідучы вуліцаю, домакіраўнік быў уражаны і здзіўлены, што на двары невялікага драўлянага дамка, з якога толькі ўчора выселілі людзей на аварыйнасці, гаспадарыць пезнаёмая жанчына. Аб вушак яна выбівала вылінялую коўдру, каля ганка стаяла мокрае вядро з уваткнутым у яго венікам. На домакіраўніка яна зірнула непрыязна, назвала сябе — Гузоўская — і заявіла, што хоць усялілася сама, але выязджаць і не думае. Гаворку пачала ціха, але вельмі лёгка раскрычалася, і, ведаючы, што сваёю сілаю тут нічога не зробіш, домакіраўнік заспяшаўся да пракурора.

Увечары, маючы санкцыю на высяленне, ён прыйшоў разам з міліцыянерам. На стук у дзверы Гузоўская выйшла і тут жа, стаўшы на ганку, прычыніла іх і прыціснула спінаю. Ясна, што яна паважылася не пускаць у дом прадстаўнікоў закону. Домакіраўнік ускіпеў, цяпер пачаў крычаць ужо ён, грозчы, што калі яна не выселіцца дабром, то зараз ён сам павыкідае на вуліцу ўсе яе транты. «Не пушчу! — уліпшы спінаю ў дзверы, распяўшы па іх рукі і пекучы раз'ятранымі вачыма, глуха гаварыла жанчына. — Хоць забіце, не пушчу, я таксама чалавек, і мне жыць недзе трэба». Мабыць, напужаўшыся чужога крыку, за дзвярыма паднялі плач дзеці. Домакіраўнік ірвануў за дзверы, паспрабаваў адціснуць жанчыну; яна на нейкую хвіліну хіснулася ўбок, і тут жа домакіраўнік пачуў, як яго скроні крапулася гладкая качалка.

Сведак мець не было ніякай патрэбы; хоць маўкліва, але прысутнічаў і ўсё бачыў міліцыянер, і да пракурора пайшоў павы дакумент на ўсёй форме крымінальнага заканадаўства, які даваў права цяпер не толькі выселіць, а і пакараць жанчыну. Аднак жа і да гэтага часу яна жыла ў тым дамку, і пракурор не чапаў яе. Вось як выглядала гэтая гісторыя.

Не дзіва, што ў зальцы ўсё больш і больш пецярыліва пачыналі шумець, гамонка глуха перакочвалася з месца на месца, напаяўняючыся абурэннем. На пракурора глядзелі цяпер зусім па-новаму: не толькі недаверліва, а пават падазрона. Як ён мог называцца пракурорам, а яшчэ больш — як сёння мог быць прадстаўніком райкома? І найбольш абурала, што гэты чалавек сядзеў у прэзідыуме, сашчапіўшы рукі на чырвоным сукне, і спакойна глядзеў у зальцу, як бы ўся гэта гаворка ішла не пра яго. Спакойна сядзеў, сашчапіўшы рукі, і ганяў укруга адзін за адным два верхнія адстаўленыя пальцы — усё роўна як насміхаўся.

— Трэба прасіць, каб райком партыі ўмяшаўся ў гэта! — крыкнуў нехта.

— Няхай домакіраўнік падасць у суд на пракурора. Не па Гузоўскую, а на пракурора!

— Дык як жа гэта зразумець, таварышы? — пытаўся яшчэ нехта. — Таварыш пракурор... таварыш Кульбацкі, можа б, вы расказалі народу, што ўсё гэта значыць?

Галасоў было многа, за тлумаў і гаманою іх нельга было разабраць.

Старшыня пастукаў алоўкам па графіне. Сакратар, сядзячы поруч і перажываючы з-за такога нялюдскага абмеркавання яго даклада, стараўся не глядзець у залу.

Пракурор падняўся, не чакаючы, пакуль яму дадуць слова. Выйшаў за край чырвонага стала — высокі, яшчэ малады, але раздабрэлы, што вельмі не пасавала яму.

— Адкажу на першае пытанне, таварышы, — сказаў ён і, адварнуўшыся, кончыкамі пальцаў напавіў разгорнуты на сталае блакнот. — Грошы на чырвоны куток вам будуць вернуты. Мы разглядалі на бюро райкома. Мэблі чапаць не будзем, няхай сабе выканком карыстаецца ёю, а старшыню... яму за гэта як след пагарэла.

Пачакаў, зноў адварнуўся і напавіў блакнот. Відаць, не ведаў, з чаго пачаць далей.

— Пра Гузоўскую. Правільна, яна самавольна ўсялілася і прычыніла домакіраўніку, як ён піша, «цялесныя паўраждзенні». На гэта ў мяне ёсць дакументы. Значыць, так. Але чаму да яе не прыняты ніякія меры?

Яшчэ раз павярнуўся да стала, але блакнот не напавіў — тут ужо плынь гаворкі пайшла сама сабою.

— Таго ж дня, як у пракуратуру паступілі дакументы, — свежым, упэўненым голасам пачаў пракурор, — я ўзяў з сабою следчага, і мы пайшлі да Гузоўскай. Пры-

знаюся, я быў вельмі абураны і пават баяўся, што буду за-
падта строгі. Следчы быў у курсе справы і ўжо таксама
загадзя ведаў, як папіша пратакол. Дзверы адчыніла сама
Гузоўская, мы ўвайшлі дзелавіта, можна было адразу па-
знаць, што прыйшлі мы не ў госці. Гузоўская паглядзела
па нас і нічога не сказала, яна ціхенька апусцілася за стол
і заплакала. Што было нам рабіць? З чаго пачынаць? След-
чы глядзеў па мяне, а я памятаў, што мне трэба быць
строгім.

З бакоўкі выйшла двое дзяцей: хлопчык гадоў шасці
і дзяўчынка гадоў трох, вельмі бледная і тоненькая. Мне
гэта кінулася ў вочы, тады я ўгледзеў, што хлопчык так-
сама мог бы быць куды здаравейшы на свае гады, што і
жанчына змардовапаная і знясіленая, пават узрушанасць не
ажывіла яе шчок. Я зразумеў, што ў гэтай сям'і пасялілася
вялікае гора.

Дзеці абступілі яе з бакоў, жанчына абцяла іх, але тут
жа адправіла назад, сказаўшы, што мы харошыя дзядзькі,
нічога ліхога не зробім і няхай яны сабе спакойна гу-
ляюць.

— Куды ж мне цяпер ісці? — папытала жанчына як бы
ў самое сябе. — Што ж мне з імі рабіць? Я ведала, што ра-
біла нядобра... Толькі дзеля іх, мне нічога самой не трэба.
А цяпер — куды дзенуся?

Апроч століка, за якім сядзела жанчына, у доме не бы-
ло бадай што нічога: стаялі дзве табурэткі, у кутку чама-
дан з адчыненым векам і параскіданымі каля яго дзіцячы-
мі цацкамі, пры парозе ў бакоўку — цэлулоідная лялька
з адломанымі рукамі.

Я ўспомніў, чаго прыйшоў, і акінуў вачыма кватэру.
Гэты дом даўно чакае, каб яго знеслі. Пакуль там жылі
людзі, усё яшчэ ліцела і магло выглядаць іначай — было
то падмазана, то заткнёна, то заклесна шпалерамі, а цяпер
усё агалілася, з правалін у падлозе несла сырою парак-
пёю; у такіх дамах мы, дзякуй богу, ужо стараемся не
жыць. Увосень, падумаў я, калі пачне ўсё мокнуць, альбо
зімою, у лютую халадэчу, — чым тут усё гэта абсушыш ды
абатрэеш? І што будзе з дзецьмі? Жывучы тут, ды яшчэ
ў нястачах, можна спадзявацца толькі на хваробы і пемач.
Я зразумеў, што следчы мне тут не паможа, што ён лішні
тут, і адпусціў яго. Мне хацелася пабыць у гэтай сям'і
аднаму.

Пракурор цяпер больш не паварочваўся да стала, не
напраўляў блакнота і нават не зазіраў у яго. Ён выйшаў

яшчэ больш наперад, засланіўшы сабою прэзідыум, і тое, што ён яшчэ малады, але раздабрэлы, цяпер вельмі пасавала яму. Стала відно, што на скронях, цядаўна падстрыжаных, ушарта прабіваецца сівізна, — і гэта было яму да твару.

— Усе ведаюць, што я пракурор, — пасля маленькае нахмуранае паўзы гаварыў далей Кульбацкі, — але, мабыць, мала хто дапускае, што кожны пракурор — перш за ўсё чалавек. Павінен быць перш за ўсё чалавекам! І камуністам! Дарэчы, ці быў хто з вас у гэтай жанчыны? Ці бачыў яе? Ці ведаеце вы, хто яна такая, як і з чаго жыве, дзе працуе, чаму ўсялілася ў гэты дом, якая ў яе сям'я? Мабыць, ніхто не цікавіўся гэтым. То якое ж мы маем права так строга гаварыць пра яе — «бандытка, разбойніца, яе трэба судзіць»? Калі б мы ўсё ведалі, то сёння, мабыць, прыйшлося б гаварыць тут не пра яе, а пра нас, таварышы. І судзіць не яе, а каго-небудзь з нас, што мы забыліся на першы свой абавязак — быць чалавеку братам. Можна, таго самага вашага домакіраўніка, які дзеля жаласлівасці тут — такі ўжо пядошленькі! — пастараўся выставіць сваю перавязаную галаву. Толькі ён забыўся сказаць, што на качалку сам наляцеў, калі штурхаў Гузоўскую, а тая ўзмахнула рукамі, каб не ўпасці. Або тую ж таварышку Браслаўскую, якая, нічога не ведаючы, так весела патрабавала кары. Каму-каму, а ёй, як жанчыне, варта было ў першую чаргу ўсё ведаць пра Гузоўскую. Не вельмі добра выглядае тут і ваш сакратар, які да гэтага часу не нараіўся з вамі і занадта паверыўся на домакіраўніка...

Дык хто ж такая Гузоўская? Перш за ўсё маці. Лёс яе склаўся не зусім удала: муж п'яніца, лайдак і дармаед. Увесь час туляўся ад работы. Абкрадаў жонку, хату, дзяцей. Чыніў бяскошчэныя п'яныя гідоты, тэрарызаваў і бэсціў сям'ю. Калектыў прамкамбіната, дзе яна працавала, таксама нічога не ведаў, яна старалася нічога не выносіць на людзі, хацела быць гордай, у гэтым была яе высакароднасць і бяда. Каб выратаваць дзяцей ад цядобрага маральнага ўплыву, яна магла зрабіць толькі адно: усё ўзяць на сябе, пакінуць п'янае мужава кодла. І от, як толькі падарыўся вынадак, яна ўсялілася ў гэты дом, пра які мы сёння гаворым. Гэта наша пяшчасце і ганьба. Зранку сяк-так на бягу даглядае дзяцей і сляшасца на работу. Дзяцей пакідае на суседак. Як вы думаеце, ці можна спакойна працаваць маці, пакінуўшы гэтак дзяцей? А яна працавала,

мы ніхто не ведалі пра гэта, і нікому яна не наскардзілася...

Я пайшоў ад яе з адчуваннем цяжкай віны. Тут жа далажыў на бюро. Мы зрабілі ўсё, што маглі: дзеці цяпер ходзяць у садзік. І заўтра яна павінна выселіцца — ёй далі кватэру ў новым доме... Вось і ўсё, што я мог сказаць.

Пракурор ужо сеў на сваё месца, загарнуў і палажыў у кішэню бланкет, а ў зальцы стаяла і стаяла нарэшце такая патрэбная ўсім цішыня...

1961

ПАВАРОТАК КАЛЯ ХВОІ

На навароце вуліцы каля раймага стаяла некалькі чалавек, і па нечым вельмі няпэўным можна было прызнаць, што гэта чакальнікі падарожных машын. Яшчэ да таго, як нехта з іх падняў руку, Майбарада рэзка затармазіў сваю трохтонку. Ён зрабіў гэта ўпэўнена і незалежна, так, як робяць усе шафёры на ўсіх дарогах, даючы зразумець, што спыняецца не дзеля пасажыраў, а дзеля больш важнай патрэбы: забегчы купіць папярос. Не спяшаючыся, адчыніў дзверцы, вылез з кабіны, бухнуў нагою на пакрышцы. На запытанне: «Ці далёка, таварыш шафёр?» — пяўзнак адказаў, куды едзе, і спакваля пайшоў у краму.

— Ну, сядай, каму ў дарогу! — коратка дазволіў, выйшаўшы адтуль. — Толькі, вядома, хто з грашыма, — дадаў як бы між іншым, але строга.

Нам трэба будзе праехаць кіламетраў з восемдзсят, аж у другі раён, у прамысловую арцель «Драўніна». Учора я пералічыў туды праз банк пяць тысяч рублёў, узяў з сабою копію плацёжнага даручэння, і цяпер мы едзем, каб адразу зрабіць аж дзве справы: Майбарада нагрузіць пілама-тэрыялаў, а я ў бухгалтэрыі праверу нашы фінансавыя дачыненні.

Выехаўшы за мястэчка, Майбарада дае поўны газ. Дарогу ён ведае на памяць, і яму няма чаго баяцца ні калдобін, ні крутых наваротаў: усё гэта машына ведае нібы сама. Ён вядзе машыну як лени не трэба. Гэта ведае ён сам і таму мае поўнае права трымаць сябе ўпэўнена і незалежна. І так, каб кожны бачыў, што ён не раўня каму другому.

Сядзячы поруч у кабіне, я гляджу на яго збоку і нібы ўсяго чытаю. Мажны, дужы, плячысты, у сваім камбінезоне, які падкрэслівае яго павагу да свае прафесіі, Майбарада сядзіць, як цар, — адкінуўшыся да спінкі сядзення, надаўшы твару рысы велічнай спакойнасці. Рукі яго ляжаць на рулі лёгка, нібы толькі для таго, каб адпачыць на ім, а павароты робяцца як бы самі. Нага ляжыць на педалі таксама быдта для прыліку, проста толькі таму, што так зручна. Можна гэтая свабоднасць перадаецца ўсёй машыне: яна імчыць весела, роўна, ажно пасвіствае вецер. Адно, што занята ў Майбарады, — гэты вочы: яны ні на імгненне не адрываюцца ад дарогі. Але Майбарада не хоча паказаць нават гэтага. На яго можна залюбавацца. І я ведаю, што ўвесь гэты выгляд Майбарадзе вельмі патрэбен. Гэты выгляд як бы гаворыць: «Гэта едзе не абы-хто, а Майбарада. То-та ж, а вы ўсе кажаце, што Майбарада ў вас чорт ведае што».

Нарэшце позу трымаць робіцца цяжка.

— Ну як? — пытаецца ён, не адрываючыся ад дарогі, і твар яго ледзь прыкметна святлее.

Я ведаю, пра што ён пытаецца, — пра машыну. Гэта яго гордасць. Гады два валялася на нашым двары разбітая трохтонка. Мачылі яе ўсе дажджы, абдзімалі ўсе вятры і сушылі ўсе сонцы. Час ад часу шафёр кінафікацыі ці маслапрома, падцікаваўшы, калі нікога не было на двары, забягаў і цішком выкручваў якую дэталю. Паступова яна пачала выглядаць як шкілет, абгрызены ваўкамі: без скатаў, без дзверцаў, з паабдзіранымі бартамі, з патрэсканым абаранкам руля ў пустой кабіне. Зайшоў неяк на двор Майбарада, аглядзеў усё гэтае дабро, уздыхнуў і падрадзіўся направіць. «Толькі з адною ўмоваю, — сказаў ён нашаму загадчыку, — што ў чужыя рукі я ўжо яе не аддам». — «Тым лепш, — сказаў наш загадчык, — сам зробіш, сам і ездзіць на ёй будзеш». Адтарабанілі мы яе тады ў механічную майстэрню ў саўгас, заключылі ўмову на капітальны рамонт. Але Майбарада не астаўся: ён паехаў разам з машынаю. Ён хацеў, каб уся работа ішла ў яго на вачах. Ён бракаваў работу, перарабляў, сварыўся, мірыўся, неаднойчы распіваў пляшку гарэлкі з майстрамі, з шафёрамі, з начальнікам гаража, каб дастаць дзе якую патрэбную дэталю або сабраць які вузел. Сам лазіў пад машынаю і на ланатках і на чэраве. Праз два месяцы прыкаціў на новенькай машыне, толькі што нафарбаванай у бледна-зялёны колер. І з таго часу пачаў шафёрыць. Час

ішоў, машына бегала як мае быць. Майбарада лічыў яе лепшай за самыя лепшыя маркі на свеце і не прапускаў выпадку, каб не падкрэсліць, што гэта справа яго залатых рук.

— Што ж ты маўчыш? — патрабуе адказу Майбарада. — Машына, пытаюся, здорава бегас?

— Здорава, Якаў, — кажу я вельмі пераканана. — Я нават не чакаў, што яе можна паправіць.

— То-та ж, — кажа ён здаволена. — А ўсё гэта зрабілі рукі Майбарады. Не машына, а — звер! Чортава сіла! От набачыш, колькі я на яе нагрэжу. А матор як працуе — чуеш?

Я стараюся прыслухацца, як працуе матор, але нічога асаблівага не магу распазнаць. Гудзе роўна, настойліва — можа ў гэтым і ёсць яго адмысловасць.

— Але, — кажу я, не паказваючы, аднак, што ў гэтай справе вялікі невук.

— У Майбарады ўсё павінна быць так, — кажа Майбарада, раптам хмурнеючы. — Майбараду толькі трэба паважаць трохі, як кожнага чалавека.

— А цябе і паважаюць, Якаў Міхайлавіч.

— Можна і паважаюць, ды толькі не ты, Ян Аляксеевіч.

Мільгануў толькі што напраўлены, яшчэ са свежымі сасновымі балясамі мосцік. Мінуліся два прыдарожныя курганы з рыжай рэдкай травой на версе — сведкі незапамятнай старажытнасці. Паказаўся лясок; машына ўскочыла ў яго, і ён пібы паклапіўся, расступаючыся і кладучы перад машынаю бласконцу стужку дарогі. За лесам адразу дарога крута пайшла ўніз, адкрыўшы перад намі далечынь. Пад гарою ў нізіне, як на карце, панізае на пачастую нітачку рэчкі, раскіпулася Вераб'ёва з жылкамі вулачак, з пункцірамі платоў на агародах, з чародамі гусей на паплавах уздоўж рэчкі, з чырвонымі цаглянымі будынкамі саўгаса наводшыбе.

У першай вулачцы забарабанілі на кабіне, але Майбарада не суцяўся. Уехаўшы ў сяло, ён крута наварнуў направа, праехаў высокі драўляны мост і затармазіў каля чайнай, дзе звычайна спыняюцца ўсе шафёры. Адчыніў дзверцы, не вылазячы, пачакаў, накуль падыдуць пасажыры разлічыцца. Падышло чалавек пяць, астатнія ехалі далей.

— Колькі, таварыш шафёр? — панятаўся невысокі мужчына з налявой торбачкай над пахай, не то налявод, не то канторскі работнік саўгаса.

— Сам ведасш, чаго ж пытацца,— адказаў суро́ва Майбарада.

— Пяцёркі хопіць?

— Хопіць.

Майбарада палажыў пяцёрку ў верхнюю кішэньку камбінезона.

Чалавек у плашчы і ў пакамечанай кепцы працягнуў грошы не пытаючыся. Майбарада моўчкі ўзяў.

— Калі ласка, таварыш шафёр! — нечая рука падавала тры рублі.

Майбарада бліснуў вачыма. Высокі, тапклявы, яшчэ малады, пайначай студэнт, чалавек глядзеў дабрадушна, выказваючы сваю шчырую ўдзячнасць за паслугу.

— Куды вы іх тыкаеце? — груба сказаў Майбарада.— Хіба не бачылі, як плацяць другія?

— Як вам не брыдка, таварыш шафёр. Я плачу так, як заплаціў бы на аўтобусе.

— То трэба было і чакаць аўтобуса. Можна абышлося б і дзешавей. Або можна было і нехатою адбарабапіць.

— Эх, абдзірала! На казённай машыне, дый...

Дастаўшы яшчэ два рублі, чалавек кінуў іх у машыну і скорацька пайшоў, махнуўшы рукою.

— Іч ты, разумнік! Толькі яму дарагі рубель, а Майбарадзе ён не патрэбен,— паўздагон яму кінуў Майбарада, разлічваючы на маё спачуванне.

Нехта яшчэ моўчкі працягнуў пяцёрку.

Майбарада пералічыў грошы, палажыў у кішэньку.

— Можна зойдзем падсілкуемся? — папытаўся, яўна адчуваючы сябе ніякавата перада мною.

— Не.

— Як хочаш, а я забягу.

Праз хвіліну Майбарада вярнуўся, рукавом выціраючы губы.

— Хто ў Шылу, або ў Ленінку, або ў самае Гаравое, садзіся! — апавясціў ён народу, які таптаўся каля машыны, хто з клушкам, хто з чамаданчыкам, чакаючы яго.— Але загадзя кажу: толькі хто з грашымі.

— У Ленінку, дзеткі, едзеце? — відаць, педачуўшы, крапаючы Майбараду за рукаў, папыталася старая бабулька ў хустцы, завязанай над бараду. У руках яна трымала хатулёк, увязаны ў нейкую крамціцу — не то злівачак, не то кадаўбец. Перад дужым Майбарадам была яна вельмі маленькая, слабенькая, можа нават хворая.

— Даедзеш, бабка, даедзеш, сядай. Памажыце ёй там, хлопцы, залезці! — крыкнуў ён мужчынам у кузаве.

Ён сеў у машыну, румяны, здаровы, нават крыху павесялеўшы.

— Цяпер без перасадкі, Ян Аляксеевіч, да самага Гавравога.

Дарога наша пайшла цяпер па добраі роўнай шашы, і за сялом Майбарада пускае машыну на поўную сілу. Ён дастае папяросы, прыкурвае, і я толькі дзіўлюся, як ён робіць усё гэта спакойна, упэўнена, не паменшваючы ходу, не пакідаючы глядзець на дарогу, не перастаючы кіраваць рулём. Нават запалку выкідае за дзверцы неяк вельмі ёмка: нібы сам вецер забірае яе ў яго з рук, робячы яму паслугу.

Аднак твар у Майбарады паступова хмурнее. Зноў пешта гняце яго.

— Не шануеш ты добрых работнікаў, Ян Аляксеевіч, не цэніш, — нарэшце гаворыць ён, не маючы сілы маўчаць.

Я чакаю гэтай гаворкі даўно. Я ведаў, што Майбарада пакарыстаецца нашай паездкай, каб нарэшце выказаць усе крыўды ў абставінах, так сказаць, неслужбовых. Гэта гаворка будзе пра грошы. Майбарада глыбока ўпэўнены, што я яго незаслужана крыўджу. Ён мала зарабляе. Лепш кажучы, ён зарабляе многа, але я кожны раз раблю якое-небудзь кепства, каб паменшыць гэты заробтак: то не правяду акта на буксоўку, не спішу бензіну на перапал, то не прыму пуцявога ліста, западозрыўшы ў ім не вельмі хітрую недакладнасць. Гэта больш за ўсё крыўдзіць Майбараду. Я лезу туды, куды мне не асабліва і трэба тыкаць носа. «Падумаеш, закон мне — бухгалтар! На тое ёсць начальнік. А начальнік, можа, пра гэта даўно ведае ці сам закамандаваў. Што табе да таго, як хто зарабляе? Майбарадзе кожны рубель дарагі, і ты яму яго аддай. От які твой павінен быць закон...»

Гэтая хцівасць да грошай у Майбарады мяне дзівіць і абражае. Дзівіць і абражае можа таму, што Майбарада не такі ўжо благі чалавек. У ім ёсць і многа харошага, душэўнага. Ён шчыры і ўвесь неспасрэдны. Шчыра ён працуе, не шкадуючы ні сваіх рук, ні часу, шчыра можа злавацца, радавацца і — нават плакаць. Аднаго разу я бачыў, як ён плакаў ад свайго сямейнага гора, калі былі нелады з жонкаю, — чыста, не хаваючыся, як дзіцяне, выціраючы кулаком слёзы. Калі ён памыляецца ці гневаецца, то таксама шчыра, і я ведаю, што лічыць ён мяне ліхім чалавекам ад

пераканання. Ён шчыра ўпэўнены, што сапраўды не ён, а я ўсё раблю незаконна. А ці магу я даваць патачку гэтай чалавечай слабасці?

— Ну от скажы, Ян Аляксеевіч, чаму ты таго пуцявога ліста не правёў? — пытаецца Майбарада якраз пра пядуўную сваю крыўду.

— Бо такой работы ў нас не было, — кажу я спакойна, як адбываючы павіннасць. — Мы нікуды не вазілі жвіру.

— Але ж прараб падпісаў, ён прыняў работу.

— Я правяраў: такой работы не было, Якаў. Ты, мабыць, рабіў паслугу самому прарабу.

— Я не за грошы яе рабіў, а ад павагі — як чалавеку. Так, як зрабіў бы табе або другому. Я ж не такі бессардэчны, як ты.

— Не магу, Якаў, я прыняць таго ліста. Не магу.

— Але ж я працаваў! І бензін паліў!

— Ну, от бачыш, зноў прыйдзеца вылічваць. А ты будзеш злавацца на мяне — мала зарабіў. Зноў буду вінаваты я. Ты бачыш, Якаў, як выходзіць? Ты падумаў, што ты гаворыш!

Майбарада маўчыць. Я ведаю, што ён не згодзен са мною. Прараб прарабам, а пуцявы ліст падпісаны, і я мог бы яго смела правесці. Законнік! Ён успамінае другую крыўду, можа нават куды большую:

— Ну, а пяцьсот рублёў навошта ўтрымаў?

І пра гэта мы гаварылі не раз. Але я цярпліва зноў тлумачу:

— Ты сам добра ведаеш, што ўзяў іх пад справаздачу. Ты павінен быў іх або вярнуць, або апраўдацца дакументамі.

— Я не ўкраў іх — вунь яны ўсе на машыне. Думаш, чаму ў мяне машына бегас, а не стаіць, як у другіх? Бо ў мяне ёсць і запасныя часткі, і інструмент.

— Веру, што ты купіў інструмент. Дык жа дай справаздачу.

— А як я дам яе? Я купляў у людзей, дзе напала, ты ж распісак не прымеш?

— Не.

— Значыць, пяхай цярпіць Майбарада? Ён багаты!

— Якаў, пакінь прыкідвацца, — парэшце кажу я рэзка, хочучы скончыць гаворку. — Я ведаю, што ты ўжо тройчы акуніў гэты інструмент, і нават з дазволу начальніка, праўда ж? Дзе ты з машынаю быў увесь дзень у чацвер? А ўчора звечара куды машына хадзіла цішком? Пуцявых

жа лістоў няма? Як табе не брыдка, Якаў! Цябе трэба караць!

Майбарада сплёўвае за дзверцы, гэтым як бы ставячы кропку. Машына імчыць, мы нават не заўважылі, што так многа праехалі. Шаша перад намі набягае і набягае, то выпучваючыся, то ападаючы ўніз, загінаючы то ўправа, то ўлева, ледзь паспяваючы паказваць свае падарожныя знакі, то клічнікаў, то зігзагаў. Звешваючы ніткі правадоў, мінаюцца і мінаюцца тэлеграфныя слупы, пібы стараючыся нас перасцігнуць і кожны раз закідваючы праварды наперад. Наўздагон выцягваюць вецце кусты, дарэмна просячы пачакаць. Паказаўшыся наперадзе, сустрэчныя машыны пагрозліва растуць і тут жа знікаюць, на адно імгненне злосна хапаючыся ветрам за борт. Матор гудзе да таго імкліва і роўна, што робіцца страшна ад яго снакойнай пастойлівай сілы.

— Табе трэба часцей бываць у дарогах, Ян Аляксеевіч,— кажа Майбарада другім, памяркоўным тонам.

— Чаму?

— Можна тады ты сам пабачыш, і што такое буксоўка, і перапал гаручага, і аварыя ў дарозе. Тады можна і акты пачнеш лягчэй прымаць. Памякчэеш.

Ясна, што гаворка ідзе на прымірэнне. Я разумею яе так: «Ну добра, дапусцім, што раблю я крыху незаконна,— нібы гаворыць Майбарада.— Але ж хіба ты не можаш сяды-тады саступіць закону? Тут жа піякай правінкі няма, калі найпершы закон — чалавек. Ці табе баліць ад таго, што Майбарада будзе мець лішні рубель?» Але я не магу ні кропелькі саступіць, бо тады Майбарада сам жа першы не будзе мяне паважаць.

— Але ж тады я буду ведаць і другое, Якаў Міхалавіч,— кажу я яму ў тон.— Буду ведаць, напрыклад, як збіраюць грошы ў дарозе, што пішучь у пуцёўкі і што робяць за пуцёўкамі. Нават буду ведаць таксу, што за кожны рэйс у лес на дровы Дубіцкаму ці Жывіцу бярэцца па сто рублёў.

Маўчым. Мы сказалі адзін аднаму ўсё, хоць добра ведаем, што адзін аднаго не пераканалі.

Шыла набегла на нас неспадзеўна, раскінуўшыся на абанал шаны шырока забудованымі дамамі, высокім набеленным клубам на самай гары. Майбарада суняўся, не дажджаючы яе. Сабраў з насакыраў грошы. Вылезла чалавекі чатыры. Грэбліва ткнуў у кінэню колькі напсерак: што гэта за заробокі!

Звярнулі налева. Цяпер паша машына пайшла мякка, пагойдваючыся на гладкай пяроўнасці поплава. Слядоў дарогі было многа, Майбарада выбіраў больш біты, штораз кідаючы машыну то ўправа, то ўлева. Перад выбоіпамі ён тармазіў, і машына паслухмяна прыпынялася, нібы прыглядаючыся, ці глыбока там, а перайшоўшы перэднімі коламі, спяшалася выскачыць на пагорак. Яна то бегла весела, жвава, калі было роўна, то гула і стагнала, быдта злуючыся, што яе не пускаюць, калі траплялі ручаіны і калдобіны.

Аднак вельмі хутка пізіна мінула, і машына паказіла зноў весела і лёгка. Цяпер мы ехалі дарогамі, якія называюцца селавымі і хараства якіх ніхто не здолес апісаць.

То мы ехалі сенажацямі, усыпанымі кветкамі, якія напярэцігі кланяліся і заклікалі спыніцца і палюбавацца на іх. То траплялі ў малады беразак, і ён, паварочваючыся перад намі, выхваляўся і паказваў усе свае ўборы — і белыя ў карупках сукенкі, і параспусканыя каснікі топкага вецця; ён то хаваў ад нас дарогу, падступаючы зусім блізка і блытаючы яе ў сваіх пагах, то раптам выпростваў і расцілаў яе перад намі, гасцінна запрашаючы ў мяккія цені. То мы плылі, як па моры, у бяскрайніх палях збжыны, у хвалях якой млела і паласкалася сонца. То бачылі, як у неба, цягнучы за сабою бясконцую нітачку песні, падымаецца і трымціць жаваранак; то як кружыць коршак, выглядаючы сабе здабычу, і раптам, бліспуўшы на сонцы косым крылом, кулём кідаецца ўніз, як пажом разрэзваючы паветра.

— Грошы, Ян Аляксеевіч, кожнаму патрэбны, і ты мяне гэтым не сарамаці,— кажа Майбарада, нібы хочучы ў печым усё ж апраўдацца.— «Буду ведаць, як зарабляюць грошы ў дарозе...» А што — мо задарам? Не, браце, я свайго не папушчу!

Я не адказваю: гэта ўжо не паможка нашым спрэчкам. Майбарады я не папраўляю, а ён не паправіць мяне. Гэта апошнія іскры пратэсту, яны ўспыхваюць яшчэ на імгненне, каб патухнуць зусім.

Дарога выйшла на край узгорка, адкрыўшы перад намі новыя краявіды. Справа ляжала пізіна, спрэс укрытая лесам. Гэта быў нават не лес, а шырознае мяккае мора яго верхавін, то густа-зялёных там, дзе стаяў сасоннік, то з жаўтаватым адценнем, дзе ў сваім вечным шлаху трапеча лістота асініку ці таполяў. Часамі пракідаліся прасветлі-

ны — мабыць, там прайшлі пажары, і маладняк не паспеў яшчэ набраць свае сілы. А за нізінай паступова, адна за адной, падымаліся горы, уккрытыя тым жа лесам, і контуры іх то вырысоўваліся ясна, то зліваліся ў сіняватай смурзе аж да самага гарызонта. Часамі вылучаўся на фоне далёкай смугі пяроўны грэбень вяршыць, часамі вышэй за другіх падымалася адна якая хвоя, стоячы, як вартавы, над гэтым спрадвечным царствам дзіўноў.

Я пачынаю марыць. Вось на той, самай блізкай шырокай гары, край якой мякка спывае ў нізіну, я хачу ўявіць горад. Адсюль я бачу, як сярод сосен узвышаюцца дзіўныя палацы, ляжаць асфальтам залітыя вуліцы, у задумешным гомане стаяць паркі. Не паркі ў горадзе, а горад, пабудованы ў суцэльным парку з непачанага лесу. Увечары загарацца там агні, папоўніўшы ўвесь гэты край адвечнага хараства казачным святлом. Як хораша там жыць чалавечку, думаю я і пачынаю верыць, што гэта недалёкая будучыня. І хіба не робім гэтага мы ўжо цяпер, на вуліцах саджаючы кветкі і ліпы, паркамі займаючы цэлыя кварталы, садамі высаджваючы дарогі кароткіх і доўгіх шляхоў. Будучыня! Ці не дзеля цябе нам так хораша хочацца марыць?

Люблю дарогі! У дарогу я магу ехаць у любы час, у любое надвор'е і ніколі не скажу, што стаміўся. Дарога не то маладзіць мяне, не то абнаўляе, не то поўніць нечым вельмі патрэбным, жывым, энергічным. Дарогамі апавіты ўвесь наш край, і колькі б ні ездзіў па іх — з кожным разам будзеш усё больш і больш любіць яго. Там сустрэнуцца людзі, пазнаўшы якіх, ты сам станеш лепшы, чысцейшы. Там народзяцца думы, з якімі хораша і памаўчаць, і памарыць.

— Лепінка, — кажа Майбарада. — А за ляском, што наперадзе, будзе і наша Гаравое. Кіламетраў з восем асталася.

Гэта Майбарада гаворыць, каб сказаць, што ён канчаткова са мною мірыцца, што цяпер мы можам быць з ім нават сябрамі.

Машына праскоквае праз невялікі гаёк і спыняецца на паляны каля старой хвоі, што ўсыпала дол шурпатымі шышкамі і выцягнула абслізганае карэпне цераз дарогу. За хвойй ідзе наваротак на сяло. Яно паказалася неспадзеўна — невялічкае, новае, з кучаю акоранага бярэвення наводшыбе, са свежымі трэскамі ля яго, — нібы аднекуль выскачыла, каб пахваліцца сабою. Ля бярэвення ходзяць

куры. З вуліцы на поплаў жыватастая свіння важпа, самавіта выводзіць двух парасят. Майбарада выходзіць з кабіны, выцягваецца на сонцы, чакаючы, пакуль пазлазяць пасажыры. Тут ён бярэ розна: з каго пяцёрку, з каго дзсятку, у залежнасці ад таго, дзе хто садзіўся. Нехта сеў пад Шылою — Майбарада бярэ з яго траяк.

— Ладна, хопіць, — кажа ён прабачліва чалавеку.

Апошняй да Майбарады падышла бабка. Яна торкнулася рукою ў свой хатулёк, завязаны крамніпаю, дастала адтуль два яечкі і сунула іх у руку Майбарадзе. Майбарада перамяніўся ў твары, размахнуўся і пляснуў яйкі аб дол. Яны разбырзнуліся, абдаўшы жоўтымі пырскамі Майбарадаў кірзавы бот.

— Ты здзекуешся, бабка, з мяне! — крыкнуў Майбарада, шалёна чырванеючы і паліваючыся гневамі.

— Дзеткі мае, — кажа бабулька, — няма ў мяне грошай, каб я так жыла. — Галава ў яе трасецца, выцвілыя вочы моргаюць, макрэюць слязьмі.

— Прадаваць дык было што, а расплаціцца няма чым! — з нянавісцю глядзіць Майбарада на хатулёк.

— Не прадавала я, дзеткі, ездзіла да сына. Вазіла гасцінцы, а ён прагнаў мяне.

— Як? — нечакана прыслухоўваецца Майбарада.

— Сын у мяне, дзеткі, нелюдзь такі. З'ехаў з дому, пакінуў калгас, і не тое каб мне, старой, памагаць, дык яшчэ мяне ўсю абшастаў. Усё да ніткі спрадаў і яшчэ гневаецца, што не памагаю. А дзе я вазьму? Цяпер хварэе, ляжыць у бальніцы, можа ад гарэлкі гэтай праклятай. Сабрала яечак яму, павезла. Дык жа прагнаў, што не прывезла грошай.

— Дык гэта сын у цябе нягоднік такі? — пытаецца злосна Майбарада.

— Што ж я віпавата, дзеткі. Няшчасце маё.

Майбарада спахмурнеў. Ён толькі цяпер зірнуў на бабулю і ўгледзеў, што яна зусім старая, пямоглая, што ў яе вельмі сухія, спрацованыя рукі. От і гэтую яго патуру я добра ведаю: лёгка адгукнуцца на чужое гора. І таксама шчыра, усёю душою. Я ніколі не мог памірыць у ім гэтых дзвюх супярэчнасцей.

Грошы ў Майбарады ляжалі ў кішэньцы камбінезона, адтатурваючы яе і вытыркаючы пакамечанымі краямі. Майбарада выпяў іх, аддзяліў дзве пяцёркі і палажыў пазад у кішэньку, а рэшту, ноўную жменю, сунуў у руку бабульцы.

— Ідзі, маці, не журыся падта. Такого сына не варта пават і ўспамінаць.

Скорапьяка сеўшы ў машыну, Майбарада выводзіць яе на дарогу, і мы едзем далей, у Гайпічы.

1957

СКАЖЫ АДНО СЛОВА

КРУГ ПЕРШЫ

Як заўсёды, Барыс Галубовіч вярнуўся дадому шчаслівы. А папраўдзе, як гэта добра быць шчаслівым чалавекам! І ці многа на гэта трэба? Мабыць, як у каго. Аднаму трэба, каб кожны яго дзень быў новы, не падобны на ўчарашні, каб яго нешта турбавала, каб ён нечага дамагаўся і быў не рад, што дамогся мала; каб у яго быў клопат пра нейкую справу, задуманую ці зробленую; каб ён мог кожнае рапіцы прачытаць газеты, праслухаць апошнія паведамленні па радыё і ведаць, што робіцца ў свеце: і па Генеральнай Асамблеі, дзе вырашаецца лёс міру і людскога спакою, і ў сябе на радзіме — у сваім горадзе, у Брацку, у Запаляр'і... і за ўсё хвалявацца.

Гэта прагавітыя, непаседлівыя патуры, і ў тых не пазнаеш, дзе пачынаецца і дзе канчаецца іхняе шчасце.

А другому хоціць свае дарогі на службу і тае ж дарогі са службы. Госпадзі, якая гэта любата! Нідзе цябе не страсяне, не падкіне: загадзя ведаеш, як пройдзе ў цябе дзень на работе, як пасля званка пойдзеш наволі дахаты. На душы роўна, спакойна. Усё, што робіцца ў свеце, — гэта педзе далёка за сценамі твайго дома. Гэта па старонках газет — проста каб людзі ведалі, і толькі. А ў цябе, у тваім уласным царстве — утульнасць, лагода і цішыня. І пават што робіцца па сваім заводзе, пасля званка, ужо не турбуе цябе. Можна хіба толькі пасля вячэры сесці ў крэсла над таршэрам і, перагортваючы газеты, сказаць жонцы, як звычайную навіну:

— Проста смех, Рытачка: Арсена Уладзіміравіча ў гарком вызывалі. Не выконваем плана!

— Дзіва што, — адкажа жонка, седзячы на тахце за вышываннем. — Не ўсе ж так сумленна робяць, як ты...

Але сёнця ў Барыса Галубовіча ёсць невялікі клопат. Гэта яму нават прыемна — прасіў зрабіць сам Арсен Уладзіміравіч. Ён садзіцца за пісьмовы столік у кутку і пачынае пісаць. Няраз ён рабіў такія паслугі дырэктару.

У пакоі цішыня. І ўтульнасць. Такая ўтульнасць, калі кожная рэч тут мае сваю сурвэтку, зробленую рукой самой гаспадыні, калі на канапах ляжаць яе ж работы падушчкі, на сценах вісяць аплікацыі і вышыўкі, у рамках і без рамак: пацюрморты, пейзажы, ля мора царэўна з закінутымі рукамі... Нацягнуўшы на більцы, Маргарыта вышывае дарожку: гэта можна будзе прышпіліць наўскасяк на сцяне па дывану. Але робіцца нудна, што Барыс так доўга маўчыць. Яна пытаецца:

— А чым ты там заняты, Барыс?

— Ды дырэктар прасіў — адну паперку напісаць трэба.

— То хіба ты не мог зрабіць гэтага на службе?

Гэта такі праўда. Ён не ведае, што сказаць. Нарэшце надумаў:

— Яно, ці бачыш, на службе не так складна выходзіць. А тут трэба як мае быць усё абмазгаваць...

Ага! Маргарыце гэта толькі і трэба. Яна кажа:

— Ну, а як жа, табе абы-чым заняцца. Абы з жонкаю не пасядзець.

— Рыта, ты да мяне несправядлівая, — пярэчыць Барыс. — Хто-хто, а ты не можаш наскардзіцца, што я бяздомнічаю. Ты паглядзела б, як у другіх сем'ях.

Ён падымаецца, падыходзіць і садзіцца поруч.

— Што мне да другіх сем'яў? Я ведаю толькі адно, што другія не строчаць дома паперак для дырэктара, а можа, дзе ў тэатрах сядзяць, каб па іх людзі паглядзелі.

— У тэатры, дарагая, ходзяць не каб сябе паказаць, а каб паглядзець творы мастацтва.

— А гэта як хто, Барыс. Табе добра: ты і ўдзень каля людзей аціраешся, і цяпер от печым сваім заняты...

Ну, гэта ўжо несправядліва. Дакараць за тое, што ён дамагаецца, каб яго імя нешта значыла? Гэтым жа даражыць трэба! Ён падымаецца з тахты, ідзе за свой стол, пакрыўджаны:

— Ты не хочаш нават надумаць, Рыта, што калі я ў нашане, то гэта дарам не даецца. Ты навінна была б радавацца, што твой муж...

— Мне — радавацца! Сядзець дома і радавацца! От сукенку пашыла, дык і абнавіць няма дзе. Парадуешся.

— Рыта, я ж юрыст. Заводу можа быць перыемнасць

або нават і самому Арсену Уладзіміравічу. Нельга ж, каб я не думаў пра гэта.

Ах, от як. Ну, канечне, гэта сур'ёзная рэч. Маргарыце нават стаповіцца пяёмка.

— У цябе бо такое сэрца: аб усім думаеш, апроч мяне,— кажа яна.— Хоць бы Галачка забегла, дык і яе гэтыя дні не відно... Божа мой, як мне яе, бедненькай, шкада: так пакалечыць маладоо жыццё...

— Я думаю, што ў іх з Мікалаем яшчэ ўсё паладзіцца.

— Барані божа, Барыс. Не кажы ёй пра гэта...

Галіпа Альшэўская — гэта малодшая Маргарыціна сястра. Яна прыгожая, і не так з выгляду, як нейкім унутрашнім характам. У ёй у меру ёсць тых пачуццяў, якія выказваюць і весялосць, і строгасць, і сціпласць, і нават дзёрзкасць. З вуліцы яна ўваходзіць свежая, трохі вясёлая.

— Вось і наша Галачка прыйшла,— кажа Барыс.— Лёгкая на ўспаміне.

Ён памагае ёй зняць пыльнік.

— Хіба мяне ўспаміналі? — пытаецца Галіпа.

— А як жа,— кажа Маргарыта.— Гневаліся, што да нас даўно не заходзіш. Дзе ты запрапасцілася гэтыя дні?

Галіпа цалуецца з сястрою.

— Ды ўсё неяк не магла дабраць часу. Работы многа. От і сёння дагэтуль на службе была.

Б а р ы с. Да гэтай пары? А што здарылася?

— Новаму галоўнаму бухгалтару спатрэбілася расшыфраваць нашы цэхавыя выдаткі. Мабыць, хоча як след пачаць папраўляць завод.

Б а р ы с. Значыць, парэшце нешта пачынае рабіць... Дзякуй богу. А то я за яго пачынаў баяцца.

— Чаму — ты? — пытаецца Галя.

Барыс усміхаецца. Ён рад пра гэта нагаварыць:

— Ну што ты: мая ж рэкамендацыя! Мала таго што параіў, дык яшчэ запэўніў Арсена Уладзіміравіча, што толькі ён, мой найлепшы сябар, можа напавіць нашы фінансавыя справы, вывесці завод у людзі.

М а р г а р ы т а. То, можа, і напавіць, рапа ж яшчэ гаварыць.

— От я і перажываю,— уздыхае Барыс.— Два месяцы, як ён на гэтай пасадзе, а хоць бы знак які дзе быў. Учора якраз Арсен Уладзіміравіч далікатна панікнуў мяне. Нешта, кажа, Барыс Віктаравіч, ад твайго хвалёнага няма ніякага толку. Ці не перахваліў ты яго? Мабыць, дарэмна мы мянялі білка на індыйка.

Ян Скрыган і Максім Танк.
1965.

...Гартаю і перачытваю старонкі кніг Яна Скрыгана, якія выйшлі за апошнія гады.

Аповесць з адступленнямі «Кругі». Аповесць «Усюды твае сляды». «Некалькі хвілін чужога жыцця». Аповяданні. Падарожжы. Пярэгалас. Майстэрня. Чары слова...

І ўсё гэта — вынік нястомных, няўрымслівых пошукаў і работы патрабавальнага, удумлівага мастака. І грамадзяніна, які не толькі любіць родную зямлю, але таксама і дбае пра яе будучыню. І сваёй творчасцю падае прыклад, як трэба ганарыцца гераічным мінулым свайго народа, як неабходна шанаваць яго славу, шанаваць і ў чысціні захоўваць роднае матчына слова.

Я знарок не спыняюся... на падрабязным аналізе твораў Яна Скрыгана (Гэту работу трэба рабіць капітальна — і будзённым днём)... Я перачытваю кнігі Яна Скрыгана — старонку за старонкай, — і мне не хочацца развітвацца з імі... Я чую жывую інтанацыю пісьменніка. Бачу яго ўсмішку, яго насупленае брыво. Мне спыняе яго роздум. З асалодаю, як бярозавік у летнюю гарачыню, усмак п'ю мову скрыгановых старонак. І вучуся ў яго. Ён цікавы і патрэбны мне. Бо ён — не толькі пісьменнік. Ён — асоба. І гэта — такое да т-к-н-н-е, як піша сам Скрыган — у літаратурным жыцці свята.

АЛЕНА ВАСІЛЕВІЧ

Ёсць пісьменнікі, якіх ты, здаецца, ведаеш усё жыццё. З якім у цябе нарадзілася і твая цяга да мастацкага слова, і тваё творчае самаўсведамленне. Знекуль, з дваццатых гадоў, цягнецца гэта знаёмства. Сярод тых, што прыкоўвалі ўвагу,— і Ян Скрыган.

У гэтыя гады паяўляюцца яго філасофскія апавяданні «Смага», «Запіскі майго суседа», «Старасць» — плён аўтарскага захаплення філасофіяй. Падам некалькі сентэнцый з гэтых апавяданняў: «Я хачу навучыцца самаму складанаму — пазнаваць людзей. Людзей пазнаваць цяжка». «Чалавек заўсёды павінен шукаць. Чалавеку дадзена вечна нічога не дасягаць такога, на чым ільга было б суняцца»...

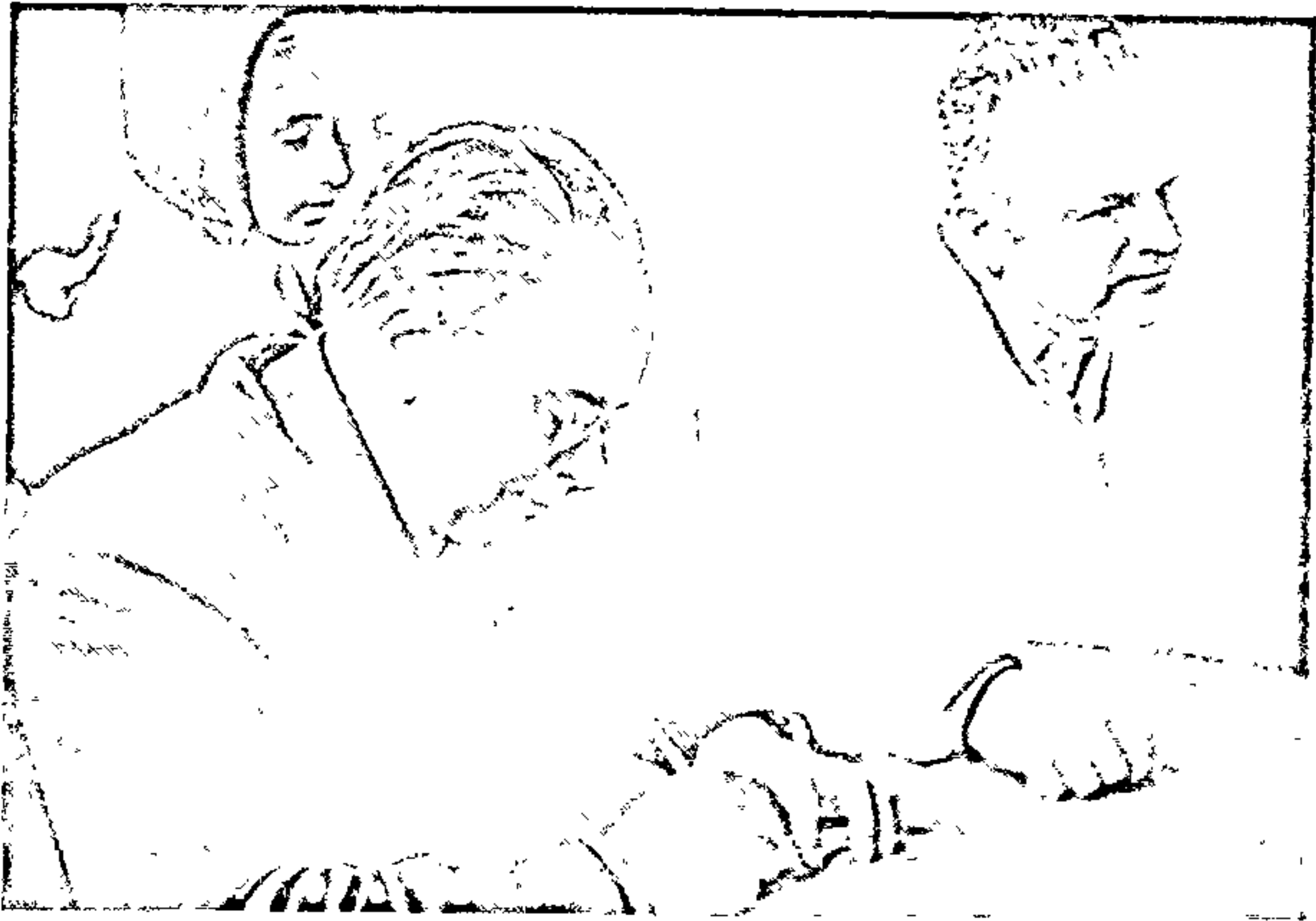
Гэта гучыць як творчае крэда чалавека, што ступае на цвёрдую дарогу вялікай літаратуры. Пазнанне чалавека, глыбіні і тонкасці яго душы, разнастайнасцей яго характару...— аснова асноў творчых намаганняў пісьменніка.

...І ўсё ж, што вылучае скрыганоўскае пісанне ў гэтай, я б сказаў, споведзі выдатнага пісьменніка і чалавека? Шчырасць. Бязмежная шчырасць.

МІКОЛА ЛОБАН

3-ці з'езд пісьменнікаў СССР.
Крэмль, 1959.
У цэнтры — Ян Скрыган.

Ян Скрыган і Уладзімір Карпаў
у гасцях у школьнікаў.

1959.

Цяпер мы з ім суседзі, дзверы ў дзверы. Часта праходжваемся пад вечар удвух па вуліцах і завулках Мінска. Ён любіць больш завулки старое часткі горада і новабудоўлі, дзе яшчэ цяжка бывае прабіцца па гразкіх звілістых сцежках, скачучы цераз раўкі, рызкуючы, што так і хляпнуць вапнаю з рыштавання. Разоў некалькі мы ездзілі разам па гарадах і вёсках Віцебшчыны, Наваградчыны, Палесся. Часамі мне здараецца, зайшоўшы да суседа на агенчык, застаць яго за новым рукапісам, сваім, незакончаным, або чужым, які ён чытае па абавязку службы ці дружбы. Нейкі час мы працавалі разам у рэдакцыі «Полымя». Сяды-тады ўдзельнічаем у творчых спрэчках, больш ці менш гарачых. Бывае, і за сталом сустраэнемся, дома ці ў людзях.

Я бачыў, як ён выступаў перад самай рознай аўдыторыяй: перад студэнтамі, рабочымі, вясковымі школьнікамі. Усюды заставаўся сам сабою, цікавым, непасрэдным субяседнікам. Бачыў, як ён гаворыць з хлебаробамі пра самае надзённае, як зайздросна танцуе з моладдзю ў вясковым клубе. Чалавек на сёмым дзесятку складаных, нялёгкіх гадоў, ён можа ад радасці і дабраты, як хлапчук, гарэзліва пахваліцца: «Ага, а мне купілі новую кашулю, паглядзі!..» І смех — харошы, чысты, чалавечы.

Янка Скрыган — перш за ўсё добры апавядальнік. Пра гэта пераканаўча гавораць такія,

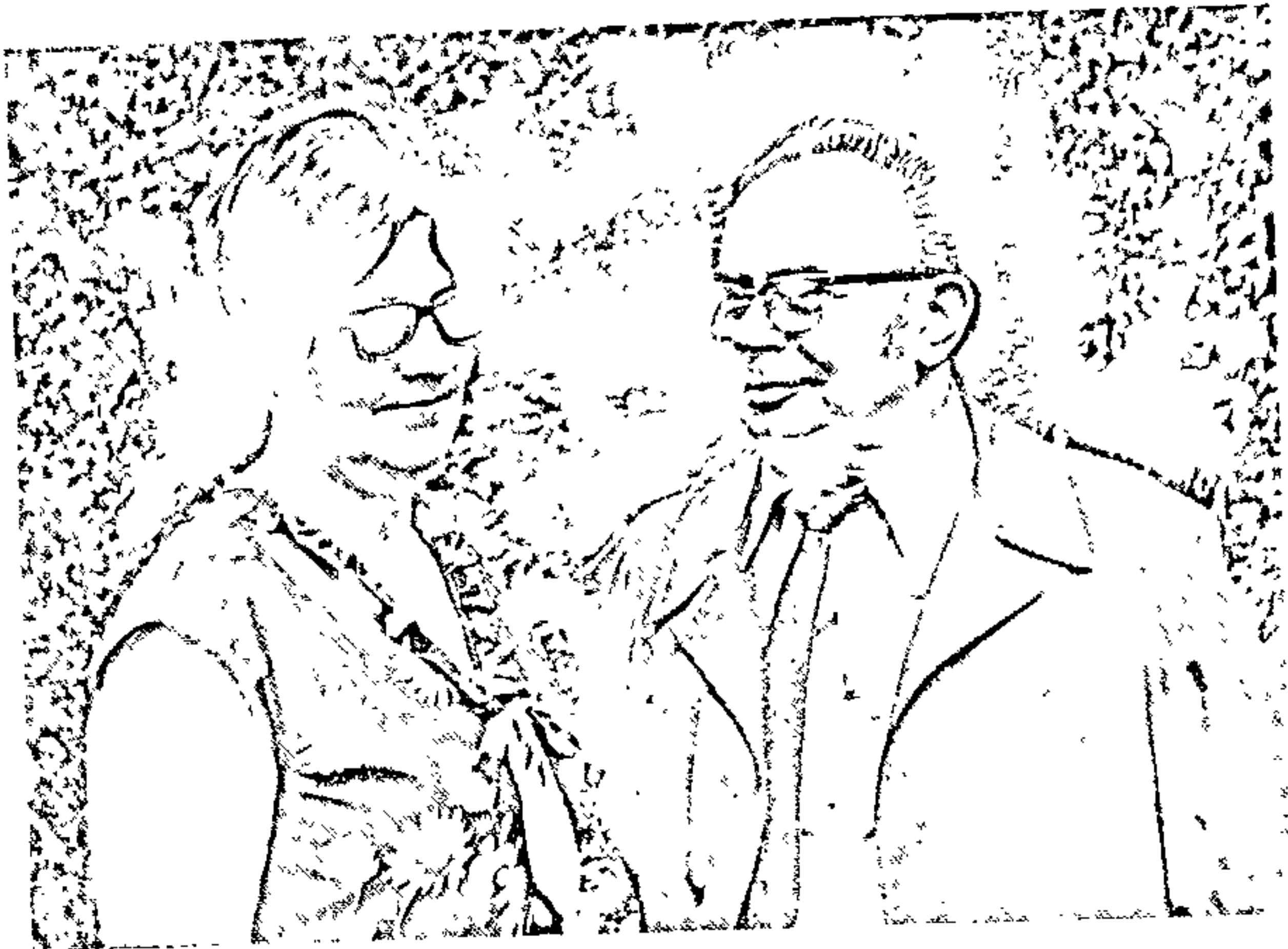
на-мойму, найлепшыя ў кнізе, апаваданні, як «*Месячная поч*», «*У Кірылы на хутары*», «*У старым доме*», «*Над гаем кружылі буслы*», «*Паваротак каля хвоі*»... Калі прыняць талстоўскі крытэрыі акрэслівання сапраўднага мастацтва — значнасць зместу, шчырасць аўтара і прыгажосць формы, — найлепшыя апаваданні Скрыгана вытрымліваюць такую праверку.

ЯНКА БРЫЛЬ

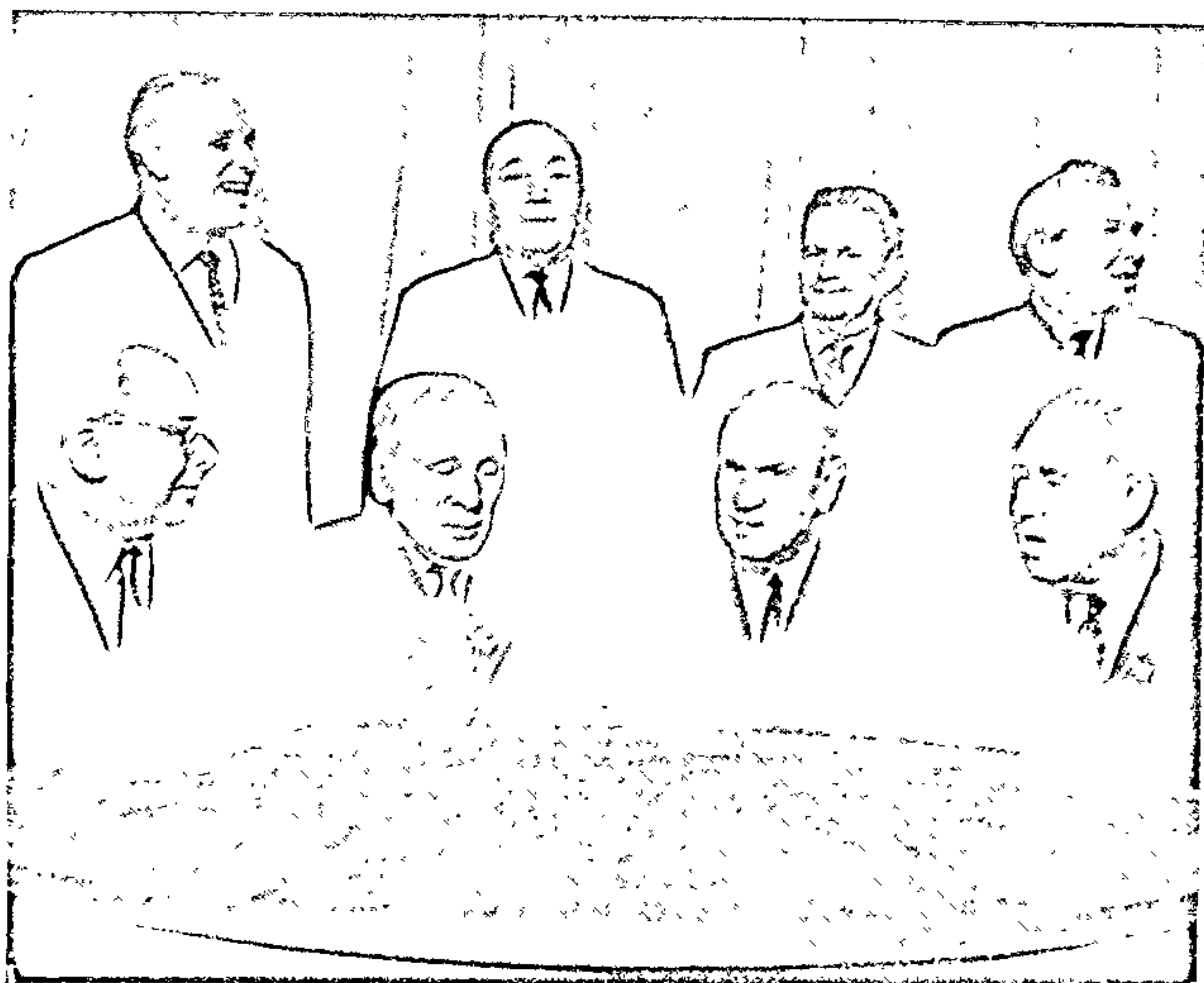
Адзін з найгалоўнейшых «сакрэтаў» мастацкага ўздзеяння прозы Скрыгана — у яго дасканалым моўным майстэрстве. Але ўся чароўнасць, уся мастацкая сіла яго мовы... не ў кідкай метафарычнай вобразнасці, а ў прадуманасці, дакладнасці, адточанасці фразы...

Проза Скрыгана — гэта роздум над тым, як жыць, якім быць, гэта імкненне, невыцярпае жаданне адкрыць «запасы добрасці» ў чалавеку, гэта ўмельства ўбачыць незвычайнае ў звычайным (а ўмельства ўбачыць «незвычайнае ў звычайным» — гэта ці не найпершая асаблівасць любога мастака).

ГЕНАДЗЬ ШУПЕНЬКА

З жонкаю Гагнаю ў сваім садзе.
1975.

Сустрэліся колішнія маладнякоўцы.

Першы рад:

Ян Скрыган, Міхась Лынькоў,
Кандрат Крапіва, Пятро Глебка,

другі рад:

Алесь Пальчэўскі, Юрка Гаўрук,
Ілья Гурскі, Рамац Сабаленка.

Сямідзесятыя гады.

Амаль усё, што напісаў Ян Скрыган, мае ў сваёй аснове на-мастацку апрацаваны і на-філасофску паглыблены аўтабіяграфічны матэрыял. Ідзе гаворка пра апавяданні ці нарысы, успаміны ці літаратурныя партрэты — усё гэта, гаворачы словамі Гётэ, «з'яўляецца часткаю адной «вялікай веры» і носіць на сабе адбітак той самай маральнай непадкупнасці, якая складае, мабыць, істотную адзнаку гэтага пісьменніка...

...у кнігах Я. Скрыгана, асабліва ў апошніх, змешчаны не проста розныя апавяданні, а раман станаўлення героя... што з'яўляецца даволі рэдкай з'явай, і не толькі ў савецкай літаратуры.

НОРБЕРТ РАНДАУ

Шэрада мною кніжка Яна Скрыгана «Некалькі хвілін чужога жыцця», а ўспаміны нясуць мяне назад, праз дзесяцігоддзі, на маю далёкую родную Віцебшчыну.

Восень 1926 года. Мы, вучні шостага класа Расонскай сямігодкі, кінуліся да дзвярэй: усё, кончыліся заняткі! Але раптам у дзвярах паўстаў незнаёмы хлопец:

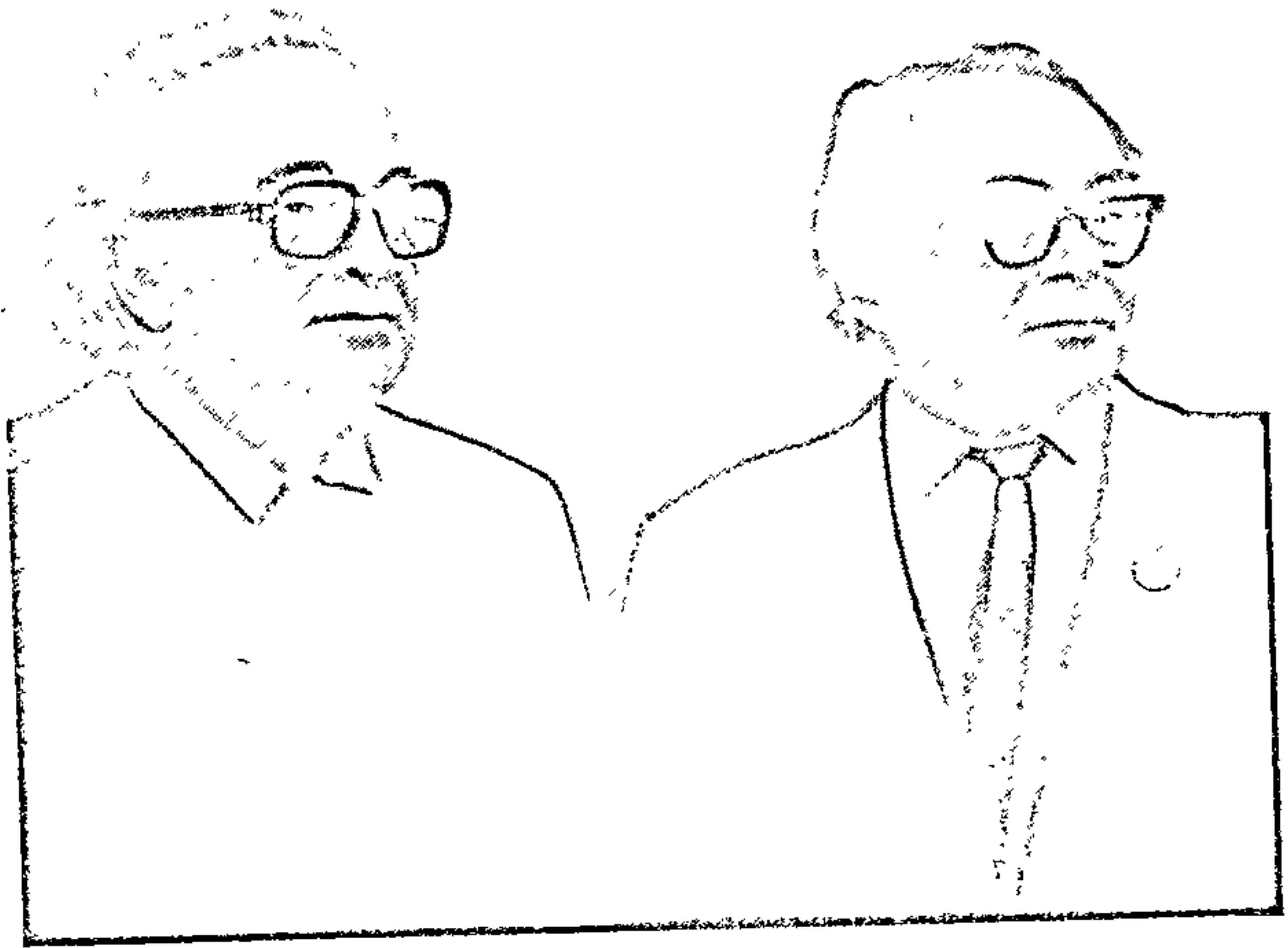
— Хвілінку, хлопцы і дзяўчаткі! Хто хоча запісацца ў літаратурны гурток?

Так адбылося наша знаёмства з наэтам Янкам Відуком, цяпер вядомым пісьменнікам Янам Скры-

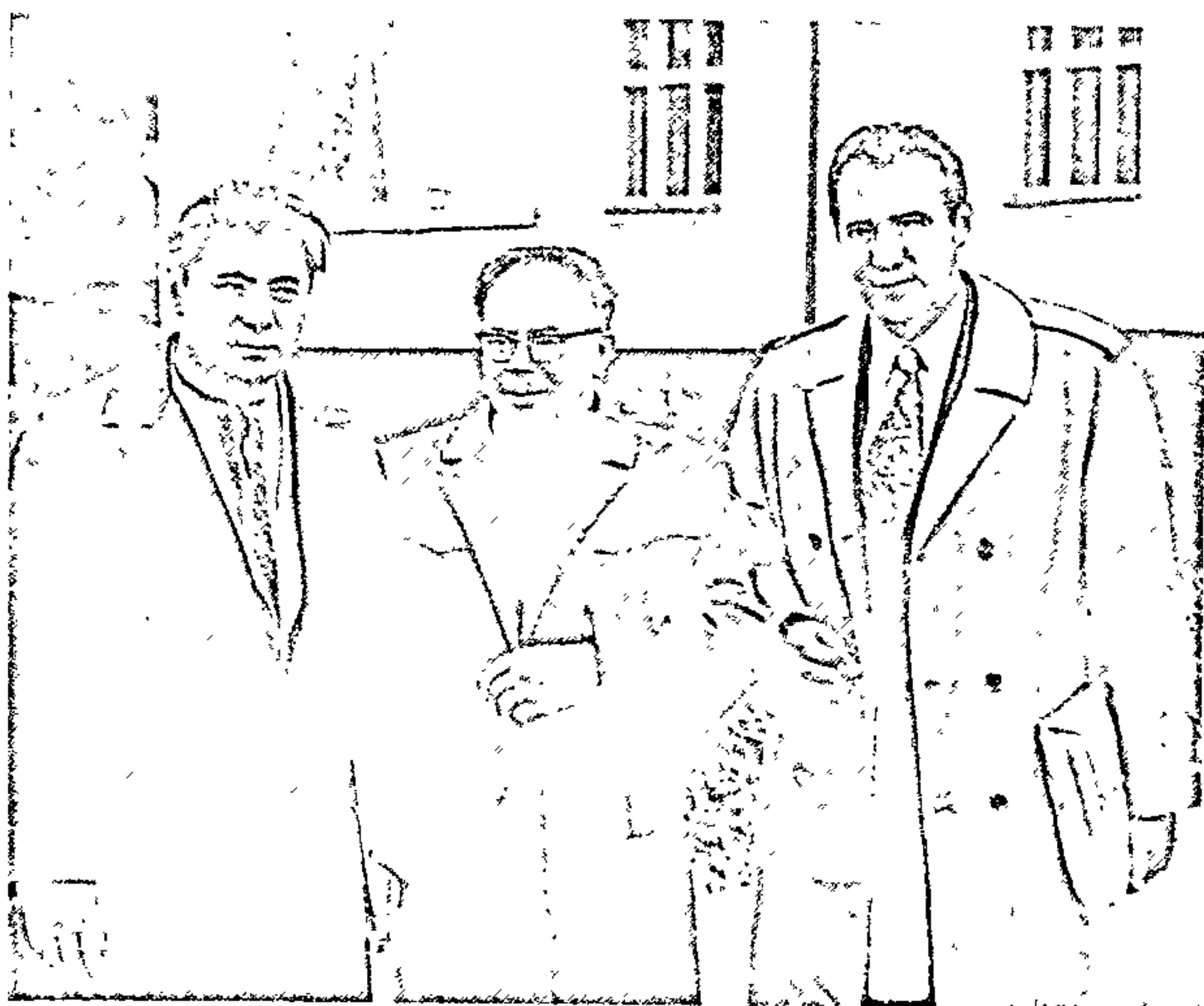
ганом. Мы дзівіліся з энергіі нашага кіраўніка: мала таго, што ён пісаў вершы і апавяданні — ён і працаваў за пяцярых: загадваў раённым нардомам (гэтак зваліся тады Дамы культуры) і адначасова — раённай бібліятэкай, кіраваў драмгуртком, рэдагаваў раённую насценгазету, працаваў у адзеле прапаганды райкома камсамола... Цяпер я думаю: адкуль гэты хлопец браў столькі сілы, каб яшчэ мераць пехатою ўвесь наш раён і рабіць сялянам даклады аб сусветнай рэвалюцыі, аб Парыжскай камуне, аб Першым маі?!

Цяпер, з узвышша гадоў, можна спытаць: а які быў у тым сэнс, што мы тады спрабавалі рыфмаваць радкі ці складаць апавяданні? Ніхто з нас не стаў пісьменнікам... Не, быў, кажу я, стары педагог, праз рукі якога прайшла не адна сотня юнакоў, — сэнс быў у тым, што мы разам з літаратураю набіраліся душэўнай адвагі, патрыятызму, і калі настаў час мерацца сілаю з ворагамі, не разгубіліся, дастойна змагаліся за сваю зямлю, а потым з гонарам пайшлі далей рознымі працоўнымі дарогамі. Сярод нас, колішніх аднакласнікаў, не знайшлося ніводнага нягодніка. І як жа не ўспомніць добрым словам камсамольца дваццатых гадоў, маладога тады пісьменніка Яна Скрыгана! Гэта ж ён, а следам за ім і другія — вунь яшчэ калі! — па-за ўсякімі праграмамі прывівалі нам смак да роднага слова, вучылі бачыць характэрнае нашай Радзімы.

ІЛЬЯ КАРЦЕЛЬ

На выстаўцы.
Заір Азгур і Ян Скрыган.
1983.

Падарожжа па Алтайшчыне.
Браніслаў Спрычан, Ян Скрыган,
Анатоль Грачанікаў.
1973.

Крыніца выдатнага пісьменніка Яна Скрыгана невычэрпная, гаючая. Скрыган заўсёды пісаў і піша, калі можна сказаць, шыкоўна. Мода з'яўляецца, адыходзіць, перыядычна паўтараецца. Гэта ў агульначалавечым быццё, можа, і добра, дрэнна гэта ў літаратуры. І зусім кепска выдаваць за наватарства тое, што было вынайздзена раней, да цябе, і не прыжылося як непатрэбнае людзям. Творчы пошук і творчае наватарства — у развіцці свае творчасці, яе ўдасканаленні да майстэрскага бляску. Як у Скрыгана!

Цельга гаварыць пра набыткі і майстэрства пісьменніка, які не валодае мовай, якою ён піша. У Яна Скрыгана слоўца да слоўца, як у каласку зярнятка да зярнятка. Смаката, як сказаў бы Іван Аляксеевіч пра другога. Пра сябе ён гэтак не скажа. Патрабавальны мастак не мае часу на самалюбаванне і заспакаенне.

УЛАДЗІМІР ПАЎЛАСЬ

Усю творчасць Яна Скрыгана належыць лічыць сучаснай, бо яна паказвае новага чалавека і яго адносіны да сучаснасці — спраў надзённых. Папоўнена роздумам пра чалавека працы, яго дабрыню і шчырасць, яго адказнасць перад часам.

Не пералічваючы сёння ўсяго, зробленага Скрыганом, хачу асобна выдзеліць яго, на мой

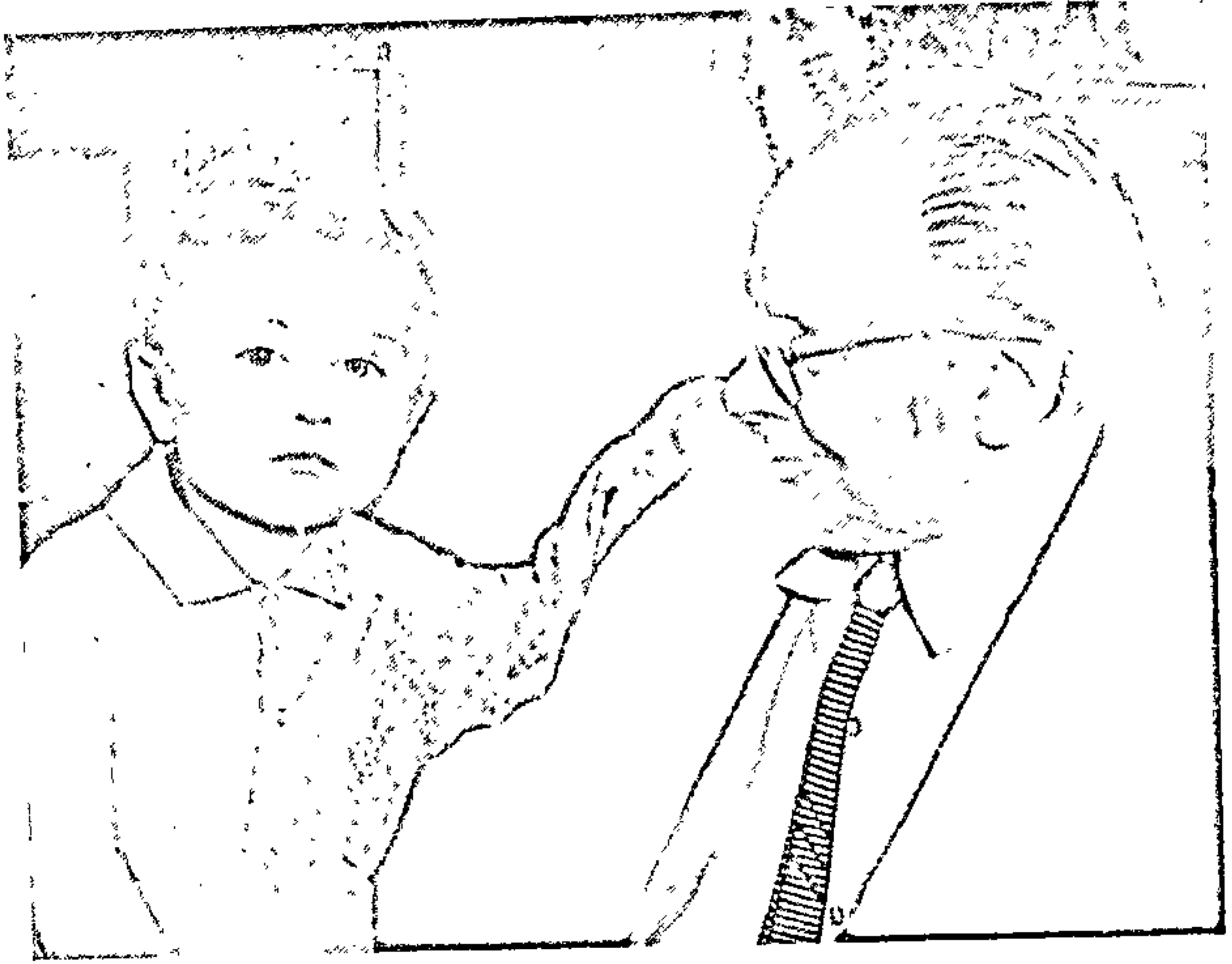
погляд, другія, характэрныя якасці. Вельмі ж хороша ніша ён пра нашых жанчын. Створаныя ім вобразы Алесі і Наталі, Веры і Карлы, Волькі і Ганны, Гэлі і Сабіны, Аксені і Марыны, Таісы і другіх — гэта яркія характары, яны так намаляваны ў аповесцях і апавяданнях, што чытач іх не забудзе...

ПАВЕЛ КАВАЛЁЎ

...калі зірнуць і на першыя творы пісьменніка — юнацкія і на настрою і на думцы, і на апошнія — глыбокія і разумныя, — узнікае адчуванне, што ты ўвесь час чытаў адзін твор, які настойліва пісаў пісьменнік і сведкам напісання якога ты быў. Пісаў сваю аповесць, як некалі сказаў ён сам, і ў ёй імкнуўся паказаць свой народ на дарозе ад гераічных паслярэвалюцыйных дзён да сённяшніх дзён пабудовы камуністычнага грамадства, асэнсваць час, асэнсваць лёс народа і самога сябе як мастака.

Уся работа Скрыгана ў літаратуры пазначана знакам высокага майстэрства. Імкненне не сфальшывіць ні ў думцы, ні ў пачуцці, ні ў адным руху, ні ў адным слове. Па-пакутніцку цяжкая паўсядзённая праца, вечны пошук, уласцівы людзям не толькі таленавітым, але і самаадданым.

АЛЕСЬ ЖУК

Два Яны: унук і дзед.
1984.

— Ну, што ж, і гэтага прагоняць,— кажа Галіна.— Не можаш — не бярыся.

— Не,— не згаджасца Барыс,— Усевалад чалавек разумны, гэта ты не кажы.

— Не веру, каб людзі гэтай прафесіі былі разумныя.

— Галя, ты на яго за нешта сярдзітая! — умешваецца Маргарыта.

— Яшчэ чаго, хто ён мне такі? Але ж звычайна ўсе яны абмяжованыя, бяздушныя — сухары. Толькі адно і ведаюць: не магу, не дазволю, незаконна — у іх нават душы няма!

Барысу няёмка, што Галіна так нападае на яго сябра. Ён хоча за яго заступіцца:

— Гэта ты, ведама, перабольшваеш,— кажа ён.— Прафесія адно, а чалавек...

Не, у Галіны ёсць свае меркаванні. Яна не наддасца:

— От прафесія ў іх і губіць чалавека,— горача пярэчыць яна.— Дзе ты бачыў бухгалтара, каб ён любіў кнігу, тэатр, умеў захапіцца вершамі, пабыць у канцэрце? Невукі! З імі нават нагаварыць няма пра што.

— Аж нядобра слухаць цябе, Галя,— папракае Маргарыта сястру.— Ён госць нашага дома, Барысаў таварыш, а ты так гаворыш пра яго.

— Ды я не пра яго, а пра ўсіх іх. Не люблю іх, от і ўсё. Дзе толькі Барыс яго выкапаў?

Барыс рад, што тэма гаворкі мяняецца. Ну, пэўна ж: каб нападць на чалавека, то трэба перш сёе-тое ведаць пра яго. Такога сяброўства, як у яго з Усеваладам, не так часта знойдзеш.

— Некалі нават вучыліся разам,— кажа ён.— І хлебам, і лыжкаю, як кажуць, дзяліліся. А сустрэліся проста выпадкова. Летась, як на парадзе ў Маскве быў, заходжу ў буфет у гасцініцы, ну, і — аж вачам не наверыў... Гэта ж так бывае толькі ў раманах ці ў п'есах.

Маргарыта. Я памятаю, вярнуўшыся, ты толькі пра яго і гаварыў.

— Божа мой, як роднага брата знайшоў! Ну, як вярнуўся, адразу да дырэктара пайшоў: так і так, кажу, не работнік, а золата, давайце запрашаць да нас.

Ну, цяпер ёсць чым надкалоць. Галіна кажа:

— А цяпер баішся, што толькі клопату набраўся?

— Не, не баюся, але ж нядобра, калі пачынаюць так гаварыць: быка на індыка.

— А ты яму пра гэта скажы, Барыс. Няхай і ён ведае, як пра яго думаюць. Чаго ён варты.

— Ну, што ты, Галачка, ён і так перажывае. Думаеш, яму гэта лёгка?

— Усё роўна нячэсна, калі ты яму пра гэта не скажаш. Так сябры не робяць.

М а р г а р ы т а. Нешта ён да нас даўно не заходзіць. Шкода мне яго: адзінокі, няма дзе і прытуліцца яму.

Б а р ы с. Няхай бы ён хоць сталавацца да нас перайшоў.

— А што ж,— згаджаецца Маргарыта,— трэба будзе сказаць... От дарэчы ўспомніла: пайдутка я чаю настаўлю хоць...

Маргарыта выйшла. Барыс доўга маўчыць, але відаць, што нешта хоча сказаць Галіне і не адважваецца. Нарэшце кажа:

— Пакуль няма Рыты, то я хачу, каб ты ведала... Я палучыў ліст ад Мікалая.

Галіна аж пужаецца і злосна глядзіць на Барыса:

— Навошта ты зноў мне пра гэта гаворыш?

— Вам трэба памірыцца з ім.

— Не магу я гэтага, Барыс.

— Ён жа цябе кахае, Галіна. Ну, быў малады, дурны, трохі з ветрам у галаве, трохі памаўзлівы, трохі пакрыўдзіў цябе. То ён жа адумаўся. Ты бачыш, колькі часу, як не можа забыць цябе?

Галіна прымаўкае, як бы нават верыць гэтаму. Праз хвіліну гаворыць не то сабе, не то Барысу з ласкавым бо-лем у голасе:

— Я кахала яго так, як, можа, больш нікога не пакахаю...

— Ну, от — тым больш.

І раптам у вачах у Галіны блішчаць іскры гневу.

— То хіба я магу забыць, што ўсё гэта ён згніосіў, растаптаў разам і мяне, і каханне маё?

— Ён сам каецца ў гэтым,— пераконвае Барыс.

— Хіба я забуду, што тады, калі я глядзела на яго як на бога, ён хадзіў шукаць другіх? Я ж ніколі не буду больш верыць яму!

— Ён піна: усё гэта забыта ім. Ён вельмі пяшчасны і адзінокі.

— А я забыць не магу.

— Можа б, ты хоць дазволіла прыехаць яму? Сустрэліся б, пагаварылі. Можа б, што стала ясней.

— Мне тады стане не ясней, а цяжэй. Заўчора я таксама атрымала ад яго пісьмо.

— Ну?

— Я не чытала яго. Разарвала і выкінула.

— Страшны характар у цябе, Галя.

— Што ж зробіш? Пакіньма, каб хоць Рыта не ведала. Яна мяне шкадуе больш за цябе.

Чуецца званок — пехта прыйшоў. У цыратавым фартуху, Маргарыта першая выскачыла з кухні і пабегла ў пярэдняю. Гэта ў яе характары — быць вельмі папярэдлівай да гасцей. За дзвярыма чуцён яе вясёлы голас:

— Ой, як вы добра зрабілі, што прыйшлі.

Нехта гэтак жа весела пытаецца:

— Барыс дома?

— А як жа, дома, — адказвае Маргарыта. — Заходзьце.

Зайшоў той самы чалавек, пра якога так нешаноўна гаварыла Галіна, — Усевалад Собіч. Маргарыта адразу адбрала ад яго мяккі плашч, а Барыс радасна расставіў рукі.

— Сева! От малайчына! — кажа ён. — А мы думалі, што ты ўжо адцураўся нас.

Дарэмна Галіна нядобра гаварыла пра Собіча і яго прафесію — ён вельмі звычайны для таго, каб быць прадметам такіх гарачых размоў. Сярэдні рост, гадоў за трыццаць, сціпла апрануты і сам увесь сціплы. Хіба толькі лоб трохі высокі, непакойлівы, ды вочы нейкія цвёрдыя. І гэтыя вочы ўжо спыніліся на Галіне, як бы здзівіўшыся.

— От ужо не думаў, што Галіна Казіміраўна тут, — кажа Усевалад. — Далібог, каб ведаў, што ў вас госці, то і не зайшоў бы... Добры вечар.

Ён вітаецца з Маргарытаю, з Барысам. Галіне толькі ківае галавою.

Г а л і н а. Значыць, я тут праўду казалася, што вы дзікун. Хіба вы баіцеся мяне?

— Можна, нават і так.

— Ну, добра, — перабівае гэтую размову Барыс. — Ты, Рыта, здаецца, пехта там рыхтавала?

— Ой, а я нават і забылася, што ў фартуху... Канечне, Барыс.

— Вельмі добра: давайце павячэраем. Там жа педзе ў цябе і пляшачка аставалася?

— То яна педзе ў цябе, паглядзі сам.

— Ага! Зараз мы яе знойдзем.

Барыс выходзіць разам з Маргарытаю.

Усеваладу вельмі патрэбна такая хвіліна, каб астацца адзін на адзін з Галінаю.

— Чаму вы на мяне злукся? — пытаецца ён.

— Барані божа. Завошта?

— Мне здаецца, што вы ўвесь час або староніцеся мяне, або...

— Што?

— Цепрыязнасць нейкая ў вас да мяне ёсць.

— Не.

— Не хочаце пагаварыць са мною, выслухаць.

— Пра тое, што вы хочаце, нам гаварыць не трэба.

Усё ў тым жа цыратавым фартуху, Маргарыта ўваходзіць заклапочаная.

— Барыс сваіх запасаў не знайшоў, — кажа яна. — Пабег у краму. Ён зараз будзе.

У с е в а л а д. Мне проста няёмка, Маргарыта Казіміраўна. Забег на хвіліну і парабіў столькі клопату.

— Ну які там клопат, Усевалад Кірылавіч. Пасядзіце трошкі, пагаворыце. Весялей стане... То ты, Галачка, прыбярэ стол, а я яшчэ чаго падгатую.

Зноў яна выходзіць. Галіна пачынае прыбіраць: бярэ з шафы абрус, засцілае стол.

— Я цяпер стаў як хлопчык, — кажа Усевалад. — Дзе б ні ішоў, што б ні рабіў, а вы не выходзіце з галавы. Вы скрозь каля мяне, і я без канца гавару з вамі.

— Нават не думала, што і вы можаце быць рамантыкам, — здэкліва спакойна, пават насменліва гаворыць Галля. — Можна, скоро пачынае і вершы чытаць?

— Без канца гавару з вамі і... так хочацца, каб хоць раз вы мне ўсміхнуліся, каб хоць раз сказалі ласкавае слова.

— А вы пакіньце думаць пра мяне. І ўсё пройдзе. Гэта так жа, як праходзіла цяпер.

— Я б хацеў гэта зрабіць — і не магу. З таго часу, як прыехаў да Барыса. Я спужаўся тады, калі ўбачыў вас: мне здалося, што я шукаў вас усё жыццё...

Ах, як недарэчы з'явіўся Барыс! Няўжо ён не разумее, што Усевалад мог бы век не бачыць гэтага чортавага піт-ва, абы толькі якую хвіліну пабыць з Галінаю? А Барыс уваходзіць скоранька, з размаху кідае шапку ў куток на крэсла і прабачліва тлумачыць:

— А каб яно снуставала: тут зачынена, прыйшлося бегчы ў гастронам. А дзе Рыта? Рыта!

Г а л і н а. У нас ужо ўсё гатова, чаго ты клапацішся. Цябе чакаем.

Галіна ідзе на кухню памагчы што Маргарыце. Барыс адкаркоўвае пляшку і налівае чаркі.

— Ну, от, так будзе всеялей,— кажа ён.

Усевалад глядзіць, як увінна ходзяць рукі ў Барыса, але думае не пра гэта. У яго сваё на душы.

— А ўсё-такі ў цябе тут хораша, Барыс,— выказвае ён гэта нешта сваё.— Сям'я добрая...

— Не магу паскардзіцца, Сева. І сям'я і... наогул не магу ні на што паскардзіцца,— ахвотна згаджаецца Барыс.

Маргарыта з Галінаю прыносяць закускі, расстаўляюць. Пачынаецца вячэра, гаворацца тосты.

Б а р ы с. Ну, так: першую чарку падымем за нашага гасця і за найлепшага майго сябра Усевалада Собіча.

— Не, чакай, Барыс, я з табою не згодзен. У нас ёсць жапкі, то я думаю, што перш за ўсё трэба выпіць за іх. За тых, хто робіць нашу ўтульнасць, хто спадарожнічае нам усё жыццё. Я думаю — так?

Ён глядзіць на Галіну, бо яму важна, каб такі тост зразумела яна.

М а р г а р ы т а. Такі тост мы прымаем.

— А цяпер наліём, каб жапкі выпілі за нас,— кажа Барыс.— Няхай яны тост гавораць.

Г а л і н а. Мне больш не трэба, Барыс.

— Ясна, значыць, тост не прыняты.

У с е в а л а д. Галіна Казіміраўна піць за мужчын не хоча.

М а р г а р ы т а. Вы заўважце не прыдзіраіцеся да нас, Усевалад Кірылавіч.

Б а р ы с. Давай лепш самі за сябе.

Налівае зноў чаркі.

— І больш, калі ласка, не налівай,— просіць Усевалад.

— Трэба ж табе хоць трохкі прасвяжыць галаву,— не слухае сябар.— А то ўсё на рабоце ды на рабоце. Скора і папраўдзе, як наша Галачка кажа, сухаром станеш... Ну хоць у цябе што-небудзь там выходзіць?

— Баюся нават сказаць, Барыс. Вельмі ж у цяжкую справу ты мяне ўсватаў. Усё так запушчана ды забыта — як знарок. Трэба заводзіць зусім новыя парадкі. Магу сабе галаву зламаць.

Маргарыце такая размова не цікава.

— Няхай мужчыны пасядзяць ды пагавораць,— кажа яна да Галіны.— А мы хадзем з табою да мяне...

Праўда, бываюць такія размовы, што без жанок іх весці куды лягчэй, зручней проста. У мужчыні таксама бывае свая дзелавае інтымнасць.

Барыс. Не, ты ўжо мяне не падвядзі, Усевалад... Мо табе трэба, каб дырэкцыя што памагла? То ты скажы, я перагавару.

Усевалад. Дарэчы, ты мне скажы от што, Барыс. Я так і не разумею — хто ты і што тут? Да гэтага часу не разабраўся.

— На заводзе?

— Але. Калі ты прыслаў тэлеграму, дакляруючы і работу, і пад'ёмныя, і кватэру, то я думаў, што ты тут пайначай як памеснік дырэктара ці галоўны інжынер.

Барыс ад душы смяецца:

— Аж выходзіць, што ўсяго толькі маленькі юрыс-консульт?

— Ну але. А цяпер ізноў кажаш: калі трэба, то перагавару з дырэктарам. Неяк у цябе гэта вельмі проста.

Гэта пытанне далікатнае. Гм...

— Бачыш ты... Па-дружбацку скажу табе, што ён мяне вельмі паважае. Калі хочаш, у нас з ім... нават па-свойску ўсё.

— А чаму?

— Як я сюды паступіў, то ў дырэктара былі сякія-такія непрыемнасці. Нават даволі сур'ёзныя, магла быць вымова, а можа, што і горшае. Не зусім разумная адна аперацыя. Ну, я ўзяўся за гэтую справу і ўсё ліквідаваў.

— Махінацыя якая?

— Не, па дурасці, проста глупства, калі хочаш, але яго вельмі раструбілі. Ну і з таго часу я стаў як бы асабістым дарадчыкам.

— Пасада ў цябе добрая, — падумаўшы, кажа Усевалад.

— Лепшага і хацець не трэба. У мяне ўсяе і работы тае, што якую іскавую заяву напісаць ці рэкламацыю. І то больш, калі сам ужо скажа...

— Ясна.

— Ну і сам знаеш, усім гэтым я даражу...

Усякая размова павінна спыніцца на той патрэбнай хвіліне, пасля якой яна ўжо становіцца цяжкай. Вельмі ў час зайшлі Маргарыта з Галінаю, бо сяброўская гаворка была ўжо на грані фальшы. Тым больш што Маргарыта прынесла новую тэму. Яна кажа Галіне, толькі паказаўшыся ў дзвярах:

— І ты сабе абавязкова пашый такую. Самая модная сукенка.

— Не, Рытачка, я шыць такой не буду.

— Я проста не разумею цябе, Галя. Гэта ж хораша!

— Як каму. А мне не падабаецца.

— На цябе ж усе глядзець будуць!

— А мне якраз гэтага і не трэба.

— Госпадзі, проста дзіва: каб маладая жанчына і так гаварыла. Я ж хачу, каб мая сястра выглядала лепш за ўсіх!

— Рытачка, дарагая, ну не злуй ты на мяне.

І гэтую тэму Барыс хоча перамяніць. Ён палівае чаркі:

— Галачка, ідзі памажы, без цябе не можам кончыць.

— Дзякую, Барыска, я збіраюся ўжо ісці.

У с е в а л а д. І мне не палівай, не буду.

— Чаму гэта так?

— Адурнее галава, а мне так многа яшчэ хочацца сёння падумаць. Ёсць пра што падумаць у мяне сёння, Барыс...

Усевалад глядзіць на Галіну, як бы гэта яна павінна ведаць, пра што ён збіраецца думаць.

М а р г а р ы т а. Ну, я вам скажу, гэта не работа. Такі-та два мужчыны, і каб не маглі па людскай чарцы выпіць.

У с е в а л а д. Вельмі дзякую, Маргарыта Казіміраўна. Галіна збіраецца ісці.

— Бывайце здаровы, — кажа яна ўсім.

У с е в а л а д. Чакайце, дык і я ж з вамі.

Г а л і н а. Не, дзякую, я пайду адна.

М а р г а р ы т а. Ну, як гэта так? Позна, цёмна.

Б а р ы с. Лепш, калі цябе будзе хто праводзіць.

У с е в а л а д. А ў нас з вамі ў дарогу і гаворка асталася пяскончана.

— Не, Усевалад Кірылавіч, гаворка ў нас кончана. Выходзіць. Усевалад хоча ісці разам, але Галіна спыняе яго:

— Усевалад Кірылавіч, я вас прашу — не трэба.

Пайшла. Усе трохі збянтэжаны. Усевалад адчувае сябе няёмка, а Барысу з Маргарытай няёмка перад Усеваладам. Маргарыта шукае, чым бы згладзіць уражанне:

— От якая яна ў нас: упартая і незалежная.

Барыс хоча ўдакладніць, перапрасіць за Галіну:

— Галачцы нашай вельмі цяжка. Ты ж ведаеш, у яе быў муж... ну і...

Усевалад зусім па-свойму разумее і Галіну, і сябе, і адчуванне ў яго зусім другое. Ён як бы пра пеншта марыць, бачачы перад сабою яшчэ Галінін вобраз:

— Якая толькі яна харошая ў вас. Якая харошая!..

КРУГ ДРУГІ

У гэтым вялікім кабінце нічога няма лішняга: шафа пад дакументы, сейф, вешалка ў кутку, на якой вісіць плашч з шапкаю, строгая капапа, некалькі крэслаў. За сталом сядзіць Усевалад Собіч, відаць, што ён даўно ўжо ў рабоце.

Уваходзіць начальнік аддзела аховы працы і тэхнікі бяспекі завода Міхаіл Каляда. У руках ён трымае невялікую паперку і на нейкі час не асмельваецца парушыць цішыні. Нарэшце кажа:

— Добры дзень, таварыш галоўны бухгалтар. Собіч як бы дзівіцца, што да гэтага часу не заўважыў чалавека:

— Добры дзень, таварыш Каляда. Як бачу, дык маецца нейкую патрэбу?

Гэта ён кажа, маючы на ўвазе паперку.

— Маленькую. Клопаты па лініі аховы працы і тэхнікі асцярогі.

Усевалад бярэ паперку і чытае. Але Каляда хоча паясніць:

— У нас на вытворчасці ёсць невялікая майстэрня па рамонту абутку. Як той казаў: наша Сора то шые, то пора. Ну, трэба ім матэрыялу трохі выпісаць: скуры, падэшвы, акраўкаў усялякіх.

Усевалад кладзе паперку ў шуфляду стала:

— Трошкі пачакаем з гэтым, таварыш Каляда.

— Чаму ж, таварыш галоўны бухгалтар?

— Учора я быў у гэтай майстэрні і знайшоў там дзве пары мадэльных туфель. Харошыя туфлі, залюбавацца можна.

— Што ж там за туфлі?

— Я іх забраў і аддаў на склад апрыходаваць. Зроблены яны, вядома, без нарады і без заказу, з гэтай самай скуры, што вы выпісваеце на рамонт. Што вы на гэта скажаце?

— Мабыць, нейкае непаразуменне, таварыш галоўбух. Як той казаў...

— Не, ніякага непаразумення няма. Загадчык майстэрні сказаў, што іх заказваў пачальнік аддзела забеспячэння і збыту.

— Дзялендзік?

— Але.

Каляда садзіцца ў крэсла ўражаны:

— Здрава!

— Вельмі здрава, таварыш Каляда. А яшчэ здаравей, што заказваў іх Дзялендзік пры вас.

От тут ужо пічога не скажаш. Каляда доўга маўчыць. Але ж маўчанне не паможка.

— То што вы думаеце з гэтым рабіць?

— Параімся,— кажа Усевалад.— З вамі параімся, з другімі. У дырэктара папытаемся.

— Са мною параіцца лёгка. А от з другімі...

— А што ж зробіш?

Гэта папраўдзе лагічна.

— Вы трошкі пачакайце, таварыш галоўбух, дайце мне самому падумаць,— кажа Каляда.— Вельмі ж пяхораша гэта. Як той казаў: не думала сама, што параблю сарама...

— Але, пяхораша.

— Дазвольце мне трошкі пасля зайсці да вас пагаварыць. Па-чалавечы, па душах.

— Калі ласка, таварыш Каляда.

Каляда падымаецца, збіраецца выходзіць. Але нешта яшчэ карціць.

— Я думаю, вы зразумеце мяне.

— Пастараюся, вядома.

«Нішто сабе выпадак,— думае Усевалад.— Пра што ж яшчэ думае пагаварыць пачальнік аддзела аховы працы? Мабыць, прыдумае які ход? Інакшай як пайшоў цяпер з кім параіцца. Можка, з тым жа Дзялендзікам?»

Усевалада Собіча, аднак, цікавіць зусім не гэта. А сам факт злачынства. Гэта страшна, калі людзям нельга верыць.

— А верыць трэба. Абавязкова трэба верыць, бо інакшай чалавек будзе ворагам табе,— кажа сам сабе Усевалад.

Гэтай думкі ён не можа дадумаць да канца, бо заходзіць Алеца Замша, дырэктарава сакратарка. Гэта пышная, дагледжаная жанчына, нафарбаваная модна і ярка. Яна любіць, каб мужчыны адразу бачылі яе.

— Няшчасны чалавек! — кажа яна.

— Хто няшчасны чалавек? — пытаецца Усевалад, не паспеўшы яшчэ адысціся ад гаворкі з Калядою. Ён нават падумаў, што іменна з Калядою нешта здарылася.

— Вы! — кажа Алена. — За гэтым сталом я вас бачу і ўдзень, і ўвечары. Можна, нават і ўночы седзіце тут.

Ну, дзякуй богу, гэта лягчэй. Гэта звычайны флірт. Яму даўно здалося, што Алена хоча звярнуць на сябе яго ўвагу. Калі так, то на жарт можна адказаць жартам.

— А што ж мне іначай рабіць? — кажа ён.

— Хоць бы дзе схадзілі ў кіно ці ў тэатр.

— Хаджу. Часамі хаджу. Але і там аднаму нуднавата.

— Як аднаму? Трэба каго запрасіць.

Але, гэта праўда. Як бы яму хацелася, каб прыняла яго запрашэнне тая, другая жанчына. Няхай сабе гэта скарга, але ён скажа яе:

— А калі не захоча той, каго я запрашу, Алена Сцяпанаўна?

— Глупства, не выдумляйце! Не люблю, калі мужчыны напрошваюцца на кампліменты. Зрэшты, магу памагчы: сёння ўвечары запрашаю вас у парк. Добра?

Нечакана Усевалад сазнаецца сабе, што Алена такі папраўдзе нечым інтрыгуе яго. Нечым вымушае заўважыць яе, даўжэй як трэба пакінуць у сваім зроку. Але не, гэта, мабыць, проста ад звычайнай чалавечай адзіночаты. Ён злучаецца на гэтую хвіліну слабасці.

— Бачыце... — хоча ён нешта растлумачыць.

— Нічога не бачу і прашу не пярэчыць!.. Дарэчы, я зайшла сказаць, што вас кліча дырэктар.

Выходзіць, але ў дзвярах стыкаецца з дырэктарам.

— А вось і сам Арсен Уладзіміравіч, не дачакаўся вас, — дадае яна.

Арсен Курловіч на першае вока нават не падобны на дырэктара, да таго ён просты. Ён выглядае вельмі стомлена, гэта, мабыць, ад тых няўдач і цяжкасцей, якія так доўга цягнуцца на заводзе і проста знісілілі яго. Ён, можа, нават страціў веру ў сябе — гэта вельмі нядобра для дырэктара. Ён і гаворыць неяк занадта пакорліва.

— Да мяне вельмі многа людзей напрыходзіла, Усевалад Кірылавіч, — кажа ён. — Грошай просяць. Што мы можам зрабіць?

У с е в а л а д. Цяжкая рэч, Арсен Уладзіміравіч.

— Ведаю, што цяжкая, таму і зайшоў.

— На зароботную плату ў нас няма ні капейкі.

— Ну але ж якія-небудзь грошы ў касе ёсць?

— Ёсць. Выручка. Мы павінны здаць яе ў банк.

Відаць, што ў Курловіча ідзе не ўласцівае яму змаганне. Ён хоча нешта сказаць, але не знаходзіць прывычнай дырэктарскай формы.

— Я не загадваю вам, бо ведаю, што гэта незаконна, — кажа ён. — Але вельмі прасіў бы, калі што можна — зрабіце гэтым людзям. — І такі не вытрымлівае ўзятага тону, канчае гнеўна: — Не яны вінаваты, што мы да гэтага часу зароботнай платы не можам выплаціць.

— Вы ўсё роўна як дакараеце за гэта мяне?

— Не ведаю каго — ці вас, ці сябе, ці таго, хто быў да вас. Але мне хацелася б цяпер хоць бы самага маленькага: прайсці па заводзе, і каб кожны рабочы з радасцю сустрэў цябе. Каб ён захацеў пагаварыць з табою, а не адварнуцца спінаю, як гэта робяць цяпер. От да чаго дажыліся...

— А між тым, Арсен Уладзіміравіч, у гэтым вінаваты больш за ўсё вы самі, — кажа Усевалад.

Не, Курловіч не такі ціхі і пакорлівы, як здавалася. Гэта проста ён быў не ў сваёй сферы, бо прыходзілася не загадваць, а прасіць. А тут ужо закранаецца сфера яго непасрэднай дзейнасці.

— Як гэта — я сам? — ужо з гаспадарскай ноткай у голасе пытаецца ён.

— Ды вельмі проста. Больш як два гады таму назад вы накуплялі дарагога абсталявання на пяць мільёнаў рублёў і палажылі яго на склад. Гэта пяць мільёнаў замарожаных абаротных грошай.

— Чакайце, што вы гаворыце? Дык гэта ж абсталяванне для новага цэха! Мы маем будаваць новы цэх, мабыць, гэтага вы не ведаеце?

— Будаваць цэх будзем не мы, а Управа капітальнага будаўніцтва. Яна і дастане гэтае абсталяванне, Арсен Уладзіміравіч. Там будуць спецыяльныя грошы на гэта.

Ага, вось яно што! Пачынаецца тая самая радасць: апека бухгалтара над дырэктарам. Заўсёды яны адной маркі, аднаго калібру, работнікі гэтай прафесіі, іх абсалютна не цікавіць комплекс усяе гаспадаркі. Толькі тормаз.

— Не з гэтага пачынаеце, таварыш галоўбух. — кажа Курловіч ужо рэзка. — Лезеце не ў сваю каманду. Камандуйце тым, на што пастаўлены, а ў мой клонат не лезьце!

Ясна. Гэтага Усевалад не чакаў. Тут становішча да-

волі цяжкае. Дырэктар не любіць, каб яму пярэчылі. Мабыць, тут была такая завядзёнка. Значыць, пачынаць прыйдзецца з вызначэння сваіх пазіцый.

— Вы забываеце, Арсен Уладзіміравіч, што і мне дадзена права каманды. На маім, вядома, участку. Гэтае абсталяванне трэба ліквідаваць.

Колькі пагарды ў прыжмураных вачах і ў сціснутых губах у Курловіча.

«Ух, штучка,— думае ён пра бухгалтара.— Уявіў, што мне вельмі патрэбны яго нарады. Ды хоць разумеў бы што».

— Вы што — думаеце, калі гаворыце? Новы цэх нам патрэбен як хлеб! Мне трэ было сем галоў мець, каб дастаць такое абсталяванне. Праз яго я траха з дырэктарства не паляцеў, а вы — ліквідаваць.

— Абавязкова! Бо наш завод цяпер — гэта не завод новага, перадавога тыпу, а міжведамасная шайка-лейка. Не дзівіцеся, я гавару тое, што ёсць. Мы выкінулі нашы грошы на сметнік і вінавацім людзей, што яны не ўмеюць гаспадарыць. Нам хочацца больші нахапаць сабе, у запас, на сто гадоў. Няхай хоць гіне, але ў мяне будзе многа, а ў другога нічога, і мне будзе гонар... Гэта ганебна для нашай сістэмы. Самаашуканства, каб зрабіць выгляд перадавога...

— Хопіць! Гэта не ваш клопат! — гнеўна перабівае Курловіч.

— Мой! Самы непасрэдны мой клопат памагаць, каб вас не гналі з дырэктарства, а былі рады, што вы займаеце гэтае месца. Нездарма ж вы кажаце, што траха з дырэктарства не паляцелі, бо гэта, калі хочаце, шальмоўства.

— Ну от што — пра гэта гаварыць не будзем. Ліквідаваць абсталяванне я вам не дам. А не — дык будзьце здаровы! Я чалавек круты.

Што ж тут рабіць? Можна, вядома, рассварыцца, перанесці гэтую сварку наверх, у міністэрства, там, безумоўна, падтрымаюць. Але ж гэта ўжо будзе не работа. Грызня. Нездаровая напружанасць, і заводу яна карысці не дасць.

— Вы ставіце мне ультыматум: або працуй так, як мне трэба, або — не замінай.

— Правільна.

Як бы гэта стрымаць сябе, каб гаварыць спакойна? Вельмі ж спірае дыханне.

— Але я пакідаць завода не збіраюся,— нарэшце ка-

жа Усевалад. Гэтым як бы ставіцца нейкая кропка, становіцца лягчэй. Пазіцыі вызначаны. Цяпер можна гаварыць нармальна.— Шкада... А я памятаю, як вы гаварылі, Арсен Уладзіміравіч, прымаючы мяне на работу: пачынайце, таварыш галоўбух, сказалі вы, даводзьце ўсё да ладу, а я, калі трэба будзе, ва ўсім памагу вам.

— Памятаю. І цяпер скажу: памагу, але толькі не ў гэтым.

А можа, і папраўдзе не трэба пачынаць з самага бялочага? А? Тым больш што пасля непатрэбнай сваркі заўсёды хочацца хоць невялікага прымірэння.

— Добра,— кажа Усевалад.— Тады папрашу падпісаць такі загад.

Ён перадае Курловічу праект загаду. Той чытае яго, то хмурыць, то падымае бровы.

— Гм,— кажа ён.— Зрабіць налічэнне пачальніку аддзела забеспячэння на паўтары тысячы рублёў? Здорова!

У с е в а л а д. Тут не якая прафесійная амбіцыя, Арсен Уладзіміравіч, а службовая неабходнасць. Дзялендзік разбурае ўсю маю дысцыпліну. У яго свой камерцыйны інтэрас: жыць на подмазках, на хабарах. Каб падкупіць каго, ён раздае бог ведае колькі добра, бясконца робячы безнадзейных дэбітораў.

От тут такі правільна. Ён сам заўважаў за Дзялендзікам шахрайства. Нічога не скажаш, ёсць у яго такая спекуляцкая прывычка.

— Ёсць у яго такая спекуляцкая прывычка, нічога не скажаш,— уголас паўтарае сваю думку Курловіч.— Добра, згодзен. Адаб'ём трохі ахвоту... Але от з другім пунктам цяжэй.

— Пра Барыса Галубовіча?

— Але. Ці будзе гэта справядліва?

— Гэта трэба, Арсен Уладзіміравіч, дзеля карысці справы.

— Перадаць юрысконсульта над ваш загад? Гэта ж самастойны аддзел!

— Часова. Як крайняю меру. Вы разумееце, як гэта важна!

— Ды разумею.

— Каля чатырох мільёнаў рублёў нашых грошай ляжаць у чужых кішэнях — у дэбітораў. Страшней за ўсё тое, што шмат каму з іх канчаецца тэрмін іскавой даўнасці і грошы вось-вось прападуць. Трэба хутчэй перадаваць іх — каго ў суд, каго ў арбітраж.

— Чортведама што рабілася тут у вас у бухгалтэрыі!

— І гэтай справы я не магу даручыць абы-каму. А Галубовіч юрыст — каму ж, як не яму, узяцца за гэта.

— А што скажа на гэта сам Галубовіч?

— Пакрыўдзіцца, ну дык што ж зробіш? У мяне няма ніякага выхаду.

Курловіч думае. Вядома, гэта сур'ёзна. Нават вельмі сур'ёзна. І пельга сказаць, каб ён гэтага не ведаў. Сам падпісваў баланс штомесяц. А колькі разоў папярэджвалі з банка? Але ж каб хто другі, а то — Галубовіч. Не зусім гэта прыемна...

— Ну але. Пакрыўдзіцца, вядома. На мяне, можа, больш, як на вас, — кажа Курловіч і бярэцца за ручку, каб падпісаць загад. — Ну што ж, давайце. Папробуем. На гэта я яшчэ пайду...

Ён падняўся, збіраецца выходзіць, але ў дзвярах сунімаецца:

— То я прашу — зрабіце там што-небудзь людзям...

— Памногу не дам, Арсен Уладзіміравіч, а што магу — зраблю.

За час гаворкі ў дзверы раз-пораз заглядалі рабочыя. Як толькі пайшоў дырэктар, яны адразу нахлынулі ў кабінет. Робіцца гаманліва.

Нехта першы працягвае паперку. Усевалад падпісвае і кажа:

— Да Марыны Барысаўны.

— Вось тут дырэктар дазволіў, — кажа наступны.

І гэтую паперку Усевалад падпісвае. Людзей у кабінете поўна, але да стала праціскаецца і працягвае дакумент экспедытар чужога завода.

— Мне часу няма, таварыш бухгалтар, я здалёк. Прашу падпісаць.

— Што тут у вас?

— Ды от заказ трэба забраць.

Сярод сваіх папер на стала Усевалад шукае ведамасць, у якую запісаны ўсе злосныя даўжнікі. Паглядзеўшы ў яе, здзіўляецца:

— Гм... Вы нам багата вінаваты: больш за восемдзсят тысяч рублёў. Не магу адпусціць.

— Ды што вы, таварыш бухгалтар, гэта ж не першы раз — заплацім, — лёгка абяцае экспедытар.

— Ну от — заплаціце — тады і забраце.

Варочае дакумент. Кажа да наступнага рабочага:

— Давайце!

Экспедытар. Ды не, таварыш бухгалтар, вы не жартуйце. Я ж не буду ўлегцы машыну ганяць!

— Хоць сто разоў будзеце ганяць, пакуль не заплаціце. І заказу, і старых даўгоў.

Экспедытар траціць цярплівасць. Гэта яго абурае:

— Вы што ж, з мяне здэкавацца думаеце? Тут жа дырэктар падпісаў, чаго вам больш трэба? Хто вам даў такое права! Я зараз да парторга пайду, адпусціце! Бюракрат!

Ніхто нават не заўважыў, калі зайшла Галіна. Ніяк пачай як у яе была патрэба да Собіча, бо ў руках яна трымае скрутак паперы. Бачачы, што Собіч заняты, яна прытулілася да сцяны і чакае, наглядаючы за ўсім, што тут робіцца.

Рабочы. Хоць паўтары сотні дайце, таварыш галоўбух. Дырэктар на сотню падпісаў, але што гэта значыць.

Усевалад падпісвае. Узяўшы паперку ад наступнага, здзіўлена падымае вочы:

— А вам што?

— Як што — грошы!

— Няма грошай, таварыш Назарэнка, — раптам рэзка гаворыць Усевалад. — Не магу даць.

— Каму ёсць, а мне дык няма?

— Другім разам, як будзем плаціць усім.

— Не другім разам, а вы мне дайце цяпер! — абурана гаворыць чалавек. — Што я — горш за другіх? Чаму гэта толькі мне няма?

— Бо вам даваў пазаўчора, — кажа спакойна Усевалад. — А вы адразу ж і прапілі, я нават пра гэта ведаю.

Аддае паперку назад. Кажа да жапчыны:

— Давайце вашу.

— Вось як цяняць рабочага чалавека! Разбойшкі! Управы на вас няма! — выходзячы, крычыць Назарэнка.

З падпісанымі Усеваладам паперкамі шуэтра ўваходзіць Марына. Яна трохі ўзрушана, трохі занепакоена, бо гэта ж яна з'яўляецца бухгалтарам па зароботнай плаце.

— Усевалад Кірылавіч, што вы робіце? — кажа яна.

— А што?

— Вы нападпісвалі бог ведае колькі заяў, а ў касе ж ні капейкі няма на зарплату. Можна, вы забыліся?

— Не, Марына Барысаўна, не забыўся. Выдавайце.

— То як жа гэта? Нам жа зноў у акт запішуць, калі правераць.

— Вядома, запішучь. І пасварацца, і вымову дадуць, і, можа, санкцыі якія прымуць. Але ўсё роўна выдавайце.

— Раней мы так не рабілі. Мікалай Мікалаевіч быў вельмі строгі ў грашах.

— Так і трэба, Марына Барысаўна.

— Дык няўжо вы не баіцеся?

— Чаму ж не — баюся.

— Дык, можа, не выдаваць?

— Выдавайце, Марына Барысаўна.

Паціснуўшы плячыма, Марына пайшла. Толькі цяпер ад сцяны адыходзіць Галіна:

— Нарэшце прыйшла і мая чарга.

— Я б хацеў папрасіць прабачэння, бо вы, мабыць, доўга чакалі, — кажа Усевалад збянтэжана. — Сядайце, прашу вас.

— Прабачэння ніякага не трэба. Я рада, што мне пашчаслівіла падгледзець ваш дзелавы дзень.

— І, мабыць, яшчэ больш пераканаліся, якая бяздушная, чыноўніцкая ў мяне работа. Нічога не дае ні розуму, ні сэрцу, высушвае душу. Агрызацца, сварыцца — хіба многа ў гэтым характава?

— Не, якраз, пабыўшы тут, я трохі перамяніла думку. Вы мала крычалі, у вас ні на кроплю не было чыноўніка ці бюракрата. Пры вашай прафесіі так не робяць.

— Па прафесіі вы, мабыць, ацэньваеце і чалавека?

— Бывае... І от я нават падумала, што вы не можаце быць добрым бухгалтарам. Калі-небудзь вас возьмуць дый прагоняць з работы.

— Можа быць. Я ў гэта нават веру.

Галіна трошкі памаўчала.

— Дарэчы, вам Барыс нічога не гаварыў пра дырэктара? Як ён пра вас думае. Як ацэньвае.

— Не.

— Дырэктар вамі недавольны. Баіцца, што вы нічога не зробіце. Каецца, што браў вас на работу.

Усевалад пагладзіў лоб.

— Што ж, гэта нармальна, Галіна Казіміраўна. Я напраўдзе яшчэ нічога не зрабіў. Ды, можа, і не зраблю, хто яго ведае.

Цяпер Галіна можа перамяніць тэму. Яна перадае скрутак:

— Я прынесла вам тое, чаго вы прасілі. Пералічыла ўсе планавыя калькуляцыі, расшыфравала іх... Калі ласка.

— Дзякую, — кажа Усевалад. Але яму хочацца ска-

заць не пра гэта.— Тое, што вы сказалі пра Барыса,— вельмі важна і гаворыцца не кожнаму. Я буду памятаць гэта.

Галіна разгубілася. Кажа рэзка:

— Мне здавалася, што я не маю права не сказаць. Мабыць, я гэта зрабіла нядобра, дурная.

— А вы іначай не маглі, вам было брыдка за Барыса. Бо вы такая ёсць. І такой я скрозь бачу вас каля сябе.

— Як гэта — каля сябе? — спалохана пытаецца Галіна.

— Бо я ні на адну хвіліну не разлучаюся з вамі. У маім, вядома, уяўленні. Хіба я вінаваты, што вы сталі маёй праўдай, маёй верай, маёй смеласцю. Я нічога не раблю, каб не параіцца з вамі.

— Вы, мабыць, хочаце мне зла. Я ж вас прасіла ніколі пра гэта не гаварыць.

— А я не магу. Я хачу, каб вы сказалі мне хоць адно слова... хоць адно слова ўцехі, радасці, падзеі.

— Вы вельмі нядобры, от што...

Пайшла.

Нейкі час Усевалад сядзіць, абхапіўшы галаву рукамі. Пасля глядзіць перад сабою. Што ж гэта выходзіць?

— Што ж гэта выходзіць? — сам у сябе ён пытаецца ўголас.— Я сам над сабою трачу волю. У мяне няма ніякае гордасці. Чаго мне трэба там, дзе мяне не хочуць? Не, трэба... узяць сябе ў рукі.— Паступова ўглядаецца ў паперы, і да сэнсу даходзіць другое.— От і з Барысам нядобра выйшла, з яго прызначэннем. Цяпер яна падумае, што я помшчуся: знарок перавёў да сябе, каб яго прынізіць. За тое, што тайком шэпчацца з дырэктарам і не мае смеласці сказаць мне праўды ў вочы... Ну — хопіць! Так трэба — значыць так трэба! — рашуча падыходзіць да дзвярэй у бухгалтэрыю і гукае: — Папрасіце, каб заішоў да мяне Барыс Галубовіч!..

Як заўсёды, Алена ўваходзіць шустра і незалежна. На стол яна кладзе паперы:

— Вось тут вам пошта. Ізноў на поч хопіць сядзець, праўда ж?

Усевалад ходзіць па пакоі. Відаць, што ён думае пра нешта другое.

— Палажыце на стол, Алена Сцяпанаўна. Якраз мне сёння і трэба чым-небудзь галаву заняць.

— Не, сёння ваша галава будзе занята мною. Хіба вы забыліся? Я сказала, што над няшчасным адзінокім бяру шэфства.

Усевалад пахмурыўся. Праўда, гэта, мабыць, добрае выйсце. На злосць... каму ж? Ды хоць бы на злосць ёй, той, недаступнай. І самому сабе. Забыцца! На ўсё! На крыўды, знявагі!

Ён гаворыць рашуча:

— Добра! Згодзен! Сапраўды — «адзінокі». І зусім вольны. Я нават сам сабе гэта пядаўна сказаў. Пойдзем. П-правільна!

— От які вы харошы!

Барыс уваходзіць, стыкаючыся ў дзвярах з Аленаю. Пахмура ён сунімаецца супроць Усевалада.

— Ты мяне зваў?

— Але. Садзіся.

— Пачынаеш выклікаць? Афіцыйна, ці як гэта зразумець?

— Не крыўдуй. Я не выклікаў, а прасіў.

— Не, твой пасыльны сказаў вельмі строга: галоўбух выклікае! Я здзівіўся. Што гэта — жарты?

— Не, пачытай загад.

Барыс чытае, усё больш хмурнее.

— Цяпер ясна. Ніякіх жартаў няма. Дзякую.

У с е в а л а д. Барыс!..

— Навошта тлумачыць, усё ясна. Мой сябар зрабіў мяне сваім работнікам. Не чакаў ад цябе такой адплаты.

— Паслухай, гэта пенадоўга. Я не думаў, што ты можаш адмовіцца, і не хацеў пакрыўдзіць цябе. Я ж меркаваў...

— Хто б мог чакаць. Найлепшы госць мае сям'і...

— Я хачу, каб ты памог мне.

— Не, няхай ужо хто другі памагае. А я падам заяву, каб звольнілі.

Чортведама як няскладна выходзіць. Чалавек, на якога больш за ўсё спадзяваўся Усевалад, не хоча нават дазнацца, чаму гэтак трэба. Адразу кінуўся ў фанабэрыю, забыўшыся на справу, на сяброўства, нават на звычайную грамадзянскую годнасць. Можна, вінаваты і сам Усевалад, што занадта паспадыяваўся на даўнюю дружбу. Але саступаць не варта. Адно што, дык гэта вельмі няёмка перад Галінаю. Падумае, што на яе перапошу помсту. Чортведама як няскладна выходзіць.

— Ну што ж, як хочаш, Барыс. Тут гаворка не пра цябе ці пра мяне або пра нашу фанабэрыю, — гаворыць Усевалад, усё яшчэ шукаючы прымірэння. Але самі па сабе прымірэнчыя поткі пераходзяць у рэзкасць. — Тады

я папрашу, калі будзеш падаваць заяву, то падавай ска-
раі. Бо мне трэба браць каго другога. Чакаць няма калі!

— Перашкаджаць табе не буду. Выходзь у людзі...
Заўтра ж падам.

Няўжо ён так і зробіць? І навошта папракае бог ве-
дае чым?

— Мне брыдка слухаць цябе, Барыс. Ты хоць бы па-
думаў, што гаворыш. І што робіш... Каб прамяняць высо-
кую дзяржаўную справу на пакаёвую крыўду. С-сорам!

Ох, як кіпіць у Барыса ў душы. Ён нават не чуе, што
гаворыць яму прыяцель.

— Як нізка падаюць людзі, каб зрабіць сабе кар’еру.
Усё пад ногі топчуць: удзячнасць, прыстойнасць, сум-
ленне...

Не, ясна, што цяпер ніякага прымірэння не будзе.
І шукаць яго не трэба. Бо тут ужо не толькі папрок, а ва-
рожасць. Як бы толькі стрымацца ад гневу, бо ўсё-такі
нешта святое, нешта святое астаецца ў гэтай страчанай
дружбе. Увесь час як бы недзе тут стаіць Галіна, і Усе-
валаду цяжэй за ўсё адчуваць яе нямы, маўклівы дакор.

— Ну добра, не можаш, не хочаш астацца — не трэ-
ба,— кажа Усевалад з пачуццём горычы і расчаравання.
Але хочацца сказаць нешта большае за гэтыя бяскрыўд-
ныя словы, і, ужо не стрымліваючы гневу, ён гаворыць з
пагардаю: — Не думаў я, што так лёгка страчу цябе. Ідзі!
Не чалавек ты больш!..

КРУГ ТРЭЦІ

Нейкі драбочак чалавечае радасці, і як хораша ўсё
наўкруга! І ў чым яе сакрэт, гэтае радасці? Проста не
разбярэш. Але ты нейкі цовы, табе ўсё лёгка, усё ласкава
і прыемна, хочацца нечага чакаць, нечага спадзявацца,
нечага хацець і — не ведаць канца гэтаму. Вось так, як
сёння ў Маргарыты.

Яны збіраюцца з Барысам ехаць на курорт. Цяпер яна
дома адна, чакае Барыса з работы і тым часам робіць збо-
ры ў дарогу. Парасчынены чамадапы, шафы, тумбачкі.
Яна праглядае і сартуе сукенкі.

— У гэтай я буду хадзіць на бераг,— кажа яна.— На
пляж. Якраз такая — у палоску, лёгкая, вясёлая,— як у
лермантаўскай зладзейкі з «Тамані»... А ў гэтай — о, гэ-
та будзе шыкоўна! — увечары выйсці на шпацыр. Лбо

хадзіць у тэатр. Проста не дачакаюся, калі ж мы наедзем.
Адно слова, і якое харошае — Сочы!

У яе вясёлы, найлепшы настрой. Яна ўся ў марах. Адаўшыся гэтым марам, яна напявае мелодыю без слоў — першы куплет. Словамі капчае толькі апошні радок:

Падмаскоў-ныя ве-ча-ры...

— І песня якая харошая! Так і ўспамінаецца маладосць. Сядзіш гэта прыцемкам дзе на беразе рэчкі, кусцікі, месяц кругом, цішыня. І толькі нас двое... А ну яго, лепш не ўспамінаць!..

Але яна не можа не ўспамінаць і, пакуючы чамаданы, намармытвае гэтую мелодыю.

— Проста любата гэтыя «Падмаскоўныя вечары». А як падумаеш, дык хіба нашы вечары горшыя? Можа, яшчэ лепшыя! Я б нашым паэтам ды кампазітарам галоўны паадкручвала, што не могуць напісаць людскае песні.— Напявае зноў першы радок мелодыі.— Гэта ж бы от як хораша выглядала, каб напісалі пра нашы вечары.

Цяпер яна п'е ўжо словы:

...Усё заціхла тут да зары.
Каб вы ведалі, як мне любыя
Нашы мінскія вечары...

— От адразу б я сябе і пазнала ў маладосці, як цёмначы ў парку Горкага на беразе Свіслачы сядзела... Ох, гэта ж было да майго Барыса яшчэ...

Праходзіць па пакоі, зазірае ў акно.

— Дзе ж гэта Барыс задзержаўся?.. Ой, яшчэ ж як басаножкі ў мяне будуць, што Зміцер Пятровіч абяцаўся дастаць. Гэта будзе зусім шыкоўна.— Укладае ў чамадан басаножкі.— А гэтыя ўжо,— робіць жэст рукамі,— фі!..

Уваходзіць Дзялендзік:

— Добры вечар! Магу ручацца, што мяне не чакалі. Ён вельмі пашаноўна цалуе руку.

— Чаму ж не, якраз чакала. От толькі што ўспамінала, пакуючы рэчы на курорт, што ў мяне няма абяцаных вамі басаножак. Чакаю іх — ой як!

Дзялендзік уздыхнуў:

— На вялікі жаль, басаножак не будзе.

— Як не будзе, Зміцер Пятровіч? У мяне ж да іх і сукенка гатова!

— Не будзе, Маргарыта Казіміраўна. Прапалі.

— Не ўдаліся?

— Удаліся. Ды яшчэ і як! Цацка, толькі любаватца на іх было. Майстар жа — рыжскі стары шавец. Мастак! І от — такі мярзотнік!

— Хто? Зміцер Пятровіч, як жа гэта?

— Былі ўжо гатовы. Я іх сам бачыў, у руках дзяржаў, любавайся. І чаму не забраў адразу — проста розуму не дабярэ. Мабыць, што не было куды палажыць, партфеля з сабою не меў. Ну, а назаўтра ў майстэрню зайшоў ваш гэты залаты чалавек, Барысаў прыяцель, Собіч, — і забраў.

От тут Маргарыта ўжо дзівіцца:

— Як гэта — забраў? Якое ён мае права браць чужое?

— Ну, у майстэрні нашыта, без парадку, з казённага добра — незаконна, грабеж! Рэквізаваў і аддаў на склад.

Але Маргарыта не верыць:

— Я думала, што горшае, а гэта не страшна. Дазнаецца, што гэта мне, — і аддасць.

— Не, Маргарыта Казіміраўна, не аддасць, не такой ён натуры. Словам сказаць, ваш прыяцель — гэта вельмі нядобры чалавек.

— Ну што вы, Зміцер Пятровіч. Ён проста дзелавы, строгі, але ж і... добры. Барыс яго, ведаеце, як паважае.

— От-от, і вы паважайце, а ён вам паробіць бяды... Дарэчы, што ж з Барысам, дзе ён? Я хацеў бачыць яго.

— Забавіўся педзе, я яго таксама чакаю. Нам пара ўжо білеты заказваць у дарогу... А мне здаецца, што я ўжо то еду, то ляжу на пляжы ды загараю...

Дзялендзік падумаў. У яго нешта сваё на душы.

— Зайшоў, думаў, дома, каб трохі лягчэй было яму. Яго ж ваш гэты Собіч да сябе ў работнікі перамясціў. Сам, мабыць, нічога не можа адзіц, а славы хочацца, ну дык няхай прыяцель выручае. Ён ведае, што ў Барыса галава. А ў самога ў яго яна, мабыць, не вельмі петрыць.

Нарэшце Маргарыта насцярожваецца:

— Што вы кажаце, а божа мой! Як жа гэта магло здарыцца?

Дзялендзік. Барыс, вядома, абураны, у памагатыя да яго не пайшоў — хоча пакінуць работу.

Цяпер ужо даходзіць да яе, што гэта вельмі сур'ёзна.

— Якія ж бываюць людзі, толькі падумаіце. А Барыс жа на яго маліўся. І ў доме ў нас ён усё роўна як свой. І ўсё-такі не хочацца верыць. Ды не, тут нешта не тое, нешта не тое, Зміцер Пятровіч, я гэтаму не веру!

Барыс прыходзіць нахмураны, абмяклы. Ён ніколі яшчэ не быў такі.

Маргарыта кідаецца яму насустрач:

— Барыс, гэта праўда? Што ж ты маўчыш? Гэта праўда, што Усевалад аказаўся такі гадкі?

— На жаль, Рытачка, праўда.

Ну от і канец радасці, спадзяванням і лятункам. А яна, дурная, ужо бачыла, як едзе ў вагоне, ляжыць на пляжы і — колькі там мора і сонца! Божухна, як жа гэта ўсё так перавярнулася праз аднаго несумленнага чалавека! Што ж яму Барыс сказаў на гэта?

— Ну, а ты што яму сказаў на гэта, ты? — пытаецца Маргарыта. — І яму не брыдка? Дзе ж у яго вочы, дзе сумленне?

— Не кожнаму яно патрэбна, сумленне гэтае, — кажа Дзялендзік:

Маргарыта не адстае ад Барыса:

— Не, дык ты раскажы, як было? З чаго пачалося? Што ты яму сказаў на гэта?

— Скажаў што трэба, Рытачка, не перажывай надта. Словам, завод я пакідаю і... адсюль мы таксама паедзем. У другі які горад. Не хачу нават бачыць яго.

— Божа мой, няўжо ж і Мінск прыйдзеца пакінуць? Такі горад, такое хараство, ды што ты, Барыс!

— Паедзем, можа, у Віцебск, работу я сабе знайду... Дарэчы, і Мікалай там, паможа ўладкавацца. Чалавек ён — найлепшы. Якраз і Галачка скарэй памірыцца з ім... От і разам усе будзем.

— Хіба што толькі. Бо без Галі куды я паеду. Але табе не трэба так лёгка саступаць з дарогі.

— Правільна! — падхоплівае Дзялендзік. — Дарэчы, Барыс, і я зайшоў да цябе пагаварыць...

— Ну ідзі, Рытачка, пазаймайся чым сама, — ласкава дакранаецца да Маргарыцінага пляча Барыс. — Мы тут паседзімо адны.

— Мяне аж носіць! Я на яго цяпер глядзець не магу. Калі ён да нас яшчэ зойдзе, то я яго выганю!

Маргарыта пайшла. Дзялендзік надсаджваецца бліжэй.

— Галавы, Барыс, не апускай.

— Не, проста я, напраўдзе кажучы, ашаломлены. Ён так неспадзеўна паказаў самога сябе.

— Але, але... Я, як толькі дачуўся, дык адразу пабегла цябе. Думаю, параіць, памагчы чалавеку што трэба... Трэба яго асадзіць, даць на руках, паставіць на месца.

— Не, у такія дужакі я не падыду, — безнадзейна ўздыхнуўшы, кажа Барыс. — Дыйі занадта многа гошару для яго.

— Дарэмна. Бо сёпія ён цябе праглыне, заўтра мяне, адале яшчэ каго... Ты павінен пра яго напісаць.

— Што напісаць? Куды?

— На ўсе інстанцыі: у міністэрства, у пракуратуру, нарэшце, у газету або пават у ЦК.

— Што ты, Зміцер Пятровіч, што ты!

— А як жа іначай?

— Гэта мая хатняя сварка, то хіба я магу гаварыць яе на такі голас.

— Хатняя сварка? Пачаўшы з хатняе, ён так скоро ўвесь завод распатрошыць... А што, калі я табе скажу, што ён ужо і да мяне дабраўся!

— Як? — пытаецца Барыс, але тут жа з непрыемнасцю ўспамінае загад. — А-а, ведаю, ведаю: налічэне зрабіў. Я ж чытаў у загадзе.

— Ну от бачыш...

— Дык пра што ж ты хочаш, каб я пісаў?

Дзялендзік здзіўляецца:

— Як пра што — пра самаўпраўства! Што чалавек перасумленны, чужы, прыйшоў на завод і робіць смуту ў калектыве, разганяе кадры. Гэта раз. Падрывае аўтарытэт, сее атмасферу недавер'я і падазронасці сярод апарату — гэта два. Перавышае ўладу, самаўпраўнічае, робіць з сябе культ. Культ, от што самае важнае! Ты як юрыст гэта ўсё можаш распісаць як след.

Не, тут трохі не тое. Ніяк іначай як тут Дзялендзік больш за ўсё хоча паквітацца з Собічам за самога сябе. Аж перпрыемна, што гэтая дурная сварка набывае такі характар. Але як жа далікатна пра гэта сказаць Дзялендзіку?

— Ты мяне не зразумеў, Зміцер Пятровіч, — кажа Барыс прабачліва, — ці яшчэ што — не ведаю, але ўсё ты вельмі перабольшваеш. Не збівай мяне на гэта.

— Я не збіваю, але хачу, каб ты зразумеў, як гэта сур'ёзна. От слухай жа...

Маргарыта не можа доўга аставацца адна. У яе свой клопат, ад якога яна не можа супакоіцца:

— Гэты курорт у мяне з галавы не выходзіць, — кажа яна, увайшоўшы. — Можна б, ты, Барыс...

Барыс не слухае. Яму трэба яшчэ адказаць Дзялендзіку:

— Не, не, нічога гэтага я пісаць не буду. Што ж ты думаеш, што я ўжо зусім сумленне страціў?

Маргарыта не разумее, у чым рэч:

— Мужчыны, чаго гэта вы?..

Дзялендзік. Баішся? Дарэмна! Сам пасля раскаешся, ды будзе позна.

Усё больш да Барыса даходзіць, што іменна пра сябе клапаціцца Дзялендзік. Што з Собічам ён хоча разлічыцца Барысавымі рукамі і самымі нягоднымі сродкамі — паклёнам. Цяпер ён гатоў пакрыўдзіцца нават за Собіча.

— Калі ты прыйшоў да мяне з такой прапановай, то можаш пакінуць мой дом!

— Ну, што ж, бывай здароў, — збяпэжана гаворыць Дзялендзік. — Я думаў, што ты ў жыцці большае месца займаеш.

Ён пайшоў не развітаўшыся.

— Нягоднік! Падумаць толькі! — кідае яму наўздагон Барыс.

— Чаго вы рассварыліся? — папкіае Маргарыта. — Ён жа табе добра зычыць.

Барыс горка ўсміхаецца:

— Хм, добра зычыць... Прыбег, каб я на Собіча пачаў паскудства пісаць. Гадасць!

— Ніякае тут гадасці няма. Як сам робіць, так трэба рабіць і яму...

Ніхто не чакаў у такі час Усевалада. Ён прыйшоў і адразу адчувае, што яму сёння тут не рады. Гаворыць стрымана:

— Добры вечар.

На нейкі час настае агульнае замяшанне, ніхто не ведае, што сказаць. Гэта адчувае і сам Усевалад.

— Я ведаю, што мне сёння тут не рады, але мусіў зайсці.

Маргарыта першая хоча знайсці нейкую яспасць. Яна кажа суха:

— А хіба вы вінаваты ў чым перад гэтай сям'ёй?

— Не. Але ведаю, што мяне вінавацяць.

— Не чакалі мы гэтага ад вас, Усевалад Кірылавіч. Не чакалі, — гаворыць Маргарыта, намагаючыся, каб трымаць сябе ў рамках прыстойнасці.

Барыс адчувае, што назіцы павінен вызначыць ён:

— Праходзь, чаго ж стоячы ў парозе гаварыць.

— Нават не ведаю, як цяпер сустрэць вас, — не можа супакоіцца Маргарыта.

У с е в а л а д. А я больш да вас, як да Барыса, зайшоў, Маргарыта Казіміраўна. Я не веру, каб чалавек з такой чулай і харошай душой, як у вас, быў помслівы і зласлівы. Нічога благога я Барысу не жадаў і не зычу. Гэтак жа, як і вам.

— А з работы прагналі?

— Барыс, навошта Маргарыта Казіміраўна так гаворыць? — з болем у голасе пытаецца Усевалад. — Хто яе на такія думкі настроіў? Дарагая Маргарыта Казіміраўна, гэта пяцраўда. Наадварот, я без Барыса не магу і хачу, каб ён памог мне.

— Давай пра гэта не будзем гаварыць. Усё ясна, — кажа Барыс.

У с е в а л а д. Слухай, Барыс, ты не хочаш зразумець становішча: мне трэба або ўцячы адсюль, каб не ганьбіць ні цябе, ні сябе, або як след узяцца і паправіць. Ты што мне раіш рабіць? Уцякаць?

Такое пытанне застае Барыса знянацку.

— Як гэта — уцякаць? Хто табе раіць гэта?

— Не варта? І я так думаю. Дык чаму ж ты не хочаш памагчы мне?

М а р г а р ы т а. Не хапала яшчэ, каб вы яго сваім бухгалтарам зрабілі.

Можна падумаць, што яго ўчынкамі кіруе жонка. І Барыс гаворыць строга:

— Рыта, перастаць! Хопіць! Не з табою гавораць!

М а р г а р ы т а. Ах, от як! Ну пагавары ты, цябе паслухаюць!

Дэманстрацыйна яна выходзіць.

У с е в а л а д. Я хачу, каб ты выслухаў мяне. Ты ведаеш, у якім стане завод? Яго фінансавая гаспадарка даведзена да крайнасці. Мы задыхаемся без грошай, а іх у нас поўна, у гэтым самае трагічнае і смешнае.

— Ну?

— Я пасварыўся з дырэктарам, але ад свайго не адступлюся, толькі тронкі перачакаю: як бачыш, я адкрываю табе ўсе карты. Хачу пачаць з другога, ты разумеш, пра што я гавару: з дэбітораў. І ўсю гэтую работу я меў даручыць табе.

— Пачэсна, так сказаць, перавёў да сябе ў работнікі.

— Ды не, Барыс, зразумей ты — ты астаешся юрыстам з поўным правам самастойнасці. Гэта трэба для агульнай справы, для завода. Такой работы, апроч цябе, дару-

чыць няма каму. Я дам табе памочнікаў колькі хочаш — двух, чатырох, — толькі камандуй і адказвай.

— Я ж сказаў, Усевалад, што заўтра падам заяву.

Гэтая ўпартасць злуе Усевалада, але яму трэба стрымаць сябе.

— Ну добра, — кажа ён праз хвіліну, — калі не хочаш — падавай. Але толькі не заўтра. Астанься хоць на колькі дзён. Бранскі завод нам вінаваты семсот тысяч рублёў — аформі хоць толькі яго. Гэта вельмі складаная аперацыя, як знарок забытаная. Праз чатыры дні гэтыя семсот тысяч прападуць, іх у нас спішуць. Ты падумай, Барыс, што гэта значыць для нашага завода.

Прышла Галіна. Яна адразу тут адчула пязвычайную атмасферу і, здзіўленая і трывожная, садзіцца на канапу.

Б а р ы с. Не магу, Усевалад, не прасі.

Усевалад падымаецца і з вялікім болем кажа:

— Як жа высока ты нясеш свой гонар. Ён табе даражэй за ўсё...

Г а л і н а. Што ў вас тут такое, Барыс? Што здарылася?

У с е в а л а д. А я так спадзяваўся на цябе. Так верыў.

Усевалад пайшоў. Галіна кідаецца да Барыса з нецярплівым запытаннем:

— Што ў вас тут было? Дзе Рыта?

Уваходзіць Рыта.

— У нас, Галачка, непрыемнасці.

— Якія?

— З Собічам Барыс пасварыўся. Той перавёў яго да сябе ў памагатыя, ты чула такое хамства?

— Пра загад я чула, але хамства ў гэтым ніякага не бачу.

— А што ж гэта такое? — пытаецца Барыс. — Прыехаць сюды з мае ласкі... Яго лічылі за друга, за найлепшага госця, а ён пада мною камандаваць захацеў! Самае сапраўднае хамства, калі не больш!

М а р г а р ы т а. Адкуль ён такі сыскаўся над Барысам начальнік? Як ён мог сабе гэта дазволіць? Дзе яго сумленне?

Г а л і н а. Ён хоча паправіць завод, якога ж большага сумлення вам ад яго трэба? Калі яму іначай, можа, нельга. І ты, Барыс, сам выдумляеш трагедыі...

Б а р ы с. Словам, я завод пакідаю.

М а р г а р ы т а. Барыс хоча пераязджаць у Віцебск. Мікалай там паможа ўладкавацца... Ты з намі паедзеш?

Галіна некаторы час думае.

— Я з вамі на край свету паеду, калі гэта трэба, ты ж ведаеш. А тут чаго ехаць, калі ва ўсім вінаваты Барыс?

Маргарыце яшчэ нешта хочацца сказаць. Яна адводзіць Галіну ўбок:

— Каб табе лепш было, Галачка. Можа, Барыс і праўду кажа, што табе трэба памірыцца з Мікалаем. І будзем зноў усе разам...

Галіна гаворыць шчыра, з болем:

— Рытачка, сястрыца мая! Я вельмі хацела б калі з табою пагаварыць. Думаеце, чаго я так баюся, калі вы мне гаворыце пра яго, — бо сама не магу яго забыць.

— Ну от бачыш, так што гэта, можа, і найлепш. Усё як бы само сабою зробіцца, — ужо новыя планы строіць Маргарыта.

Але зноў усё зблытаў, печакана паявіўшыся, Каляда.

— Ой, божа мой, каб вы ведалі: я сёння, як той казаў, па сёмым пебе! — крычыць ён яшчэ ў дзвярах.

— У Міхала Сымонавіча заўсёды якая-небудзь навіна, — педаверліва сустракае такую ўзрушанасць Маргарыта.

— Навіна! І самая лепшая навіна!.. Ты, Барыс, пават не ведаеш, які ты малайчына. Дзе ты яго толькі вынюхаў?

Б а р ы с. Каго?

— Ды галоўнага нашага — Собіча!

Барыс пытаецца вельмі падазрона:

— Што ты маеш на ўвазе?

Маргарыта таксама ў трывозе:

— Можа, ён яшчэ чаго натварыў?

— Хо, натварыў! — рад Каляда. — Пачынае шэльмаў па чыстую ваду выводзіць, от што! Нарэшце ў нас на заводзе пойдзе парадак. І справядлівасць! Самае галоўнае! Так што, Барыс, хвала табе за такога чалавека.

— Не ведаю, пра што ты гаворыш, — паціскае плячыма Барыс.

К а л я д а. Пра Дзялендзіка я гавару. Ён жа не можа без круцельства нагою ступіць. А я ад яго ласкі залежу. Па тэхніцы бяспекі і ахове працы мне трэба на адзел бог ведае чаго ўсякага — і спецадзення, і абутку, і матэрыялу на розныя рамонты, і пават смятаны, — дык от, калі не падзялюся з ім — не выніша. Вы разумееце, у якой я пастцы быў?

— Не думала я, Міхал Сымонавіч, што і вы можаце шальмоўствам займацца, — здзіўляецца Галіна.

— На жаль, Галіна Казіміраўна. Ды пра сябе я ўжо не кажу, а от другія, на яго гледзячы, што рабілі толькі... Але ж нарэшце знайшоўся гаспадар. Усё гэта ён цяпер прыкрые.

М а р г а р ы т а. Як абухам на галаве вы мяне стукнулі.

— А пачалося з малелькага,— гаворыць далей Каляда,— з майстэрні: і тавару на новае шальмоўства не даў, і туфелькі яго рэквізаваў.

— Няйначай як вы пра мае басаножкі гаворыце,— пасцярожваецца Маргарыта.— Зміцер Пятровіч сказаў, што іх забраў Собіч. Цяпер, кажа, ваш прыцель спажывацьме іх.

Б а р ы с. Пра якія басаножкі ты гаворыш, Рыта?

М а р г а р ы т а. Ну, ён абяцаўся дастаць ці зрабіць мне нейкія адмысловыя. Да курортнай сукенкі. У нейкага рыжскага майстра.

Каляда разрагатаўся:

— Так і сказаў? Ай, які круцель. Басаножкі гэтыя ён сваёй жонцы заказваў, я ж ведаю.

— А божа мой, што я чую,— дзівіцца Маргарыта.

— Шавец з яе нагі нават мерку здымаў, а пожка ў яе дай божа, не вашай роўня. Тавар на майстэрню праз мяне выпісваў.

Б а р ы с. Як толькі табе не брыдка, Рыта. Ці ты без басаножак была?

Г а л і н а. Як жа здрава вы ўсе заблыталіся, Барыс. Лгідна! А яшчэ гаворыш...

М а р г а р ы т а. А табе абы напасці на мяне, Галя. Ты вельмі рада.

— Шчыра кажучы,— кажа Каляда,— я думаў, што яго ў вас застану. Мне хацелася пагаварыць з ім, бо вельмі ж было брыдка стаяць у яго перад сталом... Калі ён гэты дакуменцік сабе ў шуфляду палажыў. Як той казаў...

Ён махае рукою, не знайшоўшы, што сказаць.

Г а л і н а. Я пайду, Рыта, сёння мне ў вас нядобра... Можна, вы праведзяце мяне, Міхал Сымонавіч?

Каляда рад гэтаму:

— З вялікаю ахвотаю, Галіна Казіміраўна, вы ж гэта ведаеце.

Г а л і н а. Ну-ну, не вельмі. Памятайце, што ў вас ёсць жонка.

К а л ы д а. Ох, не кажыце. Не напамінайце лепш гэтага.

Ужо каля дзвярэй Галіна спыняецца:

— Я вельмі рада, Барыс, што ты паслухаў тут пра Собіча. Можна, і сам цяпер падумаеш трохі іначай. Не будзеш трагедыі строіць, а як чалавек — паможаш, калі цябе просяць. Ты павінен толькі так зрабіць, Барыс! Калі хочаш, каб цябе наважалі. Дарэчы, і я думаю зрабіць іначай: пікуды адсюль — пі ў Віцебск, пі за Віцебск — я з вамі не паеду. Астануся тут.

М а р г а р ы т а. Ой! А як жа з Мікалаем? Ты ж казалі...

Г а л і н а. З Мікалаем?.. Я напішу, каб ён прыехаў сюды сам...

КРУГ ЧАЦВЁРТЫ

Вось так і мяняецца ўсё ў жыцці. Думаеш, мяркуеш адно, а выходзіць зусім другое. Але ў гэтым, можна, і ёсць свая прыгажосць. Неспадзеўна прыходзяць новыя акалічнасці, якіх ты не чакаў, новы рупесак, пра які не думаў. І на-новаму глядзіш на свет, на людзей, як на разгорнутую кнігу, у якой усё цікавае яшчэ наперадзе. І добра, што мы не ведаем, чым сустрэне нас заўтрашні дзень. Ведаем толькі адно: ён павінен быць самы найлепшы, бо новы, і ў нас будуць новыя спадзяванні.

От так і Маргарыта. Ці думала яна, што будзе сядзець поруч з Усеваладам. Вышывае свае бяскопцыя ўзоры, перакідваецца з ім словамі, і ёй хораша, што ён памагае ў яе чаканні.

— Не, не,— кажа яна,— я на вас даўно перастала злавацца. Мала што бывае. А от за тое, што Барыса ў Маскву паслалі,— злуюся.

— Ну, гэта ж справы, Маргарыта Казіміраўна. Пабудзе — і прыедзе. А вы пасумуеце трохі, то яно, можна, і лепш.

— Вельмі ж я не прывыкла, каб ён дзе ездзіў з дому на доўга. Адна — як дурная. Ні рабіць нічога не магу, ні думаць. Хіба толькі кніжку якую пачытаю, дык і то толькі таму, што фантазія забірае. Там развітваюцца, чакаюць, ну, а я параўноўваю сябе з імі... Ён вам нічога не пісаў?

— Не.

— Не думала, што ён не дабярэ часу пісьма людскага напісаць. Адну тэлеграму адбіў: не турбуйся, цалую.

Ай, мне гэтыя папяровыя пацалункі!.. А чаму конча трэба было Барыса пасылаць, а не каго другога?

— Можна было і без яго, але гэта самая сур'ёзная справа, Маргарыта Казіміраўна. Там трэба ўмець абарапіць свае інтарэсы.

Маргарыта ўздыхнула летуценна:

— Ой, Барыска мой! Хоць бы скарэй прыехаў. Ён жа ў мяне такі: нават паесці забудзецца.

— Як я гляджу, дык ненадоўга разлучацца нават не шкодзіць.

— Гэта пра другіх толькі лёгка так гаварыць. А каб у вас была жонка, ды харошая, ды маладая, ды якую б вы кахалі, ой, хацелася б мне паглядзець, як бы вы тады гаварылі.

— Такая магла б быць толькі адна, гэта ваша сястра, Маргарыта Казіміраўна. Але ж... як мне здаецца, дык яна мяне проста ненавідзіць.

— Я сама не ведаю, што з нашаю Галачкаю робіцца, — кажа, счакаўшы, Маргарыта. — Яна вельмі кахала Мікалая. Ну от, а калі ён пакрыўдзіў яе, то ў ёй нешта як бы абарвалася. Нікому не верыць. І яго забыць не можа. Ёй вельмі цяжка, яна гордая.

— Такой я больш не сустрэну ў жыцці ніколі. Ніколі!

— А што ненавідзіць вас, гэта няпраўда. Наадварот — вельмі паважае. От скажу: каб не яна, то Барыс з вамі не памірыўся б. Як пачала прабіраць нас...

— А са мною скрозь — як у сварцы. Усё роўна як помсціць за што. То я ўсё не разумею: што я мог зрабіць ёй калі благога? Перш думаў, што, можа, за тое, што з Барысам так было выйшла ў нас.

— Не, перад Барысам яна сама заступалася за вас. Так што вы не думайце... Дый той звадыяш не адступаецца, можа, нават памірацца яшчэ...

Але вось нарэшце дачакаліся Барыса. Ён уваходзіць з чамаданам, з пакункамі ў руках і пад пахамі. Маргарыта саскоквае з месца, падбягае да яго, цалуе, распранае.

— Толькі пра цябе гаварылі, — кажа яна. — Дзе ж ты так задзержаўся, і тэлеграмы не даў, што едзеш.

— Не тое ў галаве было, Рытачка, дый якая там тэлеграма, калі ўсё нармальна... Ну, што ў вас тут?.. Здароў, Сева, як у цябе? Што тут робіцца ў нас?

Яны вітаюцца, нават абняліся. Усевалад кажа:

— Ды ў нас што — памаленьку цягнем. Гавары ты — бач, як чакаем цябе.

М а р г а р ы т а. Усевалад Кірылавіч ужо каторы вечар тут чакае цябе. Мне развясельвае.

Б а р ы с. То за гэта я вам гасцінца дам.

Распакоўвае чамадан. Заходзіць Галіна.

— Ой, і Барыска прыехаў! — кажа яна, таксама вельмі радая. — Што ў вас тут за распрадажа? — пытаецца яна весела.

Барыс накідвае на яе лёгкі шалік.

— Гэта табе! — кажа ён. Адчыняе кардонку і перадае Маргарыце. — А гэта табе, каб не заказвала ў Дзялендзіка.

Маргарыта любуецца басаножкамі.

— Ой, ды якія ж харошыя! — Прымервае, тупае на адной назе і зноў цалуе Барыса. — Ты ў мяне вельмі клапатлівы.

Маргарыта разглядае то Галін, то свой падарунак. Яна шчаслівая, як дзяўчынка.

— Ленінградскія! — кажа яна на басаножкі.

— Але ж, — адказвае Галіна, але падарункі яе не займаюць. — Барыска, дарагі, як жа табе ездзілася?

— Зараз раскажу, — Барыс яшчэ поркаецца пад чамаданам і гаворыць да Усевалада: — А табе — мудраваў, мудраваў і не ведаю, ці спадабаецца. На! — падае ён гальштук. — А то я не бачыў у цябе людскага гальштука.

У с е в а л а д. Ніяк-як ты з мяне хочаш зрабіць вельмі дасціпнага кавалера. Але нешта гэта не па маёй патуры.

Г а л і н а. Калі дасціпнасць будзе толькі ў гальштуку, то ўцехі, вядома, мала.

У с е в а л а д. Асабліва, калі ацэньвацьме Галіна Казіміраўна.

Г а л і н а. А яе ацэнкі вам — вельмі вялікае здарэнне.

М а р г а р ы т а. Ціха, ну што гэта вы! Чаму вы ўсё сварыцеся?

У с е в а л а д. Я зараз пайду, Барыс, бо мне некалі. То хоць бы ты раскажаў, як твае поспехі.

М а р г а р ы т а. Пасля, Усевалад Кірылавіч. Дайце я яго з дарогі трохі да ладу прывяду. Хадзем, хоць апаласціся.

Б а р ы с. Зараз, зараз, ты пачакай, Сева.

Яны выйшлі. На нейкі час у пакоі ціха. Ні Усевалад, ні Галіна не ведаюць, з чаго пачаць гаварыць. Галіна стаіць наводдаль. Усевалад падыходзіць і спыняецца ў яе за плячыма.

— Няўжо нам суджана быць ворагамі, Галіна Казіміраўна? — пытаецца ён.

— Чаму? Навошта?

— Я адчуваю, што да гэтага ідзе, і мне робіцца страшна.

— Усевалад Кірылавіч, можа, гэта вы сабе нагаворваеце?

— Усё больш і больш вы пачынаеце мяне стараніцца. Калі я сустрэну вас на хвіліну, то вы стараецеся, каб не ўбачыць мяне. Што гэта — няўвага, ці вы знарок хочаце, каб мне балела?

— Што яшчэ?

— Яшчэ?.. Ну, што ж, раскажу. Любячы вас, я таксама пачаў старацца не хадзіць там, дзе ходзіце вы. Я пачаў гаварыць сабе, што вы нядобры, злы чалавек, што я сам сабе выдумаў вас. Што вы нячулая, бесчалавечная, гордая, што ў вас няма ні душы, ні сэрца, што вы можаце здэкавацца з другіх і ад гэтага вам весела...

— Я ўважліва слухаю вас, — абрывае паўзу Галіна.

У с е в а л а д. Бо я хацеў разлюбіць вас... І каб заглушыць у сабе боль, я спрабаваў знайсці другіх... жапок, нават да гэтага даходзіў. Буду гаварыць вам усё... Але і тут вы стаялі ў мяне на дарозе, як бы знарок пацяшаючыся, што нават на гэта ў мяне няма волі.

На нейкую хвіліну Галіна траціць уладу над сабою.

— Што ж мне рабіць?

Усевалад бліжэй падыходзіць да яе, рукі дзяржыць каля плячэй, як бы хочучы і не смеючы дакрануцца:

— Вы павінны сказаць хоць адно слова, хоць адно толькі слова, каб я ведаў нейкую праўду. Я павінен або... знаць, што вы мне родная, або...

Галіна трывожна перапытвае, зрабіўшы паварот галавы да яго цераз плячо:

— Або?..

Усевалад кранаецца-такі асцярожна яе пляча:

— Або назаўсёды пакінуць думаць аб вас... Не ведаю, як пасля гэтага мы будзем з вамі: незнаёмыя ці ворагі.

Галіна паціху зняла яго руку з пляча:

— Не скажу я вам гэтага слова, Усевалад Кірылавіч. Не магу. Не маю права. Але ворагам вашым быць не хачу, гэта вы памятайце...

Прышоў Каляда.

— Добры вечар! — Убачыўшы Усевалада з Галінаю адных, трохі збянтэжыўся. — З прыездам!.. Не, чакайце,

дзе ж Барыс? Я думаў, што Барыс прыехаў. Як той ка-
заў: педабачаю, каго прывячаю... Проста на хвіліну забег...

Г а л і н а. Не, не, Барыс прыехаў, так што вы прывя-
чаеце бадай што правільна. Ён дома, зараз прыбярэцца.

— Ну от і добра. То як жа ён — на кані ці пад канём?

У с е в а л а д. Яшчэ не бачылі, Міхал Сымонавіч. Але
здаецца, на кані.

— Хо! Так і трэба. Не магло быць, каб праўда стала
не на нашым баку.

— Добры вечар, Міхал Сымонавіч! — кажа Барыс,
уваходзячы. Цісне руку яму. — Мне дык здаецца, што я
вас усіх не бачыў, можа, з год.

— Барыс кажа, што я памаладзела, — не стрымлівае
свае радасці Маргарыта.

Г а л і н а. Рыта, дай мужчынам пагаварыць.

Барыс корчаецца ў партфелі.

— Дык, словам, Сева, — кажа ён, — наша поўная пе-
рамога. Цяжка было — страшэнна. Два разы адкладалі
справу — не жартам. Бранскі завод якіх толькі хітрыкаў
не пускаў. Ну, не ведаю, як сказаць, але я давёў, што яны...
абармоты. Нашы станкі... з нашага боку — поўны парадак.
Ну, і вось табе рашэнне. — Ён перадае гэтае рашэнне Усе-
валаду. — Арбітражу пры Савеце Міністраў СССР, не абы-
што! Семсот тысяч маеш у сваёй кішэні.

У с е в а л а д. Ты, Барыс... не ведаю, які табе помнік
ставіць, якую ўзнагароду даваць. Тут нават, калі ўжо так
гаварыць, справа не ў грашах, а ў справядлівасці, у дзяр-
жаўнасці нашае лініі, калі хочаш. Дзякую, Барыс. Ды
пасля гэтага мы — сіла! Ты разумееш?

К а л я д а. Ну і людзі ў нас падабраліся, а? Любата!

Б а р ы с. Словам, Сева, от так. Усё гэта мне надта
спадабалася, ты мяне навучыў біцца як мае быць. Давай
і далей! Усё там, што асталася, трэба зараз жа расчыс-
ціць да канца.

Усевалад смяецца:

— Ох, які ты мне дарагі за гэта, Барыс. Ты так і мне
духу наддасі.

Маргарыта не ўнікае ў мужчыenskую гаворку, яна га-
ворыць да Галіны:

— Барыс кажа, што яму не было толькі часу паха-
дзіць там як след. Давай мы з табою з'ездзім — і табе ж
трэба сяго-таго купіць.

Галіна не слухае яе:

— Чакай, пра што яны там? Барыс нешта вельмі рад.

К а л я д а. Дзе б і мне работу якую баявітую далі. А то я ўсё роўна як абознік: майстэрні па рамонту, спяцоўкі, ці няма дзе аварый... Што гэта за ішжыпер...

Б а р ы с. Там яшчэ, я памятаю, у гэтых дэбіторах тваіх, асталася пару добрых зуброў — я іх аформлю, я ім пакажу, як мудраваць!

У с е в а л а д. Магу цябе засмуціць, Барыс: тут мы самі без цябе гэтых зуброў аформілі. Пасля цябе ў мяне асталася цэлая школа юрыстаў. Ты можаш цяпер варочацца назад, па сваю работу, калі хочаш.

Б а р ы с. Шкада. У самы смак увайшоў. Мне там ужо будзе пудна.

— А наогул, калі сказаць праўду, то я думаю, што тваю пасаду на заводзе цяпер можна ліквідаваць, — заключае Усевалад.

— Як гэта так? — трывожна пытаецца Барыс.

— Яна скоро будзе непатрэбна або нават і цяпер непатрэбна ўжо. Тым больш што і пасады такое няма ў нас, табе яе прыдумалі. Ты ж ведаеш, што лічыўся на пасадзе старшага дыспетчара.

М а р г а р ы т а. Зпоў нешта пачынаецца, падумайце!

У с е в а л а д. Слухай, Барыс. Юрысты на прадпрыемствах — перажытак. Гэта адзнака адсталасці і адсутнасці вытворчай культуры. Нашы прадпрыемствы цяпер — гэта высокая, перадавая сістэма. Планавая, адзіная гаспадарка.

К а л я д а. Яшчэ нешта прыдумае Усевалад Кірылавіч. Люблю ўсякую павіну. Далібог!

У с е в а л а д. Разумна пастаўленая, гэтая гаспадарка не можа парадзіць якіх-небудзь непаразуменняў. Няма з кім спрачацца і няма за што. Няма ніякіх бар'ераў. Нездарма ж перабудова прайшла. Павінна так быць пры сацыялістычнай арганізацыі! Так, хіба дробязь якая. І калі якая дробязь будзе раз ці два на год — рэкламацыя якая або ведамасная няўвязка, — то я табе лепш заплачу акордна.

Барыса ахапіла тая самая старая трывога, што Усевалад такі не можа быць яму другам.

— От як, — пакрыўджана кажа ён.

Галіна даўно прыслухоўваецца да гэтай гаворкі. Не тоячы непрыязнасці, яна кажа Усеваладу:

— Я думала, што вы на нешта больш разумнае здатны.

У с е в а л а д. Паўрад ці чакалі вы ад мяне здатнасці, Галіна Казіміраўна... Дык от як я думаю, Барыс.

Барыс каецца ў той слабай хвіліне, калі быў даверыўся Усеваладу. Ён кажа з горкім папрокам да сябе:

— Усё-такі я вельмі дурны...

У с е в а л а д. Не, Барыс, не дурны. Я раіўся з дырэктарам: ты нам патрэбен на больш важнай справе, не бойся, крыўдзіць цябе не будзем. Проста кажу табе: калі мы выбілі з рук у Дзялендзіка блат, ён перастаў быць работнікам. Нічога ў яго не выходзіць. Аددзел забеспячэння і збыту, такі важны наш орган, цяпер усюды трашчыць. Правал. Ты павінен узначаліць гэты аددзел. А на юрыспрудэнцыі, калі гэта спатрэбіцца, будзеш падрабляць. Я ўжо гаварыў з дырэктарам.

Барыс зразумеў. Зноў на твары ў яго ажывае ўсмішка.

— Он ты пра што, Усевалад.

М а р г а р ы т а. І я ж была падумала бог ведае што. Як ты, Барыс, згодзен ці не?

К а л я д а. Мудрэй я нічога не прыдумаў бы. Правільна! Вельмі правільна, Усевалад Кірылавіч. Туды трэба чалавек проста святы, ну, як Барыс, адным словам.

У с е в а л а д. Я не падганяю цябе з адказам. Падумай, прыкінь сам, парайся от з сям'ёю, ды калі што — так і зробім. Мы з табою хоць трошкі салдаты, Барыс, а салдаты вельмі добра ведаюць, што такое таварышаў локаць.

— Я і забылася, што нам трэба павячэраць, — ззяючы нейкім новым святлом, ажыўляецца Маргарыта. — І Барыс мой з дарогі. Ой, якая ж я!

Яна выходзіць. Барыс пасля доўгага роздуму кажа:

— Не чакаў я гэтага, Сева, не чакаў. За тое, што верыш так мне, — дзякую... Проста, гэта сказаць — вельмі пачэсна... Можа, я нават...

У с е в а л а д. Чаму я хачу, каб ты ўзначаліў такі важны аددзел? Бо ты сумленны — гэта раз. Працавіты, клапатлівы — гэта два. А пасля — ты цяпер тонка ведаеш увесь падыспад гэтае машыны. Ты сам будзеш поўны гаспадар — я ўсё магу на цябе паверыць. І буду спакойны: у мяне не будзе тады ні безнадзейных дэбітораў, ні санкцый ад банка. А да цябе прымацую бухгалтара: з ім і камандуйце. От як, Барыс.

Г а л і н а. Я вас не зразумела, Усевалад Кірылавіч, калі вы пачалі гаварыць адразу. Пра гэтую пасаду. І калі вас пакрыўдзіла, то прашу прабачыць.

У с е в а л а д. Навошта ж? Ад сябе адракацца не варта.

Г а л і н а. Як бачыце, гонару ў мяне не так і многа.

Усевалад глядзіць на яе доўга, у яго душы ідзе барацьба.

— На жаль, вы сказалі ўсё, што хацелі...— Збіраецца выходзіць, кажа да ўсіх: — Тым часам. Дабранач... А ты, Барыска, заўтра скажаш мне, калі надумаш.

Усевалад пайшоў. Пасля агульнага даволі доўгага маўчання Барыс кажа:

— Хорошая галава ў хлопца.

— Міністэрская! — пацвярджае Каляда.— Толькі шкода, што Галіна Казіміраўна заўсёды настаўляецца супроць яго...

КРУГ ПЯТЫ

Вось як склаўся лёс у Галіны.

Аднаму чалавеку цяжка ўсё: нават свая ўласная радасць, калі яе ні з кім не дзеліш. Ды можна сказаць, пагоул няма чалавечае радасці для сябе: яна мысліма толькі тады, калі ты нясеш яе для другога.

Галіна адна. Сядзіць над сталом, апусціўшы галаву на рукі, відаць, даўно ў цяжкім роздуме. Яна піша пісьмо.

— Дарагі Мікалай,— кажа яна, выходзячы з одуму.— Каб ты ведаў, як цяжка мне пісаць табе гэты ліст. Я сябе прывучыла маўчаць з табою, а цяпер трэба такі сказаць. Ты не ведаеш, як я кахала цябе, дарагі мой, любы і такі нядобры. Навошта ты пакрыўдзіў мяне? Чым я была табе нехарошая? Апроч цябе мне ж нікога не трэба было, я малілася толькі на цябе. І от два гады разлукі і пакуты...

Яна падымаецца, ходзіць па пакоі. Спыняецца каля акна.

— О, як я злавалася на цябе! Мне ўсё ўспаміналася тая жапчына, нават не жанчына, а ліст яе да цябе — нахабны, цынічны,— ад чаго мне яшчэ горш балела, бо я бачыла, якая гразь прыліпае да цябе... Ты адумаўся вельмі скоро, але я не ўмею дараваць грахоў. Ты хадзіў за мною — я табе не давала нават наблізіцца да сябе. Пісаў пісьмы — я не чытала іх. Я хацела вырваць цябе з свайго сэрца. Я ненавідзела цябе, праклінала і яшчэ больш кахала цябе...

Падыходзіць да стала, бярэ ліст, глядзіць на яго.

— А цяпер от пішу сама. Прыязджай, дарагі Мікалай, пакуль я не страціла цябе. Я помсціла табе, пакуль веда-

ла, што сама гаспадыня і свае пакуты і свайго шчасця. Я магла гэта рабіць, як хацела. А цяпер пачынаю баяцца за сябе. Часамі мне здаецца, што ён харашэй і дабрэй за цябе... От бачыш, і я саграшыла перад табою, і я не святая, як думала сама сабе.

Піша колькі слоў, а тады абяруч бярэцца за галаву.

— Божа мой, чаму ж мне страшна ад гэтага пісьма? Хоць бы пагаварыць з кім! Хоць бы паглядзеў хто ў душу ды памог разабрацца! Дык каму ж пра гэта раскажаш? Найдаражэйшы чалавек — сястра, Рыта, дык яна ж больш разбярэцца ў сукенках, як у чалавечай душы... Смешна сказаць: лаўлю сябе на тым, што хочацца, каб ён пасядзеў і пагаварыў са мною...

Кладзе галаву на рукі, і на плячах відаць, што плача.

Уваходзіць Каляда, вельмі паволі, гэта нават не надобна на яго. Ubачыўшы, што Галіна плача, кідаецца да яе.

— Галіна Казіміраўна, Галя, што такое?

Галіна нават рада яму:

— Ах, гэта вы?

— Што ў вас нядобрае, Галіна Казіміраўна? Я ж ніколі не думаў, што вы можаце плакаць. Хто вас пакрыўдзіў?

Галіна падымаецца, вельмі скоранька змахвае слёзы і не хоча паказаць, што ў яе гора.

— Ніхто, Міхал Сымонавіч. Проста села і задумалася над сабою. Ну, стала крыўдна трохкі, што ва ўсіх такое харошае жыццё, што радасці гэтулькі кругом, а я... нічога не магу дадаць свайго да гэтай радасці.

— Не ведаю, што вы за чалавек, Галачка. Нават пра гэта ў вас знайшліся такія праўдзівыя словы. Ай, якая гэта шчырая праўда! Як той казаў: той не будзе багаты, у каго сэрца без хаты. Сам сабе чалавек як бы нічога і не значыць, калі ў яго няма чым падзяліцца з другімі.

— От бачыце, пастроіла і вас на сумную філасофію.

— А як жа! Бо я ж кажу: вы сказалі вялікую праўду. У наш час, такі харошы і радасны, такі вялікі і шчаслівы, такі нейкі рамантычны і малады, пельга, каб у цябе на душы быў хмурны неспакой. А вы ўсё роўна як пра мяне сказалі.

— Ну што вы, Міхал Сымонавіч, у вас расце такі харошы сын...

— Сын... У гэтым уся ўцеха мая. Але ж, вы разумееце, гэтага мала. Калі я прыходжу дадому і не магу нічым падзяліцца з жонкаю, то ў мяне як бы і радасці мае няма.

Сын не можа рашыць задачы, дык яна яго дурнем абзывае. А сама памагчы рашыць яму не можа, не ўмее і вучыцца не хоча... От якое ў мяне шчасце...

— Гэта значыць, што ў жыцці бываюць вельмі вялікія памылкі. І памылкі на ўсё жыццё.

— Ото-та ж. І паправіць іх, бывае, што ўжо і нельга. От як у мяне — дзеля сына і дзяржуся. А пасядзець, пагаварыць — іду к вам. Мне ў вас цёпла, хораша. Ад вас я заўсёды пацясу ў душы нешта такое, што мне яго хопіць і на заўтра, і на паслязаўтра, і... назаўсёды. Смешна сказаць, а душа мая не дома, а каля вас...

Г а л і н а. Мне здаецца, што вы можаце вельмі шчыра любіць.

Каляда горача:

— Толькі шчыра! І, можа, таму мне хочацца, каб і вас нехта вельмі шчыра любіў. Бо вы... бо вы... як той кажаў... ну як жа можна не любіць вас?

Галіна трывожна ўслухоўваецца ў гэта:

— Таксама, мабыць, не ўсе. А Мікалай жа?..

— І Мікалай! Гэта ўжо я добра ведаю, што любіць!

Галіна адважваецца прызнацца:

— Я надумала памірыцца з ім. От скажыце, дарагі Міхал Сымонавіч, ці добра я раблю?

— Не ведаю, Галіна Казіміраўна. Баюся, што гэта тая самая памылка, якой я паправіць ужо не магу, а вам яшчэ варта паправіць.

Яшчэ з большай трывогай Галіна пытаецца:

— Вы думаеце, што ён нядобры?

— Не, не тое, Галіна Казіміраўна. У яго няма... ну, як вам сказаць... ён любіць сябе больш за другіх. Бляску многа ў яго. Чужога, паназбірапага ад другіх. А як той кажаў: з пазычоным не будзеш вучоным.

— Гэта, можа, і праўда.

— Не варты ён вас. Можа, я і памыляюся, бо я на яго надта сярдзіты, што ён з вамі так абышоўся. Так што не вельмі і слухайце мяне. Сэрца таксама ўмее гаварыць.

— Ой, колькі ў гэтым сэрцы трывогі...

— Калі я думаю, што вы шчаслівая, — прабачце, я разумею гэта не як вузенькае, асабістае шчасце, а так, каб і людзям ад яго было хораша, — то ўсё ж бачу вас не з Мікалаем, а з некім другім.

— Навошта вы гэта гаворыце мне, Міхал Сымонавіч? Гэта ж пядобра!

— Я ж кажу, можа, мяне не варта і слухаць. Ну, тым

часам. Пайду, а то сёння толькі на вас пуду паганяю... Калі з вамі нешта робіцца, то пяхай робіцца добра...

Галіна адна. Ёй цяпер яшчэ больш ёсць над чым падумаць. Яна глядзіць на няскопчаны ліст, бярэ яго ў рукі, як бы хоча спрачацца з ім.

— Чуеш, Мікалай, што пра цябе гавораць? Ты эгаіст! — гаворыць яна з адчаем, гатовая парваць пісьмо. Але раптам спахапілася. — Не, але гэта няпраўда! Каб ты быў эгаістам, то даўно адцураўся б мяне.

Праз хвіліну новыя думкі абступаюць яе.

— А можа, і гэта няпраўда? «Калі я думаю, што вы шчаслівая, то бачу вас не з Мікалаем, а з некім другім...» Хто ж гэты другі? Мікалай, ты чуеш? — гэтага другога завуць Усеваладам. Ён мяне любіць. Ён не зрабіў бы мне гэтулькі гора. Ён лепшы, харашэйшы за цябе, от што... Ты бессардэчны, Мікалай...

Яна як бы ўслухоўваецца ў свае думкі — ці то нешта памагаецца ўспомніць, ці ў нечым хоча разабрацца. Чуе словы, сказаныя ёй як дакор, і паўтарае іх.

— «Усё больш і больш вы пачынаеце мяне стараніцца... Я пачаў гаварыць, што вы нядобры, злы чалавек...» Не, не злы я чалавек, Усевалад, гэта мне так трэба рабіць. Бо я многа выпакутавала за сваю веру і шчырасць. І вельмі хачу, вельмі хачу чалавечае ласкі і спагады. Я пачала адвыкаць ад яе, а ты зноў усё перайначыў. «...І каб заглушыць у сабе боль, я спрабаваў знайсці другіх... жанок...» Нават гэтага не ўтаіў, сазнаўся. Не так, як Мікалай... Навошта ты мне пра ўсё гэта сказаў, Усевалад? Думаеш, мне лёгка было маўчаць?

Прышла печакана Алеца.

— Божа мой, — кажа яна весела, — а ты ўсё адна! Як ты толькі так можаш? Што ты тут робіш?

Галіна скоранька папраўляе валасы, гэтым стараючыся не паказаць твару.

— А хіба мала знойдзецца работы? То насцепгазету памагчы выпусціць, то пачытаць, то да заняткаў падрыхтавацца.

— Да якіх заняткаў? Хіба ты дзе вучышся?

— Ну, а як жа. Хіба мала дзе можна вучыцца. І курсы розныя, і гурткі. І універсітэт культуры. Толькі захацець.

— Ой, а я дык нідзе не займаюся, дурная... Ты што гэта — плакала, ці што? Вочы напухлі.

— Ну от яшчэ, чаго ж мне плакаць. Паспала трохі пядаўна.

Алене трэба не гэтая гаворка.

— А я да цябе, Галачка, знарок. Можна, ты што паможаш.

— А што, Алепка?

— Ну, ты ж ведаеш маё жыццё. Мне адной даўно так абрыдзела. Каля мяне іх круціцца поўна, а ніяк не дабярэ сабе па душы.

— Перабіраеш, мабыць?

— Дзе там, няма з чаго перабіраць. Я ж ім патрэбна найбольш для пацехі, хіба я не бачу. І загадчык гаража гэты круціць усё, каб завезці дзе ў лес — пад Уручча ці пад Каралішчавічы, і толькі. І новы інжынер зменны, — гэты, у зялёным капелюшы, — мудрае толькі на цукеркі мяне купіць... Ай, ды што там, усіх я іх бачу як аблупленых. А для сэрца чалавека няма.

— Дык чым жа я табе намагу тут?

— Параіцца хачу. Вельмі ж мне адзін чалавек даўнадобы.

— Хто?

— Галоўбух наш — Собіч.

Галіна пужаецца:

— Ён... што, бывае з табою?

— Ну, як табе сказаць... канечне. Не так, каб надта, — ён нейкі вельмі нясмелы, — але ж у тэатр хадзілі, па вуліцы пагулялі...

Галіна разгублена:

— Ну але... Што ж, гэта добра.

А л е п к а. Калі табе сказаць, то чалавек ён разумны, самавіты, сур'ёзнага характару. Не тое, што гэтыя ганчакі. І не відно, каб надта дзе падаў. Як ты думаеш, Галачка?

Галіна адказвае механічна:

— Але, але.

— Неяк я запрашала яго да сябе. Вельмі такі ўзрушаны быў. Не шанцуе мне, кажа, Алена Сцяпанавіч, мабыць, мяне ніхто ніколі не палюбіць... От бачыш, так што ён ясна даў паняць. Але не зайшоў. Ну, гэта я разумею: калі чалавек сур'ёзны, то не будзе надта кавалернічаць. Другім разам, сказаў.

— Што ж ты хочаш, каб я табе сказала на гэта, Алена?

— Як бы ты зрабіла, Галачка, на маім месцы? Я ведаю, калі я захачу, то ён будзе мой, не такіх скручвала.

Але боязна ўсё ж, каб не выйшла так, як у цябе з тваім Мікалаем.

Галіну гэта глыбока рапіць. З Мікалаем? Але яна пакутліва шукае выйсця.

— Аленка мая,— кажа яна раптам з парывам,— я скажу табе, скажу ўсё. Слухай жа: Усевалад вельмі харошы чалавек, вельмі харошы. Другога такога не будзе,— гаворыць яна, як бы пераконваючы самую сябе.— І калі ты хочаш ведаць...— рукамі яна сціскае то грудзі, то галаву, у яе вялікая барацьба.— Госпадзі, як мне нядобра сёння, мабыць, захварэла... Калі ты хочаш ведаць... абы ён палюбіў цябе — выходзь за яго замуж. Выходзь, я прашу цябе, Аленка, і ты будзеш самая шчаслівая!

Яна садзіцца ў знямозе на канапу.

Алена адразу павесялела, радасць засвяцілася ў яе ў вачах:

— От дзякуй табе, Галачка, як ведала, што забегла да цябе. Ой, як я рада! Якая ты разумніца, якая залатая! Я пабягу, я не магу цяпер больш сядзець!

Яна падбягае да Галіны, схіляецца, цалуе яе ў галаву і выбягае.

Галіна нейкі час так сядзіць скамянеўшы.

— Божа мой, што я нарабіла. Што я нарабіла!.. Якая ты бессардэчная, Алена!.. Ну от, цяпер я ўжо не грэшная, Мікалай, перад табою. Усё. Кончана. Цяпер я буду чакаць толькі цябе...

Падыходзіць да стала і запячатвае ў канверт ліст.

КРУГ ШОСТЫ

Ну, вось, і парэшце можна было б лічыць, што ўсё ідзе на лад. На папраўку. А? Завод акрыяў. Але ўласнае жыццё, уласнае жыццё!.. Без яго ўсё роўна не хапае чалавечага заспакаення.

Усевалад разбірае понту.

— Можна, Усевалад Кірылавіч? — пытаецца Марына.

— Вядома, можна. Па справе ніколі не пытайцеся, а заходзьце адразу... Маеце што сказаць?

— Нам пара даваць бронь на зарплату.

— А ці варта? Як думаеце?

— Боязна, Усевалад Кірылавіч. А раптам што здарыцца там, у банку, ды нашы грошы спішуць? А хацелася б на гэты раз усім, усім заплаціць адразу. Пяхай у людзей

будзе радасць. Гэта ж і на рабоце ў іх будзе весялей, і... вас яны палюбяць.

Усевалад усміхаецца, ён ведае Марыніну кланатлівасць.

— Мяне палюбяць... Ой, і хітрая вы, Марына Барысаўна. Трэба ж так прыдумаць!

— Дык як жа зробім, Усевалад Кірылавіч?

Усевалад робіцца дзелавы:

— Добра. Давайце зробім так, як вы кажаце. А то папраўдзе, той жа банк можа пазыку спісаць, не падумаўшы, што мы яшчэ не так і багатыя. Давайце дамо бронь! Каб, як вы кажаце, і ў нас, і ў людзей было хораша на душы.

— Ну от і добра. Тады я буду спакойная.

Яна збіраецца выйсці, але Усевалад спыняе яе:

— Марына Барысаўна, перадайце там дакументы, на банк няхай выстаўляюць ды сысхваюць.— Ён перадае з разабранай пошты колькі паперак.— Усё рашэнні судоў ды арбітражаў... Вы адчуваеце, што ў нас стала весялей? Што ў нас сілы прыбаўляецца, а?

— Дзіва што адчуваю, Усевалад Кірылавіч. Усё ж на заводзе стала іначай, не верыцца нават. І от гэтая зарплата нават: гэта ж будзе ўсё роўна як свята ў нас. Падумаўце: не будзе ніякага наракання, спакойна, хораша, як у людзей...

Марына пайшла. Усеваладу хочацца хоць трохкі памарыць. У летуценным задуменні хоць трохкі ўсміхнуцца самому сабе.

Вось нарэшце і першая перамога. Першая радасць. А цяпер іх будзе ўсё больш і больш. І гэта толькі пачатак. А цяпер, мабыць, можна і за абсталяванне брацца. Цяпер, мабыць, пара!

Бярэ трубку тэлефона, звоніць. Заходзяць двое рабочых, чакаюць, адзін каля стала, другі — каля дзвярэй.

— Парторг? Рыгор Паўлавіч, у мяне да вас тая самая просьба — пра абсталяванне. Прабачце, што так часта турбую вас. Пагаварыце яшчэ раз з дырэктарам. А? Усё роўна трэба ліквідаваць. Абавязкова! Ну, што ж, сварка дык сварка. Абы вы былі за мяне. Скажаце? Добра.— Кладзе трубку. Да рабочых: — Што хацелі, таварышы?

— У адначынак збіраемся, таварыш галоўбух,— кажа першы.

Другі перадае паперкі, гаворыць больш строга:

— У адначынак пускаеце, а грошай — фігу!

— Тут і даведку аддзел кадраў даў, што мы едзем на

Украіну, — высоўваецца першы і кладзе гэтую паперку на стол. Яму пязручна, што гэтакім чынам прыходзіцца даводзіць, як важна ім сёння атрымаць усе заробленыя грошы. — Трэба ж нарэшце і сваякоў праведаць.

— Прывыклі авансамі карміць, а куды мы з вашымі авансамі педзем? Дарога не абы-якая, а там і радні колькі, — больш настойліва памагае другі.

У с е в а л а д. Што ж, едзьце, таварышы, няхай вам добраўка адпачываецца.

— Праўда, і грошы не малыя: тысяч з восем набярэцца, — паведамляе першы, спадзеючыся хоць бокам дазнацца, як паставіцца да такой сумы галоўбух. — А ехаць трэба.

Усевалад падпісвае паперкі:

— Ідзіце да Марыны Барысаўны, таварышы. Яна вам выпіша з вялікаю ахвотаю. А там у касу — і атрымлівайце.

— Дык жа па колькі дасце?

— Усё, што зароблена. Будзьце здаровы. Адпачывайце як мае быць.

— Нешта не верыцца.

Стыкаючыся з рабочымі, уваходзіць Алена.

— Нарэшце вы адны, — кажа яна. — Бо ў мяне гаворка толькі для вас.

— Я вас слухаю, Алена Сцяпапаўна.

— Сёння субота, вы ведаеце?

— Ведаю. А што павінна здарыцца?

— Невялікая падзея. Але важная. Для мяне.

— Слухаю вас.

— Сёння мае імяніны. Вельмі сціплыя такія. Хачу, каб вы былі ў мяне. Толькі самыя лепшыя сябры мае будуць.

— Праўда, падзея важная.

— Я ж не думаю, каб вы адмовіліся?

— Бачыце, мне не будзе часу. Дый...

— Я вас прашу. Вельмі сціпла — трохкі патанцуем...

Няўжо вы можаце прымушаць, каб вас прасіла жанчына?

Усевалад вагаецца.

— Ну... можа, і зайду. Можа, і зайду.

— Не, я буду чакаць вас пэўна.

— Далібог, не ведаю. Ну... добра...

Не паспеў Усевалад сабрацца з думкамі, як зайшоў Барыс. На пішжак з гальштукам у яго падзета целагрэйка. Кепка накінута неахайна, як гэта бывае ў інтэліген-

таў, калі яны забываюць на сябе. У руках у яго поўна папер — акты, ведамасці, накладныя. У яго паявілася нейкая пязвычайная рухавасць. У крэсла ён садзіцца з размаху.

— Ну, цяпер, Усевалад, я ўжо буду сварыцца, што ты мяне ў такую работу ўсватаў. Братка ты мой, колькі ж там клопату! Адгрузка, пагрузка, прыёмка, разнарадкі, накладныя, спецыфікацыі — што, куды, як? — чорт яго разбярэ!

Усевалад усміхаецца ад душы:

— Затое бачыш, што робіш нешта.

— Гэта так. Ні дня, ні галавы не хапае... Скажы ты, Усевалад, навошта нам сталь-вугалок, трохміліметровое палоснае жалеза ды двапаццаты швелер, калі іх у пас на год хопіць?

Як жа часам неспадзеўна прыходзяць рашэнні!

— Чакай, — кажа Усевалад. — От гэта правільна, якраз ты мне і думку падаў. Гэта ж таксама твая лішняя запасы, у якія мы бог ведае колькі грошай усадзілі. Я збіраўся перагаварыць, каб іх перадаць якому заводу.

— От гэта было б правільна. Дый другіх матэрыялаў залішне знойдзецца.

— Але цяпер мы зробім іначай. На ўсе гэтыя матэрыялы мы наменшым заяўкі і не будзем атрымліваць. Гэтак і зрабі. Я перагавару з планавым.

— Добра. Можна і так... А цяпер слухай: Дзялендзік да мяне прыходзіў. У экспедытары просіцца.

Усевалад думае. Хм...

— Экспедытар — гэта, брат, вельмі сумленная работа павінна быць, — кажа ён.

— Не ведаю, што і рабіць. Шкада яго. Куды яму цяпер дзецца.

Не, Усеваладу таксама не хочацца, каб чалавек быў забыты. Вядома, трэба падумаць.

— Ты ведаеш, пры табе яго баяцца нечага, — кажа ён. — Пры табе ён паправіцца, гэта я ўпэўнены. Вазьмі.

— Давай папробуем... Ну, найду. Во мне яшчэ ў планавы трэба забегчы.

— У планавы? Папрасі, каб Галіна Казіміраўна зайшла.

Нешта яшчэ хацеў сказаць Барыс, але на сталае ў Собіча зазваніў тэлефон, і, махнуўшы рукою, ён выходзіць.

— Слухаю. Магу, Арсен Уладзіміравіч. Зараз прыйду. Ведамасць па абсталяванне? У мяне, прынясу. Добра.

Ён хвалюецца, прадбачачы цяжкую і непрыемную размову. Як на злосць, невядома куды дзявалася гэтая ведамасць. Нарэшце знаходзіць яе сярод папер і скоранька ідзе.

Дзверы адчыніў Каляда. Зірнуў, здзівіўся: нікога няма.

— Нікога няма. От табе маеш. Ну, другім разам зайду.

Але тут жа паказалася Галіна, і Каляда вярнуўся.

— Ну от, разам і пачакаем. Як той казаў: што б ні рабіць, абы не рабіць.

— Не, гэтая прыказка ў вас нядобрая. Я так не ўмею,— кажа Галіна.

— А я і не пра вас, а пра сябе, Галіна Казіміраўна. Усё роўна як без работы хаджу.

— Чаму?

— Не магу, не мірыцца душа мая. Я інжынер-механік, мае рукі павінны нешта выдумляць,— ён робіць трапяткі жэст рукамі.— А я на гэтай ахове працы сяджу. Што мне там рабіць?

— Не, Міхал Сымонавіч, пасада ў вас важная. Каб рабочы быў здаровы, адзеты, абуты на сваёй спецыяльнасці, каб не пагражала яму якая небяспека — онь у вас якая высокая задача.

— Разумею, але гэтага мала мне. Дзень таўкуся як дурны, а ў мяне душа кіпіць, бо не па натуры работа ў мяне. Дык от зайшоў пагаварыць з Собічам, а яго няма.

— То гэта ж не з Собічам, а з галоўным інжынерам або з дырэктарам трэба.

— Ну, проста параіцца хацелася як з чалавекам...

Каляда пайшоў. Галіне здалося, што нязручна аставацца адной у чужым кабінцеце, яна таксама падалася ў дзверы, але зайшоў Усевалад разам з дырэктарам. Мабыць, у іх была гаворка яшчэ недзе там, у дырэктарскім кабінцеце, а цяпер яны толькі як бы ўспамінаюць пра яе.

— Дарэмна, дарэмна так думаў. Тады было ўсё іначай, чалавеча ты мой,— успамінае дырэктар, ідучы паперадзе.— Тады ў мяне ўсё з рук валілася, я сам не ведаў, што рабіць. А ты запомніў адно — гразіліся прагнаць...— Ён суняўся сярод кабінета.— Ніхто цябе праганяць не збіраецца, не хітруй. Куды хочаш дзявай гэтае абсталяванне, калі гэта на карысць пойдзе.

У с е в а л а д. Не, бо вы тады так сярдзіта гаварылі, Арсен Уладзіміравіч.

— Сярдзіта, бо на ўсіх сярдзіты быў. А цяпер няма

за што. Дый параіўся я — з людзьмі, з парторгам. І ты з ім гаварыў?

— Гаварыў.

— Хм... Ну, і добра. Правільна. Так што — от так. Пра нас яшчэ ў газетах павінны пісаць і на пленумах ЦК гаварыць... — Толькі цяпер заўважае Галіну. — От і Альшэўская паможа табе. Усё, пра што гаварылі — і абмеркаванне работы ў кожным цэху, і планавыя папраўкі, — гэта вельмі добра.

Выходзячы, затрымліваецца ў дзвярах і дадае:

— Можаш так і далей: калі ты цвёрда ведаеш, што робіш правільна, — біся і дамагайся да канца. Ніякае сваркі не бойся і не адступайся. А як жа! Калі што разумнае, то я пайму...

Галіна сцакала, пакуль зачыняцца дзверы.

— Мне здаецца, я ўжо зразумела вас: мне трэба пералічыць свае планы на аснове вашых фактычных паказчыкаў?

— Але, Галіна Казіміраўна. Бо, бачыце, у нас пачынаецца многа работы — па выяўленню рэзерваў вытворчасці, зніжэнню сабекошту...

— Ну, я разумею.

— Намячам сякія-такія мерапрыемствы...

— Я чула. Вядома, зраблю. — Яна падымаецца, збіраецца выходзіць, але нешта яшчэ трымае яе. — Гэта ўсё, што вы хацелі мне сказаць?

— На жаль, усё. Больш — баюся, не маю права. І, мабыць, не трэба.

— Я прашу мне прабачыць, Усевалад Кірылавіч, калі часам была пядобрая з вамі. У мяне было гора, вы ж ведаеце... з мужам. А цяпер ён прыязджае да мяне.

— От як? — пужаецца Усевалад. — Ну што ж... я гэтага не ведаў.

— Бачыце, я адразу хвалюся сваёю радасцю. І цяпер вы разумеете, чаму я... старанілася вас. Я сама жыла ў трывозе, і мне было цяжка сказаць... тое слова, якога вы ў мяне прасілі...

— Цяпер вы паедзеце да яго?

— Не, буду тут. Ён сюды прыедзе.

Каб хто ведаў, як палахліва забілася ў Собіча сэрца. Ну от і ўсё. І канец.

— Усё роўна я люблю вас, Галіна Казіміраўна, — нарэшце кажа ён. — І буду любіць. І добра, што вы нікуды не паедзеце. Адно тое, што я буду ведаць, што вы педзе

тут блізка, мне давацьме шчасце. Сяды-тады я вас сустрэну, азірнуся, пагляджу ўслед...

— Я буду рада, калі вы астаняцеся нашым сябрам, — як на розвіт гаворыць Галіна. Звініць званок на канец работы. Вядома, гэта і ёсць развітанне. — Ну от, нарэшце мы трошкі і пагаварылі. Гэта я вінавата была. Канец работы. Ідзіце адпачываць. Памятайце, што я хачу вам зычыць толькі шчасця, бо вы варты яго...

Доўга думае Усевалад адзіч. Чуваць, як па калідоры чохкаюць дзверы, тупаюць ногі, чутны галасы так, як звычайна, калі ўсе ідуць з работы.

— Ну от. І ўсё. Ізноў толькі адно — баланс, калькуляцыі, планы...

КРУГ СЁМЫ

Але кожны дзень пакідае па чалавеку свой след. І, можа, не пазнаў бы чалавек, як ён мяняецца сам, каб не аставалася за ім тое, што зрабіў ён. Ці то працаю рук, ці сваімі думамі.

От быў Барыс як Барыс, меў свой дом і ўтульнасць і не ведаў, што радасць не толькі ў гэтым. А Маргарыта сядзіць з Калядою і чакае яго.

М а р г а р ы т а. Так і не ўдалося нам сёлета на курорт з'ездзіць. А я гэтак збіралася, гэтак чакала.

К а л ь д а. Чаму ж?

— Ну, у Барыса як пачаліся гэтыя мітрэнгі — то з работаю, то ў Маскву ездзіў — і не паспелі.

— На здароўе ўсё гэта Барысу. Я за яго вельмі рад.

— Ат, няма чаго і радавацца — вельмі многа работы ў яго. Онь нават дадому стукалкі гэтыя прыпёс, — яна паказвае на лічыльнікі, што вісяць на сцяне, — дык цэлы вечар стукае.

— Я скажу, гэта шчасце, што Арсен Уладзіміравіч згадзіўся яго на гэтую работу паставіць. Каб вы ведалі, як цяпер усюды ўсё гладка ды добра. Ні прастояў, ні перабояў праз гэты адзел на заводзе няма. Нашто ўжо, калі нават па маёй лініі і то я ніякага клопату не маю. Як толькі што, то ўжо і звоніць: чаму лімітаў не выбіраеш?

— Ну, Барыс такі, я яго ведаю... Ай, а як жа ён быў сярдзіты на Усевалада адразу. Ды не толькі ён, а і я! Жарты сказаць: прыехаў па Барысава запрашэнне і пачаў Барысам жа камандаваць!

Каляда рагоча:

— Як той казаў: прыйшоў у маю хату дый б'е майго тату! Памятаю, памятаю... Што ж яго доўга няма?

— Няйначай як пабег зноў на работу, бо там жа вагоны выгружаюць. Каб прастояў не было. Штрафы ж вялікія за гэта... Ну, яшчэ хадзіў на вакзал Мікалая сустракаць. Мікалай жа да Галачкі прыехаў.

— Хіба?

— Але, але. Ну, я ёй сказала, каб яна сама страчаць не хадзіла. Не надта, кажу, наказвай, што рада яму.

— Дык от якая навіна.

— А ўсё роўна ў мяне сэрца не на месцы, Міхал Сымонавіч. От сяджу і думаю: а што там у іх? Як сустрэліся? Ці будзе ў іх жыццё?

— Чорт яго ведае, як яно ўсё робіцца. Збоку дык быта і відно ўсё, і параду лёгка даць другому, а як да сябе дойдзе — хоць ты гвалт крычы.

— А каб гэта маладым ды старэйшым розум! То не глядзелі б, дзе што блішчыць, а што добра. А то — пасля толькі вочы расплюшчываеш... А я і сама, памятаю, колькі пад Барысам сваім мудравала. Але от нішто, дзякуй богу.

Каляда раптам спахапіўся:

— Ой, дарагая Маргарыта Казіміраўна, сяджу, балбачу з вамі, а сам жа і забыўся, што ў мяне запяткі на гуртку самадзейнасці. Ну што за дурань! Як той казаў... Пабягу ж скарэй, можа, хоць пад канец заспею... Дабранач!

Але што з Барысам? Чаму яго так доўга няма? Не любіць Маргарыта дома быць адна. Гэта жахліва — не ведаеш, якую работу прыдумаць сабе. Але галоўнае нават не ў гэтым: мог бы на хвілінку забегчы ды расказаць, як сустракаў Мікалая. Што ён — усё такі ж фарсісты? Ці крылцы, можа, трохі абмяклі? А можа, не дай божа, і Галля прыходзіла на вакзал? Гэта ўжо нікуды не варта было б. Гаручы ад нецярплівасці, Маргарыта збіраецца зараз жа сама пайсці на завод і пабачыць Барыса. Яна не можа, каб не ведаць, што з Галяю. Але, як на тое, зайшла Алена.

— Добры вечар, Маргарыта Казіміраўна. Некуды сабраліся?

— Але. Барыса майго доўга дома няма, дык думала збегаць на завод ды праведаць. Ці там ён.

— Ну то я на адну хвілінку. Просьбу невялікую маю да вас.

— Якую ж? Можна, чым і памагу?

— Мне здаецца, у вас дарагія чарачкі такія былі. То мо б вы мне пазычылі іх на вечар? Нават брыдка і праціць, але ж хочацца, каб хораша было.

— Ну што ж. Чаго-чаго, а гэтага можна. Вечарышка, мабыць, нейкая? А талерак не трэба?

— Не, дзякую, з талеркамі абыдуся. А от чарачкі захацелася, каб былі добрыя.

— Ну але. Вазьмі, вазьмі. Педзе яшчэ асталася штук колькі, не растаўклі...

Алена падсаджваецца бліжэй, ёй хочацца сказаць нешта больнае. Можна, дзеля гэтага яна і прыйшла сюды.

— Гэта ж каб якая вечарышка, як кажаце, дык вялікі клопат. Абы-чым можна было абысціся. А тут хочацца як пайлепш... Ведаеце, Маргарыта Казіміраўна, у мяне вялікая радасць.

— Ды што ты! Мабыць, замуж выходзіш?

— Не, але пяйначай як скоро выйду. Чалавек адзін натрапіўся. Ну гэта яго і хачу сустрэць. Сказала, што ў мяне сёння імяніны, хоць імянін ніякіх і няма.

— Ну, ну, няхай бог памагае.

— Дык жа спяшаюся, бо там ужо ўсё гатова.

— Ну хадзем, забяры. Яны ў мяне недзе ў буфэце стаяць.

Не прыйшлося Маргарыце ісці на завод, Барыс парэшце прыйшоў сам. Ён стаміўся. Кінуў на стол папку, у куток — целагрэйку. Пагладзіў лоб, уздыхнуў.

— Ну, парэшце, — кажа ён. — Ох, і дасталася сёння.

— Чаго ты так забавіўся? — нездаволена пытаецца Маргарыта.

— Ну ты ж сама ведаеш, разгружаўся. А пасля так пашанцавала, што яшчэ і адгрузіў два вагоны.

— Падумаеш, шчасце. Гэтая работа твая мне абрыдзела: абы дома не быць.

— Рыта, ты мне больш гэтак не кажы! — павышае голас Барыс. — Усё ж такі на мне нейкая паверка ляжыць!

— Ну добра, добра, — згаджаецца Маргарыта. Ёй зусім не хочацца ўшчынаць цяпер спрэчкі пра нейкія вагоны, калі яна чакае больш важных навін. — Мікалая бачыў? Як ён выглядае? Усё такі ж фарсісты?

— Кланяўся табе. Заўтра збіраецца да нас зайсці. Разам з Галяю.

— Ах, патрэбен ён надта. А Галачка як?

— Ну, прывіталася за руку, запрасіла сесці.

Маргарыце важней за ўсё, што Галіна абышлася з Мікалаем суро́ва.

— Добра робіць. Так яму і трэба!

— Толькі ты не збівай цяпер з трону Галі, не ўмешвайся ў іх жыццё,— просіць Барыс.— Няхай яны ўжо цяпер хоць жывуць шчасліва...

— Добры вечар! — заходзячы, кажа Усевалад.— Гэта ж як прыемна, што ў мяне ёсць такая мілая хата, куды я магу ў любую хвіліну зайсці. Які сёння вечар харошы, божа мой! Месяц, цішыня, з ліп ападае лісце... Грэшна быць аднаму ў такі вечар, ну от і да вас завітаў.

— Вельмі добра зрабілі, Усевалад Кірылавіч. Вы ж ведаеце,— кажа Маргарыта,— як мы вам заўсёды рады.

— Праўда, што Арсен Уладзіміравіч згадзіўся ліквідаваць абсталяванне? — пытаецца Барыс.

— Праўда, Барыс, я сам не чакаў. Разумны чалавек наш дырэктар, як ты ні кажы. Строгі, але ж так і трэба. А табе работы прыбавіцца — адгружаць. Ну, але ў складзе прастаршей стане.

— Яго ж там немаведама колькі, ды ўсё дарагога металу.

— Грошы вернуцца назад, багацей станем.

Маргарыта. Ну што гэта, мужчыны, за работа. Як толькі збяруцца, дык і пойдзе такая пудная гаворка, што хоць з дому ўцякай.

Усевалад. Правільна, Маргарыта Казіміраўна, не будзем. Прабачце. Пачынайце вы, у вас папраўдзе весялей выходзіць.

Маргарыта. Хоць бы калі песню паспявалі.

Усевалад. Не, сёння ў мяне песні не выйдуць, Маргарыта Казіміраўна. На душы пяхораша, вы ж, мабыць, ведаеце і чаму.

— Ды ведаю, Усевалад Кірылавіч.

— Нічога, Сева, гэта пройдзе,— суцяшае Барыс.— Зрэшты, каб яна была пезаняты чалавек, то я сам толькі рад быў бы.

Усевалад выходзіць у пярэднюю. Варочаецца з пакункамі, разгортвае іх: пляшка шампанскага і каробка цукерак.

— Дарэчы ўспомніў,— кажа ён, адкрываючы каробку.— Калі ласка. Частуйцеся.

Маргарыта. Што вы гэта! З якое прычыны сёння ў нас павінен быць такі пір?

— Павоніта ты гэта надумаўся? — дзівіцца і Барыс.

У с е в а л а д. Не надумаўся, а перадумаў. Цукеркамі прашу частавацца, а пітво прыбярэце, Маргарыта Казіміраўна. Схавайце. Бо піць сёння не буду. Ні кроплі.

Б а р ы с. А павошта ж пёс?

У с е в а л а д. Хацеў папіцца сёння ўшчэнт. Як ніколі. А якраз і выпадак натрапіўся: адна асоба запрасіла на імяніны.

М а р г а р ы т а. А-а... То я нават ведаю, мабыць, і хто.

У с е в а л а д. Можа быць. Толькі гэта не для мяне, Маргарыта Казіміраўна. Узяў гэтую пляшку, пахадзіў па вуліцы дый падумаў: куды ж я іду ад свайго сэрца? Навошта? Што мне ад гэтага, стане лягчэй? Завярнуўся і пайшоў да вас.

— Вельмі добра зрабіў, Сева,— кажа Барыс.— Толькі я б не хацеў, каб ты адчайваўся.

— Не, я не адчайваюся, ты ж бачыш. Толькі неяк крыўдна трохі — чаму такая несправядлівасць? Мне здаецца, будучыня — гэта перш за ўсё хараство. Чыстае, без дамешкі сумняванняў, непатрэбных ваганняў. Непасрэднасць. Яснасць...

Ніколі нельга было падумаць, што ў гэтага чалавека так многа пабалела на душы. Маргарыта пытаецца:

— Мне часта хочацца папытацца: а чаму да гэтага часу не ажаніліся вы, Усевалад Кірылавіч? Няўжо ніколі не кахалі?

— Хм... Кахаў, ды яшчэ і як, Маргарыта Казіміраўна,— кажа Усевалад.— Але гэта гісторыя можа быць прытчай. Пра тое, як часам адно наша неасцярожнае слова можа пакінуць след у чалавеку на ўсё жыццё.

М а р г а р ы т а. Ой, дык гэта, мабыць, нешта вельмі цікавае.

Б а р ы с. Я, між іншым, трохі памятаю гэтую гісторыю, здаецца.

У с е в а л а д. Ну але, як я канчаў інстытут. Мы толькі збіраліся пажапіцца. Яна была такая летуценная, русыявая дзяўчынка, Люся. Нас запрасіла яе сяброўка, як цяпер памятаю, на Уфійскую вуліцу, хоць ніяк не дабярэ розуму, пры чым тут Уфа. Ну, па вечарынку певялікую, дзела ж маладое, а мы тады не танцавалі такіх танцаў, як часам цяпер, што аж прыкра глядзець. І от Люся і кажа: давай мы будзем па гэтым вечары як чужыя — ты што хочаш рабі, і я буду рабіць, што захачу.

М а р г а р ы т а. Ой, што гэта яна?

У с е в а л а д. Ну от бачыце, бываюць жа такія нявінныя жарты. Але ад гэтага мне стала горача.

М а р г а р ы т а. Дурная нейкая была ваша гэтая Люся.

У с е в а л а д. Мы рассварыліся. На вечарынку, вядома, не пайшлі. Ну і... я ўжо не верыў, што яна любіць мяне. Любячы так не жартуюць. З таго часу і астаўся адзін.

М а р г а р ы т а. Ну, я вам скажу, гэта вы ўжо западта. Можна, яна і не хацела вас так моцна пакрыўдзіць.

У с е в а л а д. Можна быць, а душа ў чалавека адна. Яна хоча толькі шчырага хараства. І мы любім другіх толькі за гэта, праўда ж?.. Ну от што, заседзеўся я — пайду. Тым часам.

— Сядзі, куды ты спяшаешся, — кажа Барыс. — З добраю гаворкаю і пасядзець добра.

— Праўда ж, вы б нават у нас начаваць асталіся, — яшчэ больш спагадліва просіць Маргарыта. — Давайце, Усевалад Кірылавіч. Што ў вас там дома з такімі думкамі — адна пуда.

Усевалад ужо стаіць каля дзвярэй.

— Не, Маргарыта Казіміраўна, я — рамантык. От направиўся трохі завод, а я ўжо думаю — што і як мне рабіць далей. Якія намячаць перспектывы... Дарэчы, Барыс, і нам з табою трэба падумаць пра нашы справы, каб яны не пагадвалі сабою гэтай сумнай гісторыі з Люсяю.

— Ну давай, Сева.

— У нашых з табою справах ёсць яшчэ многа такога, што прыніжае чалавечую годнасць. Калі чалавечую прыгожую душу мы падменьваем паперкаю, бюракратызмам.

— Не кажы ты. Да гэтага часу я і не ведаў, якую сілу мае бюракратычная паперка.

— Колькі траціца разумнага чалавечага часу на гэтую бяздушную работу. Фактуры, накладныя, нарады, даведкі, ведамасці, ліміткі, акты... А подпіс на іх даведзены да святога рытуалу: іх бягуць падпісваць да дырэктара, інжынера — галоўнага, зменнага, дзяжурнага, — да парміроўшчыка, клапаўшчыка, да мяне, і цябе, і яшчэ бог ведае да каго. Бывае, што справа стаіць дзень, другі або і месяц толькі таму, што не падпісаў нехта паперкі. Жах! І ўсё гэта ідзе найбольш ад прывычкі.

— Але, але, наклапанемся паперцы, як ідалу.

— Гэта вельмі сур'ёзна. Паперкі так налілі на разумны працэс стварання, што пра іх пачынаюць гаварыць на высокіх дзяржаўных трыбунах. І нам з табою трэба

надумаць, Барыс, як гэта ўсё зрабіць прасцей. Каб у аснове ляжала вера ў чалавечую душу, у сумленне, а не ў паперку.

Барыс зачарованы. Божа мой, як ён зненавідзеў за кароткі час свайго гаспадаравання гэтую напяровую мітусню. Ён толькі паўтарае:

— Але, але.

Ды Усевалад яшчэ не выгаварыўся. Хто б мог падумаць, што нават пра гэта можна гаварыць, як пра музыку.

— Перад намі ж стаіць заўтрашні светлы дзень, і нельга, каб дзеля яго чаго-небудзь не зрабілі і мы. Памятай, што пяма маленькай або непатрэбнай работы,— усё трэба! Рытміка ўсяе работы намнога залежыць ад нас...

М а р г а р ы т а. Ізноў пудная гаворка пайшла.

У с е в а л а д. Затое патрэбная, Маргарыта Казіміраўна. На гэты раз і прабачэння не прашу... Ну, але ўсё ж такі прабачце, што набалбатаў... Добранач. Бывайце здаровы.

Пайшоў. А Барыс усё яшчэ думае. Што гэта за дзівоснае хараство — твар у чалавека, калі ён марыць.

— І думаеш, ён не зробіць? Зробіць! Прыдумае!

М а р г а р ы т а. Каб на сваю галаву толькі не навядумляў.

— Ты проста вельмі адстала, Рыта! — строга і з крыўдаю гаворыць Барыс.— Дзялендзік і той у мяне ўжо больш толку набіраецца. Табе трэба вучыцца! Кінь ты гэтыя свае прошвы ды пошвы, каму яны патрэбны! Толькі пылам абрастаць! А не, дык давай я сам буду табе што памагаць, каб ты ад людзей не адставала. Брыдка ж будзе табе самой.

М а р г а р ы т а. Ах, памагаты мне! Ці даўно сам толькі прашэпні пісаў...

Уваходзіць Галіна, узрушаная і прыгожая ў сваёй рашучасці.

— Рыта, я ў цябе буду пачаваць.

— А што такое? — аж спалохана пытаецца Барыс.

Маргарыта надзіва спакойная:

— Што такое, Галачка?

— Рыта, сястрыца, ты ніколі не папыталася нават, што ў мяне на душы,— кажа Галіна.— І не ведаю цяпер — ці я вінавата, ці не.

— А дзе Мікалай? — нарэшце хвалюецца і Маргарыта.

Г а л і н а. Там. Астаўся, сядзіць у мяне. А можа, пайшоў.— Трошкі памаўчала.— Мы гаварылі з ім. Ну і... я

проста забылася і назвала яго Усеваладам. Бачыш, што са мною тварылася. То што ж я буду цяпер' крывіць душою...

1959—1960

ТОЙ ПЯДОБРЫ ВЕЧАР

Колісь на вельмі зручным месцы, каля цяперашняга рэстарана «Нёман» у Мінску, стаяў самы вялікі, самы новы, тэхнічна самы дасканалы кінатэатр «Чырвоная Зорка». Я любіў яго за прасторную залу, шырокі экран, хоць сціплюю, але раскошу; нават яго гук заўсёды быў крыху ўрачысты.

І вось аднаго разу, зайшоўшы ў фэ, я ўбачыў Янку Купалу. І цётку Уладзю з ім. Яна вельмі ласкава ўмела прывячаць: яшчэ здалёк засвяціліся цяплом яе вочы.

Аказалася, што ў зале нашы месцы побач. Я сеў каля цёткі Уладзі. Прызнаюся, адчуваў я сябе не надта ўтульна: першы раз мне давалося быць з Купалам, на сутнасці, адзін на адзін. Трэба было не паказваць свае разгубленасці, і мне здалося, што згладзіць такую ніякаватасць можа толькі гаворка. Зала «Чырвонай Зоркі» нечым пагадвала залу ў клубе Барысаўскай запалкавай фабрыкі, дзе мне выпала выступаць разам з Янкам Купалам. Я сказаў:

— Народу, як у тым Барысаве на вашым выступленні, дзядзька Янка.

— Ціха вы! — энергічна перапыніла мяне цётка Уладзя, штурхнуўшы локцем і сярдзіта бліснуўшы вачыма.

Я зірнуў на Купалу. Ён некага ўбачыў на пярэдніх радах і, здзіўлена ўсміхнуўшыся, пакланіўся яму. Дзякуй богу, мяне ён не пачуў.

— Нашто вы напамінаеце, ён жа ўсю ноч спаць не будзе, — шапнула мне, паспакайнеўшы, цётка Уладзя.

Я зразумеў, як шчасліва яна перасцерагла мяне ад нетактоўнасці. Іменна на тым вечары ў Барысаве нехта з залы папкінуў Купалу, што ў яго ёсць памылкі. На чалавека з усіх бакоў закрычалі, засарамацілі, патрэбавалі, каб ён пакінуў залу. Усё абышлося як найлепш, аднак той выпадак Купала вельмі перажываў. Як жа я мог забыць пра гэта?

— Вы нешта казалі? — папытаўся Купала, апошні раз

кіўнуўшы галавою таму чалавеку ў першых радах і павярнуўшыся да мяне.

Не памятаю, што я мог выдумаць, каб адказаць больш-менш гладка, бо быў у вялікім здрацвенні. Добра ведаючы Купалаву чулівасць да самай малюсенькай крыўды, напамінкам аб Барысаве я мог надоўга вярнуць яму боль таго вечара.

1968

ПРАПАЎ БЕЗ ВЕСТАК

Напачатку ён помніцца як чалавек лёгкай, шчаслівай, бесклапотнай долі. Прыгожы абліччам, станам, невысокім, але нейкім надзіва зграбным ростам, ён быў скрозь на людзях, па яго хацелася глядзець. У яго было добрае, ладнае таварышоўства, усюды, дзе б ён ні быў, ці то на вуліцы, ці ў ДOME пісьменніка, яго тут жа абступалі сябры, і кожны раз, калі ўспамінаеш, міжволі бачыш яго паднятую ўгору руку і як бы пават чуеш голас: «Будзьце ўпэўнены!»

Чалавек паэтычнай, узнёслай натуры, сваю літаратурную дарогу ён пачаў з вершаў. Але ў 1925 годзе надрукаваў апавяданне «Перарадзіўся» і з таго часу прозе не здраджваў.

Пісалася яму надзіва лёгка. Апроч рамантычнай акрасы стылю, чаравала ў яго апавяданнях самая трапяткая рэчаіснасць, не выдуманая, а перажытая. На свае дваццаць тры гады ён паспеў прайсці актыўную школу партызанства пры белапольскай акупацыі, пабыць селавым настаўнікам, браць самы чынны ўдзел у рэвалюцыйнай перабудове вёскі. Апавяданні яго друкаваліся наперабой. У выдавецтве адна за адной выходзілі кніжкі: «Вясковы прамень», «Радасць», «Золак», «Крык працы», «Мяцеліца», «У паўстанцаў».

Літаратурная работа, пісьменніцтва патрабуюць сваіх умоў і свайго асяроддзя. Гэтак, прынамсі, думае шмат хто. І паступова ўсё ўладкавалася як лепш не трэба. Камсамольская газета «Чырвоная змена» запрасіла яго на работу стылістам, ён пакідае настаўніцтва, перабіраецца ў Мінск. Лёгка знайшоўся пакойчык. Сям'я, праўда, асталася дома, у Кляшніку — жонка і дзве дачушкі, — ну але ж з часам

і гэта паладзіцца. Дадому пакуль што ён пастараецца часцей паязджаць. Ды адзінота, тым часам, якраз і не шкодзіць, бо яму трэба пісаць і пісаць.

І ён пісаў з пякельнаю асалодаю, не надта гледзячы пават, што часамі не ўсё ідзе зграбна.

Аднак жа колькі небяспекі тоіць у сабе заўчасная слава. Вось ужо ўсюды яго падпільноўваюць аматары вясёлага кампаньёнства, з якімі можна лёгка прабавіць час за беглаю балбатнёю, адчуваючы, што сярод іх ён першы, што няма-няма ды і перакажа хто-колечы з іх нейкую самую пікантную мясціну з яго твора. Вось ужо ўсё радзей і радзей выпадае часіна, каб з'ездзіць дадому, у той Кляпнік, які скрозь жывіў яго творчую памяць. Вось усё часцей і часцей вечарамі падступае да яго пустата, і тады з кім пачала можна закаціцца ў рэстаран «Еўропа», каб і наслухацца нейкай нетутэйшай, спакусліва душнай музыкі, і пераняць як бы знячэўку кіпуты пагляд чужой жапчыны...

*

Нягледзячы на тое, што папулярнасць Нікановічава расла, паступова ён пачаў адчуваць, што яго насцігаюць нейкія перамены. Што з ім пешта творыцца. Раптам ён як бы заадзіночаў. З аднаго боку, гэта не блага, ён, напрыклад, зусім не шкадаваў, што наменшала яго сяброўства. Аднаў, на сутнасці, пустацвет, людзі, якія стамлялі Нікановіча сваім марнатраўствам. З другога боку, яму як бы некага не хапала. За ім неадступна ішла нейкая трывога, не пакідала адчуванне неўсталяванасці, няпэўнасці. Перад ім паўставалі пытанні, пытанні і пытанні. Але і субяседнікам, і дарадчыкам перад сабою ён бачыў толькі самога сябе.

Гэта бадай што нармальная з'ява, якая спасцігае творчага чалавека. Настае час, калі зробленае ўжо не радуе і трэба асмеліцца ў нечым адмовіцца ад самога сябе. Час творчай спеласці. Калі трывога за заўтрашні дзень тваіх пошукаў расце і расце. І ў гэтым, бывае, вінаваты ты сам: не дагледзеў, што робіцца вакол цябе.

Вось жа сказаў ужо пехта, што пісаць ён спяшаецца і гэтым, ведама, многа траціць. Пехта напінкуў у натуралізме, і якраз у вельмі датклівай асаблівасці яго творчага ўсталявання — у рамантыцы кахання. Педзе ўпомненны ўжо такія словы, як «грунтоўнасць» і «павярхоўнасць». А тым часам жыццё не стаіць, паяўляюцца ўсё новыя і

новыя імёны — Васіль Каваль, Сымон Баранавых, Барыс Мікуліч...

Вельмі спадзяваўся Мікола Нікановіч на «Журавіны»: што гэта будзе яго ўзлёт. Новы этап яго творчасці, вынік доўгіх тых пакут і трывог. Падрукаваў. І праўда, пра апа-вяданне загаварылі вельмі дружна, ды, на жаль, не так, як чакаў Нікановіч. Што гэта хваравітая меланхолія. Зрыў.

Можа, і не варта было гэтак дружна сварыцца на Нікановіча за пошукі самога сябе. Не ён адзін тады шукаў. Шукаў і Кузьма Чорны, і Зарэцкі, і Галавач. Усім хацела-ся быць самымі патрэбнымі ў служэнні новай савецкай яве. Ды, на жаль, шмат у чым не мог разабрацца вульгар-ны сацыялагізм.

*

І вось аднаго разу, педзе, мабыць, у 1959 годзе, да мяне на работу зайшлі дзве маладыя жанчыны. Папыталіся, я гэта ці не я. Я зірнуў на адну, на другую. Адна, ніжэйшая, з тварам загарэлым, ясным, дружалюбна глядзела на мяне, як бы пазнаючы ці вывучаючы. Другая, трошкі вышэйшая, з вачыма такімі выразнымі, што мяне аж зляк-нулі, здаліся знаёмымі. Увесь твар як бы знаёмы — тонкімі рысамі, авалам, губамі, колерам скуры. Такі твар некалі быў у Нікановіча, падумаў я.

— Мы Нікановічы,— сказалі яны бадай што разам.— Маргарыта і Волька. Да вас.

Не дзіва, што я разгубіўся.

— Мы да вас, ад сябе і ад мамы,— удакладніла бела-тварая, Волька.

— Мы вас вельмі просім,— падхапіла ніжэйшая, Маргарыта,— памажэце нам выдаць татавы творы. Што маглі, мы сабралі, і кніжкі, і розныя дакументы. Мы нават не ведаем, дзе ён пахаваны, бо ён жа загінуў без вестак на фронце. Вось тут і пра гэта дакументы. Дык хоць бы кніж-ку якую выдаць, каб і людзі ўспомнілі, і нам жа кожная памяць пра яго — дарагая.

Я быў узрушаны. І, ведама, згадзіўся адразу ж і пра-гледзец сабраае, і адабраць, і намагчы сваёю памяццю, і напісаць прадмову.

Пайшлі яны, і я быў вельмі рады: усё роўна як паба-чыўся з самім Нікановічам.

Па нейкім часе сустрэўся я і з яго жонкаю. Таксама прыгожая, яшчэ маладая жанчына, больш падобная не

на мацэру, а на сяброўку сваім дачкам. Завецца Ганна. Робіць у Барысаве на піянінай фабрыцы. Але яны часта збіраюцца сваім сямейным гуртам. Вось гэтак, як і цяпер.

— Вы, мабыць, мяне не памятаеце,— сказала яна.— То няма ніякага дзіва, я бывала ў яго наездамі, і то больш на першым часе. Надта не было калі раз'язджаць, гэтыя ж былі зусім малыя,— паказала яна на дачок, падобных больш на сябровак.— А потым і зусім у нас неяк расклеілася. Памятаю толькі, вельмі ж ён перажываў з-за тых сваіх «Журавін».

Божа мой, і гэта яна памятае!

Я глядзеў на яе, як на гераіню. Я ўжо ведаў, што ў Вялікую Айчынную ў тым жа сваім Клянніку яна была партызанкаю, падпольшчыцаю, мае ўзнагароды. І яшчэ большаю гераіняю яна здалася мне за тое, што выхавала вось гэтак дзяцей: каб нават імя бацькава насілі з гопарам.

Потым пабываў я і ў Клянніку, хацелася паглядзець на тапаграфічную прывязку яго твораў. Усё так, як у кнігах: і прасторы з сінімі вятрамі, і паплавы, і лясы. Няіначай як вунь там была схватка з карнікамі, у якой загінула гераіня аповесці «Мяцеліца», адважная камандзірка партызанскага атрада Ганна. Ці не за тымі процерабамі ішла дарога, якая завяла Адама і Сымона ў першы саўгас. І ці не там герой «Светлай далі» напаткаў дзяўчыну незвычайнай красы...

1979—1984

НА ВЯЧЭРЫ

У даведніку «Пісьменнікі Савецкай Беларусі» пра Сымона Куціцкага сказана вельмі каротка: нарадзіўся ў вёсцы Гарані Заслаўскага раёна Мінскай вобласці ў сялянскай сям'і; скончыў літаратурнае аддзяленне педфака Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта; працаваў у Інстытуце мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук БССР. Памёр 14 красавіка 1940 года.

Такая скупасць тлумачыцца трыма акалічнасцямі: першае, што для літаратуры Сымон Куціцкі памёр вельмі рана, не паспеўшы акрэсліць сваіх абсягаў; другое, што яго творы не сабраны і не вывучаны; і трэцяе, што Куціцкі быў надзіва сціплы чалавек.

Памятаю нашы гады навучання ў універсітэце. Як гэта бывае звычайна, кожнае асяроддзе падзяляецца на пэўныя групкі сяброўства. Гэтыя групкі былі і ў нас. Адных, што прыйшлі ў універсітэт пасля многіх гадоў настаўніцтва, адналі інтарэсы прафесіі, другіх — проста любоў да навукі, трэціх — яшчэ якія ідэалы. Мы ж — Пятрусь Броўка, Алесь Пальчэўскі, Сымон Куніцкі ды яшчэ колькі хлопцаў — здружыліся на тым, што любілі літаратуру.

Сымон Куніцкі сярод нас паявіўся неяк нечакана і непрыкметна. Памятаю, мы разыходзіліся з заняткаў і дзяліліся ўражанямі ад лекцыі Пятуховіча, трошкі пацяшаючыся з таго, што ён шапялявіць.

— Але ж знае свой прадмет і любіць яго, — сказаў Сымон Куніцкі. — Я сам бы хацеў так многа ведаць.

Вось гэтае жадаанне «многа ведаць» і вылучала Куніцкага сярод нас. Не скажу, што мы ўсе не хацелі многа ведаць, але ў нас гэта выходзіла неяк бязладна, з нейкім бунтам і партызанствам. Мы, асабліва Макар Шалай і Апанас Сідарэнка, заспрачаўшыся па якой кнізе ці па якім пытанні эстэтыкі, маглі забыць на абед, на вячэру, хапацца за чубы, праседзець усю ноч, плаваючы ў сінім дыме і навальваючы на стале цэлыя горы недакуркаў. Куніцкі ж скрозь быў спакойны. І ў спрэчкі ўмешваўся толькі тады, калі нешта сам для сябе выясніў. І ніякія паскокі і цытаты з Пісарава, Бялінскага і Дабралубава, якімі мы вельмі любілі размахвацца, не маглі збіць яго з панталыку. Бачачы, што спрэчкі пераходзяць у спорт, ён падзяваў шапку і развітваўся.

Хоць Куніцкі ўспамінаецца найбольш у такіх нашых студэцкіх паядынках, але ён якраз менш за ўсё і любіў гэта. Ён як бы шкадаваў часу на такое марнатраўства. Ён ішоў дадому або ў бібліятэку або проста выбіраў дзе лавачку на скверы і стараўся пабыць з кніжкаю ці абдумаць нейкую тэму.

Я кажу «абдумаць нейкую тэму», бо Куніцкі, нікому не прызнаючыся, пісаў. Перш рэцэнзіі на новыя кніжкі, а потым артыкулы — тэарэтычныя ці па творчасці якога-небудзь пісьменніка. Пачаўшы з невялікіх рэцэнзій, ён дайшоў да шырокіх абагульненняў, напісаўшы працы пра творчасць Янкі Купалы, Якуба Коласа, Андрэя Александровіча, Сымона Баранавых, Барыса Мікуліча, Хвядоса Шынклера.

Куніцкі быў вельмі памяркоўны. Памяркоўнасць была ў яго хадзе — павольнай, як бы нясмелай, — у прысадзі-

стай, плячыстай фігуры, у шыракаватым і адкрытым твары з рэзка акрэсленымі лініямі губ, у манеры гаварыць — спакойна і абдуманна. У нейкім сялянскім спакоі. Ніколі нічым ён не любіў хваліцца або выстаіцца напаказ. Ніхто не заўважыў, калі ён падрукаваў першую рэцэнзію, а пасля першы артыкул. Ніхто не ведаў, што ён многа чытае, і кніжка, якая бадай што заўсёды была ў яго пад нахаю, аніяк не гаварыла пра яго вучонасць. Ніхто не заўважыў, што ён пайшоў на работу ў Акадэмію навук, і нават блізкія сябры не адразу даведаліся, што ён працуе вучоным сакратаром Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва.

І таксама мала хто заўважыў, што артыкулы яго пачалі паяўляцца ўсё радзей.

Па пайкай пагодзе ў Доме пісьменніка была наладжана ўрачыстая вячэра. Я сядзеў поруч з Сымонам Куніцкім. Недалёка ад нас, размахваючы пляшкаю, перад тым як наліць пустую паднятую чарку, гаварыў прамову Лукаш Бэнда. Ад яго прамовы, як і заўсёды, халадзела ў сэрцы.

Я павярнуўся да Куніцкага:

— Нешта ты мала, Сымоне, пачаў друкавацца.

— Хто яго ведае, мабыць, я перавучыўся. Ці не давучыўся. Не патраплю, як трэба пісаць. Ты бачыш, як ён весела дырыжыруе, як на парадзе, — кіўнуў ён на Бэнду. — Тут пехаця пачуеш сябе певукам.

Бэндаў голас хрыпата весяліўся пад залаю, і я вельмі блізка разумеў душэўную разгубленасць Сымона Куніцкага.

1965

НЯДОЎГАЯ СУСТРЭЧА

Прагледзеў усе здымкі ў энцыклапедыях і даведніках за шмат гадоў — усюды ён з брытым тварам. А я памятаю яго з вусамі. Што ж гэта можа быць? Або здымкі не тыя або не тая ўжо памяць? І тады, ведама, ніякімі ўспамінамі займацца не варта?

І ўсё ж такі на веру самому сабе, бо, памятаю, увесь час я дзівіўся, што праз тых вусы ён быў не зусім падобны на

самога сябе. Яшы былі кароткія, даволі густыя і рабілі яго намнога старэйшым, а яшчэ больш — намнога стражэйшым. Што старэйшым, то цяхай бы сабе, бо ў нас і напраўду было розніцы на цэлыя два гады, а што стражэйшым, то гэта было падобна на злосную выдумку. Бо з першых жа дзён, як ён паявіўся ў нас у «ЛіМе», мы ўбачылі, што гэта вельмі добры, чулы і мяккі чалавек. І голас у яго быў пямоцны, мяккі, і вочы, не так і вялікія, можна сказаць, проста нармальныя, але шырока расплюшчаныя, як бы загадзя гатовыя вас слухаць. Мы з ім адразу і паразумеліся, ад першае гаворкі. Напрыклад, ён адразу сазнаўся ў сваёй бядзе: што не ўмее напраўляць чужых допісаў.

— Як так? — здзівіўся я.

Напраўдзе, як жа так: рабіць у газеце і не ўмець напавіць чужога допісу? Ды гэта ж самая найпершая рэч! Бадай што кожны допіс у газету пішацца або спешна або чалавекам не падта ў грамаце падрыхтаваным. Тут жа адразу відно, што трэба апусціць, а што напавіць, каб хоць нармальна читалася.

— Не тое, што не ўмею, а — не магу, — напавіўся Шынклер. — Мне ўсё здаецца, што калі я напраўлю чужы допіс, то ў ім ужо не будзе аўтара. У ім ужо будзе пешта ад майго голасу, а значыцца, і ад мае думкі.

Я не ведаў, як пасунярэчыць гэтаму, бо нейкая ж слухнасць у тым была.

Ён пераехаў да нас са Жлобіна з сям'ёю, дзе сакратарстваваў у райгазеце «Ударнік». Пезадоўга перад гэтым выйшла з друку яго аповесць «Сонца пад шпалы», яна ўжо многа нашумела, галоўным чынам тым, што паказвала рабочы клас — чыгунку. Прыехаў ужо даволі вядомым пісьменнікам, і, здавалася, што такая акалічнасць павінна была б пакінуць на ім пэўны след, скажам, фанабэрыі ці зазнайства. Аднак жа нічога гэтакага не было. Наадварот, лішняя ўвага ці абачлівасць бянтэжылі яго.

На першым часе ён асабліва добра чуўся ў кампаніі з Барысам Мікулічам, які рабіў тут жа. Натуральна, або два, можна сказаць, землякі, з Бабруйскам звязана цэлая літаратурная эпоха: Міхась Лынькоў, газета «Камуніст» з яе дадаткам «Вясна», дрэваапрацоўчы камбінат, што пусціў у свет Шынклера і Мікуліча, Вітку і Грахоўскага, Зарыцкага і Казеку. Сяброўства заўсёды грунтуецца на нейкай далёкай духоўнай агульнасці. Але Мікулічаў клопат быў куды шырэйшы. Ён мог падоўгу недзе прападаць, уля-

таў у рэдакцыю як на крылах, шумна, порстка, з паэтычна развеенаю светла-русаю шавялюраю, з вечно ахвочаю ўсмішкаю, і тут жа, на хаду ўпомніўшы тую Бабруйшчыну, знікаў.

Часамі пасля работы Шынклер аставаўся папрацаваць над нечым сваім. Я быў упэўнены, што пішуцца «Запіскі інструктара Томапа», пра іх мы гаварылі не раз. Аказалася, не: пісаліся папраўкі да «Сонца пад шпалы». Гэта таксама здзівіла, бо аповесць даўно хадзіла па чытацкіх руках. Тлумачэнне было слушнае: калі настане патрэба выдаць кніжку другі раз, то папраўкі не пашкодзяць.

— Хіба так людзі пішуць! — сказаў ён з горкім папрокам самому сабе.

Пасля доўгіх маіх блуканняў па розных навацыях таго часу пакштальт Літкамуны; пасля шарахання ў розныя чужыя манеры то Ісака Бабеля і Юрыя Алешы, то Андрэя Беллага і Барыса Пільняка; пасля сваіх кніжак «Шугае сонца» і «Недапісаны профіль», якія нічога не давалі, апроч гаркаты, — вельмі хацелася душэўнага спакою, а ад Шынклера якраз гэтым і веяла.

Мы часта з работы ішлі разам. Ён жыў недзе за Праф-інтэрнаўскім садам. Паволі гаворачы, мы міналі ціхія вулкі і завулкі, перасякалі той сад, пераходзілі Правіянецкую вуліцу, што шырока жаўцела па самай гары сыпучым пяском, і пападалі ў яшчэ большую цішыню Архірэйскай слабады.

Шынклер вельмі рэдка ўсміхаўся. Ён быў добры, спакойны, разважлівы, але на ўсмішку вельмі стрыманы. Толькі тут, у сям'і, бачыў я ўсмішку, калі ў двары падбягаў да яго хлапчынка гадоў, мабыць, васьмі і пятаўся:

— Дзе ж вы гэтак доўга бавіліся, татка?

Ці калі маладая невысокая жанчына ў простаі і як бы радасна-зграбнай сукенцы, у мусліновай тапосенькай хустачцы ў бобачкі, завязанай па самым версе валасоў вельмі фэцэтным вузлікам, што вострымі ражкамі тарчаў над ілбом, калі гэтая жанчына неўзабаве запрашала:

— То перастаўце ж вы хоць цяпер гаварыць, мужчынікі, ідзеце да стала. Хвядоска, запрашай чалавека.

Па доме плавалі пахончы пайдзіўнейшай у свеце травы — капусты, згатаванай у душнай варыстай беленай пецы. Строга падсечаныя Шынклеравы вўсы і тут не маглі ўтаіць нясмелай, ціхай усмішкі.

Напісаўшы ўсё гэта, я не ўтрываў, каб не пазваніць Сяргею Грахоўскаму, колішняму бабруйчаніну, які на фугавачным варштаце таго дрэваапрацоўчага камбіната колісь пакінуў кончык мезенага пальчыка на левай руцэ.

— Ты пішаш праўду,— сказаў Грахоўскі.— На ўсіх фотакартках таго часу Шынклер быў толькі з вусамі.

Выходзіць, што нават самому сабе яшчэ можна трохі паверыць. Калі гэта падта трэба.

1982

ЮБІЛЕЙНАЯ ДАТА

Недзе я сказаў прыблізна гэтак: чаму крытык, добра разумеючы і разбіраючыся ў чужым мастацкім творы, не можа напісаць яго сам. Я не вельмі намагаю на бяспрэчнасці такога меркавання, бо калі гаварыць пра Яшку Казеку, то мне здаецца, што ў яго ёсць усе падставы, каб і самому быць мастаком. Гэта я гавару не таму, што ў Казеці юбілейная дата і трэба вытрымаць урачысты, святочна-прыўзняты тон, а таму што ва ўсёй Казекавай творчасці поўна мяккасці, цеплыні, зычлівасці, добрасці, усяго таго, на чым замешваецца мастацкі твор. Таму што ў яго вельмі тонкае і беражлівае адчуванне мастацкага, меры і такту — у дачыненні да твора, які ён разглядае, да аўтара, да яго персапажаў, да ўсяе атмасферы, якой акружаны мастацкі твор. Часамі ён сам ператвараецца ў паэта. Паглядзіце, колькі паэзіі ў тых мясцінах яго артыкулаў, дзе ён гаворыць пра ўлюбёныя ім творы, скажам, Якуба Коласа ці Кузьмы Чорнага. Забыўшыся пра дзелавітасць свайго артыкула, раптам ён пусціцца ў такое лірычнае падарожжа, што вы губляецеся: ці то вы чытаеце артыкул, ці то гэта выпіска з разгледванага твора, бо там будуць і кветкі, і ветрык, і пахі травы. У такіх мясцінах я бачу, як блізка стыкаюцца межы крытычнага артыкула з творам, пра які так замілавана гаворыць крытык.

Гэтым я хачу сказаць пра вельмі прывабную рысу Казекавай творчасці — умець увайсці ў мастацкі твор так, каб разгляд, аналіз і меркаванне аб ім ішло з сутнасці самога твора, а не з загадзя пастаўленай схемы, да якой прымерваецца твор.

Пра любоў і ўмеласць ужывацца ў чужы твор найбольш гаворыць тая акалічнасць, што Казека, калі можна так сказаць, адналюб: яго даследчыцкая ўвага скіравана толькі на тых пісьменнікаў, творчасць якіх яму блізкая па матывах.

Адчуванне мастацкага, любоў да літаратуры ідзе ў Казекі, мабыць, ад самага маленства. Выйшла так, што ўжо тады на фармаванне яго эстэтычных вызнанняў зрабіла ўплыў літаратурнае, ці, лепш сказаць, паэтычнае акружэнне. Нарадзіўся і рос Япка Казека ў вёсцы Кострычы на Бабруйшчыне, атуленай лясамі, а хто не ведае, што ляс і паэзія заўсёды поруч.

Бацька быў лесніком, ён выпісваў бабруйскую газету «Камуніст», а пры ёй штомесяц выходзіў літаратурны дадатак «Вясна», і там друкаваліся творы Васіля Віткі, Міколы Лобана, Хвядоса Шыклера. У Любоніцкай сямігодцы, дзе вучыўся Казека, выкладчыкам беларускае мовы і літаратуры быў маладняковец Рыгор Бахта, у пумары другім бабруйскага літаратурнага альманаха «Уздым» за 1928 год ён надрукаваў сваё апавяданне «Падарунак на пазіцыі» пра салдата Першай сусветнай вайны, у пекле якой пабываў сам — толькі падумаўце, якое гэта магло зрабіць уражанне на вучня! Потым Казека вучыўся ў лес-тэхнікуме (зноў, бачыце, лес!). Потым, калі вучыўся ў Мінскім педінстытуце, яго акружала такое маладое літаратурнае асяроддзе, як Іван Грамовіч, Мікола Лупсякоў, Янка Непачаловіч, Васіль Івашын, Вісарыён Гарбук, а ўлетку прыязджалі завочнікі Пімен Папчанка, Алесь Бачыла, Рыгор Няхай. Ведама, удосталь хапала гаворкі і гачых спрэчак пра літаратуру. Вось якая атмасфера жывіла інтэлектуальныя імкненні Янкі Казекі. І ў 1935 годзе, у няўрымслівых студэнцкіх гадах, паявіліся ў «ЛіМе» першыя Казекавы артыкулы і рэцэнзіі.

А ў школьныя гады, у вёсцы, Казека зачытваўся байкамі Кандрата Крапівы. І няйначай як той час і з'явіўся прычынаю даследчыцкай цікавасці Казекі да творчасці народнага пісьменніка Беларусі.

Я не стаюю сабе за мэту разглядаць і аналізаваць крытычную дзейнасць Янкі Казекі, гэта зробіць спецыялісты. Аднак мне хочацца сказаць, што ў Казекавай творчасці мне падабаецца яго даследчыцкая добрасумленнасць. Падабаецца, што ў сваёй рабоце ён абыходзіцца не толькі тэкстам твора, а далучае да яго многа пабочных дапаможнікаў — архіўныя дакументы, перапіску, распыты. Пада-

баецца, што творчасць пісьменніка ён бярэ пад сваю ўвагу падоўга, такім чынам прасочваючы эвалюцыю. Апроч грунтоўных артыкулаў пра Коласа, Крапіву і Чорнага, мне вельмі падабаецца артыкул пра Васіля Каваля. Нават не ведаю, чым ён мне мілы, можа хіба тым, што Каваль у ім стаіць перада мною як жывы з усім яго складаным творчым лёсам.

Хочацца пагаварыць і пра што іншае. Мяне, напрыклад, дзівіць Казекава працавітасць. Дзівіць яго сціпласць: нідзе, нічым і ніколі ён не стараецца сябе выставіць; ён нават не ўмее гаварыць пра сябе. Калі я чытаю пісьменніка, якога ведаю асабіста, я чую яго голас, інтанацыю, бачу яго маперу, увесь яго, як кажуць, духоўны партрэт; гэтак жа чуцёп у сваіх творах і Казека. Я бачу яго душэўнасць і мяккасць, даследчыцкую сумленнасць і кланатлівую асцярогу, каб усё было не забыта, праверана, вывучана, разгледжана з усіх бакоў. Памятаю, калі складаўся біяграфічны даведнік «Пісьменнікі Савецкай Беларусі», многія артыкулы пісаў ён сам і, даведаўшыся, што я перапісваюся з Сымонам Хурсікам, папрасіў, каб я ў сваіх лістах з ім сёе-тое ўдакладніў. Хурсік прыслаў некалькі старопак свайго дробнага почырку, і Казека быў пэўна рад, што матэрыялы не толькі ўдакладніліся, а зусім абнавіліся.

Памятаю і іншы выпадак, трохкі з другім душэўным знакамітаем, калі ён ратаваў мяне ад графамана. Выдавецтва «Беларусь» дало мне на рэцэнзію рукапіс рамана. Я яго добрасумленна прачытаў і добрасумленна напісаў рэцэнзію, сказаўшы, што гэта халтура, што не толькі друкаваць, а нават папраўляць яго пельга. Аказалася, што аўтар хадзіў колісь каля вялікіх чыпоў і, ведама, быў упэўнены, што яго рукапіс самы аўтарытэтны і самы патрэбны. Ён напісаў скаргу ў высокія інстанцыі, абвінаваціўшы рэцэнзента далёка не ў літаратурна-навуковых грахах. Казека рабіў тады галоўным рэдактарам выдавецтва. Калі праз нейкі час я зайшоў туды, то застаў Казеку за пісьмом, у якім і аўтару, і высокай установе даваўся грунтоўны апаліз рукапісу з безумоўнаю ўхвалаю мае рэцэнзіі.

Памятаю і яшчэ адзін эпізод з маіх творчых з Казекам узаемаадносін. Тады Казека рабіў у рэдакцыі газеты «Літаратура і мастацтва». Ён папрасіў даць што-небудзь для газеты. Я намерыўся пісаць ці то аповесць, ці раман з умоўнаю назваю «Галоўны бухгалтар». Было ў мяне не-

калькі накідаў асобных эпізодаў. Наспех перапісаўшы пейкі голы дыялог, я і аддаў яго Казеку. Мяне дзівіць, і тады дзівіла, колькі трэба было знайсці душэўнай далікатнасці і такту, каб, пры самым шчырым спачуванні, бо я тады толькі паявіўся пасля доўгага перапынку ў друку, каб пры самым шчырым спачуванні Казека пачыста забракаваў той урывак, бо мастацкае яго выкананне было не на маю карысць. Я ніколі не гаварыў пра гэта Казеку, але і цяпер дзякую за такую мастацкую непадкупнасць.

Не магу, каб прамаўчаць пра Казекаву работу пад словам, фразай. Вы заўважалі, якая ў яго простая і ясная мова? Вы ніколі не пачуеце, каб у ёй фальшывіла нейкае слова, каб у тэксце гулялі капцылярыты, калька, каб вас працінала ад манернасці ці хадульнасці. Усё натуральна, лёгка і дакладна. Казекавы кнігі чытаюцца без намагання, у іх няма і зухаватага павукападобнага форсу, на што хварэе вельмі многа павуковага люду. Нездарма ж яму падарэна ганаровае званне заслужанага работніка культуры Беларускай ССР.

1975

ХТО ПОЙДЗЕ КАМІСАРАМ

Нямала часу таму пазад на некай нагодзе разам з Сяргеем Грахоўскім мы былі ў Гродні. Пад канец нашай камандзіроўкі выпала вольная часіна, і мы сабраліся пахадзіць па горадзе. Але неспадзявана з цэнтра павярнулі на вуліцу ўлева, прайшлі колькі меншых вуліц і вулачак і апынуліся за горадам.

Па-восеньску ціха ляжала далячынь, неба было нізкае, шэрае, пахла застарэлым бульбоўнікам. За ім зелянеў апошнім лісцем не то сад, не то певялікі лясок, мы і павярнулі, бо туды цераз поле вяло некалькі добра пратапаных сцежак.

Чубок лесу аказаўся колішнім фальваркам, ад якога астаўся яшчэ даволі ладны, гонтамі накрыты дом з высокім анклёным ганкам. Сцежкі вялі, аднак, далей, на поплаў, за якім бліснула шырокая палоса валавяна-цёмнай, халоднай вады. Пёман.

Як толькі паказалася рэчка, Грахоўскі тут жа прыбавіў хады. Можна было пазпаць, што такой нечаканасці ён быў вельмі рады.

— От гэта тое, што пам якраз і трэба, — сказаў ён. — Давай на беражку і паседзімо.

Але ён не сеў. Прайшоўся па беразе, пастаяў, паглядзеў зачаравана на рэчку. Нёмаіплы спакойна, задумлена, сяды-тады толькі варочаліся на ім, як бы жывыя, шэратлустыя плямы, то знікаючы, то зноў усплываючы з глыбіні. На тым беразе старыя нахіленыя вербы кідалі ў ваду свой густы, цялскавы цень.

— Пакупаемся? — папытаўся Сяргей у мяне весела.

— Ды што ты! — аж злякаўся я. Ад аднаго ўяўлення, як можна кінуцца ў такую сцюдзёную ваду, на мне пайшлі дрыжыкі.

— Як хочаш, а я паплаваю.

Мы былі ў шэрых габардзінавых макінтошах. Сяргей не спяшаючыся распрануўся, у кучу склаў піжмі адзевак. Ад летцяга загару цёмны, зграбны, дужы целам, абгладзіўся і паволі пайшоў у ваду.

Я глядзеў, з якою асалодаю ён то пускаўся на плыні, лёгка аддаючыся яе руху, то кружыў, як бы дурэючы з вадою. Нарэшце агледзеўся, што адплыў далёка, павярнуўся, і намаганне, што трэба было брацца назад, як бы давала яму яшчэ большай асалоды.

Потым я глядзеў, як на беразе ён абціраўся. Зрабіў сабе на ўсім целе масаж, потым абгладзіўся — ногі, рукі, грудзі. Божухна, які ж гэта асілак, думаў я, які красун. Бог! Якая дужасць, цярплінасць, воля! Я ж бы даўно апруцяцеў, мяне пават у маім няскінутым макінтошы прабіраў холад, а яму хоць бы што... Ці можа гэта звычайнае самалюбаванне, выхваляння: вось паглядзі, як я ўмею?

Потым я ўсім жыццём перакапаўся, што такая адкрытасць, поўнасць, патрэба ўсё рабіць на ўсю моц, на поўны размах, на поўны голас, — што ў гэтым уся прырода Сяргея Грахоўскага. А найвярней, — што чалавек фарміруецца не адразу, на гэта патрэбен час, акалічнасці і, мабыць, выпрабаванні.

Усё ў ім цяпер было — на поўны мах, на поўную сілу.

Гэтак ён ладзіць і свой побыт: у поўны час класціся спаць, уставаць, садзіцца за рабочы стол. Усё спланавана: калі рабіць праходкі, кунацца, аблівацца халоднаю вадою. А ўзімку — маржоўства на возеры, лыжы, а некалі бала-

ваўся і канькамі. Ён перанёс два інфаркты, але гэта яго патуры не перайначыла. Паехаўшы зімою ў санаторыю «Сосны», п'янеючы ад чыстага іскрыстага паветра, ад снегу, далячыні і ляснога шолаху, ён дагойсаўся на лыжах да таго, што яго вярнулі дадому яшчэ з адным — мікраінфарктам.

Гэтак жа строга, няўступчыва падзяляюцца яго адносіны да людзей. Бог ведае калі быў выпадак, што адзін знаёмы зрабіў у дачыненні да яго некую бяздумную цэтычнасць, а перапрасіць не хапіла такту, і з таго часу для яго той чалавек не існуе. І наадварот: я памятаю, што ён прачытаў кнігу, якая вельмі прыйшлася яму па душы, ён пасіў яе пад пахаю з сабою цэлыя дні, усім апавяшчаючы — вось як трэба пісаць! Ён жа пазваніў мне пра кніжку Басуматравай «Белая бярэзіна», кажучы, каб я копчакупіў яе таксама, бо гэта не кніжка, а сапраўднае паэтычнае свята. Прызнаюся, што я ўпамінаю гэтую падзею трэшчкі з трывогаю: каб жа, не дай божа, марна не прапалі нашы спадзяванні.

Гэтакая ж, на ўсю шырыню душы ў яго і дружба. Няма таго дня, каб ён не званіў мне, хоць бы папытацца, ці жыў-здараў. Нас было чацвёрта дружбакоў-аднапалчэнцаў, кожнага ён абзвоньваў, а цяпер асталося двое, і тым большы стаў яго клопат. Гады ж робяць, што ім хочацца.

На поўную сілу ён і працуе, на ўсім абліччы яго творчасці ляжыць пячаць неўтаймаванасці. Яго вершы павінны гучаць як вечавыя званы, пра што б ён ні пісаў. Праўда, сцвярджаць так трохі рызыкаўна, бо на тое трэба, каб чытаў сам аўтар. Чытанне паэзіі — гэта высокае мастацтва. Я ведаю нямала каго з паэтаў, якія пішуць добрыя, нават выдатныя вершы, але чытаць іх не ўмеюць. Вершы ў іх чытанні мярцвеюць, яны не даносяць ні думкі, ні хвалявання. Не пасаромеюся прызнацца, што на такую хваробу хварэю я сам і таму спачуваю ўсім няўмекам. У Грахоўскага ж вершы набываюць крылы, яго чытанне энергічнае, яснае, падкрэсленае сілаю рытму і жэста. Кожнае слова вымаўляецца да канца, ні адна галосная не скрадзаецца, падкрэслівае любую інтанацыю. Гое, што чытае Грахоўскі, вы не толькі чуеце, а і бачыце. Мне здаецца, што ён, як сапраўдны майстар, скрозь трэціруе сябе.

Дарэчы, мабыць, не памылюся, калі скажу, што лічу сябе першым чытачом усіх яго вершаў. Ленш кажучы, не чытачом, а слухачом. Звычайна гэта бывае так: пазвоніць

ён мне, спачатку папытаецца, як жывеш, што робіш, ці здароў, чаму сам не абрываешся, і, калі нешта ў яго напісалася, на астатак скажа:

— Хочаш паслухаць новы верш?

Звопіць ён мне з дому, з Каралішчавіч, нават з Дубултаў, адусюль, дзе бывае. Дзіва што я хачу! І ён сваім артыстычна пастаўленым голасам, трохі як бы напачатку чуючыся няпрэўна, прачытае. Дапусцім, вось гэтакі верш:

Сцішылася шараю гадзінай
Стомленае поле і маўчыць.
Ад самотнай песні лебядзінай
На душы даўнейшы боль гарчыць.

Каласы схіліліся ў тумане,
Непрыкметны дожджычак імжыць,
А ў мяне пакуль адно жаданне,—
Да наступнай восені дажыць,

Каб ізноў убачыць наваколле,
Блізкае і знанае здаўна,
І паслухаць, як звiніць над полем
Цішыні напятая струна...

Я разумею, што пасля двух з палавінаю інфарктаў зусім не дзіва, што можа прагучаць элегічны матыў, але колькі любасці, душэўнасці і прагі да жыцця.

Хоць невялікі ўрывац хачацца падаць з верша зусім іншага, рамантычна-патрыятычнага складу. У ім гаворыцца пра скуранкі, адзепне вельмі папулярнае ў часы Вялікага Кастрычніка і грамадзянскай вайны. Яны з'яўляліся сімвалам барацьбы і перамог на світанку нашага жыцця. «Пасля скуранкі і бушлаты здавалі ў музей як экспанаты», пашапоўна кажа пра іх Грахоўскі. Але: —

І вось скуранка выйшла зноў на свет,
Яе падзеў галкіпер і паэт,
Дастаў скуранку кінарэжысёр
І той, што не хапае з неба зор.
У ёй, сцвярджаюць, зручна і зацішна,
А самае галоўнае — прэстыжна.
Скуранка стала модай і таварам.
А хто з вас, хлопцы, пойдзе камісарам? —

ужо з трывогаю за непахвальную раздабрэласць душы пытаецца Грахоўскі.

Творчасць Сяргея Грахоўскага — гэта штодзёжны, штохвілінны водгук на радасць, трывогі і клонат кожнага

дня. Яго кнігі можна чытаць як паэтычны дзённік. Усё, што здаралася з ім, што ён бачыў, перажыў, думаў, успомніў, усе спадзяванні, удачы, утраты, сустрэчы, ростані, чаканні, уся плынь пачуццяў, што нахлынула на яго ў пачаццё хвіліну — усё ўпісана ў старонкі яго кніг. «Апошні снег», «Адзіноцтва», «Літасць», «Пярсецёнак», «Бяларучы», «Не трачу я надзей», «Завая», «Няміга», «Пасля павальніцы», «Вырай», «Пазваніце» — вось гэтак, нават па адных загаловах можна бачыць яго трывогі. Нездарма ў яго кнігах і гэтулькі прысвячэнняў: Пятру Машэраву, Петрусью Броўку, Заіру Азгуру, Івану Мележу, Алесю Пальчэўскаму, Аркадзю Куляшову, Уладзіміру Мяснішчыку, Янку Бобрыку, Янку Брылю, Анатолю Сербантовічу, Нілу Гілевічу, Міколу Аўрамчыку, Міколу Лобану, — усё гэта знакі духоўнага прыгалаву.

Я меў выпадак даволі доўгі час — не адзін год — паглядаць, як Грахоўскі рыхтаваў двухтомнік сваіх выбранных вершаў. На ранейшыя тэксты было нядобра глядзець, бадай што ўсе яны былі скрэслены, каторы менш, а каторы да таго, што ад яго мала што ранейшае аставалася. Прызнаюся, што на такую работу я глядзеў з любасцю, бо не разумею, як можна не любіць напісанага табою, каб не ўмець або не хацець яго паправіць. Не выпадкова выглядае і тое, што ў «Выбраныя творы» Грахоўскі ўключыў толькі адзін колішні верш 1929 года, прапусціўшы ў сваёй творчасці цэлыя дзесяцігоддзі.

Гэтакі ж — на ўвесь мах, на ўсю сілу — дыяпазон яго творчасці. Ён паэт, празаік, публіцыст, нарысіст, перакладчык. Апроч таго красамовец — некалькі гадоў запар па тэлерадыё вёў літаратурныя старонкі; падарожнік — аб'ездзіў Саветкі Саюз і замежжа; хадатай — або за пекага або аб печым: от жа не без яго дачынення ў Мінску названа вуліца імем аднаго з першых марксістаў па Беларусі Сяргея Мяржыцкага.

У паэтычнай дзейнасці Сяргея Грахоўскага пераклады займаюць вельмі пачэснае месца. У двухтомніку выбранаай паэзіі значацца пераклады з пятнаццаці літаратур — саветкіх і зарубежных. Аляксандр Блок выданы кнігаю — «Вершы і паэмы»; выходзіць з друку кніга Міхаіла Дудзіна — «Пасля спаткання»; сёлета вясною выйшла кніга Платона Варавы «Калыска памяці», у якой пераважная большасць перакладаў належыць Грахоўскаму, ім жа напісана да кнігі і прамова. Каторы раз я перачытваю «Цепрыгожую дзяўчынку» Мікалая Забалоцкага, усцеша-

ны і дакладнасцю перадачы арыгінала, і чарамі перадачы наэтычнай сутнасці. Вось хоць некалькі радкоў пасля таго, як сказапа пра яе непрыгожасць:

Ні зайздрасці або ліхога слова
Яшчэ зусім не ведае яна,
І ўсё на свеце ёй здаецца нова,
Што кожнаму даўно не павіна.

А я гляджу з трывогай, і здаецца,
Што прыйдзе час і плачам захлынеца,
Калі заўважыць, што з усіх яна
Расце і непрыгожай і пязграбнай...

† далей:

Няхай яна здаецца непрыгожай,
Не захапляе і не цешыць зрок,
Але й цяпер усіх расчуліць можа
І кожны рух яе і крок.

Як лёгка ідзе радок, якая празрыстасць рысунка. Ніколі вы не падумаеце, што гэта пераклад і што арыгінал быў неверагодна цяжкі для работы.

Шкада, што я не маю магчымасці дакрануцца да яго прозы. Гэта не малы скутак яго творчасці. Любіць пісаць і для дзяцей — у ім не мінаецца практык-пастаўнік. Напісаны дзве сучасныя настраёвыя кніжкі апавяданняў. Аповесці — «Рудабельская рэспубліка», «Гарачае лета», «Рапі снег», «Суровая дабрата». Любіць дакументальную аснову. «Рудабельская рэспубліка» пастаўлена ў тэатры, экранізавана ў кіно. Па тым, як неахвотна ён прэзентуе свае кнігі прозы сябрам, можна здагадацца, што не хоча, каб нехта падумаў, што ён здраджвае паэзіі.

Сёлета Сяргею Грахоўскаму семдзесят гадоў. Таму я і пішу можа трохі ўзнёсла. І можа варта хоць над канец па хвілінку ўсміхнуцца.

Нядаўна ён успомніў, як хацеў навучыцца танцаваць. З гэтае пагоды, здаецца, у трыццаць другім годзе яму заманулася зрабіць нешта накшталт вечарынкi. Але дзе сабрацца, мой жа пакойчык на гэта вельмі малы? Мая старэнькая добрая гаспадыня Мар'я Жакевіч лёгка згадзілася прабавіць часіну ў суседкі, каб мы маглі сабрацца ў яе зальцы. Два ложка стаялі ў ім, стол мы выкінулі. Не памятаю, дзе Сяргей браў гарманіста, хто быў з хлопцаў, што былі за дзяўчаты, бо ні адной не ведаў. Як па тое я захварэў. За пераборкаю іграў гармонік, гаманілі, весяліліся, танцавалі, а я сядзеў у сваёй каморцы ў тапках, чорт-

ведама як балела галава. Мабыць, думалі, што я мудрую, не верылі — раз за разам пехта забягаў да мяне ў каморку — усё ўпрошвалі далучыцца да іх. Сяргей — перажываў, вінаваціў сябе. Каб не даваць знаку, што мне напраўдзе вельмі ліха, я выйшаў у тую зальцу і ў тапках станцаваў вальса. Толькі цяпер Сяргей сказаў, што дзяўчаты ўсе былі медычкі.

Вядомая рэч, што і за тую маладую далёкую вечарынку, і за каралішчавіцкія падарожжы я яму толькі дзякую. Як дзякую за даўнюю дружбу, за ўрокі працавітасці, за паэзію, поўную душэўнасці, чалавечнасці і грамадзянскага хвалявання.

1983

ТЫДЗЕНЬ НА УКРАІНЕ

У КІЕВЕ ДОЖДЖ

Нарэшце ў самалёце зачыніліся дзверцы. Як толькі падняліся ў паветра, танклявая сцюардэса ў чорнай сукенцы з белым каўнерыкам абвясціла, што ляцець мы будзем высока, бо на ўсёй дарозе воблачна. Звычайна з самалёта вельмі добра глядзець на зямлю. Перад вачыма праплывуць то азярко, то рэчка, то пойдучь масівы лясоў, то поле. Поле выглядае так, як гэта звычайна бывае на карце — роўнымі квадратамі, расквечанымі ў розныя колеры. А на гарызонце будзе смуга, у якой знікнуць межы зямлі і неба. Самалёт будзе пакалыхваць — крыло ўніз, крыло ўгору, — і зямля будзе гойдацца, то наплываючы блізка ў акне, то знікаючы ў бездані. Але на гэты раз мы пазбаўлены былі гэтай асалоды — наўкруга відна была бяскопцай бель туману. Адчуванне палёту давала толькі роўнае гудзенне матораў ды тое, што гэтая бель часамі прарывалася і ў правалінах відаць было, як варушацца, сплятаюцца і разрываюцца чорныя камякі хмар.

— У Кіеве дождж! — агаласіла, зноў паявіўшыся, сцюардэса.

Можна, каб адагнаць ад нас невясёлыя думы і нейкую трывожную няпэўнасць, што ляцім мы ўсялякую, сцюардэса яшчэ раз пачала частаваць нас цукеркамі. Кожнаму,

вядома, захацелася пажартаваць. Пакрысе завязалася гаворка. Чуваць было, як на пярэднім сядзенні пешта расказвае і смяецца сваім вечна вясёлым, бадзёрым смехам Пятрусь Броўка, як грыміць бас Уладзіміра Корбана. Анатолю Вялюгіну не сядзелася на месцы: свайму сябру Змітру Белавусу ён вёз галубоў і штораз хадзіў у капец кабіны, каб праверыць, як сябе пачуваюць яго спадарожнікі ў фанернай скрыньцы.

Час ішоў, недзе блізка быў капец нашага маршруту, а нам здавалася, што мы ніяк не здолеем прабіцца праз гэты шэра-белы туман. А між тым прыборы паказвалі, што мы спускаемся ўсё ніжэй і ніжэй. Нарэшце паказаўся кавалачак зямлі, праз хвіліну ўгадалася роўная палоска дарогі, зусім пад намі пацягнуліся тэлеграфныя правады, бліснула ўзлётная дарожка аэрадрома.

Ішоў дождж, наўкруга стаялі лужы, але да самалёта спяшаліся і спяшаліся людзі. Не паспелі мы ступіць на зямлю, апамятацца, як у кожнага з нас ужо былі букеты кветак, людзі абдымаліся, цалаваліся, і на губах мяшаліся з пацалункамі кроплі дажджу.

— Як жа прыляцелі?

— Мы вас заждаліся!

— Давайце хутчэй на машыны!

Але перад тым як сесці ў машыны, на ганку аэрапорта Мікола Бажап сказаў нам сардэчнае слова прывету. За нас усіх так, як ён умее, па-братняму шчыра і ўсхвалёвана, адказаў Пятрусь Броўка.

Мы на кіеўскай зямлі.

Мы ў гасцях у братняй рэспублікі, дзе будзе праходзіць Тыдзень нашай літаратуры.

НАС НЕ ПАКІДАЮЦЬ СЯБРЫ

Размясціліся ў новай гасцініцы «Украіна». Увесь дзень нас не пакідаюць сябры. Хто сустраўся як стары знаёмы, хто пазнаёміўся па дарозе з аэрадрома. Хто вядзе да сябе ў госці, хто хоча паказаць нам Кіеў. Гэты кавалачак часу ў акружэнні кіяўляп праляцеў, як адна хвіліна, і трэба было ўжо спяшацца, каб не спазніцца ў тэатр на сустрэчу з грамадскасцю сталіцы.

Мы былі ўстрывожаны: зноў, як і ўдзень, дождж, вуліцы і тратуары блішчаць, абмытыя вадою. Хто ж пойдзе ў тэатр у такую непагадзь і хлюпоту? Эх, як жа нам не

пашанцавала! Мы сабраліся ў бакавым пакоі каля сцэны, чакаем, хвалюемся — як мы, так і нашы ўкраінскія сябры. Стаіць сіні дым ад папярост, у попелніцах усё больш і больш дабаўляецца недакуркаў, прытоптаных пальцамі, памятых у зубах, часамі толькі прыкураных і кінутых. Стаіць гаман: хто ходзіць сюды-туды па мяккіх дарожках, хто сабраўся купкамі, прычым купкі тут жа мяняюцца — то Максім Ганк стаяў поруч з Міколам Пагнібедам, то ён ужо з Алесем Ганчаром ці з Уладзімірам Сасюрам. Пімен Панчанка то гаворыць з Любоўю Забаштаю, то ўжо стаіць з Андрэем Малышкам. Анатоль Вялюгін не разлучаецца з Змітром Белавусам. Рыгор Няхай адразу папаў пад бацькоўскую руку свайго былога камандзіра партызанскага злучэння Юрыя Збанацкага. А найбольшы поспех выпадае, вядома, на долю Петруся Броўкі. Кожны рад пабыць у тым гуртку, дзе чуецца яго смех і гаворка, яго шукаюць, каб пабачыцца, рэпарцёры. Рэпарцёраў паогул тут поўна — ад тэлебачання, ад радыёвяшчання, ад газет, ад тэлеграфнага агенцтва. Яны стараюцца як мага больш набраць інтэрв'ю або просяць, то артыкульчык, то верш, то хоць колькі слоў запісаць на плёнку.

Нарэшце нехта кажа:

— Пара! Усе на сцэну!

І мы здзівіліся, не паверыўшы сваім вачам. Вялізная зала Дзяржаўнага акадэмічнага тэатра оперы і балета імя Тараса Шаўчэнкі і ўсе ярусы паўшюткі людзей. Ніякі дождж не пашкодзіў. Тысячы воч прамепяцца радасцю і шчырасцю, і зала стогне ад воплескаў. І з мора бяскошчых воплескаў хлынула на нас бура кветак...

Нарэшце сяк-так Алесь Ганчар дачакаўся, каб сказаць сваё слова. Пятрусь Броўка падзякаваў за гасцінасць. Пасля чыталі вершы паэты, спявалі і танцавалі артысты.

Мы чулі, што ўся зала як бы абдымае нас...

ДЗЕНЬ АСАБІСТЫХ СУСТРЭЧ

Пазаўтра дзень, мабыць, знарок быў прызначаны на тое, каб нам можна было агледзецца. Ніякіх мерапрыемстваў не планавалася, мы маглі адначываць. Толькі было сказана, што ўвечары могуць быць сустрэчы на заводах, у навучальных установах ці ў клубах. Каб мы былі напачатку.

Мы пайшлі па сваіх справах: хто аглядаць горад, хто ў Мастацкі музей. Але ўсё роўна нас знаходзілі работнікі тэлецэнтра і радыё, карэспандэнты і рэпарцёры.

У гэты дзень піхто з нас не паявіўся на абед у рэстаўрацыі гасцініцы, як аб гэтым было дамоўлена загадзя. Каго знайшоў і запрасіў да сябе Міхайла Стэльмах, каго Багдан Чалы, каго Нагнібеда. За бяседнымі сталамі ўсюды вяліся гаспадарскія, гэта значыць літаратурныя, размовы. І мне давялося пачуць, як вельмі сур'ёзна і шчыра за сталом у Алеся Гапчара быў падняты тост за беларускую паэзію, як за з'яву высокага паэтычнага класа. Мы не згадзіліся з такой высокай ацэнкай, але Навічэшка не прызнаў пашага пратэсту.

— Паэзія ў вас высокая, мужная, і няма чаго прыбядняцца, — сказаў ён. — А проза... прозе яшчэ трэба даганяць нас. Што ж, давайце саборнічаць...

Час ляцеў скора. Не заўважылі, як надыйшоў вечар. Нам з Іванам Шамякіным, Кастусём Кірэенкам, Міхайлам Стэльмахам і Антонам Хіжняком трэба было на восем гадзін паспець на Дарніцкі вагонарамонтны завод...

ПАДАРОЖЖА ПА МАРШРУТУ

Маршруты ў нас былі розныя: на Палтаву і Харкаўшчыну; на Канеў, Днепрапятроўск і Запарожжа; на Львоў і Драгобыч; на Ужгарад. Разбіліся на чатыры групы. У кожнай былі беларускія і ўкраінскія пісьменнікі. У нашу групу на маршрут Данецк — Горлаўка — Жданаў увайшлі беларускія пісьменнікі Мікола Аўрамчык, Васіль Вітка і Уладзімір Корбан, украінскія — Андрэй Галаўко, Мікола Гірчык, Валянціна Ткачэнка і Антон Хіжняк. На месцы ўжо да нас далучыліся і дацбасаўскія пісьменнікі — Ключча, Байдабура, Крыўда, Сокалаў. У Горлаўцы чакаў нас і старэйшы паэт Дацбаса Павел Беспашчадны.

ДАІБАС

Кожны, каго б вы ні сустрэлі ў Данбасе, з гонарам пачне расказваць і пра свой горад, і пра сваю зямлю. І абавязкова дадасць:

— О, а каб вы ведалі, як тут людзі даўней жылі! Гэта было страшна. А цяпер — у нас лепш як дзе! Пабачыце самі.

Вы здзівіцеся, бо не заўважыце, чым жа можна захапляцца, калі ваша прывычнае да лясоў вока ўбачыць тут шырачэзны стэп або голыя, перакацістыя палі, зацягнутыя вечнай смугою ўдалечы не то ад спёкі, не то ад дыму, што ўсюды курыцца з заводскіх труб. А матару маляўнічай прыроды здасца тут вельмі сумна. Што ж, трубы — гэта, вядома, індустрыяльная адзнака, і яны могуць сцвярджаць эканамічную магутнасць, але эстэтычных пачуццяў не крануць. Што ж, тэрыконы, падобныя на піраміды, што высяцца наўкруга гэтых індустрыяльных цэнтраў і хаваюцца аж у смуге гарызонта, — грандыёзная рэч, але ж гэта не ўпрыгожвае краявіду. Але так можа здацца толькі на першае вока, пакуль не пакажацца за ўсім гэтым чалавек з яго любоўю да свае гісторыі, да свайго краю. І вельмі скоро вы пачынаеце ўсім захапляцца і дзівіцца — як жа ўсё магло быць іначай?

У Данецк мы прыляцелі раней часу на цэлую гадзіну па той прычыне, што самалёт не спыняўся на дарозе, як гэта было заведзена на раскладу. «Зімы» і «пабеды» прымчаліся на аэрапорт у той час, калі мы пасля самалёта разміналі ногі на прывакзальнай плошчы. Гэты «капфуз» даў яшчэ больш ажыўлення і непасрэднасці. Прадстаўнікі абкома, аблвыканкома і іншых грамадскіх арганізацый, пажартаваўшы, што не гаспадары сустракаюць гасцей, а госці гаспадароў, паабяцалі нам за гэта «адпомсціць». І «помста» была суровая: толькі мы паспелі ўладкавацца ў гасцініцы, як тыя ж «зімы» і «пабеды» падхапілі і павезлі нас хто ведае куды.

Загадчык аддзела навукі і культуры абкома Гурэнка ўзяў нас у свае рукі па-гаспадарску. Ён не пытаўся, што мы хочам, а чаго не хочам глядзець. Машыны панеслі нас па цэнтры, па ўскраінах горада. Мы бачылі Рутчанскі палац шахцёраў, дзе любаваліся і заламі, і бібліятэкаю, тэлецэнтр, шахты, заводы, рабочыя пасёлкі. Нарэшце педзе за мастком машыны нашы павярнулі ўлева і супяліся. Гурэп-

ка вылез, жэстам рукі запрашаючы і нас зрабіць тое самае. Мы не ведалі, што павінны тут глядзець.

— Я заехаў сюды зпарок, каб вам усё само стала ясна,— сказаў ён.— Бачыце? — Ён паказаў рукою за рачулку.— Вось такая была паша Юзаўка.

Уціскаючыся ў бязладныя награмаджэппі пароды, умітусь адзін да аднаго ціснуліся маленькія катушкі, злепленыя не то з дзёрну, не то з гліны, закурапыя, з пляскатымі стрэхамі, папрыцісканымі кавалкамі цэглы ці каменнем. Гэта былі рэшткі колішняга шахцёрскага жылля. Пасля ўсяго таго, што мы бачылі дасюль, нам стала цяжка. Мы доўга маўчалі, парэшыце Васіль Вітка сказаў:

— Не ведаю, ці правільныя мае думкі, але мне хочацца, каб нейкі куточак гэтага вы пакінулі, не разбуралі. Няхай ён астанецца як музей, як сведка мінулага, каб на гэта маглі паглядзець патомкі.

— Ваша праўда,— згадзіўся Гурэнка.— Вось такія мясціны і называліся ў нас сабачэўкамі, пахалаўкамі ды шапхаямі. Цяпер усё гэта можна толькі ўспаміпаць, як нядобры сон...

Мы ціха паехалі дадому па вуліцы, якая называлася Універсітэцкай.

— А хіба ў вас ёсць універсітэт? — запыталіся мы.

— Не, няма яшчэ. Мы размясцілі на гэтай вуліцы ўсе нашы інстытуты, лабараторыі, вышэйшыя навучальныя ўстановы і хочам, каб тут заснавалі універсітэт. Спадзяёмся, што так яно і будзе, бо як жа можа быць Універсітэцкая вуліца без універсітэта.

Усмешка ў Гурэнкі была хітраватая, але вельмі харошая. Так усміхацца могуць людзі, якія любяць і свой народ, і сваю работу.

За дзень мы патаміліся страшэнна, але гэта была прыемная стома. Можна таму, што мы чакалі яшчэ адной вельмі важнай падзеі: неўзабаве мы павінны былі пайсці ў абласную бібліятэку імя Крупскай на сустрэчу з насельніцтвам сталіцы Данбаса.

МАШЫНЫ ІДУЦЬ У ГОРЛАЎКУ

Ад Дапецка да Горлаўкі дарога скрозь ідзе па маладых, але густых прысадах. Мы маглі б любавацца наваколлем, але зараснік акацыі пакідаў для вока толькі гладкую стужку асфальту, якая то вывівалася, то ляжала перад намі проста, як лінейка. Ды, зрэшты, мы не былі і настроены сузіральна. Нас больш трымалі ў сабе ўражанні ўчарашняга дня.

Нам успаміналася наша трывога перад тым, як пайсці на вечар сустрэчы з грамадскасцю горада. Да гэтага мы былі ў складзе дэлегацыі толькі членамі яе і не адчувалі асаблівай адказнасці за брыгаду, цалкам пакладаючыся на кіраўніка яе Петруся Броўку. Цяпер жа мы сталі самастойнай адзінкай, і натуральна, што нам было не ўсё роўна, як выкапаем мы ўскладзеныя на нас задачы. Нам хацелася, каб наша прадстаўніцтва было тут, як кажуць, на самым высокім узроўні.

На знаёмства з намі прыйшло так многа народу, што зала не ўмяшчала яго.

Там жа на вечары намеціўся як бы сталы профіль нашай работы. Вечар адкрывае пехта з прадстаўнікоў мясцовых арганізацый. Антон Хіжыак робіць уступнае слова — трошкі пра літаратуру, трошкі для таго, каб пазнаёміць прысутных з тымі, хто да іх прыехаў. Мы ўжо высветлілі, што Антон Хіжыак вельмі добра ўмее гэта рабіць: ён гаворыць сваё слова з уласцівай яму манерай лёгкага гумару, весела і проста. Пасля яго ўступу ідзе маленькае слова ад нашай беларускай дэлегацыі. А тады пачынаецца ўжо сам вечар — чытаюцца вершы, задаюцца пытанні, пачынаюцца асабістыя знаёмствы.

Другое, чым мы былі заняты ў дарозе, — гэта ўражанні ад сустрэчы з сакратаром абкома таварышам Белаколасам. Ён раскажаў нам пра Данбас, гэтым як бы сістэматызаваўшы нашы першыя ўражанні, і памог больш ясна арыентавацца ў тым, з чым мы будзем знаёміцца далей. Да гэтай гутаркі Данбас мы ўяўлялі даволі схематычна: усесаюзная качагарка, вугаль. Ажно тут у роўнай ступені развіта прамысловасць і металургічная, і машынабудаўнічая, і коксахімічная. Нас здзівіла і карціна сельскай гаспадаркі. Аказваецца, тыя ўкрытыя смугой, пазбаўленыя лясной маляўнічасці палі даюць найлепшыя ўраджай. Як жа так, калі дапецкай зямлі не стае вады?

— Вада? А вось вы, можа, бачылі, а не, дык яшчэ па-

бачыце — у нас цэлая сетка штучных стаўкоў, азяркоў, прыручаных крыніц, сабраных у адно рачулак і ручаінак. Па дарозе ў Горлаўку вы якраз і ўбачыце магістраль канала, які мы пускаем ужо часткова ў эксплуатацыю. Усё гэта нашы прамысловыя воды.

У Горлаўцы мы ўбачылі той жа самы краявід: заводскія трубы, піраміды тэрыкопаў. Асаблівае хіба толькі ў тым, што бадай у самым цэнтры горада стаіць агульнавядомая шахта «Качагарка». І яшчэ хіба ў тым, што проста над вуліцамі праходзяць наветраныя дарогі, па якіх выводзіцца парода не ў тэрыкопы, а ў яры, лагчыны, равы, каб раўняць мясцовасць. Але самая істотная асаблівасць Горлаўкі ў тым, што горад падобен на парк. Усё засаджана дрэвамі і кветкамі: вуліцы, двары, тэрыторыі заводаў, нават трамвай ідзе як сярод лесу.

У Горлаўку мы прыехалі недзе каля гадзіны дня. Адразу ж нам казалі, што нас чакаюць шахцёры-«качагарцы». Трэба спяшацца, бо праз некалькі хвілін яны павінны спускацца пад зямлю, заступаць змену. Мы сабраліся на трэцім паверсе шахтакіраўніцтва ў вялікай зале-параднай. Каля сцэны ў канцы залы аднекуль паявіўся стол, пехта яго пакрываў чырвоная крамніна, пехта падносіў сюды крэслы. Зала поўнілася людзьмі, нас акружылі землякі-беларусы.

Дарэчы, у газеце «Радзьянська Донеччына» ад 19 верасня мы прачыталі «Ліст гарнякоў-беларусаў да сваіх землякоў — работнікаў літаратуры», у якім пісалася:

«Шаноўныя таварышы, дарагія нашы землякі!

З вялікаю радасцю сустрэлі мы вестку, што ў наш данецкі край прыязджаюць работнікі літаратуры і мастацтва нашай роднай Беларусі. Вам, безумоўна, вядома, што ў склад шматпацыяльнай арміі гарнякоў Дапбаса ўваходзяць і беларусы.

...Нам прыемна ўсведамляць, што, можа, і наш вугалёк даходзіць да Мінска і што ў лёгкіх трактарах «Беларусь» і ў магутных аўтасамазвалах МАЗ ёсць частка і нашай працы, бо адзіная ў нас мэта — камунізм, да якой паспяхова ідуць усе народы СССР пад кіраўніцтвам Камуністычнай партыі.

Дарагія сябры, нашы родныя беларускія пісьменнікі, горача вітаем вас на зямлі данецкай. Хочацца вам сказаць, што любім вас, ведаем і чытаем. Але як бы мы хацелі, каб вы ўсёй Беларусі ў сваёй творчасці казалі пра нашу

працу, пра беларусаў-дапбасцаў, пра іх працоўныя справы».

Землякі не далі нам прайсці нават да стала, яны абступілі нас з роспытамі — хто пра Магілёў (як вядома, Магілёўшчына вельмі многа дала гарнякоў, і аказалася, дарэгі, што нават начальнік шахты Мікалай Канаплёў з Магілёўшчыны), хто пра плошчу Перамогі ў Мінску, хто пра Каандрата Крапіву. Нам здавалася, што мы папалі на нейкае свята. І яшчэ больш усё ажывілася, калі высветлілася, што Мікола Аўрамчык два гады вось тут, у Данбасе, працаваў крапільшчыкам. Яго верш «Беларуская сасна» меў тут незвычайны поспех. Апошнія радкі верша, дзе гаворыцца, што наша сасна, моцна трымаючы скляпенне ў зарыццы, «не аддасць ў крыўду земляка», выклікалі буру апладысентаў.

У той час, калі чыталіся вершы, мы заўважылі нейкую трывожную гаворку непадалёку ад прэзідыума. Шапталіся і, відаць, спрачаліся старшыня шахтнага камітэта «Качагаркі» Папчанка, начальнік шахты № 1—6 Канаплёў і сакратар Горлаўскага райкома партыі.

«Мабыць, людзям трэба спяшацца заступаць змену, а мы затрымліваем, — падумалі мы. — Трэба скарачацца».

Але прычына высветлілася тут жа. Папчанка падышоў да стала з запаленай шахцёрскай лямпай.

— Гэтай лямпачкай у шахтах мы ўжо не карыстаемся, яна адышла ў нябыт, — сказаў ён. — Але мы перадаём яе вам як сімвал шахцёрскай працы. Прабачце нам, дарагія госці, што робім мы не так, як хацелася б. Мы хацелі, каб у кожнага з вас асталася ад нас памяць, але знайшлі толькі тры такія лямпачкі, а вас жа чацвёра. Каб нікога з вас не пакрыўдзіць, мы падумаліся даць вам адну лямпачку на ўсіх. Прыміце, дарагія сябры...

Увечары ў Доме культуры «Шахцёр» мы сустрэліся з насельніцтвам горада. Тут Антон Хіжняк здорава «падвёў» Уладзіміра Корбана. Звычайна Корбан чытаў апошні, бо яго байкі ўсім падабаліся. Перад яго выступленнем Хіжняк сказаў:

— Толькі вельмі прашу, таварышы, каб было абсалютна ціха. Бо ў таварыша надта слабы голас, а вы ж самі ведаеце, як цяжка чытаць, калі... ну, няма аднаведных умоў.

Уся зала замерла. Кожны, мабыць, спачуваў кволаму пісьменніку. А Корбан выйшаў да трыбуны на ўвесь маладзецкі рост і сваім грамавым голасам, ад якога звіняць шыбы, грывуў:

— Я прачытаю вам байку «Бык і дом».

На першым жа слове зала выбухнула такім рогатам, што сам Корбан не асмельваўся пускаць свайго баса, пакуль не стала больш-менш ціха.

ЖДАНАЎ — АЗОЎСКАЕ МОРА

Туды павёз нас абкомаўскі шафёр Паўло. Усю дарогу, больш за 150 кіламетраў, Паўло не пераставаў нам паказваць і расказваць пра ўсё, што траплялася на вока. Ён паясняў нам асаблівасці кожнага населенага пункта, гаварыў пра кірунак і характар гаспадаркі. Паказваў стаўкі і азыркі, пра якія ў свой час расказваў сакратар абкома, і тут жа тлумачыў іх прызначэнне або спосаб злучэння іх у сістэму. З правага боку бліснулі два азыркі, якія здзівілі нас тым, што знаходзіліся як бы адно над адным.

— Яны запаўняюцца з розных крыніц, — паясніў Паўло. — А злучаць іх не варта, бо гэта было б горш для гаспадаркі.

Праехаўшы ад Данецка да Жданава, мы ўсё ўжо ведалі тут як найлепш. Мы ведалі і заводы, і школы, і паркі, і пават дырэктара «Азоўсталі», «галавастага мужыка». У Жданаў, такім чынам, мы ўязджалі спакойна і ўпэўнена, як у даўно знаёмы горад. І ўсё ж разгубіліся і збянтэжыліся мы так, як ніколі і нідзе, іменна вось тут, у Жданаве.

Першую прамашку даў сам Паўло: нас чакалі каля райвыкапкома, а ён затармазіў машыну каля райкома і, такім чынам, даў нам магчымасць як бы заспакоіцца, падумаць, што на гэты раз мы прыехалі, як дадому, без ніякага шуму. І іменна ў гэтую хвіліну засцігла нас нечаканасць. Проста невядома адкуль нас акружылі піянеры і пачалі засыпаць букетамі кветак. Не паспелі мы апамятацца, як тут жа падбеглі нейкія людзі, пачалі паціскаць нам рукі, вітаць з прыездам, і нехта ўжо гаварыў кароткую, але імклівую і палкую прамову. Мы толькі цяпер убачылі, што на вуліцы мора людзей, што ўсе яны махаюць рукамі, нешта нам гавораць. Мы так разгубіліся, што пават забылі, што трэба ж і нам пешта сказаць.

Пасля мы ўжо даведаліся, што чалавек з харошым адкрытым тварам, з маленькім гузырком на шчаце, які сказаў нам тое першае гарачае слова прывету, быў сакратар Жданаўскага гаркома партыі Валянцін Бялецкі. З гэ-

тага часу і аж да канца нашага гасцявання ён не пакідаў нас ні на хвіліну.

Гэта быў апошні дзень нашага падарожжа, і нам так многа паказвалі і так многа мы сустрэліся з людзьмі, што гэты дзень прабег, як адна хвіліна. У першую чаргу мы былі на «Азоўсталі». Пра гэты завод проста цяжка гаварыць, да таго грандыёзна ўсё тое, што мы бачылі. Тэрматорыя завода займае такую плошчу, што з цэха ў цэх нам прыйшлося ездзіць на машынах. Але сапраўдным дзівам было тое, што мы бачылі ў цэхах: усімі самымі цяжкімі і адказнымі працэсамі ішло кіраванне з пультаў, тэхніка тут пагадвала проста чарадзейства. А чарадзей быў звычайны русавалосы хлопец у зашклёнай кабінцы наверху. Мы глядзелі на яго малады твар, на спакойныя рукі, і піяк не верылася, што іменна гэтыя рукі пераносяць на паветры многатонныя агнявыя балванкі металу, кідаюць іх на валы, перакручваюць, падкідаюць, мнуць, запускаюць у прэсы, каб праз колькі хвілін ператварыць іх у пракат, які тут жа, млява астываючы, вынаўзае з цэха.

З людзьмі, якіх мы тут бачылі толькі мелькам, мы сустрэліся ўвечары, у летнім тэатры. Перад тым як пайсці ў залу, мы гулялі па парку, у якім стаіць гэты тэатр. Нас распытвалі пра Беларусь, пра нашы заводы. Па сутнасці, афіцыйнае часткі не трэба было і рабіць, бо вечар адкрыўся тут жа: нам пачалі чытаць нашы вершы.

Тады пачалі чытаць і самі паэты — Валянціна Ткачэнка, Мікола Аўрамчык.

Валянцін Бялецкі не захацеў адпусціць нас з чыста дзелавымі ўражанніямі. Назаўтра ён запрасіў нас на катэр, каб паказаць яшчэ і мора. Мы аб'ездзілі ўвесь бераг, любуючыся на Жданаў здалёк. З мора здавалася, што ўвесь горад стаіць на самай вадзе. Гэта была дзівосная пагулянка. Нават не забываючы на марскі рытуал: без закускі, так, як заведзена гэта, кажуць, у маракоў, мы вышлі па чарцы каньяку і заспявалі песню...

На беразе нас чакалі машыны. Трэба было збірацца дадому, пакідаць нашых сяброў. Поціскі рук, пацалункі.

Ну што ж, бывайце здаровы, дарагія!

І зноў перад намі ляжаць дарогі. І мы вязём з сабою самы дарагі скарб — нашы думы, уражанні і хваляванні ад шчырых, незабыўных сустрэч...

ПАДАРОЖЖА Ё СІБІР

Як толькі стала вядома, што мае адбыцца Дэкада беларускай літаратуры ў РСФСР і што адзін з маршрутаў пройдзе па Сібіры, я напрасіўся, каб мяне ўключылі ў сібірскую групу. Мяне цікавіла не проста падарожжа, а імяна Сібір. Нейкі пэўны час я жыў у Краснаярскім краі, і мне вельмі хацелася паглядзець на яго новымі вачыма.

Тым больш, мне здавалася, што, жывучы там, я мала ведаў яго.

Падарожжа наша пачалося з Тувы. Гэты край мне быў зусім незнаёмы. Я пават не меў пра яго ўяўлення. Ведаў, што гэта вельмі старажытны народ, што ён няспынна знаходзіўся пад каланіяльным прыгнётам енісейскіх кыргызаў, манголаў, манчура-кітайскіх фэадалаў аж да пачатку нашага стагоддзя. Толькі ў 1921 годзе ў выніку нацыянальна-вызваленчай рэвалюцыі Тува стала незалежнай народнай рэспублікай, а ў 1944 годзе надзвычайная сесія Малога хурала рэспублікі звярнулася з просьбаю прыняць яе ў склад СССР.

Прыемна было пераканацца, што мы не ўбачылі ні адной рысы адсталасці. Сталіца рэспублікі Кызыл забудоўваецца шматпавярховымі дамамі, на вуліцах асфальт, поўна зеляніны, тут жа ў межах горада найцудоўнейшы парк, перасечаны пратокамі Енісея. У 1923 годзе ў рэспубліцы распрацавалі свой алфавіт, выдаюцца кнігі, газеты, ёсць свае школы, інстытуты, тэатр.

Мы пабывалі на прадпрыемствах, у калгасах. Дарогі там доўгія: без канца мінаюцца маўклівыя горы, каб нарэшце ў нейкай зялёнай нізіне парадаваць вока купкай вясёлых, жоўта-карычневых дамкоў, як бы пафарбаваных у сонечны колер. Нас здзівіла гэта: няўжо дамы фарбуюць? Аказалася, не — гэта натуральны колер лістоўніцы. Качавы лад жыцця адышоў у нябыт, калгасы будуюцца, як невялікія гарады, купкамі, і жоўты, сонечны колер — след таго, што будынкі яшчэ свежыя, новыя.

І вось маленькая дэталю, як цяжка перамагчы традыцыі, нават калі яны з'яўляюцца анахранізмам. Каля такога новага дамкі, што яшчэ пахне жывіцаю, часамі стаіць нізенькая круглая юрта, абцягнутая лямцам. Навошта? А проста так, ад прывычкі. Яна непатрэбна, але пяхай стаіць.

А ўлетку там вельмі зручна пабыць: па ёй ходзяць пахі зямлі.

У падарожжы па Туве ў нас было многа сустрэч і многа ўражанняў. Скажу пра знатнага чабана Тадароол Хава-лыга з саўгаса Улуг-Хая. Высокі, загарэлы, у карычнева-сінім халаце, падпяразапым топенькай касыначкай, раз-вітваючыся з намі, пасля таго як паказаў сваю гаспадарку і пачаставаў аракой і баранінай, ён прасіў перадаць, што хоча перапісвацца з лепшым брыгадзірам жывёлагадоўлі ў Беларусі. Я выконваю яго просьбу, даю адрас: Тува, Улуг-Хемскі раён, саўгас Улуг-Хая, аддзяленне Арыг-Бажы.

Раскажу і пра канцэрт. Нам паказалі нацыянальныя танцы, спявалі нацыянальныя песні. І раптам мы пачулі нашы беларускія — «Бульбу», «Застольную» і «Жаніхі». Нам здалося, што нават у нас, у Беларусі, мы не слухалі іх у такім даскапалым выкананні. І вельмі здзівіла зусім неспадзеўнае сцэнічнае вырашэнне «Жаніхоў». За кожным разам, калі гаварылася пра пялюдскіх жаніхоў — што другі ходзіць да падругі, а трэці, як у полі ведер, — перад хорам праходзіў гэты жаніх. І так па чарзе ўсе сем тыпаў: то дзяўчур, то п'яніца, то педарэка. Уражанне ў публікі было падзвычайнае, і нам падумалася, што выкананне «Жаніхоў» у такім жаправым плане было падзіва ўдалай знаходкай тувінскіх актёраў.

Да граніцы рэспублікі нас праводзіў першы сакратар Тувінскага абкома КПСС пісьменнік Салчак Тока. Нега-варкі, дзелавіта-гаспадарны і душэўны, ён скіраваў сваю машыну з дарогі на зацішную палянку сярод нізкарослай зеляніны горнага дубяку. Мне першы раз даводзілася ба-чыць, з якім спрытам ходзіць шырокі нож у бараповай ту-шы, як глыбока заходзяць пальцы ў свежа адрэзаны кавалак, якім цябе частуюць, і стараюцца, каб гэты кавалак не выслізнуў з рук, бо ён увесь яшчэ гарачы і дымны, спывае мяккім блішчастым тукам.

Скінуўшы пінжак і закасаўшы рукавы бела-белай кашулі, гэтую работу, падобную па набажэнства, адухоўле-на рабіў сам Тока.

Кіруючыся да Краснаярска на машынах, мы перасеклі Саянскі хрыбет. Характва гэтых мясцін не апісаць. Горы, цясніны, вечназялёная маўклівая тайга, дарогі, што па-вісаюць над кручамі і вывіваюцца па многа раз, каб пад-пяцца на вяршыню. А тады спуск, таксама зігзагамі, так-сама па кромцы круч, пад якімі ў самым нізе, як срэбравая нітачка, пабліскае рэчка.

І так з гары на гару.

На самым перавале, на шырокай палянцы ўсе нашы «волгі» спышліся. Мы павыходзілі з машын, каб паглядзець на дзіва. Казалі, што з гэтага месца, калі азірнацца назад, можна ўбачыць «каменную жанчыну». Распластаўшыся на самай вяршыні далёкай, зацягнутай сіняй смугой гары, яна ляжыць у спрадвечным сне, і можна пазнаць раскіданыя валасы, профіль твару, грудзі, выцягнутыя рукі, усю закамяпелую фігуру — такое дзівоснае падабенства зрабіла фантазія прыроды. Але дзіва пабачыць не ўдалося: вяршыня дымілася кудлатымі воблакамі. Пахадзіўшы па густой траве, пабраўшы цяжкіх кветак і надыхаўшыся густых смалістых пахаў, мы паехалі далей, цяпер ужо спускаючыся ўсё ўніз, дзе ў шырокай даліне раскінуліся палі і лугі, з кустамі, з пералескамі, з вясёлымі сінімі далямі, гэтакімі, як у нас, у Беларусі.

У Шушанскім мы перш за ўсё наведалі лепінскія мясціны. Па літаратуры і фатаграфіях мы добра ведалі і дамок, дзе жыў Ленін, адбываючы ссылку, і закіпатае ў далёкай сібірскай глушэчы сяло. Уяўлялі мясціны, куды хадзіў Ленін на паляванне, людзей, з якімі ён знаўся. Вобраз тых мясцін даў сам Ленін у пісьме да сястры Мар'і Ільінічы: *«Сяло вялікае, на некалькі вуліц, даволі брудных, пыльных,— усё як мае быць. Стаіць у стэпу — садоў і наогул расліннасці няма. Абкружана сяло... гноем, якога тут на поле не вывозяць, а звальваюць проста за сялом...»*

І да чаго ж затрапяталася сэрца, калі на асфальтавай дарозе мы пад'ехалі да раскіпутага паміж зялёных садоў шырокага мястэчка і пасля ступілі на роўную, чыстую плошчу пасярод яго. Вось і домік Зырапава, прыкрыты лістотаю паўднёвага дрэва, не то ясепя, не то акацыі. Здзівіла, што ён куды меншы, як выглядае на здымках, куды прасцейшы: і шэрая шарахаватасць вымытых дажджамі і вятрамі сцен, і патрэсканыя камлі вуглоў. Чыста падмечены двор, высокі ганак, і вось, палева, той самы пакой... Якая цішыня. І сціпласць. Адразу пры дзвярах просты, збіты з дошак ложкак, пафарбаваны ў цёмна-карычневы колер. Наперадзе пры сцяне столік пад белым абрусам, на якім стаіць лямпа з зялёным абажурам і ляжыць разгорнутая газета. Некалькі крэслаў, на сцяне паміж акон барометр. Усё, да чаго дакрапаліся Ленінавы рукі...

Другі дом, удавы Пятровай, стаіць далей, на беразе

Шушы, — больш прасторны, падобны на гарадскі. Ён будаваўся па праекту дзекабрыста Фралова для дзекабрыста Фаленберга. Сюды Ленін перабраўся пасля таго, як да яго прыехала, таксама па ссылку, Надзея Канстанцінаўна. І тут усё як бы адзначана яго прысутнасцю. Вось канапа ў сталовай і адстаўленыя пры сталае крэслы, як бы з іх толькі што пехта падняўся. Вось кабінет, паліцы з кнігамі і канторка, за якой працаваў Ленін. І тая самая цішыня. Здаецца, усё застыла з таго часу, каб нічога тут не парушыць, каб усё асталося так, як было, нават Ленінавы крокі, што ступалі тут у цішыні доўгіх сібірскіх почай, калі трэба было думаць аб лёсе Расіі...

Як добра, што ўсё гэта мы пабачылі сваімі вачыма і адчулі сэрцам пачатак пашай гісторыі. Тут былі вынашаны планы аб стварэнні партыі і дзяржавы. І тут, далёка ад дому, я думаў пра свой народ. Толькі дзякуючы генію Леніна ён стаў роўны з усімі і ў мяне ёсць свая бацькаўшчына — Беларусь.

Я не думаў, што мяне так усхваляе Краснаярск. Бываў я ў ім не вельмі часта, толькі па абавязку службы, праўда, аднойчы жыў запар месяцаў з два, займаючыся на курсах па павышэнню кваліфікацыі бухгалтараў сістэмы камунальнай гаспадаркі. І вось, як толькі на аэрадроме прыземліўся самалёт і я ўбачыў спічак старой каплічкі, што стаіць на гары, за невялікай, але паравістай рэчкаю Качай, у мяне тарганулася сэрца. І першае, што я зрабіў, — пайшоў аглядаць горад. Гэтак жа, як некалі аглядаў Мінск, вярпуўшыся з доўгай дарогі. Было радасна, што я яго не пазнаю. Цэнтральная вуліца стала называцца вуліцай Міру. Пачаты некалі толькі адным будынкам на пустой плошчы перад паркам Горкага, — цяпер закончаны велічны архітэктурны ансамбль. Горад стаў прыгожы, чысты, зялёны. Некалі пыльная і ўся раз'езджаная вуліца Леніна зіхаціць асфальтам. Я наведваў скверык, дзе пры мне пачыналі ставіць бюст вялікаму краснаярцу Сурыкаву. Схадзіў на мост, на гэтае дзіва хараства і тэхнікі. Ажурны, лёгкі, ён нарэшце злучыў правы і левы бераг Енісея, на збавіўшы краснаярцаў ад вечных пакут.

Бывала, дзве палавіны горада жылі як чужыя. Зімою ўвесь транспарт іноў толькі па лёдзе, і трэба было мець спецыяльную службу рэгуліроўшчыкаў, якія не давалі густа збірацца машынам, асабліва аўтобусам і цяжкім гру-

завікам. А ўлетку з вялікай асцярогай транспарт калыхаўся на пантонах, і толькі ўдзень, бо ўночы пантоны разводзіліся, каб прапусціць судны. Калі хто не паспяваў пераехаць — на тым беразе чакаў да раніцы.

Цяпер жа, звязаны мастом, правы бераг разбудаваўся так, што адна вуліца імя «Красноярского Рабочего» цягнецца на 25 кіламетраў. І першая наша сустрэча з пасельніцтвам горада адбылася на правым беразе ў клубе імя Маякоўскага. Няхай сабе жартам, але было прыемна, што ў гэтым клубе мяне пазвалі ганаровым краснаярцам. Нездарма я хваляваўся, пасля дзесяці гадоў ступаючы на гэтую зямлю: тут пакінуў я нешта сваё або павёз з сабою нешта пабытае, дарагое.

І праўда, назаўтра рапціаю, толькі спусціўся я ў вестыбюль гасцініцы, як сустрэўся з чалавекам, які мяне тут чакаў ужо. Карэнны сібірак, мясцовы энтузіяст і філосаф, галоўны бухгалтар пошты Аляксей А вечкін прыкаціў аж за сто кіламетраў з Вялікай Мурты.

— Ну вось, дазнаўся, што едзе група вашых пісьменнікаў па нашай Сібіры. Здрава гэта, панімаеш. А ўчора гляджу па тэлевізары — ты! Званю туды, пытаюся, ці паедзеце трактарам праз нашу Вялікую Мурту. Не, кажучь, у Мурце не будуць, паедуць Енісеем. Ну, я тут жа залыгаў нашу машыну і да цябе. Давай, брат, раскажы, а?

Я сляшаўся на сустрэчу з рабочымі камбайнавага заводу, але ж і А вечкіна пакінуць не мог. І мы паехалі з ім разам, разам сядзелі ў прэзідыуме, разам абедалі і наярэхваткі адзіп аднаго распытвалі пра навіны.

— Ну што ж, навін у нас многа. Сібір, брат, красуе, панімаеш. Раён узбуйнілі — раз, і наша мястэчка расце, скоро стане горадам. Народу многа повага ў нас, ды ўсё, брат, з агнём, з душою, разумных, — гэта два. Шастова памятаеш?

— Ну а як жа!

— Старшынёю ў райвыкапкоме, мужык — дай божа. А Вялічку не забыў?

Як жа я яго забуду. Працаваў інструктарам у райкоме, пасля яго паслалі ў партыйную школу. Высокі, светлавалосы, непадкупна справядлівы і чалавечны. Я сам не раз хадзіў да яго на параду, калі што было цяжка.

— На райкоме цяпер. Ну яго, панімаеш, усе любяць, ого.

— Чакай, а наш сакратар, Анфінагенаў, што з ім?

— Праваліўся з трэскам, даўно ўжо. Папімаеш, чалавек ніяк не навучыўся шапаваць людзей. І Карпушава таксама няма. Хіба забыў? Тоўсты такі, як бочка, усё мацюгаўся, пунктам на загатоўлі жывёлы загадваў.

Пра хамства Карпушава хадзілі чуткі, падобныя на анекдоты. Вітаецца з ім чалавек, падае руку: «Як здароўечка, Павел Кандратавіч?» — «А ты клапаціся пра сябе», — адкажа Карпушаў. Неяк зайшоў да яго сусед, Карпушаў якраз сьнедаў, на стала стаяла пляшка гарэлки. Наліў шклянку, сказаў суседу «Будзь здароў», выпіў. Крактапуў, зноў заткнуў. Падняўся, чырвоны як памідор і такі ж круглы, пратэпаў да граткі, паставіў пляшку на палічку пад паркалёвай фіранкай. Суседу паясніў: «Многа знойдзецца ахвотнікаў частавацца, — не прывучаю».

— Дзе ж ён цяпер? — папытаўся я.

— На пенсіі. Гуркамі ды цыбуляю на базары, папімаеш, таргуе.

Як перамяніўся лёс людзей за некалькі год. Я і радаваўся, і дзівіўся.

З Авечкіным мы рассталіся толькі пад вечар. Мне і самому было шкода, што не мог пабываць у яго Вялікай Мурце, а заадно і ў колішніх сваіх мясцінах. Мне вельмі хацелася пабачыць людзей, між якіх пражыў столькі часу. Сярод іх былі і такія, што сталі героямі маіх твораў. Яны пра гэта і не ведаюць. Ганна Бараўлёва з Міндзерлы, што стала Волькаю ў «Месячнай ночы», Якаў Майбарада — шафёр з «Паваротка каля хвоі», Пятро Крывец, з якога я пісаў Усевалада ў апавяданні «Як спявалі песню». Калі прызнацца, то мне хацелася параўнаць, на каго яны больш падобны: на саміх сябе ці на тых, што я напісаў. Дарэчы, Крывец п'ядаўна быў у Мінску і сказаў, што Сібіры не па кіце. Як старога беларуса, яго цягне дадому, ён хацеў бы паступіць у хор Цітовіча ці Шырмы, але ж у Сібіры вельмі многа пачатай і намечанай работы, і кінуць яе ён не можа. І я падумаў, што нездарма выбраў яго сабе за персанажа.

Паогул дарога заўсёды і трывожыць і радуе.

І сустрэчы ўзрушаюць. Вось хоць бы яшчэ адна, у Дзіўнагорску.

Пра яго цяжка пісаць, да таго ён нязвычайны. Уявіце сабе магутную раку, што велічна цячэ паміж гор, укрытых векавечнаю тайгою. Горы падступаюць да берагоў то лісістымі мяккімі спадамі, то аголенымі бакамі дзікіх стром-

кіх скал. На сотні кіламетраў толькі вось гэты першабытны пейзаж: суровая рака і велічны спакой тайгі, такой спрадвечнай, што, здаецца, тут не можа парадзіцца нават голас птушкі.

І вось робіцца цуд. Раптам сярод гэтай спрадвечнасці вы бачыце повеўкі дах дома, што высіцца над макаўкамі лістоўніц і хваін. У гушчар лесу паверне дарога, шторааз віляючы і ўзбіраючыся на схілы гор. І тут вам адкрываецца цэлы горад з працярэбленымі між гонкіх ствалоў вуліцамі, з шматпавярховымі дамамі, упісанымі ў рэльеф сваімі лёгкімі лініямі, шклом вітрын і шырокіх акон. За медзянымі стваламі вы ўбачыце новыя вуліцы і новыя дамы, размешчаныя тэрасамі і звязаныя між сабою цэлай сістэмай праездаў, пераходаў, крутых і спадзістых усходак. Усё гэта так незвычайна, што падобна на дзіва. Самы сучасны горад у лесе. Так, як я пекалі марыў у апавяданні «Паваротак каля хвоі». Нават здалося, што ён мне знаёмы ці печым блізкі.

У гэтым горадзе жывуць будаўнікі Краснаярскай электрастанцыі. І вось тут адбылася тая нечаканая сустрэча.

Пасля агляду электрастанцыі мы ішлі ў клуб. Каля самых прыступак мяне нехта аклікнуў. Я азірнуўся: прабіраючыся сярод патоўпу, да мяне спяшалася ўзрушаная маладая жанчына. Я збянтэжыўся: хто гэта? Але праз хвіліну пазнаў: Тоця Майсеева. Адкуль яна тут? І, божа, якая стала прыгожая! І сукенка сонечпага колеру, і прычоска, чутачку паднятая стаўбунком, і загарэлыя папаўнелыя рукі, і твар узрушаны, таксама сонечны — усё так міла і так хораша ёй.

— Я тры гадзіны чакаю вас. Па радыё пачула, што сёння будзеце ў нас, адпрасілася з работы, і вось кручуся тут каля клуба. Падумаць толькі, якая нечаканасць! Усё глядзела і глядзела, каб вас не прапусціць.

Яна гаварыла, а я думаў, што таксама рад ёй. Чаму? Няўжо толькі таму, што сустрэча на далёкіх землях заўсёды ўзрушае? Па сутнасці, мы з ёю былі мала знаёмыя, як кажуць, толькі афіцыйна. У тым сяле, дзе пекалі я жыў, яна была бібліятэкаркаю. Бывала, кожны раз я бачыў, як яна ішла на работу з маленькім сынам Вовікам. Мне думалася, чаму яна адна? Хто той пягоднік, што пакінуў яе, адцураўшыся нават сына? Як можна пакінуць такога цудоўнага чалавека? Гэта ж толькі праз яе мы так часта любілі бываць у бібліятэцы. Калі вы прачыталі, яна з вамі пагаворыць пра гэтую кнігу. І параіць другую, якраз та-

кую, што будзе па вашай душы. А калі не акажацца на паліцы, скажа, у каго на руках, колькі чакаць яе, і запіша, каб падрыхтаваць на наступны раз. Была аса-лода не толькі ад кнігі, а і ад таго, што разам з кнігаю вам перадавалі як бы і любоў да яе. Здаралася, калі не было Тоні, выдачай займалася сама загадчыца, сухая, паджа-рая, танкагубая жанчына. Яна не пыталася, што каму трэба, а сама падавала са стонкі, што тут жа ляжала за бар'ерам, з тых кніг, што паздавалі другія. А калі вы ха-целі выбраць, яна крывіла свае тонкія губы: «Падумаеш, грамацеяў паабіралася, ім яшчэ трэба выслугоўваць». І мы не здавалі кніг, чакалі да заўтра, калі прыйдзе Тоня. Вось хто была гэтая жанчына.

— Як жа вы тут апынуліся, Тоня? Што тут робіце?

— Працую. Мы тут разам з мужам, вы, мабыць, і не ведаеце, што я выйшла замуж. І сын расце, вучыцца. Дый мы і працуем, і вучымся. Ён — электрык. Мне вельмі, вельмі добра тут, і я рада, што адтуль паехала.

І яна расказала, чаму паехала. Аказваецца, паша пава-га да яе дарам не прайшла. Танкагубая загадчыца за-падозрыла, што ў Тоні з некаторымі чытачамі падазро-нья сувязі, і вынесла яе справу на абмеркаванне ка-лектыву.

— Пасля таго я вымушана была перайсці па другі ад-зел, каб не знацца з хатнім абанеентам. Ніхто з вас пра гэта не ведаў, а я перажывала, што незаслужана была па падазрэнні. Ну і вось вельмі рада, што цяпер тут, бо там працаваць усё роўна мне было ўжо цяжка.

Пасля гэтай сустрэчы я доўга думаў пра Тоню. Як часта мы не здагадваемся, што вакол нас так многа добрых, цу-доўных людзей.

Само сабою зразумела, што нас цягнула далей, на поў-нач. Што там за Ігарка, Дудзінка ды Парыльск, пра якія мы так багата чулі і чыталі? Аж чацвёра сутак Епісей не даваў нам заснуць: па свае вочы нам хацелася бачыць яго магутнае хараство. На сотні кіламетраў суровыя берагі з вечным маўклівым лесам, з парогамі і пыверамі між скал, з сінім абрысам далёкіх гор на гарызонце, бо часамі ён разліты так шырока, што падобен на мора, і далеч адкры-ваецца аж да самай смугі. Усё радзей і радзей на берагах паселішч, дзе паглядзець на электраход выходзяць людзі. Усё радзей і радзей на прыстані мясцовыя жанкі выносяць

кошыкі з гароднінаю — бульбу, цыбулю, радыску, парэчкі, гуркі. У Казачынскім прадаюць пяць гуркоў на рубель, у Ярцаве — чатыры, у Ворагаве — тры, а там, далей, не прадаюць нічога: усё суровой становіцца поўнач. Вось парэшце вядомыя на гісторыі рэвалюцыйнага руху Туруханск і Курэйка, невялікія населішчы сярод тайгі.

За Курэйкаю Палярны круг сустрэў нас першай палярнай поччу, і, можа з непрывычкі, не прыходзіць сон, і на сэрцы нейкая шчымлівая трывога. А далей і зусім не заходзіць сонца, і не хочацца верыць, што настала поч. Ходзіш на палубе, усё чакаеш, калі дакранецца яно да зямлі, аж не — падымаецца зноў угору. Зойдзеш у каюту, але цягне зноў выйсці, бо баішся нечага прапусціць у тайнах нараджэння повага дня.

Нават нічога блізкага не рысавала нам уяўленне пра Ігарку. Горад на вечнай мерзлаце, і хоць месціцца ён на высокім беразе, але такое адчуванне, што стаіць на балоце. Зямля беспярэстанку сочыцца, адтайваючы ў верхніх гарызонтах, і ўсе пераходы, пад'езды, подступы да дамоў, двары вылажаны тратуарамі і драўляным насцілам. А вуліцы з бетонных пліт, шэрых, масіўных, каб не карабаціліся ад грунтовых зрухаў. Каля прычалаў на прыстані стаяць акіянскія караблі: нашы, замежныя, яны прыходзяць сюды па лес. Ігарка — горад лесу. Тут працуе магутны лесапрацоўчы камбінат, і штабелі яго прадукцыі — дошкі, брусy з найлепшай у свеце апгарскай хваіны — высяцца, як дамы. І праўда, гэты цэлы горад адсартаванага лесу, з сваімі бетаніраванымі вуліцамі, завулкамі, кварталамі, у якіх ёсць свае назвы і пумарацыя. І існуе свой закон, мабыць, такога закону няма нідзе ў свеце, — у горадзе забаронена курыць.

І яшчэ адна славуцасць ёсць у Ігарцы — мярзлотная станцыя. Пад зямлёю, у вечнай мерзлаце, на глыбіні 16 метраў. Там стаіць вечная цішыня, папуе холад, сцены ўкрыты крышталікамі лёду, і яны пераліваюцца на святле, як у казачным царстве. Тут вывучаюць законы і пасцігаюць тайны гэтай зямлі, каб іх прымусіць скарыцца перад чалавекам.

І ўсё ж самае большае дзіва — Нарыльск. Мы прыехалі туды поччу, але сонца свяціла гэтак жа, як і ўдзень, і на карнізе гасцініцы мы прачыталі транспарант, напісаны па-беларуску: «Сардэчна вітае вас сцюдзёная поўнач, сябры!»

Нарыльск не падобны ні на якія гарады, можа, толькі здалёк яго можна назваць маленькім Ленінградам. Шырокія праспекты, гмахі шматпавярховых дамоў, архітэктурна ўпісаных у навакольныя горы і суровае неба.

Адразу кідаецца ў вочы, што нарыльчане берагуць свой горад і любяць яго. У Запаляр'і, дзе навокал ляжыць тундра і жывыя кветкі з'яўляюцца рэдкасцю, ён увесь у кветках, дагледжаных чалавекам. Кветкі стаяць у магазінах, у сталовых, у цэхах прадпрыемстваў, усюды, куды б вы ні пайшлі. Іх цэлыя арашкарэі — пышных, сакаўных, яркіх такіх, што колер аж гарыць. І яшчэ: у які б магазін вы ні зайшлі, то перш за ўсё кідаюцца ў вочы вялізныя фотамаляўкі, размешчаныя над вокнамі ўдоўж сцен, з відамі Запаляр'я. Вы здзівіцеся харакству гэтых мясцін: і пейзажам вясны і зімы, і велічнай суровасці гор, і вадападу, і паэзіі пургі, і мілай цнатлівасці алея, што сашчыквае з куста першы вясновы ліст.

У сакратара гаркома партыі Івана Саўчука мы папыталіся, адкуль у нарыльчан такое тоўкае адчуванне прыгожага. Аказваецца, пры гаркоме існуе «Штаб хараства». Гэты штаб пасылае сваіх прадстаўнікоў у розныя гарады — у Маскву, Ленінград, Мінск, Вільнюс, Рыгу, Баку, — едзьце, глядзеці, што ў каго добра, і рабіце так, каб і ў нас было не горш. Пасля гэтага мы не здзівіліся, што стары, пачварна пампезны рэстаран «Таймыр» выглядае, як самы сучасны. І зроблена гэта вельмі проста: каб прыкрыць тлустую навараць лепкі, навешана новая авальная столь з прарэзанымі кружкамі і праз іх спускаюцца цыліндрычныя ліхтарыкі.

І людзі ў Нарыльску, як адзін, — патрыёты і энтузіясты. З захапленнем яны расказваюць пра багацці свайго краю, дзе ляжаць найбагацейшыя ў свеце паклады поліметалічных руд.

І цэнтрам гэтых горнарудных багаццяў з'яўляецца Талнах. Гэта горад-спадарожнік Нарыльска. Ён яшчэ толькі будуюцца, і побач ідзе расчыстка тайгі. Я не агаварыўся: не тундры, а іменна тайгі. Бываюць жа такія аномаліі: у Талнаху вечная мерзлата ўлетку растае не на метр ці нават меней, як звычайна ў Запаляр'і, а на дваццаць пяць метраў, і тут расце не тундравы карлікавы хмызняк, а сапраўдны лес.

Рысы новага, самага перадавога ляжаць тут на ўсім: на адносінах да працы, на профілі будоўлі і ў першую чаргу на побыце і на людзях. Згуртаванасць і сумлен-

пасць калектыву лічыцца за найбольшы гонар. На большай палавіне Талнаха пануе сухі закон, тут няма ні разбэшчанаці, ні хуліганства, а значыць, няма і міліцыі. Працоўная геральдыка ляжыць у аснове чалавечай годнаці, пра старажылаў гавораць з любоўю: той пражыў тут пятнаццаць гадоў, той дваццаць, а той дваццаць пяць — такому чэсць, хвала і пашана.

Мы сабраліся на сустрэчу з будаўнікамі ў клубе, яшчэ не закопчаным, але яго лёгкія, простыя лініі сведчылі, што «Штаб хараства» існуе пездарма. На сцэне няма прывычных цяжкіх сукнаў і трыбун, а стаяць нізенькія столікі і крэслы, каб было адчуванне цеплыні і ўтульнаці. Залу запоўнілі маладыя дзяўчаты і юнакі, здаровыя, вясёлыя, са смелымі, адкрытымі тварамі. Хлопцы папрыходзілі ў лёгкіх тэнісках і блузонах, дзяўчаты ў самых модных сукенках, з самымі моднымі прычоскамі, на самых тонкіх шпільках.

Было такое адчуванне, што гэта не далёкае Запалляр'е, а Масква ці Мінск з яго Ленінскім праспектам у вячэрні час.

Тут жыве многа беларусаў, і нас прасілі гаварыць і чытаць па-беларуску. Усё непасрэдна і жыва. І пават прамова сакратара камсамольскай арганізацыі была самая непасрэдная і свежая па кароткасці і энергічнай дзелавітасці.

— Товарищи,— сказаў ён,— у нас в гостях Белоруссия, это же чертовски здорово! Давайте будем рукоплескать им стоя. И скажем спасибо за литературу и МАЗы. И попросим: присылайте МАЗов побольше, ой как они нас выручают. И нельзя ли побольше габаритом — двадцатипяти-тонные малы. А мы вас награждаем самым редким нашим подарком: таежными цветами.

Гэта былі букеты жаркоў, як іх тут завуць, жоўтых, яркіх, са слабенькім, як сон, пахам, бадай што адзіных кветак суровай поўначы. Мілая прыгажосць гэтага ўчышку да нас дайшла пасля, калі мы даведаліся, што па кветкі дзяўчаты хадзілі ў тайгу за дваццаць кіламетраў.

І яшчэ адзін штрих. У апошні вечар, калі мы выступалі ў Нарыльску па тэлевізары,— нам слалі адну за адной тэлеграмы не толькі нарыльчане, а ўсе жыхары Таймырскага паўвострава. На ўсіх тэлефонах у тэлецэнтры сядзелі дзяжурныя, і гэтыя прывітанні тут жа зачытваліся перад гледачамі.

Я ведаю, што, вярнуўшыся дадому, буду яшчэ доўга перад вачыма прапускаць усю стужку гэтай цудоўнай сібірскай дарогі. Няхай сабе з часам нешта ў ёй пабяжыць, але ўсё бачанае астапецца ўжо частачкаю твайго жыцця. Цяпер ты часцей будзеш шукаць пра тых мясціны ў га-зетах; калі сустрэнеш каго адтуль — будзеш распытваць, як бы табе вельмі важна знаць, што там сталася пасля цябе. І ў думках зноў і зноў пабываш і ў Саяпах, і каля капліцы за рэчкаю Качаю, і сустрэнеш печыя вочы ці пачуеш поціск рукі...

1964

ШУФЛЯДА
МАЙГО СТАЛІА

ПЯРЭГАЛАС

1. БАЦЬКАЎШЧЫНА

Кожны раз, калі спяваюць «Русское поле» ці «Белая Русь», у мяне замірае дыханне. Як многа ў гэтых песнях печага вечна свайго, дарагога, роднага.

Так і не разумееш тайны слова. І музыкі. Як яны могуць несці ў сабе цэлую бацькаўшчыну.

2. СЛЕД ПАМЯЦІ

Увесь мудры, дзівосны свет, кожны раз на-новаму пазнаны, я бачу толькі сваімі вачыма. І нават не думаю, што гляджу праз акуляр, у якім асталіся сляды ўсіх, хто жыў і глядзеў да мяне — тысячы і мільёны гадоў чалавечае дзейнасці.

Па праву пераемнасці гэтакі след нашчадкам навінен пакінуць і я, сённяшні чалавек.

3. БОГ

Бог — гэта тое, у што верыш. Без бацькаўшчыны ў душы не будзе ніякага бога.

4. РАСПРЫГОЖАННЯ ПАКУТЫ

Чытаў кнігу, якую вельмі паслужліва ўславіла крытыка. І кінуў, дайшоўшы да самай, як пісалася, кульмінацыйнай мясціны.

Як гэта нетактоўна: старацца як мага прыгажэй і танчэй апісваць чалавечыя пакуты.

5. АЗДОБА І СУТНАСЦЬ

Звычайна мясціны, якія не ўдаюцца, над якімі доўга працуеш, думаючы, што яны вельмі важныя, пасля выкрэс-

ліваеш як лішнія. Гэта значыць, што ты рабіў іх сілком, як аздобу, а не як сутнасць.

Няма лепш, калі думка запісваецца на першым імгненні.

6. ПЕРАКЛАДЫ

Як перакласці на другую мову слова «мудраванне»? А яшчэ ж ёсць «мудрошчы», «мудрагельства», «мудроты», «вымудры».

Я ведаю людзей, якія лёгка і перакладаюць, і папраўляюць. Вядома, не думаючы, што дзеля гэтага трэба ведаць мову.

7. ДАМАВІНА

Я баюся людзей з упартымі поглядамі, яны могуць нарабіць многа бяды.

Упарты чалавек нечым падобны на дамавіну: у ім нічога няма жывога.

8. ПРАГА

Калі я чытаю добрую кнігу, мне здаецца, што я чую голас пісьменніка. Вельмі важна гаварыць так, каб ты думаў, што пісьменнік гаворыць толькі з табою, толькі табе і толькі такое, якога яшчэ ніхто не бачыў і ніхто не чуў.

9. АБЛІЧЧА

Вучыся толькі ў некага нават самаму добраму — нельга навучыцца нічому свайму.

10. НЕЗБЫТЭЧНАСЦЬ

Чалавек вечна некуды ідзе, нечага ці некага вечна чакае. Там жа, наперадзе — усё неазначана-жаданае. І колькі сілы дае тая незбытэчная далячынь, як бы цябе завеяна ў тваю не да канца пражытую юначасць.

11. ПАСТУПНЫ ДЗЕНЬ

Ніколі не пераставаў я дзякаваць лёсу, што шчасліва пражыў яшчэ адзін дзень. Ён заўсёды прыходзіць з непахіснай дакладнасцю, але не заўсёды можаш дачакацца яго. Мушу прызнацца, што я няраз баяўся гэтага.

12. ІСЦІНА

Часам бывае, што найкарацейшую дарогу да ісціны дае памылка.

13. НАВЕДЗЕНАЕ ХАРАСТВО

Як жа многа пячыстасці астаецца за жанчынаю пасля наведзенага ёю сабе хараства.

14. КНІГА І ПІСЬМЕШКІ

Што калі б выдаваць кнігі без прозвішчаў аўтара? Хоць бы да таго часу, пакуль яны не атрымаюць ацэнкі ў грамадскасці.

Было б цікава паглядзець, хто каму робіць славу: аўтар кнізе ці кніга аўтару.

15. СВЯТЫ ГРЭХ

Нават самае святое каханне чакае на свой чалавечы грэх.

16. БАБКА РУДЗІНСКАЯ

Усё, што пішацца пра Мінск, асабліва пра тое, як ён будзе выглядаць наперадзе, я чытаю ўзахваткі. Бабка Рудзінская, у якой я наймаў кватэру, таксама любіла яго і гаварыла, што ён куды большы за Маскву. Калі ёй нярэчылі, крычала:

— Замоўкніце, і слухаць не хачу, я большы за вас пражыла на свеце!

17. ЮБІЛЕІ І ПАХАВАННІ

У юбілях і пахаваннях ёсць нешта агульнае: і там, і там гавораць толькі прыемныя рэчы.

18. ПАЎНАТА

Нават першыя, можна сказаць, яшчэ не зусім дасканалыя творы Кузьмы Чорнага забіраюць нашу ўвагу, бо яны — пра чалавечы лёс.

Часта мы праз меру займаемся пейзажамі, ненагружанымі дыялогамі, пустымі азначэннямі (злосна зірнуў, ласкава сказаў), калі гэтых азначэнняў сам тэкст не нясе.

Толькі рух — паварот душы, думка, з'ява — дае твору паўнату.

19. КАХАННЕ

Мне здаецца, што і пасля смерці я буду памятаць і буду шчаслівы, што нехта на зямлі вельмі любіў мяне.

20. ВЫСОКІЯ ХВІЛІНЫ

Самыя дарагія мне мае дні, калі я хворы. Толькі тады я паспяваю падумаць, што вельмі мала зрабіў, што ўсё тое, што трэба зрабіць, — яшчэ наперадзе.

І хвалявацца гэтым, і перажываць. А ў творчым хваляванні, можа, самыя высокія хвіліны.

21. МОВА

Можна грэбаваць чалавекам, а моваю нельга грэбаваць, бо гэта народ.

22. ЖАДАННЕ

Паляванне. Рыбацтва. Колькі пра гэта напісана! А мне якраз прычына падумаць, як многа чаго ў жыцці астаецца няздзейсненым.

З самых юначых гадоў марыў стаць паляўнічым, а пі-
колі не ўдалося нават пахадзіць па лесе са стрэльбаю.
Даўно чуў, што рыбацтва — найлепшы спорт і найлепшы
адначынак, што, седзячы за вудаю, можна забыцца на ўсё
на свеце, а я пават не ведаю, як трэба закідваць тую вуду.

Ці на што не хапала часу.

А цяпер мару наваандраваць па Беларусі. Каб сваім хо-
дам дабрацца да мясцін, дзе здабываюць нафту, дзе гаду-
юць найлепшыя сады, сеюць найлепшы лён, дзе пяюць
пайгаласнейшыя песні.

Божа, якая гэта дабрыва — усюды самому быць, усё
самому бачыць, пачуць. У гэтым жа — бацькаўшчына!

23. СУСВЕТ

Калі я ўяўляю бясконцасць сусвету, я бачу, як мой
мысленны зрок недзе там, у самай далёкай далечыні, згі-
наецца, як бы агібае нейкі схіл, за якім зноў ідзе бяскон-
цасць. І колькі б ні заходзіла ў далячынь уяўленне, яно
ўсё больш і больш западае за ўсё новыя і новыя гарызон-
ты, агібаючы іх.

Можа, прырода нашага мыслення аднавядае аб'ектыў-
най прыродзе сусвету? І ў доказ таго, што прастора скрыў-
лена, можна браць і наша ўяўленне аб ёй?

24. ПЯХАЙ МАЎЧАЦЬ

Вельмі ж ён многаслоўны, гэты паэт. І шкода, бо ёсць
мясціны бяспрэчнай паэтычнай удачы. І, можа, дзеля
гэтых мясцін варта прымірыцца з «тонамі славеснай руды».

Куды горш, калі шэрасць і халтура з іх замагільнай
бястраснасцю. Гэтыя хай маўчаць вечна.

25. УХВАЛЕНАЕ ГЛУПСТВА

Нават глупства можа набыць славу мудрасці, калі яму
не прэчыць.

26. КІРУНАК

Вялікая хвала ўсім літаратурным кірункам і плыням —
рэалізму, сімвалізму, імажынізму, футурызму і многім ін-

шым, бо, дзякуючы ім, іхняму змаганню між сабою, вырасла, узмужнела, набыла мэтанакіраванасць і стала педаравой у свеце наша савецкая літаратура.

І вынайшла свой кірунак.

27. НЕСПАКОЙ

Трывалыя адносіны да чалавека ўсталёўваюцца толькі пасля яго смерці. Пакуль ён жыве, адносіны жывых да яго неспакойныя: ніхто не ведае, якую нечаканасць ён можа выкінуць заўтра.

28. ЗАЎЧАСНАЯ ХВАЛА

Баюся верыць у мастацкую бяспрэчнасць аўтара, якога вельмі скоранька хваляць. У паспешлівасці заўсёды ляжыць нешта не надта дружнае з ісцінаю.

29. ДАРАГАЯ АБСАДА

Жанчына! Ва ўсе часы і ўсімі народамі колькі напісана хвалы яе характву!

Я таксама яго палоннік. Але, божачка, як цяжка падумаць, што яно патрабуе вельмі дарагой абсады.

30. РАСЧУЛЕНАСЦЬ

Трэці том Купалавага новага выдання твораў. Успомніў быліцу ці выдумку майго сябра скульптара. Адзін чалавек. Ён ведаў Купалаву творчасць на памяць, гэты, вельмі ўжо пажылы чалавек, любіў яе да самазабыцця.

І калі паставілі помнік паэту, пусцілі фантаз з дзяўчатамі, што кідаюць па ваду вянкi, ён так расчуліўся, што пераступіў мураваны край басейна і па вадзе найшоў цалаваць бронзавых дзяўчатак.

31. ГАЛОЎНАЯ ФРАЗА

Чытаў чужое аповяданне, і яно мне здалося вельмі спакойным. Падумалася: навошта пісаць вось гэтак, без ніякай іскры?

Ды раптам гераіня, маладая калгасная звенавая, калі ў яе папыталіся, чаму на прысядзібным участку ў яе адны толькі кветкі і пяма дабра, гэта значыць, пасеваў карысных, сказала:

— А маё ўсё там,— і махнула рукою ў поле.— Усё маё там, і я ўся там.

І ўсё засвяцілася іначай. Падумалася, што дзеля аднаго гэтага душэўнага руху варта пісаць апавяданне.

І што ў кожнай рэчы, мабыць, павінна быць вось такая, свая, галоўная фраза.

32. НЯЧУЛАСЦЬ

Ларыса Рэйспер пісала дэкадэнцкія вершы. І асталася найчысцейшым, бястрашным рэвалюцыянерам.

А бывае, што дэталі нам важней за сутнасць. Было ж такое адкрытае пісьмо крытыка аднаму пісьменніку, якое, мабыць, наблізіла яго трагічную хвіліну.

33. МАРЫ

Мы заўсёды любім больш мару, як яву. Кожная ява абавязкова шукае новай мары.

Гэтак, мабыць, і трэба, каб ніколі не пераставаць шукаць.

34. БУКШІСТЫЧНАЯ КНІГА

Не дай божачка бачыць сваю кнігу ў скупачным магазіне. Міжволі тады падумаеш: значыцца, ты напісаў дрэнна і на нечай паліцы тваёй кнізе месца пяма.

Усё роўна як цябе выракліся самыя лепшыя твае сябры.

35. ПАСПЕШНАСЦЬ

Здагадаўся, чаму я не люблю аднаго моднага, даволі вядомага пісьменніка. Нечым ён падобен на мяне ў пару мае літаратурнае маладосці. Ад тых маіх твораў мне цяпер аж нядобра, лепш бы іх не было.

36. ПЕСПРАВЯДЛІВАСЦЬ

Дарэмна людзі ў гняву абзываюць другога сабакам. Шмат калі яго вернасць вышэй за чалавечую.

37. СТРАТЫ

У кожнага з нас ёсць сябры, таварышы, знаёмыя. І мы думаем, што добра іх ведаем. Божухна, як гэта далёка ад ісціны! Папытайцеся ў самога сябе — перад кім вы адкрыліся хоць бы за гэты дзень? Ні перад кім! Проста вас бачылі такім, як даўно прывыклі: воікавы вобраз.

А ўвесь той працэс, што ў вашым духоўным жыцці ідзе кожную хвіліну, астаўся ад усіх закрыты.

Калі вось гэтак вы хаваеце сябе ў літаратуры, вы многа траціце.

Чытач адразу пазнае, што гаворыце вы языком, а трэба — душою.

38. ХАДА

Многа напісана пра вочы, што яны з'яўляюцца адлюстраваннем душы, псіхічнай арганізацыі чалавека. Напісана і пра губы. Але, можа, нічога не выяўляе чалавека так, як яго хада.

Вось прайшоў пехта наперадзе, і табе робіцца нядобра ад адчування, што гэта рушыць цяжкая, упартая, сляпая сіла, якая не знаецца з такімі тонкімі нюансамі душы, як ласка, няшчота, дабрата, каханне, чуласць, спагада.

І ўся гэтая трывога толькі ад таго, што чалавек прайшоў непрыгожа, няўключна, як кажуць, па-мядзведжы — наскамі ўсярэдзіну.

На жаль, бывае, гэтак ходзяць і жанкі, нават маладыя дзяўчаты. Дзе ўжо там думаць пра нейкую жапоцкасць.

Хаду таксама трэба выхоўваць. Як інтэлект. А яны звязаны між сабою, я ў гэта веру. Чалавек не мае права быць непрыгожым. І нядобрым.

39. ПАТРЭБА ДУШЫ

Вечар. Цішыня. Кнігі за шклом на паліцах. Што па-чытаць?

Адны даўно прачытаныя, другія — нават печатаныя. Дзіва: і чытаць іх не хочацца. Спрабую каторы раз — не ідуць яны. Нікуды цябе не завуць.

І тады зноў бяруся за тыя самыя, на многа разоў чытаныя, перачытаныя, кожны раз кратаныя, варочаныя — і зноў чуеш у іх нешта вечна патрэбнае тваёй душы.

Мабыць, таму, што пісаліся яны даверліва, як споведзь перад табою. Як жа мала трэба мець вялікаму пісьменніку, каб да яго ўсе гарнуліся — толькі самога сябе. І як многа — каб у ім кожным бачыў таксама самога сябе.

40. КВЕТКІ

Кветкі. Вельмі люблю, калі нехта паставіць іх на маім сталі. Міла, хораша, добра. Тайная размова душ. Чые? Хто? Або нават без гэтага запытання. Калі адрасат вельмі вядомы. У мове кветак звычайна куды больш таго, пра што не гавораць словы. Або — пра тое, што ўжо даўно адгаворапа. Заўсёды — загадка.

Люблю збіраць кветкі сам, асабліва лугавыя, калі яны — як мора чалавечай радасці: яе чысціня, яе непасрэднасць.

Але сабраных самім кветак я ніколі не пастаўлю сабе на стол. У іх не будзе ніякай загадкі, яны нічога не дадуць душы. Можна, хіба толькі адчуванне сумленна зробленае работы.

41. МАЛЕННЕ

Кожны чалавек у некім накідае ўсламін пра сябе. Хто быў знаёмы, хто блізкі, хто любы — кожнага ў свет навяла свая дарога. Як жа не хочацца думаць, што ў чыёй-небудзь памяці мог ты пакінуць горкі след.

42. АЎТАР І ПЕРАКЛАДЧЫК

І ў пісьменніцкай, і ў перакладчыцкай рабоце ёсць свая вышыня. Адзін лунае толькі ў высокіх сферах чалавечага духу, другому хапае людское мітрэнгі, побыту, замі-

лавання прыродаю. Адзін робіць сваю работу страшэнна цяжка, пакутуючы пад кожнаю фразою, усё роўна як падымае на плячах цэлы сусвет. Другі — лёгка, ахвоча, весела, як бы яму гэта проста забаўка.

Дай жа божа, каб кожны пісьменнік папаў на свайго перакладчыка, а перакладчык на свайго аўтара. Бо іначай можа стацца несумяшчальнасць. Хіба мала мы ведаем, як часам добрая кніга блякне пад перакладам і — наадварот, — як печакана блісне і ўзвысіцца пад ім твор пасрэдны.

43. НОЧ

Якая гэта мілата — праседзець ноч за сваім сталом! За работаю, што табе даражэй за ўсе адпачынкі.

Астаешся на зямлі толькі ты і створаны табою свет чужых жыццяў, лёс якіх ты будзеш вырашаць сам.
1962—1982

У ТЭАТРЫ

Я глядзеў першы паказ «Бацькаўшчыны». Ішла сцена, дзе Гушка прадаваў сваю маёмасць, каб знайсці грошай на кавалак зямлі. Ён прынёс на рынак усе свае лахманы, да апошняга ачысціўшы хату. Перакупшчыкі заклацілі, але грошай было мала. Не хапала чатырох рублёў. Гушка скінуў палітон — не хапала. Сарваў з сябе шапку, кінуў у кучу рыззя і стаяў, голы як кол, у зрэбнай сарочцы, у белых майтках і без шапкі, з ускудлачанымі валасамі. Не было чаго больш прадаць чалавеку, а грошай яшчэ не ставала.

І от Гушка ўспомніў, што на ім яшчэ асталіся боты. Радасна ўскінуўшы рукі, ён адною абапёрся на печасплячо, а другою, нагнуўшыся, пачаў скідаць боты з ног.

Гэты жэст скалануў мяне. У ім я бачыў жахлівую праўду вельмі яшчэ недалёкіх часоў, калі абяздолены селянін мусіў усё да ніткі прадаваць за адну надзею, што нарэшце стане чалавекам.

І ў гэты час, калі спазма перахапіла мне горла ад чу-

жой непапраўнай бяды, дзве мае суседкі разрагаталіся. У панятай, да болю аголенай цішыні гэты рогат прагучаў як найдзічэйшае святатацтва.

У антракце я ўбачыў сваіх суседак у фіе. Яны прагульваліся, адна адну ўзяўшы за рукі, гучна шапталіся і былі ў найлепшым настроі. На іхніх шыях і аголеных плячах наблісквалі каралі. Зіхацеў, пераліваўся і па сцёгнах абцякаў дадолу чорны шоўк.

Я падышоў і папытаўся, чаго смяяліся яны на паказе.

— Бо ён вельмі смешны і фацэтны, гэты Гушка. У яго быў такі зухаваты і дзівацкі жэст, — весела адказалі мае суседкі і пайшлі, холадна разліваючы бляск чорнага шоўку.

1935

ХВІЛІНА

У вагоне са мною ехала дзяўчына, з якою я пазнаёміўся на Палессі. Даволі доўгі час я жыў там, вывучаючы матэрыялы да свае работы.

У Сабіны было многа свавольства і гарэзнасці. Часамі яна цэлымі днямі памагала маёй рабоце. А часамі звонка ўрывалася ў пакой з такою бураю настрою, што работа спынялася. Яна прыносіла з сабою светлую радасць дзяцінства. Мы ішлі тады ў поле, у мядовыя пахі лугоў і сонца. Мы выходжвалі за дзень бог ведае колькі дарог і сцежак, і нам усё было нова і весела. Мы не ведалі, што б нам такое яшчэ прыдумаць, і вывучалі мясцовую старажытнасць. Аглядалі старое рэчышча Прыпяці, мамантавы раскопкі і стаянкі першабытных людзей. Купаліся на чыстым плёсе рэчкі, а вечарамі заблуджвалі ў лес і раскладвалі агні.

Мы падружыліся з Сабінаю, і мне цяжка было думаць, што прыходзіць канец майму падарожжю і нам трэба будзе развітацца.

У вагоне было душна. Я выйшаў у тамбур і стаў каля адчыненага акна. За акном была густая, мяккая поч. Я локцямі ўспёрся на раму і глядзеў у змрок, у твар мне біў свежы, ласкавы вецер.

Выйшла Сабіна. Яна палажыла на маё плячо сваю тонкую загарэлую руку. Яна стала поруч са мною, і мы абое

глядзелі ў поч, удыхаючы свежую, астуджаную яе цяп-
лынь. Вецер нёсся пасустрач, біўся ў наны твары і ка-
лаціў танюсенькі шоўк Сабінінай блузкі ў яе на грудзях.
Праходзілі людзі, часамі яны мелькам паглядалі на нас,
а Сабіна не здымала свае рукі, і гэта было добра. Я думаў,
што яны, мабыць, хораша зайздросцяць нам, і ў глыбіні
душы быў рад, бо таксама зайдрошчу, калі бачу чужыя
харошыя дачыненні.

На наступнай станцыі мы павінны былі развітацца.
Я думаў пра тое, як цяжка разрываць прыгажосць чалаве-
чае цеплыні.

Сабіна, мабыць, угадала мае думкі. Яна пацягнулася
ўся к акну, каб напасці тварам у вецер, і стала так бліз-
ка, што я чуў яе дотык.

— Хочаш, я не буду злазіць тут, а паеду з табою?
Хочаш?

Сказаўшы, Сабіна спужалася сама сваіх слоў і ско-
ранька зняла з майго пляча руку.

— Прабач, я дурная. Я заўсёды была дурная, — ска-
зала яна, і ў вачах у яе жахнуўся спалох. — Цяпер, ма-
быць, мы ніколі з табою не ўбачымся больш.

Можна на нейкую хвіліну мне здалося, што мы з Са-
бінаю былі разам вельмі даўно, можна ад самага параджэп-
ця, а я толькі цяпер заўважыў гэта і дзівіўся, што не ве-
даў, як гэта добра.

— Стань бліжэй, — сказаў я Сабіне. — Пакладзі руку
на плячо. Мне вельмі добра ад твае рукі.

1935

ДЫСЕРТАЦЫЯ

Я быў неафіцыйным апанентам у чалавека, які абара-
няў дысертацыю на годнасць кандыдата гістарычных на-
вук. Пасля ён напрасіў — ці не магу я пакідаць сваю пра-
мову на паперку, бо яе трэба далучыць як дакумент да
абароны.

Назаўтра на тэлефоне я напытаўся, дзе ён жыве, ска-
заўшы, што збіраюся рабіць праходку, дык заадно прыня-
су яму і тую паперку.

Гэта былі малады хланчына і яго маладая жонка. Яны
ўпрасілі мяне зайсці на хвілінку да іх.

Пасля, над вечар ужо, яны правялі мяне дадому. На дарозе мы гаварылі ўсё пра яго ж дысертацыю, часамі нават спыняліся, калі гаворка патрабавала нейкіх экскурсаў. Ён распытваў пра тых, каго не заспеў убачыць — Платона Галавача, Васіля Каваля: той час быў тэмаю яго даследавання.

Калі развіталіся, я зірнуў ім услед. Яны пайшлі ў кірунку да парку, узрушана заспяшаўшыся. І я падумаў: колькі ў іх было добрага такту, каб не даць мне здагадацца, што я адабраў у іх гэтулькі маладога, шчаслівага часу.

1972

ЗАБЫТАЕ ДЗІВА

На праспекце, на скрыжаванні, стаіць цуг легкавых машын, слышаных чырвоным светафорам; на тратуарах — тоўнішча слышаных людзей. Аказваецца, дзеля каня, запражанага ў парожні балагольскі воз. Конь імкліва перабягае вуліцу, высока ўскідваючы ногі, весела паставіўшы вушы, — рыжа-ільсняны, дагледжаны, гладкі, першабытна-прыгожы, — як бы хочучы паказаць, што людзі несправядліва забыліся на яго, насяліўшы горад толькі машынамі.

1972

ПРАДАДЗЕНЫ АЎТОГРАФ

У букіністычным магазіне гартаю кнігі. Колісь я вельмі любіў шворыць на паліцах, на якіх стаялі старадрукі. Цяпер хадзіць няма калі, ды і кніг на самай праўдзе букіністычных няма. Найбольш збываюць ненатрэбныну, якую купілі ўчора, а сёння ўжо могуць развітацца з ёю. Старыя, на праўдзе дарагія кнігі да магазінаў не даходзяць, іх скупляюць на хаду або ненасрэдна ў таго, хто мае патрэбу прадаць, бог ведае якім спосабам прапыхваючы чужую бяду. Бо добрая кніга прадаецца толькі калі панаткае чалавеча бяда.

Па даўняй прывычцы часамі я і цяпер заходжу ў букністычны магазін.

І вось гартаю толькі летась выдадзеную кнігу. Рамап. А на ім надпіс: «Дарагому Сяргею. Па добры і доўгі ўспамін аб нашай школе і аб нашай самай шчырай дружбе. На дзень тваіх, ужо дарослых, імянін — таксама ад бадай што дарослай ужо Валі».

Я загарнуў кнігу і скоранька выпусціў з рук. Здалося, што на імгненне я ўбачыў тую топенькую, ласкавую і чыстую дзяўчынку Валю, і ў вачах яе боль, што ўсе мы цяпер чытаем яе надпіс, даверапы толькі аднаму чалавеку.

1969

КАЛЫХАЎ МУЗЫКУ ВЕЦЕР

Нельга, каб парк быў як суцэльны глухі лес. Яму патрэбны прагалкі, лугавіны, палянкі, трава, адзінокія дрэвы з шырокімі кропамі — дуб, клёп, ліпа, ясень, вяз, таполя, — і азярыны. На такую думку наводзяць найперш нясвіжскія паркі, дзе яны разрасліся ад свае даўняе даўнасці, можа нават збярогшы яшчэ і колішнія эстэтычныя замыслы. Асабліва ўгадваецца гэта ў Старым і Англіійскім парках, на жаль, за пемалым усюды нашым клонатам трошкі запушчаных.

Вось за гэтым трошкі запушчаным і азёрамі аддзеленым англійскім Марысіным паркам, цераз прагаліну ў састарэлай агароджы — відно поле. Восень. Іржэўнік. Цішыня.

Па дарозе, што на не вельмі далёкай далечыні ідзе за тым іржэўнікам, паволі рушыць працэсія: паперадзе аднаконная фурманка, а за ёю грамадка людзей, цяснейшая адразу за возам, і ўсё радзейшая, з усё большымі прагалкамі ззаду. Налева, адкуль ідзе працэсія, за пагоркам відно некалькі стрэх вясковых хат, направа, яшчэ далёкавата, куды працэсія кіруецца — кучаравы чубок лесу, якім звычайна зарастаюць могілкі. Як бы дзеля таго, каб пацвердзіць здагадку, пачулася адтуль музыка, даносячыся з ветрам то грамчэй, то ледзьве чутна.

Сышоўшы са сцежкі, я стаю ў прагаліне агароджы, праяты неспадзеўнасцю гэтай працэсіі. Што гэта? Каго хаваюць? Чаму гэтак да няўтульнасці занядбана і малалюдна?

Тою ж сцэжкаю босымі пагамі прайшла і спынілася, і падышла да мяне жанчына, невысокая, пажылая, але па-маладому зграбная і жвавая, у адзенні будзённым — шэрая мультановая кофточка, цёмная баваўняная спадніца, хустка на галаве каптурыкам. Твар заклапочаны, з рысамі даўняй, як бы нетутэйшай красы. Няйначай як яна ішла на работу і сунялася на музыку.

Яна вачыма зразумела, пра што я хачу папытацца.

— З Каралін. Маладая дзяўчына памерла.

— Ад чаго ж?

— Рак. Сказалі, рак крыві. Семнаццаць гадоў. А то ж днямі хлопец, на доктара вучыўся, капчаў. Утапіўся ў возеры. Таксама адтуль. Онё ж стрэхі відны за пагоркам, хат пяць асталася, ссялілі ўсіх у адно. Ну, пяхай дзяўчына ад раку, дык жа і шкадуюць, і плачуць, і музыку далі. А той жа ад рызыкі боўтнуўся з разгону ў халодную ваду і не вылез. А кажучь, што можа нават выпіты быў, цяпер жа надта не шануюцца ў гэтым.

Памаўчала.

Не пераставала жалобная музыка. Вецер як бы знарок калыхаў яе, балесна даносячы чужую жальбу.

— А можа й пяпраўда. Нагаварыць лёгка, цяперака панавучваліся гэтаму каторыя,— недзе ў самой ёй жыло іншае перакананне і не тое, мабыць, і сказала, што самой хацелася.— Шкада от. Нельга, каб паміралі маладыя. І хваробы гэтыя модныя. Божухна, што робіцца,— свет трасецца! А нам, старым, жыць трэба, бо трэба ж рабіць.

І як бы ўспомніўшы, што забавілася, абачліва кіўнула галавою, нахмурыла заклапочаны свой твар і скоранька патупала далей сцэжкаю ў парку.

1979—1982

ДОБРАСЦЬ

Пад весну мне захацелася купіць новы плашч. І пайшоў я ў «Сінтэтыку» — магазін на праспекце, светлы, раскошны, нейкі вельмі ж лёгка на чалавечую зычлівасць.

Дзяўчынка, што стаяла пры ўваходзе ў аддзел, чарнявая, высокая, тоненькая, з гладка спушчанымі доўгімі валасамі, скупая на ўсмішку, пават строгая, сказала, што ад леташняга завозу ў іх мала чаго асталася. На ўсякі выпа-

дак я перамераў увесь астатак тых летаўшніх плашчоў — яны не маглі парадаваць ні матэрыялам, ні колерам, ні фасонам. Засмучоны, я ўжо выходзіў з магазіна, калі дзяўчынка захацела мяне абнадзеіць.

— Заходзьце да нас, — запрасіла яна. — Неўзабаве мы чакаем повага завозу.

— Дзякую.

— Чакайце! — гукнула дзяўчынка, калі я быў ужо ў дзвярах. — Можна дома ў вас ёсць тэлефон?

— Ёсць.

— Дайце я запішу.

І праўда, можна праз тыдзень у тэлефонным званку я пазнаў голас дзяўчынкі з «Сінтэтыкі». Яна сказала, што ў магазін прывезлі новыя тавары і каб я прыйшоў.

Гэтае дзяўчо перамерала на мне бог ведае колькі плашчоў. Розных фасонаў, колераў, доўгіх і кароткіх, шырокіх і вузкіх, з гесткамі, з блішчастымі спражкамі, з кішэнямі накладнымі і ўшыўнымі, з буйным і дробным швом, — прыглядаючыся, што больш ідзе да майго росту, паўнаты, да маіх воч, круціла мяне і зблізку, і здалёк і нарэшце сказала:

— Вазьміце вось гэты: ён вас і маладзіць, і страйніць, наогул гэта вельмі добры плашч.

А спакаваўшы і аддаючы мне ў рукі пакунак, светла ўсміхнулася сваёю ўжо не строгаю, а самаю цёплаю ўсмішкаю і сказала:

— Дзякую.

Нічога не здарылася вялікага ці важнага. Але я ішоў дадому, лёгка несучы свой пакунак, і на вуліцы было многа сонца, і ўсе твары насустрач ішлі шчаслівыя, як бы да ўсіх людзей сёння дакрануліся нейкія добрыя тайны.

1979

КАЛЕГАВАННЕ

Вельмі ж добрае калегаванне пачалося з адным чалавекам. У далёкім уплывовым горадзе ў яго была ўплывова-вая насада, якая нейкім чынам магла даваць адлюстравак і на мяне. Ён любіў літаратуру, і гэта як бы давала поўнае права на наша калегаванне.

Аднаго разу ў рэдакцыю прыйшла акуратна запакаваная бандэроль. А ў ёй апавяданні. Ад таго чалавека.

Ну, таварыш Калегаванне, давай параімся, што рабіць, сказаў я сам сабе. Будзем адкрываць новае імя? Але ж пад апавяданнямі трэба падпісаць, што яны перакладзены з другой мовы? А з другой мовы звычайна перакладаецца нешта лепшае з твораў ужо вядомага ці слышнага пісьменніка. Які займае пэўнае месца ў сваёй літаратуры. Як жа нам з табою быць, таварыш Калегаванне? Тым больш што апавяданні яшчэ слабенькія, адразу відно, што першыя. І якую старану павінен запяць у гэтым наш стары добры памочнік — Такт?

І я, ведама, пераканаўся, што Такт і Калегаванне не вельмі дружаць паміж сабою.

1972

ПЕРАПАДЛІК

Аднаго разу, прыйшоўшы з работы, дома я застаў невясёлую карціцу. Каля пісьмовага стала на пізенькім зэдліку сядзела бабуля, вельмі расстроена. Аказалася, перад святам яна хацела ў пакоі павесці чысціню, знячэўку з палічкі скінула пляшачку з чарнілам, і яно заліло стол, кнігі на ім, канапу, крэслы.

— Што ж будзем рабіць? — пыталася яна голасам, поўным слёз.

— Кнігі і стол пяхай сабе астаюцца з плямамі, пічога страшнага няма, а на крэслах і на канапе давядзецца мяняць абшыўку. Пазвонім на фабрыку, прыедуць, забяруць, а прывязуць новымі. Вось і ўся бяда.

Але праз хвіліну я направиўся.

— Чакайце, — сказаў я. — Цяпер век высокай хіміі, не можа быць, каб не знайшлося спосабу ад чарнільных плямаў. Схаджу, пашукаю.

Самы папулярны магазін у нас, ведама, «Тысяча драбязы». Але ў секцыі хімікатаў ад сцяны да сцяны была працягнута вяроўка, а на ёй прычэплены ліст паперы з падпісам: «Перападлік».

Усё там, за вяроўкаю, было зрушана з сваіх месцаў, папэраварочвана, састаўлена з паліц на падлогу. Пры сцяне стаялі вінаватыя гэтага прэтрусу — тры дзяўчышкі, усё

маладыя і гарэзна прыгожыя. Яны зрабілі сабе пераньшак у пудным пералічванні ўсіх гэтых слоікаў, цюбікаў, бяшанак, скруткаў, скрыпек, і адна з іх, сярэдняя, самая маладая, самая гарэзная і мілая, з валасамі мяккімі, відаць, нядаўна пафарбаванымі ў светла ільпяны колер, вядзе, не расказвала нешта сяброўкам. Даволі гучна. Я зразу меў, што расказваўся ўчарашні выпадак: яна не хацела знаёміцца з хлопцам, якога звалі Васем. «Ні Васі, ні Ваші мне не патрэбны!» — аглушыла яна хлопца. І цяпер усе трое яны заходзіліся найшчаслівейшым маладым смехам, што ўчора не пашанцавала ў заляцанні пейкаму Васю. Я вычакаў хвіліну зацішку ў іх размове і папытаўся:

— Дзяўчаткі, скажыце, ці ёсць у вас плямазмывальнікі?

Тая сярэдняя, самая мілая і гарэзлівая, бліснуўшы рассмешанымі вачмі, бойка адсекла:

— А мы не працуем!

— Бачу,— згадзіўся я.— Але я прасіў бы сказаць, каб ведаць, ці трэба будзе мне прыходзіць да вас другі раз.

— Надакучыла гаварыць! — яшчэ раз секанула дзяўчына і пачала далей расквечваць сваю ўчарашнюю прыгоду.

Многа пра што падумалася мне ў гэтую хвіліну. І пра яе маладую, чыстую прыгожасць, і пра школу, дзе яна вучылася ці можа вучыцца і цяпер, і пра дом, дзе яе, мабыць, вельмі любяць і аберагаюць ад усякае крыўды. І пра тое, што ў яе наперадзе ўсё жыццё, ад якога яна чакае ласкавасці, чуласці, добрасці, далікатнасці душы.

Гэтым разам доўга ішлося мне дадому.

1977

РАТУША

Гарады, у якіх пааставаліся гэтыя помнікі даўніны, неяк іначай нават выглядаюць. Ратуша — гэта як бы гістарычная даведка на тое, што горад быў самавіты і слыны, што ён быў асяродкам грамадскага, налітычнага і культурнага жыцця свае акругі і варты цяпер навагі нашчадкаў. Вось якое азначэнне дае гэтаму слову тлумачальная літаратура: 1) органы грамадскага самакіраван-

ня, 2) будынак, у якім мясціліся гэтыя органы самакіравання.

Грунтоўныя весткі дае пра гэта Беларуская Савецкая Эцыклапедыя. Ратушы ставіліся ў цэнтры горада, звычайна на рыначным пляцы ці на ўзбярэжжы рэчкі, завяршаліся шмат'яруснаю вежаю з гадзіннікам, званам, назіральнымі пляцоўкамі. Галоўным памяшканнем у ратушы была парадная зала для ўрачыстых актаў, пасяджэнняў магістрата, тэатральных паказаў.

На Беларусі ратушы ставіліся з крамамі, аўстэрыямі, гасцінымі дварамі. Наезджыя купцы ў падвалах і на першых паверхах маглі хаваць свае тавары, там жа стаялі мерныя бочкі на збожжа, гарадская вага. У ратушы мясцілася канцылярыя самакіравання, гарадская казна, зберагаўся архіў з ухваламі рады і выракамі ратушных судоў.

Словам, ратуша падае гораду свой адмысловы, пенаўторны сілуэт. І калі я бываю ў горадзе, у якім па шчаслівым выпадку асталася ратуша, я перш-наперш іду паглядзець яе. Яна — як сімвалічны знак: калі на месцы, значыцца, усё тут у поўным парадку. Мне падабаецца ратуша ў Рызе, у Таліне — якое стромкае, імклівае хараство! Талінская асабліва — з яе аркаднаю галерэяю, чорным дрэвам разьбяной аздобы, велічна-халодным змрокам пакояў; з фігурнаю вежаю над тарцоваю сцяпою, з танючкім спічкаком у блакітнай вышыні, на які напізаны блазпотна-слухмяны флюгер у выглядзе гарадскога воіна, якога завуць Стары Тоомас; з брукававым шэра-выслізганым пляцам перад ёю, з пізкім, у зямлю ўплясканым дамком ратушнай аптэкі, заснаванай больш за пяцьсот гадоў таму назад, аб чым на металічным ажурным краштэйне наведамляе шыльда з змяёю, што, абкруціўшыся колцам на тоненькай ножцы, у медыцынскую чашу аддае свой яд.

На Беларусі, на прычынах розных, найбольш ад заваёўніцкіх ліхалеццяў, а часамі ад звычайнай пашай несахайнасці, многа дзе ратушы не зберагліся. Як навіну можна іх убачыць у Віцебску, у Нясвіжы. Зніклі яны ў Магілёве, Чавусах, Шклове, Слоніме, Гродні. Мінская ратуша знікла пасля вайны ўжо. Яна стаяла на плошчы Свабоды, на самым пачатку цяперашняй Рэвалюцыйнай вуліцы. Чатырохкантовая вежа была як бы прыстаўлена да фасаднай сцяпы і вытыркала на пляц так, што тратуар праходзіў над скляпеннем яе першага паверха.

Дасціпнага характава Мінская ратуша не мела, але мне шкода яе. Яна звязвала наш дзень з даўніною, без якой ні ў чалавека, ні ў горада не ханае ў біяграфіі. Мне шкода яе эмацыянальна. Тым больш што памятаю яе каменныя ўсходкі, строгую немату гулкага калідора, вузкія падслепаватыя вокны, глуха ўмураваныя ў тоўстыя сцены. Непаватая і апошняя сустрэча ў ёй была ў мяне з Міхасём Зарэцкім, Платонам Галавачом і Васілём Кавалём.

Калі б я быў дойдзі ды меў нейкае горадабудаўнічае права, дык і цяперашнія гарсаветы прасектаваў бы з вежамі, як ратушы. З гадзішнікамі, з іх заўсёды нейкім роздумным, свойскім званам. І на плошчах.

1974

ЗАЛАТЫ КРЫЖЫК

Ульяна ляжыць у пасцелі. Цвёрдай, уплясканай безнадзейным ляжаннем ужо каторы год. Пры светлым розуме і здаровым сэрцы. Не валодаюць ногі.

Яна ведае чаму. Памятае, як вялі яе за сяло шасцёра фашысцкіх вылюдкаў і іх паслугачоў з прыстаўленымі к спіне штыкамі, каб сказала, што ў спіску, які ёй прачыталі, усе семнаццаць чалавек камуністы і партызаны. Божухна, сама сабе шантала яна, не карай, што была трохі адступілася ад цябе, я зноў пачну верыць самаю вялікаю вераю, толькі дай мне сілы сцерпець любыя катаванні і здзекі, не пазваўшы ні аднаго імя.

Пасля таго адабрала ў яе паясніцу: яна ледзьве магла дайсці да парога. Потым адпусціла і нават не абзывалася, можна было думаць, што ўсё шчасліва прайшло. Ды вось жа праз многія гады вярнулася і прыкавала пазусім к пасцелі.

Распытаўшы, як звычайна, пра ўсё ў мяне, яна расказала пра калгас, — што ў іх цяпер талкавіты старшыня, што парэшце і Труханавічы пачалі жыць заможна. Раптам задумалася, нешта ўспамінаючы.

— Мабыць, ты, братка, і не ведаеш, — сказала яна, — што хросны ж некалі надзеў табе залаты крыжык. Ну не тады, як знячэўку трапіўся тату на дарозе, а на хрысцінах, бо перш з'ездзіў жа дадому. На вельмі далікатным, то-

ненькім ланцужку, аж у рукі яго браць было боязна. Мама тады яго педзе схавала, той крыжык, а потым і не знайшла. Мы ўжо і маўчалі пра яго, і не ведалі, што думаць: на дабро гэта ці на бяду.

Яна памаўчала, як бы выбіраючы, гаварыць далей ці не.

— Ды неяк жа, незадоўга перад тым, як мне легчы, — сказала яна далей, — папрасіла я суседскіх хлопцаў, каб паправіць паркан ад бацюшкавага дворышча, ды і знайшла яго, калі папраўлялі шулы. Здалося, пешта бліснула ў зямлі, я капянула рукою, і аж сэрца закалацілася: ёп.

Зноў памаўчала, не асмельваючыся ў печым адкрыцца. Але нарэшце слабенька махнула рукою.

— То от жа і сазнаюся табе: дачакалася я вечара, і калі добра ўцямнела, выйшла за агароды, размахнула і кінула яго як можна далей. Не гневайся, братка, але я была не рада, што ён знайшоўся. Не трэба табе той крыжык. Долі табе ён не даў, а пяшчасця й так хапіла.

Ні тады, ні пасля я не ўмеў пагадзіць са зпойдзеным крыжыкам Ульянінае трывогі. І ўсё мне здаецца, што скрозь яна ведала нейкія чалавечыя тайны, якіх ніколі не ўведаю я.

1982

АЧКО

Мяне ніколі не цягнула да гульні ў карты. Я не навучыўся гуляць ні ў шубу, ні ў дурня, ні ў шэсцьдзсят шэсць, у такія даўнія і папулярныя ў свой час гульні. Спрабавалі вучыць мяне і ў прафэранс, і ў вінт, у гульні, як кажуць, арыстакратычныя, спакусіць да якіх могуць адны найменш, такія, як анёры, віст, вялікі і малы шлемы. Не прысталі да мяне і самыя, відаць, свежыя, адпачывальна-курортныя — дзевятка, тысяча, кінг.

Але аднаго разу здарылася-такі са мною дзіва, педзе ў маладыя мае гады.

Зайшоў я, памятаю, да Міхася Блісцінава. Па цяперашняй геаграфіі ён жыў на скрыжаванні вуліц Даўгабродскай, Змітрака Бядулі і пейкага вузкага, навілястага завулка, ад якога не асталася і следу. Пакойчык на антрэсолях, у які трэба было падымацца па вінтавых драўля-

ных рыпучых усходках, заўсёды змрачаватых, але нейкіх утульных і цёпных. Блісцінаў жыў адзінока, аднак жа грунтоўна: ці то яго, ці гаспадарская, але добрая мэбля, у кутку, трошкі ў ценю ад акна, пісьмовы столік, на ім распачатыя пісаннем лісты паперы, разгорнутыя часопісы з драматургічнымі тэкстамі.

З Блісцінавым мы рабілі ў «Літаратуры і мастацтве», жылі ў добрым сяброўстве, мне падабалася яго ўдумлівая непаспешлівасць, нават тады, калі, здавалася, трэба конча спяшацца.

Трохі пасядзеўшы і пачаўшы нудзіцца, надумалі мы праведаць Барыса Мікуліча. Ён жыў непадалёку, недзе ў раёне цяперашняга бульвара Луначарскага, што, спадаючы каскадамі з гары, прытыкае да філармоніі. Дамок драўляны, вуліца ціхая, пясчаная, проці нечага дворышча ляжыць вялізны гладкі валун, паўз тратуар прадзіраецца мурава.

Барыс, рухавы, светлы, стройны, пышнавалосы, сустрэў нас зычліва-радасным узмахам рук. Аднак жа ні чаем, ні напоямі тады не заведзена было займацца, калі гэта рабілася, то па нейкім намысленым выпадку. Барыс быў вельмі ахвочы да чытанья свежа напісаных старонак, чытаў ён напеўна, артыстычна, як узніёслыя вершы, не шкадуючы ні мадуляцыяў, ні парывістых жэстаў. На першы раз гэта трохі дзівіла, выглядала як бы ненатуральна, але пасля здавалася, што іменна гэтак і трэба чытаць. Толькі на гэты раз нічога свежа напісанага не было, мы і тут пачалі нудзіцца і, мабыць, хутка разбегліся б, каб не прайшоў міма акна Сашка Шарапаў. Ён таксама быў высокі, прыгожы, стройны, ды маладосць жа ўсім не шкадуе свае маладое пекнаты. І нехта здагадаўся даць спосаб, каб час найшоў весялей:

— Давайце ў карты згуляем.

— У што?

— У ачко, ведама.

— І ведама, у грошы.

Я быў — пас. Як кажуць, гэта быў не мой чамаданчык. Прымітыўна я ведаў, што выйгравае той, у каго больш ачкоў — да дваццаці аднаго. А звыш гэтага ўжо пройгрыш, перабор. А асноўнае, што ў кішэні ў мяне было толькі сорок тры капейкі драбязы.

— А мы табе назычым, — сказаў Блісцінаў.

— Ну нэўна ж. Колькі табе даць: тры рублі хопіць? — напытаўся Мікуліч.

Пачалі мы гуляць гадзін у восем вечара. Перш я пусціў у работу тыя свае сорок тры капейкі, высыпаўшы іх на стол. Пазычаныя палажыў у кішэню. Было мне ў навіну абвяшчаць банк, рабіць нейкі стук, у якім не разбіраюся і да сённяшняга дня. Было ў навіну тасаваць карты, раздаваць іх, падрэзваць, пытацца ў партпёра — яшчэ ці хопіць, трывожна пабіраць сабе. І хвалявацца гэтай спакуслівай невядомасцю: што ж выпадзе?

Пачалі мы з капеек, дайшлі да рублёў, і ўжо цяжка было стрымаць ажыятаж. Я не мог растлумачыць, што са мною робіцца. Я ішоў на капейкі, калі на карце можна было гуляць на банк, як гэта падказваў мне той, што ўжо адгуляў і меў права глядзець у чужыя карты — і прагульваў. Біў на банку, калі паводле тых жа памагатых была самая непадзейная карта і гэта падобна было на самагубства — і выгульваў. Я даўно аддаў доўг, каля мяне таўсцела і таўсцела куча і мятых і храбусткіх паперак, і я час ад часу клаў іх у кішэню.

Тры разы мы рабілі перапынак, перакурвалі, выходзілі на двор падыхаць свежым паветрам, а за гэты час Блісцінаў бегаў на свае антрэсолі на новыя грошы. Ён прагуляў больш за ўсіх, і мне было няёмка, бо адчуваў сябе вінаватым — іменна ў мяне быў выйгрыш.

А сёмай гадзіне раніцы я ішоў дадому. На вуліцы клаўся шэры рапак. Я выйшаў на Камароўку, павярнуў на цяперашні праспект. Нідзе ні аднаго чалавека, кожны крок чуцён бог ведае як далёка. Усе мае кішэні былі на набіваны грашыма — у піпжаку, зверху і спадыспаду, у штанах, у камізэльцы, — я не ведаў, колькі іх, мне яны здаваліся чужымі, — і разумеў, што, нягледзячы на ўдачу, больш ніколі не сяду за гэтакую гульню. Было ў тых грашах пешта нядобрае, нячэснае, і мне падумалася, што калі б вось у такой ранішняй гулкай бязлюднай цішыні пешта захацеў абрабаваць мяне, то ў гэтым не было б ніякай несправядлівасці.

ІМЯ

Як толькі ў Ленінградзе выйшла кніжка «Поворот у сосны», тут жа Усесаюзная кніжная палата прыслала мне ліст. У ім пісалася, што ў Генеральным каталогу кніжнай палаты я зарэгістраваны як Янка Скрыган, а на кнізе стаіць імя Яп.

Што лічыць правільным?

«Вельмі просім Вас педкладна паведаміць нам... а таксама сказаць, як у далейшым Вы будзеце пісаць сябе на кнігах.

Весткі патрэбны нам на тое, каб уніфікаваць інфармацыю аб аўтары ў Генеральных каталогах Усесаюзнай кніжнай палаты, Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна і другіх буйнейшых бібліятэк краіны».

Вунь якая гэта сур'ёзная рэч.

Вядома, я тут жа адказаў, што ўсё будзе так, як было: за літаратурнае імя астанецца Янка.

Пыталіся і сябры: што здарылася? Я тлумачыў, што выйшла непаразумеце: мастак на вокладцы прапусціў кропку, бо я звычайна пісаў імя скарачана — Яп., а праўляць не было ўжо калі.

Але і там, і там я гаварыў няпраўду. З сваім імем у мяне пелады ішлі даўно. Яшчэ на самым пачатку, калі была завязэнка друкавацца пад псеўданімам, я не без вагання напісаў імя Янка. Напісаў і сумеўся: ці добра зрабіў? Мне здавалася, што гэтак звацца можа толькі Купала, што нікому другому гэтакім імем карытацца немажпа.

Час ішоў, але адчуванне няёмкасці не праходзіла. І ўжо тады, у маладосці, каб хоць трохкі, хоць зрокава зняць падабенства з Купалавым імем, сваё імя я пачаў пісаць скарачана — Яп. — з кропкаю. А часта ставіў проста адну літару — Я. Але карысці ад гэтага было няшмат, бо, не ведаючы маіх хітрошчаў, рэдактары ці карэктары найчасцей замест кропкі дапісвалі імя да канца, каб выходзіла Янка.

Такая дваістасць у напісанні спадарожнічала мне даволі доўга. Аднак жа перайсці на Івана я не мог асмеліцца: гэта было не ў нашых літаратурных традыцыях і не ў маім жаданні, бо імя гэтага я не любіў ніколі. І больш за ўсё за памяшальна-ласкальную яго форму Ваця. Імя ж Іван упершыню ў нас паявілася, здаецца, толькі ў пасляваеннай літаратуры: Іван Шамякін, Іван Мележ. Потым

больш смела пайшлі і другія Іваны: Новікаў, Пташнікаў. Традыцыя пахіснулася.

Тым часам я пачаў сур'ёзна схіляцца да думкі, што Янка — гэта памяншальная форма. У народзе так бытавала. Я ўспамінаў, каго ў нас, у Труханавічах, гэтак звалі. І выходзіла, што найбольш малалетак ці старых дзядкоў. З імі і гаварыць стараліся ласкава, палюбоўна. Дарослых жа, і наогул сталых людзей звалі Іван. Я папытаўся ў самога сябе: а адкуль жа тады ўзяўся Янка? Адказ кожны раз быў той самы: толькі ад Яна. Выходзіць пешта нялюдскае: вытворнае ёсць, а асноўнага няма. Але ж гэта не значыць, што не было. Ці не дала сябе знаць тут рэлігія, якая заўсёды дамагалася свайго падманам і гвалтам? Было ж прымусовае акаталічванне? То можа было і прысваенне сабе гэтага імя?

Гісторыя вельмі не любіць падробак. Я прагледзеў назвы паселішчаў, утвораных ад імёнаў Ян і Янка. Ад карэйных жыхароў бог ведае якога даўняга часу. Па Віцебскай вобласці аказалася: ад імя Ян утворана 22 паселішчы (Яновічы, Янава, Янаўшчына, Янушова і пад.); ад імя Янка — 8 паселішчаў (Янкавічы, Янкава, Янкаўшчына і пад.). Па Мінскай вобласці: ад імя Ян утворана 12 паселішчаў (Янавічы, Яноўка, Янава, Янаўшчына і пад.); ад імя Янка — 5 паселішчаў (Янкавічы, Янкава, Янкоўцы і пад.).

Пасля гэтакай экскурсіі ў тапаніміку я паспакайнеў: выходзіць, што ў мяне імя даўняе, тутэйшае, не чужое.

Аднак жа прывычкі — таксама сіла, іх трэба ўмець прыручаць. Як толькі паявіўся «Слоўнік асабовых уласных імён» Міхаіла Судніка, у якім не толькі Янкі, а ўсе Петрусі, Міхасі, Кастусі, Юрасі, Алесі абвяшчаліся імёнамі гутарковымі і размоўнымі, юрыдычна неправамоцнымі, — памятаю, як пісьменнікі абураліся такою неспадзяванкаю. Дык што, — значыцца, наша літаратура яшчэ падлеткавая? Нясталая? Нават імёны нашы толькі бытавыя? Юрыдычна закасаваныя? Абураўся і я, скажу праўду. Вельмі непрывычна было стыкнуцца з такою навіною. Думалася, што ці не вельмі спяшаемся мы ўсе напраўляць нашу мову. Што можа не варта гэтак жорстка касаваць нашы традыцыі, няхай бы была варыянтнасць і няхай бы сама практыка вырашыла, чаму трэба жыць, а чаму знікнуць. Дый наогул, якая карысць, калі нешта жывое гіне сілком? Хіба такія імёны, як Міхал, Якуб, Язэп, напрыклад, не могуць аставацца сярод законных? Як Васіль,

Рыгор, Аркадзь. У іх жа і шырокае народнае бытаванне, і сталасць формы, і класічная наша літаратура. І чым жа, напрыклад, блага, што Іван Шамякін назваў сваю дачку Алесяю?

Дарэчы, карыстаючыся выпадкам, што гаворка ідзе пра імя, хачу выказаць свае адносіны да яго пагоул. Я лічу яго галоўнаю прыналежнасцю ў чалавечым існаванні. Імя чалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малачалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малачалавеком мацеры, як кажуць, праімаецца істотаю па ўсё жыццё, да самага скопу. Яно заслугоўвае, каб яго шапавалі і лічылі на першым месцы, каб яго *вымаўлялі*, а не падменьвалі ініцыялам — літараю з кропкаю, — па сутнасці, зневажаючы яго. Паглядзіце, як аўтарытэтна і ганарова гучаць Аляксандр Пушкін, Леў Талстой, Янка Купала, Якуб Колас. Ініцыял жа абьякавы, халодны, часамі ён нават не ведае, як завуць чалавека. Ім можна карыстацца толькі пасля таго, як напачатку ўжо ўпамнена поўнае імя.

Але вярнуся да перарванай гаворкі, скажу на першае вока пра зусім пязначны выпадак. Зайшоў я неяк у адну паважаную сям'ю, і гаспадыня, толькі адчыніўшы дзверы, па ўвесь дом узрадавана апавясціла:

— А да нас Янка Аляксеевіч прыйшоў!

Ніхто мяне гэтак не велічаў, і вельмі падкрэслена адчулася, што нездарма турбавала мяне маё імя Янка. Велічанне з ім выглядала штучна, фальшывіла. Гэтакая форма не данасавана да велічання.

Нарэшце ўсе згрызоты і ваганні канчаткова зняў дакумент, які дзівам знайшоўся ў маіх паперах. Невялікія з чорнай танюсенькай скуры абкладкі, на якіх залатымі літарамі выціснута: Союз советских писателей СССР. Першы білет члена Саюза пісьменнікаў, падпісаны Максімам Горкім, выдадзены ў студзені 1935 года пад № 2005. Подпіс і пячатка ад даўнасці ледзьве значны. Разгарпуўшы абкладкі, можна ўбачыць маладую фотакартку і ўласнаручны подпіс каля яе. Збоку цёмна-сінімі літарамі падрукавана, што і картка і подпіс — Скрыгана Яна Аляксеевіча.

З таго часу я й пачаў падпісвацца толькі Янам.

1979--1985

ЖАНЧЫНА І ПЕНСІЯНЕР

Тралейбус. Прыпынак. На пярэдняй пляцоўцы цесна. Пехта знізу, за адчыненымі дзверцамі, просіць паціснуцца, каб ён таксама мог улезці.

— Паспрабуем. Давайце паціснемся, жанчышкі! — кажа мужчына на пярэдняй пляцоўцы.

Чалавек улез, але дзверцы не зачыняюцца. Ён просіць яшчэ паціснуцца.

— І яшчэ паціснемся, — кажа мужчына. — Вось так; прабірайцеся, калі ласка.

Побач стаіць маладая жанчына ў зграбным зеляпковым паліце, у пухнатай чырвонай шапачцы, з ласкавым тварам. Ласкава яна і ўсміхнулася.

— Вы смяецца, мабыць, з мяне? — кажа мужчына.

— З вас, — кажа яна. — Вы гаворыце ўсё толькі па-свойму.

Мужчыну захацелася пажартаваць, нешта трохкі скаламбурьць.

— Я толькі што з Францыі, — кажа ён. — І там усе гавораць таксама чысцютка па-свойму. Такія сябелюбцы!

— І вы абурыліся на такую нечаканасць? — весела падхоплівае жарт жанчына.

— Ну пэўна ж!

Чалавек пенсійнага выгляду, змрочны, цяжкабровы, у драпавым паліце і ў шапцы з шэрага каракулю, раптам строга падымае голас:

— Не хітруйце! Не па тое сябелюбства вы памякаеце, малады чалавек!

— На тое, — кажа мужчына. — Яны ж там такія заядлыя: усе як адзін гавораць па сваёй мове. Каб жа толькі гаварылі, дык яшчэ і пішуць!

Чалавек пенсійнага выгляду яшчэ больш нахмурвае бровы.

Усе глядзяць на яго. Пяёмка за чалавека, які тут паказаўся як выкапень з вельмі даўняга, зусім нетутэйшага часу. І жанчына як бы за ўсіх кажа:

— А якое ж дзіва, калі людзі любяць сваё? У гэтым жа — Радзіма!

ЗАЙЗДРАСЦЬ

Прыішоў праведаць прыяцеля ў бальніцы. Седзімо ўдваіх, у калідоры, тут прастарпей. Прайшла жанчына, выпісаная ўжо, перамяшціць бальнічны на свой адзевак. Кінула вокам на нас, пазнала, аднак прайшла міма, але, мабыць, адумалася, што робіць нядобра, азірнулася і кіўнула галавою.

Божа, што робіць з чалавекам хвароба: яе ж не пазнаць — мошчы! Сухі, шэры, на ўсе лады пераморшчаны і перакошаны твар з нейкімі палахліва-драпежнымі рысамі, з гнеўна-ледзяным холадам воч.

— Што робіць з чалавекам хвароба, — сказаў я прыяцелю.

— Не, — адказаў ён, — гэта не хвароба. І не старасць, дарагі мой. Я ж яе ведаю даўно. Самая звычайная зайздасць. Яна з мужа выняла душу, што ён не ўмее жыць. Што ў іх, як у другіх, не ў тым раёне кватэра. Потым, што ён, як другія, яшчэ не заслужоны. Потым, што ў іх няма лецішча і свае машыны. Што няма прывезенага з Амерыкі футра. Ды ці толькі гэта.

Зноў прайшла яна міма нас ужо адзетая ў свае нетутэйшыя строі, якія анікропелькі не падобрылі твару.

— Усё ў іх набылося потым, — пасля одуму дагаварыў прыяцель. — Бо ён быў найсумленнейшы, наймудрэйшы, найпрацавіцейшы, найдушэўнейшы чалавек. Не стала толькі яго самога. І цяпер яшчэ больш яна кініць і праклінае ўсіх за тое, што памерлі не мы, а яе Багдад.

1983

ВЫБОРЫ

— Хочаш, я раскажу табе казачку? — папыталася мая даўняя знаёмая, якая прыдумала сабе пацешнае імя Цаца.

— Калі ласка, — сказаў я. — Толькі яна павінна быць кароткая, як усе казкі, і не мець голай павучальнасці, як усякі досціп.

— Якраз я і маю на ўвазе варыянт, у якім нічога не падкрэсліваецца. А казкі ж усе павучальныя.

— Калі ласка,— зноў сказаў я, трошкі, аднак, пабойваючыся яе калюча-незалежнага характару, бо ведаў, што, любячы да страхаты літаратуру, яна можа падстроіць якую-небудзь містыфікацыю. Напрыклад, выдаць чужое за сваё, злавіўшы цябе на недасведчанасці.

— Ну дык вось,— сказала яна,— жылі-былі на свеце дзве сяброўкі: сіньярына Фантазія і сіньярына Логіка. І захацелася сіньярыне Фантазіі выдаць замуж сваю сяброўку. Нядоўга думаючы, пазнаёміла яна сіньярыну Логіку з сіньёрам Талентам. Сіньёр гэты быў разумны, разказваў сіньярыне Логіцы дасціпныя, цалкам верагодныя гісторыі і... вельмі хутка падакучыў ёй.

Тады сіньярына Фантазія пазнаёміла сіньярыну Логіку з сіньёрам Гумарам. З ім было весела і проста, і, магчыма, выйшла б за яго замуж сіньярына Логіка, ды вельмі ж яна неўзлюбіла яго дзеда — сіньёра Смеха і яго бабкі — сіньёры Іроніі, якія кожны раз на нешта намякалі, робячы гэта так, каб у праўду адначасна верылася і не верылася.

Задумалася сіньярына Фантазія, з кім бы ёй яшчэ пазнаёміць сяброўку. І нечакапа ўспомніла сіньёра Тэмперамента.

Першага ж дня сіньёр Тэмперамент прызнаўся ў каханні да сіньярыны Логікі; на другі дзень пачаў вымагаць інтымнай сустрэчы; патрабаваў сустрэчы і на трэці дзень, але, не дамогшыся згоды, на чацвёрты дзень не прыйшоў. Зласлівыя языкі чаўплі, што гэтага ж дня ён пры людзях абдымаўся з сіньёраю Чуллівасцю.

Зусім апала духам сіньярына Фантазія, бадай што страціўшы надзею, што можна выдаць замуж сяброўку Логіку. Але ўсё ж пазнаёміла з апошнім, хто астаўся нежанатым сярод сваіх прыцеляў: з сіньёрам Здаровым Сэнсам. Ён быў памяркоўна разумны, памяркоўна вясёлы і, мабыць, меў памяркоўны тэмперамент.

Неўзабаве згулялі вяселле. Сябры віпшавалі маладых, крычалі «горка», зычылі ім шчасця.

А праз год, кажуць, нарадзіліся ў іх блізняты: сын Недарэка і дачка Дурнічка.

ЗНАКІ САРДЭЧНАСЦІ

Пасля афіцыйнай часткі людзі спыналіся выйсці ў фэе. Абмахваліся хто хустачкаю, хто газетаю: вельмі ж многа гарачыні нарабілі юнітары, бо ўрачыстасць здымалася на тэлебачанне.

Выбраўшы больш спакойнае месца, Ліда прыхілілася плячом да калоны. Яна пачувала сябе адзінока. Праўда, у зале яна бачыла шмат каго з даўніх знаёмых на універсітэту. Але з таго часу, як пасхала на перыферыю, яна нікога бадай што не бачыла. Кожны, як кажуць, пайшоў па сваёй дарозе.

Ды вось у натоўпе паказаўся колішні, бадай што найлепшы яе сябар Аз, цяпер распаўнелы і трохі азызлы кандыдат хімічных навук. Ён павітаўся з адным, з другім прыяцелем, не гасячы прыязнай усмешкі агледзеўся, як бы шукаючы, каго яшчэ павінен адзначыць сваёю ўвагаю. Калі яго позірк упаў на Ліду, яна зарадавалася: пазнаў. Яна сабралася зараз жа пайсці яму насустрач, але Аз нагасіў усмешку і ледзьве кіўнуў галавою.

Тут жа Ліда ўбачыла другога сябра, Букі. Залажыўшы рукі за спіну, ён пагойдваўся на сваіх цыбатых пагах і здалёк раскідаў паклоны з самай галаптнай пачцівасцю. Мехаічна кіўнуў ён галавою і Лідзе, але як бы спужаўся гэтага: зараз жа адварнуўся.

На прыступках каля хораў стаяў і яшчэ адзін чалавек — Ведзі, адказны работнік міністэрства культуры. Кучаравы, з круглым гутаперчавым жывоцікам, ён міла гаварыў з рыжаю жанчынаю, аднак увесь час сачыў за рухам натоўпу і не пераставаў схіляць галаву то ў адзін, то ў другі бок. Некалькі разоў ён зірнуў і на Ліду, але ад прывітання ўстрымаўся.

Праходзілі і яшчэ яе даўнія сябры — Іпсілоны, Іжыцы, Фіты, — направа і налева яны ўкланялі галовы, рабілі шырокія жэсты ці выказвалі якія другія знакі пачцівасці. Тыя ж паклоны, якія выпадалі на Лідзіну долю, можна было чытаць так: «Ах, і вы тут? Гм... не чакаў».

Ліда задумалася. Яна як бы нечакана ўбачыла, што навука далёка не ўсім дала ў дарогу зерне падзвіжніцтва. Але разважанні перапыніліся нечаканаю акалічпасцю. У фэе паказаліся два чалавекі. Адзін — вядомы на ўсю рэспубліку, высокі, з сівымі скропямі і пячаццю дзяржаўнай мудрасці ў твары; ён толькі што займаў пачэснае месца ў прэзідыуме. Другі — маладзейшы, але таксама адзначаны

рысамі самавітасці і гэтак жа вядомы сваёй грамадскай славай — сённяшні юбіляр. Ён угледзеў Ліду і з прасветленым тварам пашыбаваў да яе, ведучы за сабою і высокага чалавека.

Парад імі пачціва расступаліся.

— Пазнаёмцеся з маім універсітэцкім сябрам, — сказаў юбіляр высокаму чалавеку. — Гэта знатны педагог рэспублікі.

— Дык я ведаю Ліду Сяргееўну: наша партызанская сувязная. — Высокі чалавек паціснуў Лідзе руку, прыпыніўся. Хвіліп колькі яны пагаварылі, успомніўшы той партызанскі час.

— Дзякую, што прыехалі, Ліда Сяргееўна, — сказаў юбіляр, — што адгукнуліся на маё запрашэнне. Пасля ўрачыстасці прашу да майго дому. Абавязкова. Машына чакацьме тут жа каля пад'езда.

Не паспела Ліда апамятацца ад гэтай сустрэчы, як яе здзівіла другая нечаканасць. Забыўшыся на сваю жанчыну, Ведзі прылажыў правую руку да грудзей і пакланіўся ёй. Спяшаючыся некуды, міма прабег Аз і весела кіўнуў галавою. Ліда сумелася: ці ёй гэта? Але Аз вярнуўся, паціснуў і нават пацалаваў руку і тут жа знік, пакінуўшы ёй сваю пайшчакнейшую ўсмешку. У цэнтры фэе на сваіх цыбатых пагах паявіўся Букі — ён таксама глядзеў на Ліду шырокімі вачыма захаплення аж да таго, пакуль яна не адварнулася.

Выплывалі з натоўпу і стараліся паказацца на вочы і другія — Ісцілоны, Іжыцы, Фіты, ашчасліўленыя тым, што бачаць яе.

Лідзе здалося, што яна стаіць на скрыжаванні дарог, такі ажыўлены рух пачаўся каля яе. Яна аддзялілася ад калопы і, наўскасяк перасякаючы фэе, пайшла ў залу.

А непадалёк стаяў і ўкланяў, і ўкланяў галаву яшчэ адзін даўні знаёмы — Глаголь, чакаючы, каб Ліда абавязкова заўважыла знакі яго сардэчнасці.

СТАРЫЯ НАЗВЫ

«Літаратурная газета» завяла рубрыку «Калі б я быў дырэктарам». Вельмі дасціпная рубрыка. Рэч у тым, што на ўсякую з'яву ў кожнага чалавека ёсць свой погляд. Хоць бы печым пязначным, але ён адрозніваецца ад погляду другіх, і можа менавіта ў гэтай розніцы ляжыць тое рацыянальнае зерне, якое зычыць найбольшы поспех.

Па сабе я ведаю, як хочацца ўмяшацца, калі вакол сябе бачыш нейкі пепарадак. Асабліва ў драбязе пашага побыту, ад якой не так лёгка бывае адвыкнуць. Узяць хоць бы звычайныя дзверы ў пашых устаповах ці ў магазінах. Усю зіму, пакуль стаяць халады, за кожным чалавекам штохвіліны як з гарматы бахаюць пушчаныя з размаху ды яшчэ напята спружынаю дзверы. І нікому не паўме, што ёсць самая простая прыдумка: прыбіць да створкі кавалачак гумы. Або другое паплуюства. Цяпер у нас поўна на вуліцах аўтамашын, дастатак жа, дзякуй богу, дазваляе. І хоць вядомы закон руху, па якім машына на павароце робіць закругленне, дарожная служба, пасуперак здароваму сэнсу, узды ў двары па тратуарах робіць толькі пад прамым кутом. І колы машыны, асабліва заднія, абавязкова паедуць па бардзюр. Аж самому баліць, калі бачыш, як дзяруцца пакрышкі па вострых кантах бардзюра.

Ну але гэта заўсяголаў, я веру, што пядбайнікаў дысцыпліна нарэшце прыцісне. Мяне ж тым часам турбуе куды большы клопат — найменні.

У кожнага паселішча, тым больш у горада, ёсць свая асаблівае, уласцівае толькі яму. Вось як зваліся мінскія ўрочышчы: Камароўка, Весялоўка, Пярэспа, Няміга, Ляхаўка, Доўгі Брод, Старажоўка, Татарскія агароды. Былі і больш дробныя: Залатая Горка, Архірэішчына, Людамант. Кожнае з гэтых найменняў нясе нашаму часу сваю гістарычную ці этнаграфічную вестку. Можа нават лепш сказаць несла, бо горад расце, урочышчы ім паглынаюцца, назвы іх патроху забываюцца, а многія і зусім знікаюць.

Цяпер горад уключыў у свае межы і такія ўрочышчы, як Чыжоўка, Серабранка, Зялёны Луг, Будзілава, Курацоўшчына, Кальварыя, Тры Карчмы, Козырава, Сцяпянка, Шэнічы, Дражня. Паступова некаторыя з гэтых найменняў падменьваюцца назвамі мікрараёнаў геаграфічнай арыентацыі — Усход, Запад, Паўднёвы Запад — і таксама

стаяць на чарзе забытасці і знікнення. Прызнаюся, мне іх вельмі шкода, гэтых колішніх назваў, яны ж тое самае, што ў чалавека біяграфія, па якой відаць, варты ён людскай павагі ці не. І міжволі на памяць прыходзіць добрая завядзёнка, калі бывалешнія назвы не перастаюць служыць нашаму савецкаму побыту. Скажам, Сакольнікі, Чаромушкі, Лужнікі. І нашы: Зялёны Луг, Чыжоўка, Серабранка. Колішнія мясцовыя назвы далі імя цэлым гарадам: Гусь-Хрустальны, Крывы Рог, Чырвоны Бераг, Мар'іна Горка. І не ўзнікае нават думкі, каб іх памяняць на нешта самае найноўшае.

Што б я рабіў са старымі назвамі, калі б на тое была мая воля. Калі б я быў дырэктарам, як кажа «Літаратурная газета»? Паслухайце, можа я гавару й слушна.

Кожны салідны горад, апроч галоўнага цэнтра, павінен мець і дапаможныя мясціны з пэйкім сваім архітэктурным акцэнтам. Гэта падае гораду разнастайнасць, робіць яго паэтычным, неспадзеўна новым. У адным месцы гэтакім архітэктурным акцэнтам будзе, скажам, плошча ў Козыраве, дзе размяшчаўся штаб козыраўскіх партызан, то яе і назваць трэба: «Козыраўская плошча». У другім, дапусцім у Чыжоўцы, папаваў бы матыў парка — гэтак і назваць яго — «Чыжоўка». У Серабранцы, здаецца, ужо ёсць такі акцэнт — універсам «Серабранка». Па тым, што дзе мае быць галоўным, дапусцім, у Будзілаве добры кіна-тэатр — назваць яго «Будзілава». Як маскоўскі — «Зарядье». Добрую назву можа даць «Пярэспа». Уяўляю, як паэтычна, з добрым народным досціпам, выглядаў бы педзе рэстаран, калі б ён зваўся «Тры Карчмы» або «Доўгі Брод».

Я невук у тым, каб падказваць, якім спосабам можна разумна, зычліва і дасціпна арганізоўваць наш горад, мяркую, што такіх спосабаў знойдзецца нямала. Нямала ў нас і здольных людзей, талентаў свае справы. І хочацца, каб у тканіну нашых сённяшніх поспехаў як мага больш утыкалася красы мінулай народнай дасціпнасці.

Мне вельмі імпаваюць намаганні дызайнераў, сфармуляваныя імі на семінары, што прайшоў у Мінску ў Палацы мастацтваў. У раёне плошчы Свабоды яны, напрыклад, раяць зрабіць архітэктурна-культурны запаведнік, шмат чаго там рэстаўрыраваць, дамы накрыць чарапіцаю, павесіць каваныя шылды і ліхтары, вуліцы забрукаваць каменем. Там яны раяць размясціць музеі — этнаграфіі, музычных інструментаў, рукапісаў і старадрукаў, тэат-

ральна-дэкаратыўнага мастацтва. Абсталяваць майстэрні мастакоў, выставачныя залы, клубы, кавярні, усё гэта аформіўшы ў старажытным стылі, дзе можна было б паслухаць даўною музыку, народную песню, наладзіць продаж сувеніраў. Усё гэта мяне вельмі радуе.

Хочацца толькі дадаць яшчэ, што нам трэба вельмі дбаць пра самую старажытную пашу старажытнасць — пра Нямігу. Пры новай забудове там, на Замчышчы, не пашкодзіла б паставіць нейкі мапумэнтальны знак, які пазначаў бы, дзе цяпер ляжыць пад зямлёю русла тае рэчкі, што дала пачатак летапісчэнню нашай сталіцы.

1976

АРГАННЫ ДОМ НА ЗАЛАТОЙ ГОРЦЫ

Каторы ўжо раз пішацца ў газетах, што ў колішнім касцёле святога Роха пеўзабаве загучаць повыя арганы. Пра гэта друкавалася нават у «Правде». І я бясконца радуюся і дзіўлюся, як энергічна ўзяліся мы за мінуўшчыну. Бо доўга, на жаль, не даходзілі да гэтага рукі, і сёе-тое, мабыць, загінула, моўчкі і павечна.

Цяпер жа пад рэстаўрацыю рыхтуецца Верхні горад, што прымыкае да плошчы Свабоды. Аберагаецца старая будоўля на вуліцах Астроўскага, Інтэрнацыянальнай. Поўнаю хадою ідуць аднаўленчыя работы на Старавіленскай вуліцы пад Траецкаю гарою. Там патрэбна рэкаструкцыя, бо — шмат чаго састарэла дашчэнту, гэта адно, а другое, самае галоўнае, — што трэба расчысціць двары ад бязладнага цясноцца колішняй прыватнаўласніцкай, хціва-гандлярскай забудовы, калі кожная будыніна ставілася ўпрытык да другой, а да яе потым прымайстроўваліся ўсякія дабудоўкі, прыбудоўкі, надбудоўкі — свіронкі, каморкі, майстэрні, — кожным гаспадаром на свой лад. Лішноты гэтакія цяпер не далі б ні хараства воку, ні зручнасці сьпячэнню руху. У гэтым мы адразу пераканасем, калі зірнем на куточак горада, вернутага з мінуўшчыны: які ён прыбраны, па-чалавечы прыхарошаны, светлы і чысты. Ужо цяпер можна зайсці там у кнігарню «Вянок», каб пабыць патрэбную ці рэдкую кнігу, у Старавіленскую карчму, — пасядзець і пакаштаваць якой нацыянальнай стравы.

А падалей жа ў адноўленых дамах паселіца дух нашай гісторыі і росквіту сённяшняй культуры. Там будуць клубы, канцэртныя залы старадаўняй музыкі, майстэрні народнай творчасці, цэхі мастацкіх і сувенірных вырабаў. Ужо цяпер вядома, што там будзе музей Максіма Багдановіча. Туды з часам будуць хадзіць людзі, як на фэст, бо свята душы — гэта заўсёды прага творчасці, удасканалення чалавечай асобы, сцвярджэння ў сабе грамадзянскасці.

Я, мабыць, трохі адхіліўся ад свае гаворкі, бо пачаў жа з Арганпага дома. Як жа цяпер мы будзем зваць яго?

Колісь многія назвы прыдумляліся як бы самі сабою. Па пейкай можа нават малаважнай прычыне. Ці падказаў ландшафт, ці практыка побыту, а можа была якая эмацыянальная ўзрушанасць. І яшчэ, тыя назвы, вякамі служаць чалавеку, паэтычна несучы ў сабе сутнасць часу. Гэтакім спосабам называліся, мабыць, перш урочышчы, а тады ад іх паселішчы і цэлыя гарады. Вось жа ў нас Красны Бераг, Слабада-Кучынка, Белая Лужа, Мар'іна Горка. Паселішчы разрасталіся, а найменш урочышчаў аставаліся ў іх за найменне асобных куткоў, як у нас Камароўка, Курасоўшчына, Зялёны Луг, Чыжоўка. Гэта вельмі добра і зручна. Калі называюць у нас мікрараён Запад, Паўднёвы Запад, Усход — гэтакія геаграфічныя арыенціры нашаму ўяўленню нічога не даюць, а калі скажаць Весялоўка, Спянянка, Кальварыя, — вы карцінна ўяўляеце мясцовасць. Старыя назвы варты вялікай пашаны і памяці. Не замацаваныя нашым побытам, яшчэ, на жаль, тут жа забываюцца. Наўрад ці ведае хто з нашага маладога люду цяпер, дзе быў Доўгі Брод, Козырава, Пярэспа, Татарскія агароды.

У свой час вельмі папулярнай у мінчан была назва Залатая Горка. Але таксама мала хто з людзей маладога веку ведае, што гэта якраз і ёсць мясціна, дзе стаіць і касцёл святога Роха, і Палац мастацтваў. Гэта была ўжо ўскраіна Мінска, там было многа сонца, зялёнай цішыні, прастору.

Каб зберагчы і гэтую паэтычную назву і ўшанаваць гісторыю і добрыя людскія традыцыі, можа мы і пачалі б зваць гэты наш бялюткі, узніёслы, не адноўлены, а, па сутнасці, зусім новы дом, можа мы і пачалі б зваць яго таксама паэтычна — Арганпы дом на Залатоў Горцы.

ПАМЯЦЬ

Ленінскі праспект. Надвечорак. Рэнетыцыя перад рэвалюцыйным святам. З Цэнтральнай плошчы на вуліцу выйшаў узвод музыкаптаў у будзёнаўскіх шапках, у шэра-сукопных шынялях. І калі зайгралі яны «Веди ж, Бурденный, нас смелее в бой», перад вачыма імгненна бліспулі дні акрыленай смеласці і таго дзіва, якое завецца рэвалюцыйнай рамантыкай.

І сэрца затрапяталася салодкім болем шчасця, што ўсё гэта нейкім крайком дакранулася і да твайго маленства.

1973

ЧАРЫ СЛОВА

ЧАРЫ СЛОВА

ДУМКІ АБ МОВЕ

1

У госці да мяне прыехала пляменніца. Даўпо не бачыліся, захацелася пагаварыць, распытаць пра жыццё. Тым больш што чалавек яна ўжо дарослы, мае сваю інтэлігентную спецыяльнасць — медыцыну. Гаворка паша перарвалася, бо Вера падышла да кніжнае паліцы. Перабрала некалькі кніг, як бы гэтым вывучаючы мае густы. Звычайна па бібліятэцы можна дазнацца пра чалавечыя схільнасці або слабасці.

— Многа беларускіх, — сказала яна. — А я дык па-беларуску мала чытаю.

Такая заява мяне здзівіла. Карэніны жыхар Случчыны, там вырасла, жыве і працуе, з маленства ў сям'і гаварыла па-беларуску, і раптам...

— Чаму ж так? — папытаўся я.

— Бо калі я чытаю, то вельмі злуюся на вас, на пісьменнікаў. Мабыць, вы трошкі не так пішаце, як мы гаворым, ці што. Цяжкавата чытаць вас. Ну от глядзіце....

Мая госця дастала з паліцы кніжку і, адгарнуўшы самы пачатак яе, прачытала:

— «Зімчук гаварыў стрымана, нават некалькі суха». Ну што, добра? — папыталася яна.

Папраўдзе кажучы, я нават не адразу зразумеў, што не спадабалася маёй госці. Але яна тут жа растлумачыла:

— Калі б у нас захацелі сказаць гэта, то казалі б так: «Зімчук гаварыў стрымана, нават *крыху* суха». А калі вы гаворыце *некалькі*, то скажыце колькі, бо ў нас могуць сказаць «некалькі» толькі да таго, што можна палічыць: некалькі чалавек, гэта значыць тры або чатыры, некалькі рублёў, некалькі кніг. А тут жа трэба «*крыху*» або «*трохі*».

— Ты надта строгі крытык...

— Не, вельмі не строгі, — перабіла яна. — Гэта ж я вам прачытала першае, што трапіла на вочы, ды яшчэ з мастацкай літаратуры. А як жа нам чытаць газеты, калі там часам аб напісанае можна язык паламаць... Чакайце, тут, пакуль вас не было, я газету чытала. Ну от паслухайце, як мне тут што зразумець. Пра тэатр, а я тэатр люблю.

Пашукаўшы сярод газет, яна знайшла «Літаратуру і мастацтва».

— Ну от слухайце, дзядзечка: «*Другое вяртанне* тэатра імя Янкі Купалы да сцэнічнага ўвасаблення вобразаў аповесці З. Бядулі «Салавей» не выпадковае». Словы-то беларускія, а фразы выкручана. У нас бы прасцей пра гэта сказалі: «Тэатр імя Янкі Купалы *другі раз вярнуўся* да сцэнічнага ўвасаблення вобразаў аповесці З. Бядулі «Салавей», і гэта не выпадкова». Або: «Не выпадкова тэатр імя Янкі Купалы *другі раз вярнуўся* да сцэнічнага ўвасаблення вобразаў аповесці З. Бядулі «Салавей».

Бачачы, што я хачу пешта сказаць, госця зноў перапыніла мяне:

— Не, дзядзечка, вы мне не кажыце. Не ўмеюць некаторыя пісьменнікі пісаць проста, так, каб нам лёгка было іх чытаць. Гэта ж выходзіць так, як недзе я ў банку чытала: «Крэдытныя аперацыі вытвараюцца з 12 да 3 гадзін дня». Або як у нас на пошце напісана: «Тут вытвараецца продаж марак». А чаму б не напісаць проста: «Крэдытныя аперацыі з 12 да 3 гадзін дня», «Тут прадаюцца паштовыя маркі»?

2

Цяпер гэта можа гучаць як анекдот, але ў свой час, вельмі даўно, на мінскай гуде «Пралетарый» была вывешана такая абвестка «Тут прадаецца шлюбнае шкло». Ясна, што такую абвестку пісаў не літаратар і не работнік літаратурнага фронту, але ж ён быў упэўнены, што піша па-беларуску. Чалавеку таму здавалася, што ведаць мову — гэта самая лёгкая рэч: узяў слоўнік, паглядзеў, як перакладаецца з мовы на мову такое або такое слова, — і работа зроблена. У слоўніку супраць рускага слова «брак» стаяла адно з азначэнняў «шлюб». Вось такім чынам і паявілася абвестка з шлюбным шклом.

Ведаць мову — значыць ведаць законы яе будавання, ведаць яе народную аснову. Бо толькі ведаючы народную аснову мовы, можна ведаць, як правільна і проста выказаць думку, як натуральна, паводле законаў гэтай мовы, пабудаваць фразу, дзе якое сказаць слова, патрэбнае іменна да гэтага месца, дзе зрабіць націск, дзе і як вымавіць галосныя, зычныя, цвёрдыя, мяккія, уласцівыя гучанню гэтай мовы. Ведаць мову — гэта ў першую чаргу ведаць, як гаворыць народ, бо яна — сродак зносін людзей.

Слоўнік — вельмі патрэбная пры рабоце рэч. Ён можа памагчы знайсці неабходнае слова, даць тлумачэнне, абагаціць лексіку. Але ж ён не падменіць сапраўднага адчування мовы.

На вуліцах часта мы можам сустрэць такія транспаранты: «Грамадзяне, *захоўвайце* правілы вулічнага руху». Паводле слоўніка гэтая фраза зроблена таксама правільна: движенне — рух, граждане — грамадзяне, соблюдайте — захоўвайце. А ўся фраза не дае ўражання пісьменнасці. Такой фразы нельга ўявіць у жывой, народнай гаворцы. Больш натуральна, мабыць, фраза гучала б так: «Грамадзяне, *пільнуйцеся* правіл вулічнага руху» або: «Грамадзяне, *трымайцеся* правіл вулічнага руху».

Часта я саджуся да радыёпрыёмніка, каб паслухаць апошнія паведамленні, праслухаць якую карысную гутарку. Вядома, мне хочацца, каб па радыё са мною гаварылі так, як я гавару дома або як гавораць са мною мае суседзі, знаёмыя — звычайныя людзі. Дык пра самыя простыя рэчы па радыё гавораць іначай. Вось, скажам, гаворка ідзе пра кантралёра кіно, які добра спраўляе свой абавязак. Дыктар скажа так: «А цёця Маша *працягвае* ахоўваць парадак». Або: «Пасля заканчэння спектакля *адбудзецца* канцэрт», «*Выкладанне* ў студыі будуць весці артысты», «Ні яна, ні ўрачы, ні таварышы... не маглі і думаць *аб працягванні* вучобы», «...працягваць працу з далейшым *унясеннем* пытання...» Самым лепшым спосабам правярць пармальнае гучанне фразы, гэта ўзяць ды папытацца ў сябе: а ці сказаў бы хто гэтак дома, у сваёй сям'і або свайму знаёмаму? Жывыя людзі, у тым ліку і складальнік тэксту і дыктар, гэтыя простыя думкі казалі б прыблізна так: «А цётка Маша глядзіць за парадкам», «*Выкладаць* у студыі будуць артысты», «Пасля спектакля *будзе* канцэрт».

Тут, вядома, віна не дыктара ці артыста, якія перадаюць тэкст, а складальніка тэксту і рэжысёра. Але ж і выканаўцы тэксту часта таксама ведаюць мову толькі ў можах службовага карыстання і таму лёгка павялічваюць непісьменнасць. У розныя часы, з розных перадач мне ўдалося запісаць такое вымаўленне: «Скопчылася вайна, і я паехала ў горад на Волге», «Вінцук пасва́рыўся з суседам», «Дзяўчына засталася ў горадзе і займаласьь», «Адразу пача́ліся сумесныя спрэчкі», «Працоўныя падня́лі сцяг барацьбы».

Агульнавядома, што калі вы бачыце добра апрапутага

і, здавалася б, культурнага чалавека і раптам гэты чалавек гаворыць портфель замест партфель або доцэнт замест дацэнт, то вам становіцца пяёмка за гэтага чалавека, і вы пачынаеце здагадвацца, што ён невук, які толькі падрабляецца пад культурнага. Такое ж адчуванне, калі з няправільным націскам гаворыць дыктар або артыст на радыё, бо кожнаму вядома, што гаварыць трэба на Волзе, пасварыўся, займалася, пачаліся, паднялі.

На жаль, так гавораць не толькі на радыёцэнтры. Адноўчы на тэлевізары перадавалася камедыя Мальера «Скупы» ў настапоўцы тэатра імя Янкі Купалы. Мы ўсе прывыклі думаць, што старэйшы тэатр рэспублікі ва ўсіх адносіпах з'яўляецца прыкладам для другіх. Гэтае права ён заслужыў. Але, на жаль, у гэтым тэатры не ўсе артысты працуюць над моваю. Няёмка было слухаць іменна сярод купалаўцаў такое вымаўленне: «Раскайваецца, што далі слова! (замест «далі слова»), «Вось чаго я баюсь» (замест «баюся»), «Калі б яны ў мяне былі б» (з непатрэбным другім «б»), «Прызнаюсь бы зрабіў» (замест «Прызнаюся, зрабіў бы»), «Я не хлўшу» (замест «не хлушў»).

Непрыемнасць павялічылася тым, што са сцэны гучыць сухая аканцылярная мова: «Як вам будзе ўгодна, татачка», «Ледзь здолеў захаваць сваё хваляванне», «Увесь горад смяецца над намі», «Скажыце нам усё, і ваш гаспадар вас аддзячыць», «Чакаў падыходзячага моманту», «Мы хочам падзякаваць вас» і г. д. замест: «Як будзе ваша ласка, татачка», «Ледзь здолеў не выказаць свайго хвалявання», «Увесь горад смяецца з нас», «Скажыце нам усё, і ваш гаспадар вам аддзякуе», «Чакаў зручнага моманту» (або зручнай хвіліны), «Мы хочам падзякаваць вам».

Праўда, апошняя віна, можа, нават не тэатра, а няўдалага перакладу, але ж тэатр таксама павінен адчуваць натуральнасць і культуру мовы, бо яго работа — гэта работа са словам.

Калі чытаеш кнігу і заўважаеш нейкія фальшывыя, непісьменныя мясціны, то хоць ведаеш, што ніхто не бачыць, як табе брыдка і пяёмка, і цябе гэта не так шакіруе. А калі фальш гучыць са сцэны, то непрыемнага адчування няма куды дзяваць, і гэта падобна на тое, што твой сорам вынеслі на людзі, каб усе бачылі, як ты чырванееш.

Здавалася б, што ў першую чаргу мову павінны адчуваць літаратары. Іх друкованыя органы павінны былі б вызначацца і пісьменнасцю, і культураю, і багаццем мовы.

Аднак калі чытаеш нашы часопісы і газету «Літаратура і мастацтва», відна пейкая паўмысная неахайнасць. Як ні парадаксальна, але найбольш гэта бывае ў артыкулах па мастацтву і літаратуры. Іменна там, дзе больш за ўсё трэба было б чакаць культуры мовы. Вось, напрыклад, артыкул Д. Арлова «Аповесць і спектакль», пра сцэнічны варыянт аповесці З. Бядулі «Салавей». Нават высокапісьменнаму чалавеку не так лёгка прачытаць гэта.

«Вельмі прывабная задума перанесці вобразы Сымона (Адама — Салаўя) і Язэпа з аповесці на сцэну, імкнучыся захаваць усю разнастайнасць адценняў і фарбаў, сілу і характэрнасць гэтых галоўных герояў твора». Фраза выпісана ад кропкі да кропкі, і разам з тым яна не закончана. Яна пабудавана так, што, пачынаючы чытаць «вельмі прывабная задума», міжволі чакаеш, што павінна быць сцвярджэнне: ...удалася ці не ўдалася яна аўтару.

Я разумею, чаму так здарылася. Аўтар па-руску думаў правільна: «Вельмі прывабная задума...» А пры няўдалым перакладзе фраза чытаецца не як «прывабная», а як «привлекательный», бо зроблены слоўніковы пераклад, а не творчы, падпарадкаваны законам мовы. Можна было б сказаць, што і «імкнучыся захаваць» не вельмі па месцы, бо трэба, мабыць, не «захаваць», а «пакінуць» і не «імкнучыся», а «хочучы». Наогул фраза выйшла вельмі «вучопая», больш канцылярская, чым літаратурная.

Возьмем артыкул «Далей ад торных дарог!». Артыкул напісаны Алесем Кучарам, і нельга сказаць, каб аўтар не ведаў мовы. Тут, мабыць, самая звычайная непатрабавальнасць: артыкул жа пішацца для газеты. Чытаем: «Амаль такі ж лёс сустраў кожны твор Шамякіна». Хто каго сустраў? Кніга сустрэла лёс ці лёс сустраў кнігу? Няхай гэта будзе прыдзірка, бо сэнс тут ясны, але ж фраза неахайная. Будзем чытаць далей: «А пры з'яўленні першага яго рамана «Глыбокая плынь» *разыходжанне паміж* ацэнкай крытыкаў і чытачоў было яшчэ большым». Таксама можна смела сказаць, што ў жыцці А. Кучар так не гаворыць. Артыкул напісаны спецыяльна для друку, знарок для газеты. І больш за ўсё крыўдна за гэтую прывычку думаць, што ў газеце трэба гаварыць нейкай другой хадульнай

мовай. А я ўяўляю, як сказаў бы А. Кучар гэтую фразу, сустрэўшыся са мною або яшчэ з кім-небудзь. Ён сказаў бы, можа, так: «А калі паявіўся першы яго раман «Глыбокая плынь», дык чытачы з крытыкамі яшчэ больш разыходзіліся ў яго ацэнцы».

Самым звычайным канцылярытам можна лічыць такія фразы: «Працяжны гудок абвясціў аб заканчэнні працоўнага дня», «Наведвальнікі з задавальненнем чытаюць кнігі», «Несумненна, што на развіццё мастацтва зрабіла ўплыў васьмігадовае знаходжанне каля Віцебска. І. Рэпіна», «Пасля вайны яны былі дастаўлены ў Мінск і захоўваюцца ў фондах...», «Вобразы Алешкі, Понтуса, ды і раман у цэлым — сведчанне таго, што Карпаву пад сілу ўздымаць пласты жыцця», «Створапы спецыяльны турток, прысвечаны знаходжанню І. Рэпіна ў Здраўпеве», «...Мы выпісваем літартуру толькі згодна з патрабаваннямі бібліятэчных работнікаў», «Я хацеў папярэдзіць хворага аб прыходзе госці».

Усё гэта можна сказаць куды прасцей і натуральней. Хоць бы вось гэтак: «Працяжны гудок абвясціў, што скончыўся працоўны дзень», «Наведвальнікі з прыемнасцю чытаюць», «Несумненна, на развіццё мастацтва зрабіла ўплыў тое, што пепадалёку ад Віцебска каля васьмі гадоў жыў І. Рэпін», «Пасля вайны яны былі прывезены ў Мінск і зберагаліся ў фондах...», «Вобразы Алешкі, Понтуса, ды і раман у цэлым сведчаць, што...», «Мы выпісваем толькі тую літаратуру, якую патрабуюць бібліятэчныя работнікі», «Я хацеў папярэдзіць хворага, што прыйдзе госця».

Тая самая хвароба і ў такіх канструкцыях: «Колькі разоў узнімалася ў друку пытанне аб выданні фальклорных зборнікаў», «Між тым Вучэбна-педагагічнае выдавецтва мала клапаціцца аб іх папайненні». І вось натуральнае гучанне гэтых фраз: «Колькі разоў гаварылася, каб пачаць выдаваць фальклорныя зборнікі», «Вучэбна-педагагічнае выдавецтва мала клапаціцца, каб іх папоўніць».

Склоны. І імі мы карыстаемся не вельмі ўпэўнена. У аднолькавых канструкцыях то вінавальны, то родны. Вось сказы, напісаныя ў вінавальным склоне: «Чаму б не адшукаць больш аднаведнае памяшканне» (дарэчы, не адшукаць, а знайсці), «Чаму б не падрыхтаваць тэматычныя зборнікі». А вось аналагічныя сказы ў родным склоне: «...рэцэнзіі не змяшчаюць неабходнага аналізу»,

«Нельга знайсці *падручніка* па беларускай мове» (а тут, дарэчы, ужо добра сказапа: не адшукаць, а знайсці).

Правільнасць напісання падказвае народная гаворка. Успомнім прыклады: «Не магу дастаць сабе *ботаў* па на-зе», «Не магу знайсці *сваіх* рукавіц», «Я не чытаў *гэтай* кнігі», «Мне не палічылі яшчэ *працадзён*». Успомнім і правілы: адмоўе «не» патрабуе роднага склопу.

4

За гады Савецкай улады наша мова вельмі ўзбагацілася, асабліва за лік тых галіп грамадскага жыцця, якія пачалі развівацца толькі пасля таго, як Беларусь атрымала сваю дзяржаўнасць. Развілася тэрміналогія эканамічная, палітычная, філасофская, юрыдычная, тэхнічная. Гэта не цяжка заўважыць, калі параўнаць мову дваццатых гадоў з моваю нашых дзён.

Асноўным сродкам вытворчасці для пісьменніка з'яўляецца мова. Але мне здаецца, што часта мы карыстаемся толькі пэўным, я б сказаў, службовым запасам слоў, набытых за час нашай літаратурнай практыкі найбольш з кніг і газет, прывыклі да іх і на гэтым заспакоіліся.

Літаратар павінен быць вельмі чулы да слова. Ён павінен адчуваць, што для таго, каб перадаць розныя адценні думак ці пачуццяў, трэба і рознае слова. А ў нас часта бывае, што на адны словы мы ўскладаем вельмі вялікую, нават не ўласцівую ім службу, а другіх не заўважаем, і іменна тых, якія нясуць на сабе найбольш адценняў.

Вось, скажам, слова «*з'явіўся*». Гэтае слова стала бадай што адзіным для перадачы ўсяго багацця адчуванняў, звязаных з гэтым папярэжнем. А ў народзе па роўных правах жывуць яго папярэжнікі: *з'явіўся*, *паявіўся*, *паявіўся*, *заявіўся*, *явіўся*, і ўсе яны ўжываюцца іменна толькі там, дзе якраз патрэбны. Можна прыгадаць некалькі фраз: «Усё было добра, пакуль не *заявіўся* гэты дураць», «От і птушкі *паявіліся* — вясна!», «Заўтра табе трэба *явіцца* ў райвыканком», «Нідзе не дзенецца — *з'явіцца*», «Ужо ніхто не чакаў, аж раптам і ты *паявіўся*».

Я не скажу, што ва ўсіх мною ўзятых выпадках скажуць толькі так, але ва ўсіх выпадках словы перадаюць пэўнае адценне. Кожнае з іх па-свойму перадае або нечаканае, або непажаданае, або разважлівае, або

настрой, або якую другую фарбу. Кожным з іх карыстаецца народная мова, і кожнае нясе сваю службу.

Калі натуральна і ўпэўнена адчувае сябе слова «трымаць» (і яго напачаткі «затрымаць», «падтрымаць», «утрымаць» і г. д.), дык затое «атрымліваецца» не мае такога ўпэўненасці. Мы пават не ведаем, як правільна яго пісаць: *атрымліваецца ці атрымоўваецца*. Яно захапіла функцыі другіх слоў і жывую гаворку робіць падобнай на калькавы пераклад. Мы пішам: «З-пад яго рук усё *атрымліваецца* (або *атрымоўваецца*) вельмі зграбна», «З павукаю ў яго нічога не *атрымліваецца*» (або не *атрымоўваецца*). А жывая гаворка скажа: «З-пад яго рук усё *выходзіць* вельмі зграбна», «З павукай у яго нічога не *выходзіць*». Або пават іначай: «З павукай у яго нічога не *ладзіцца*».

«Здавальняць» і «задавальняць». Гэтыя словы таксама нясуць большую службу, чым ім належыць.

Літаратурная практыка ўжывае гэтыя словы для перадачы многіх разуменняў, якія на рускай мове маюць аж пяць азначэнняў: «получить удовольствие, получить удовлетворение, быть довольным, убоготворить, пресытиться». Можна, варта разабрацца, у якой жа ступені аднаўдаюць нашы «здавальняць» і «задавальняць» гэтым азначэнням?

Мабыць, таксама прыйдзеца звяртацца да народнай практыкі.

Слова «здаволіць» найбольш аднаўдае, мабыць, рускаму «удовлетворить». Возьмем такія сказы: «Трэба будзе здаволіць яго просьбу», «Яго не так лёгка здаволіш». Але народная мова гэтым словам перадае і другое адценне: «Еў, сў, аж здаволіўся». «Нарэшце я здаволіўся: на сала аж глядзець не хачу». Тут ужо ёсць элемент «пресычэння». Значыць, слова «здаволіць» перадае, мабыць, два азначэнні: «удовлетворение» і «пресыщение». А калі мы скажам: «Я са здавальненнем (або з задавальненнем) з табой пасяджу», «Я са здавальненнем (або з задавальненнем) прачытаю гэту кнігу», «Я быў вельмі здаволены (або задаволены), што пабываў у Маскве», то гэтыя фразы гучаць не зусім натуральна. Мабыць, іх трэба сказаць так: «Я з *прыемнасцю* пасяджу з табой» або «Я з *ахвотаю* пасяджу з табой», «Я з *прыемнасцю* прачытаю гэту кнігу» або «Я з *ахвотаю* прачытаю гэту кнігу», «Я быў вельмі *рад*, што пабываў у Маскве» або «Я быў вельмі *давольны*, што пабываў у Маскве». Пават слова «давольны» бу-

дзе стаяць тут больш пармальна, як «здаволены» або «задаволены».

Больш правільна было б перадаваць рускае азначэнне «с удовольствием» напісаннем «з ахвотаю» або «з прыемнасцю», а рускае азначэнне «доволен» — «вельмі рад» або «давольны». Без слова «давольны» абыходзіцца вельмі цяжка, яно ў народзе бытуе, і мне здаецца, што літаратура толькі выйграе, калі прыме яго на сваю службу. У словах «здаволіцца» і «задаволіцца» ляжыць жа яго корань.

Слова «задаволіць» пайбольш адпавядае, мабыць, рускаму «ублаготворить». Яно так стаіць і на слоўніку і адпавядае народнай практыцы. Калі, скажам, гаспадар пачаставаў добра гасцей, то ён скажа сам сабе: «Ну, усіх задаволіў як мае быць». Ва ўсякім выпадку, слову «ублаготворить» больш адпаведнага ў нашай мове няма. Праўда, адценне паміж словамі «здаволіць» і «задаволіць» нібы і невялікае, але характэрна, што слова «здаволіцца» ёсць, а слова «задаволіцца» няма.

Аб слове «зараз». У літаратурнай практыцы яно аднолькава ўжываецца ў такіх фразях: «Я зараз быў у яго», «Я зараз сяду ў яго», «Я зараз буду ў яго». У народнай практыцы слова «зараз» звязана з будучым часам: «Я зараз буду ў цябе», «Я зараз прыбягу», «Я зараз распрануся». Калі ж гэта датычыць мінулага часу, то будзе сказана: «Я толькі што быў у яго», «Я толькі што адтуль», «Я толькі што абедаяў». А калі дзеянне адбываецца ў цяперашнім часе, то так і скажуць — цяпер: «Цяпер я займаюся па курсах», «Цяпер я ўжо гэта разумею», «Цяпер мы сталі багатыя».

Не заўсёды ў правільным значэнні літаратурная практыка ўжывае слова «жадаць». Звычайна яго літаральна перакладаюць з рускага «желать». А між тым у іх не заўсёды аднолькавая нагрузка.

Скажам, «желаю успеха» трэба перакласці «жадаю поспеху»; а «не желаю разговаривать» перакласці як «не жадаю размаўляць» вельмі дрэнна. Натуральна будзе, калі скажам: «Я не хачу з табою гаварыць».

У слова «жадаць» ёсць элемент прагавітасці, смагі, большай напружанасці, жадобы. Калі дзіця доўга просіць: «Мама, я хачу есці», то маці можа ў злосці сказаць: «От зажадалася, і пачакаць не можаш!» Гэта значыць — вельмі захацелася.

Словы «іншы» і «другі». Бадай што ўсюды заваявала папулярнасць слова «іншы»: «Прыехалі госці: Пятрок,

Апанас і іншыя», «Адным усё, а іншым нічога», «Табе трэба, а іншым хіба не трэба?» Але гэта нядобра. Гэта проста кніжная інерцыя. Вельмі несур'ёзнае ўяўленне, быццам «другі» можа пісацца толькі ў сэнсе чарговы: першы, другі. Няпраўда гэта. У народнай мове слова «іншы» ўжываецца ў сэнсе «іной», «прочый»: «Іншым разам і гэта не шкодзіць», «У яго іншы (або не той) інтэрас», «Іншы табе нічога не скажа, а падумае». Рускае ж «другой» і «второй» пайбольш перадаюцца праз «другі»: «Адны плакалі, а другія смяліся», «У цябе ўсё так: аднаму поўна, а другому нічога», «Ты-то скажаш, а другі ці скажа?», «І адзін, і другі — абодва здарожыліся».

Хочацца сказаць яшчэ пра слова «задума» ў сэнсе «замысел». Няўдалае слова, выдуманнае без патрэбы. Яно азначае не «замысел», а «задумчивость»: «Чаго ты ў такой задуме сядзіш?» У яго карані ляжыць іменна «задумчивость» — одум. Для «замысла» другога слова як «замысел» і не патрэбна. Іменна замысел, які ідзе ад мыслі. Бо мы ж гаворым і «мысліць», і «мысліцель», і «мысленне». І народная мова добра ведае гэтае слова: «Я мыслю, што сяўбу трэба будзе пачынаць заране», «А іначай я гэтага сабе і не мыслю». І іменна ў тым выпадку, калі ў фразе закладаецца больш важная думка. Адсюль вялікая неабходнасць ужываць і другое слова — «вымысел», бо ў ім стаіць той жа карань — «мысль», — яно таксама не будзе гучаць штучна. Нават калі такога навуковага, спецыяльнага слова ў мове не было, то па прыродзе сваёй яно вельмі натуральна ўваходзіць у плынь гаворкі.

Вельмі часта ў літаратараў няправільна будуецца фразы: «У руках Апанаса была пуга» замест «У руках у Апанаса была пуга» або «У Апанасавых руках была пуга»; «Яна была памочніцаю Пракопа» замест «Яна была памочніцаю ў Пракопа»; «Больш усяго людзей сабралася каля канторы» замест «Больш за ўсё людзей сабралася каля канторы»; «Пад лаваю стаялі боты Івана» замест «Пад лаваю стаялі Іванавы боты»; «Алена доўга працягвала плакаць» замест «Алена доўга не пераставала плакаць»; «Імкненне было такім вялікім» замест «Імкненне было такое вялікае»; «Я хачу ведаць пра тваё стаўленне да работы» замест «Я хачу ведаць, як ты ставішся да работы».

Дарэчы, пра слова «бок». І ім мы карыстаемся вельмі прыблізна. Мы пішам: «Ён зірнуў у бок бацькі», «Ён пайшоў у бок сяла», «Мы звярнулі ў бок лесу», «Дарога ца-

вярпула ў бок поля», «З боку сенажаці пацягнула ветрам». А ці не лепш будзе вось гэтак: «Ён зірнуў на бацьку», «Ён пайшоў пад сяло» (або па сяло, або ў сяло, глядзячы па сэнсу), «Мы звярнулі пад лес» (або да лесу), «Дарога павярнула ў поле» (або па поле), «Ад сенажаці пацягнула ветрам» (або з-пад сенажаці).

Нярэдка, на аналогіі з рускай мовай, слова «глупости» перакладаецца як «глупствы». Гэтае ж слова не мае множнага ліку.

А з другога боку, трапляецца, што словы, якія маюць толькі множны лік, пішуцца ў адзіночным. У апавяданні А. Чарнышэвіча «Свой лес», напрыклад, Клеманс кажа, што яму хочацца «хоць гонейку» капюшыны засеяць. Няма такога слова «гонейка», ёсць толькі ў множным ліку — «гоні»: адны гоні, паўтара гоней, двое гоней.

Яшчэ хочацца выказаць думку, што напісанне слова «асталіся» мае большую будучыню, чым «засталіся». Літара «з» у слове «засталіся», мабыць, асталася як дыялектная.

Хочацца сказаць і пра тое, што і мы, літаратары, часта бываем нячулыя да мовы. Лёгка прывыкаючы да калькі і капцылярытаў, мы трацім вельмі многа: багацце лексікі, красу і трапнасць слова. Чым, як не нячуласцю да слова, можна растлумачыць тое, што літаратурная моладзь карыстаецца толькі штампамі «мінулагодні», «у гэтым годзе», забыўшыся на такія яркія, каларытныя словы, як «сёлета», «летась», «залетась», «сёлетні», «леташні», «залеташні». Або ці шмат дзе можна прачытаць фразы з такімі сакавітымі народнымі словамі: «Цеперся гэта было», «Вельмі здоўжыўся мне гэты тыдзень», «Падоечы ён да мяне зайшоў», «Мы з ім як бач *паразумеліся*».

Я ведаю, што ёсць погляды на мову, як кажуць, чыста цэхавыя: я газетчык, у нас свае законы — неадкладная інфармацыя, і пам хапае пашай бегла штампаванай фразы; я займаюся навукай, і мне няма ніякага клопату да вашай бытавой, як вы кажаце, народнай мовы, мне трэба свая, навуковая. Думка такая толькі ў нейкай долі правільная, у той долі, што кожная галіна чалавечай дзейнасці мае сваю спецыфіку і патрабуе свайго спосабу перадачы інфармацыі аб гэтай дзейнасці. Адпаведна такой неабходнасці літаратурная мова выпрацоўвае стылі: газетны, навуковы, энцыклапедычны, капцылярскі, дыпламатычны, стыль мастацкай літаратуры і г. д. Але ж кожны з гэтых стыляў літаратурнай мовы не можа быць адарваны

ад народнай мовы і законаў яе будавання, бо іначай ён стане ўжо другой, штучнай мовай. Вось што пра гэта сказаў у такім павукова аўтарытэтным выдадзі, як Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. «Народная мова — адно з найменняў жывой гаворкі народа, разам з літаратурнаю моваю складае нацыянальную мову... Выкарыстанне лексічнага і словатворчага багацця беларускай народнай мовы мае першаступеннае значэнне ў развіцці літаратурнай мовы». І яшчэ: «Нацыянальная літаратурная мова складаецца на базе народнай мовы. У працэсе фарміравання літаратурнай мовы адбіраюцца найбольш тыповыя з'явы, характэрныя ўсім дыялектам».

Агульнавядома, што і Пушкін, і Талстой, і Горкі, і ўсе вялікія пісьменнікі ставілі абавязковай умовай літаратурнай працы ведаць скарбніцу народнай творчасці — фальклор. Ідучы ад народнай мовы і фальклору, Пушкін стаў зачынальнікам рускай сучаснай літаратурнай мовы. Горкі неаднойчы пісаў і заклікаў літаратараў вучыцца багаццю мовы ў народа. Калі мы гаворым пра Янку Купалу, Якуба Коласа, Змітрака Бядулю, Кузьму Чорнага, мы таксама гаворым, што яны добра ведалі народную мову.

Чаму ж яны ведалі яе? І чаму нам трэба вучыцца ў іх, у той час, як сучасная наша мова стала багацейшай за мову таго часу, калі працавалі нашы вялікія папярэднікі?

Па-першае, таму, што яны сапраўды былі шчыльна звязаны з народам — і сваімі думамі, і сваёй тэматыкай, і сваім бытам. Па-другое, таму, што яны вывучалі фальклор. Гэта жывіла іх мову, іх фразу рабіла простаю, даступнай, трапнай, вобразнай, багатай.

Мы ж зарана адрываемся ад народнага творчага асяроддзя і, не паспеўшы прычасціцца яго народнаму багаццю, адразу пападаем на работу ў кабінет. Праз сцены кабінета да нас ужо вельмі трудна даходзіць і бляск народнай думкі, і гуткасць фразы, і стройная прастата мовы, і трапнасць прыказкі, і мудрасць паглядавання. Усё гэта мы ўжо чэрпаем толькі з газет ды з чужых кніг. Ад гэтага часам і наша сухасць, і беднасць, і канцылярый, і аднастайнасць.

Не малая бяда і ў тым, што мы рэдка калі звяртаемся да фальклору. Кніг Сержпутоўскага, Раманава, Шэйна багата хто з нас нават не трымаў у руках. Мы не ведаем, якія былі абрады на радзінах, хрэсьбінах, шлюбe ды пахаванні, не ведаем загавораў, казак, прыказак, песень. А гэта ж духоўная гісторыя народа, яго побыту, укладу

жыцця, культуры, і не ведаць яе літаратуру проста грэшна. Тым больш што вялікія пісьменнікі ніколі не пераставалі настаўляць, каб на фальклоры мы вучыліся мове — самай простай, дасціпнай, невычэрпна багатай і вобразнай.

У выхаванні культуры мовы важную ролю павінна іграць таксама крытыка. Аднак літаратурная крытыка выбрала вельмі лёгкі шлях у сваёй практыцы. Звычайна пераказваецца асноўная лінія твора, даецца агляд асноўных вобразаў, некалькі разважанняў пра іх асаблівасці — што яны або яркія, або бледныя, — а пад канец будзе сказана пра недахопы. Крытыка павінна даць глыбокі і ўсебаковы аналіз твора не толькі як літаратурнай, а як і грамадскай з’явы. Абавязковым элементам крытыкі павінен быць аналіз мастацкіх сродкаў, якімі пісьменнік карыстаецца пры выкананні свайго замыслу: кампазіцыі, дэталей, пейзажу, мовы. Цяжка зразумець, як гэта можна, каб мова, як галоўны сродак пісьменніцкай творчасці, крытыкай не разглядалася. Мова дае каларыт твору, робіць яго баявым або спакойным, паэтычным або нудным, лірычным або суровым, дае кожнаму пісьменніку свой почырк, сваю манеру, а крытыка пра гэта скажа бачком: вельмі добрая, сакавітая мова або — нудная, сухая мова. Гэта значыць — нічога не сказаць. Бо гэта, вядома, цяжка: трэба і самому крытыку сёе-тое ведаць.

Такі ўсебаковы агляд даў бы карысць і пісьменніку, і чытачу. Чытач бачыў бы твор, раскладзены на элементы. Ён бачыў бы, як і якімі спосабамі ствараецца вобраз; якую ролю іграе пейзаж, як і чаму ён памагае; бачыў бы, якімі сродкамі аўтар дамагаецца адчування п’янавісці або сімпатыі, павагі або пагарды; зразумеў бы, чаму ў творы адно запамінаецца, а другое забываецца адразу; зразумеў бы, якімі элементамі дасягаецца праўдзівасць; адчуў бы сілу эпітэта, метафары, параўнання, сілу або слабасць твора. У чытача выходзіліся б культура чытання, мастацкі густ, пашана да мовы.

Можна ж, не будучы падта дасведчаным у жыванісу, спакойна прайсці каля выдатнай крыніцы. А варта пейзажу пісьменнаму ў гэтай галіне чалавеку раскрыць яе сэнс, асаблівасці, сакрэты майстэрства, сакрэты святла, ценяў, ліній, прыёмаў, і карціну адчуваеш іначай. Або ў музыцы: не заўсёды слухачу зразумелы змест яе да таго,

пакуль нехта збоку не раскажа, што яна раскрывае або што заключае ў сабе. Тады адразу стане ясна, навошта бравурныя мясціны, спады, імклівыя або мяккія шлыні. Хваляванне прыходзіць тады, калі з'яву адчуваеш не толькі зрокава або слыхам, а калі пачуеш яе сэрцам.

Слова ў літаратурным мастацкім творы — гэта чарадзейны знак. От жа напісаў Аляксей Кулакоўскі нешта прыблізна так: «Пад раніцу падшэрхла зямля». І слова гэтае «падшэрхла» мала хто ўспамінаў ужо, а так яно зразумела і так перадае адчуванне, што нават і бачыш гэты маленькі марозік, і чуеш ранішні халадок. Або напісаў Янка Брыль нешта вось так: «Аслоненае вербамі, стаіць возера», і чуеш, што лепшага слова, як «аслоненае», тут і не трэба. Самае звычайнае народнае слова, а ці шмат хто ім карыстаўся.

Вялікую чарадзейную сілу мае слова. Сапраўды, варта быць пісьменнікам, каб любіць яго і адчуваць!

1956; 1973

ЯШЧЭ ТРОХІ АБ МОВЕ

На старонках цэнтральнага друку, асабліва ў «Ізвестиях», прайшла шырокая гаворка пра культуру мовы. Што гэтая гаворка была патрэбная і карысная, мы пераканаліся на свае вочы. У тралейбусах, у кіно або так дзе сустрэўшыся, людзі часта, як бы нават жартам, рабілі адзін аднаму заўвагі: «А гэта няправільна: трэба гаварыць не хто крайні, а хто апошні». І ніхто ні на кога не крыўдзіўся, бо сапраўды нейкі час была ў нас такая гулівая абьякавасць да культуры наогул, да культуры абыходжання ў прыватнасці і да культуры мовы асабліва.

Калі такая вялікая і такая магутная мова, як руская, адчувае неабходнасць аберагаць сябе ад выпадковай зазначэння, то гэтакі зазначэння ў нас куды больш. Гэта тлумачыцца многімі акалічнасцямі, і ў першую чаргу бурным узбагачэннем і развіццём літаратурнай мовы. Якое дзіва, што ў часе такога імклівага развіцця могуць даваць

сябе знаць выпадковасці. Часамі яны выяўляюцца ў звычайных шарахаватасцях, часамі ў механічным разрыве з сінтаксісам, часамі ў нашай нядобрай прывычцы да лёгкага, беглага скарацісу. Часамі ж проста ад таго, што мы павярхоўна ведаем народную мову і не хочам турбаваць сябе, каб зірнуць хоць трохкі глыбей за прывычную газетную або канцылярска-бюракратычную лексіку.

Што там гаварыць, побач з агульным развіццём і ўзбагачэннем мовы трапляюцца ў нас яшчэ і паўзучая спрошчанасць, і архаізмы, і дыялектызмы, карыстанне якімі паўрад ці можна апраўдаць; часта мы пішам шэрай, бяскроўнай калькай, парушаючы прыроду і законы мовы, і пасля дзівімся, як некаторыя пацешнікі скардзяцца, што беларуская мова непрыгожая, што гэта нейкая мешаніна з усіх моў і што яе цяжка чытаць. І сапраўды, хіба лёгка прачытаеш, калі будзе напісана вось так: *«Уздоўж тулава рыбы некалькімі правільнымі радамі размяшчаюцца свецячыся кропкі... Кожны свецячыся орган мае складаную будову»*. Прастата, даступнасць, моўная пісьменнасць — найпершая задача друку, тым больш публіцыстычнага, бо ён абслугоўвае найшырэйшыя пласты народа. То нельга ж, каб у нашым пісьме народ не пазнаваў свае мовы.

Адпойчы па радыё дыктар сказаў: *«...Новыя механізмы валодаюць радамі пераваг»*. Валодаць можа жывая істота, чалавек, гэта значыць — распараджацца печым: *«Так пакалечыўся, што не валодае ні рукою, ні нагою»*. Можна валодаць, авалодаць, завалодаць маёмасцю, навукаю, гэта значыць дамагчыся сілаю, розумам, намаганнем, над нечым мець сваю волю. Чым жа, якім сваім органам валодае станок па свайму жадаанню? Чым можа ён распарадзіцца? Так жа можна хіба толькі жартаваць, каламбурыць. Куды прасцей было сказаць, што станок *мае* перавагі, а не *валодае* перавагамі.

А не так даўно ў газеце я прачытаў прыблізна такую фразу: *«Нават перад тварам смерці яны не страцілі мужнасці»*. У мове кожнага народа ёсць свае ўстойлівыя фразеалагічныя спалучэнні, якіх часам нельга літаральна перакласці на другую мову. Яны перадаюць не сэнс слова, а цалкам нейкае разуменне, можа, нават далёкае ад сэнсу самога слова. «Твар смерці» — такога вобраза ў беларускай мове няма, народная практыка не ведае такога спалучэння. Ёсць другое — «вочы смерці». І калі б было сказана: *«Нават гледзячы ў вочы смерці»*, то ўсё было б на месцы.

Многа пра што можна пагаварыць у моўнай гаспадарцы. Мне, тым часам, хочацца падзяліцца думкамі толькі пра некаторыя словы, якія, мне здаецца, мы перамерна нагрузілі работаю, зрабілі іх як бы універсальнымі, карыстаемся імі не зусім дакладна і ў той жа час выключаем з ужытку другія словы, можа, куды больш трапныя. А гэтым, вядома, звужваем свае моўныя сродкі, абмяжовваем самую мову.

Вось яны, гэтыя словы.

Вырашыць. Мы пішам прыблізна так: «Была вольная часіна, і я *вырашыў* схадзіць у тэатр», «Так расхвалілі гэтую кнігу, што я *вырашыў* пачытаць яе», «Я *вырашыў* купіць сабе новае паліто», «Цяжка быць непісьменным, і я *вырашыў* вучыцца», «Думаў я, думаў і *вырашыў* заняцца пчалаводствам», «Доўга не было вестак ад брата, і я *вырашыў* наведарць яго».

Нельга сказаць, каб гэта было няправільна. Сэнс перададзены. Але ж ці хапае гэтага? Ці не абакралі мы сябе, заспакоіўшыся толькі на сэнсе? А дзе ж каларыт мовы, дзе тыя адценні, якія кожнаму выпадку надаюць свой характар? Дзе ж багацце, якое так і пераліваецца ў жывой гаворцы? Ясна, што калі б гаварылі жывыя людзі, то яны не абышліся б толькі гэтым «*вырашыць*». Давайце падумаем, як бы яны маглі сказаць, хоць прыблізна. Можа, нават сказалі б і так: «Была вольная часіна, і я *надумаў* схадзіць у тэатр», «Так расхвалілі гэтую кнігу, што я *захацеў* пачытаць яе», «Я *сабраўся* купіць сабе новае паліто», «Цяжка быць непісьменным, і я *насмеліўся* вучыцца», «Думаў я, думаў і *намысліў* заняцца пчалярствам», «Доўга не было вестак ад брата, і я *намерыўся* з'ездзіць да яго».

Я не кажу, што сказалі б іменна так. У кожным сваім выпадку ўсё гэта магло быць сказана і іначай: не «*намысліў*», а «*захацеў*», не «*намерыўся*», а «*сабраўся*», у залежнасці ад таго, што трэба падкрэсліць, бо ў кожным з гэтых слоў ёсць свой унутраны жэст. «*Насмеліўся*» — калі доўга не адважваўся, «*намысліў*» — калі перад гэтым быў нейкі роздум, «*намерыўся*» — калі асабліва падкрэслена мэта і г. д. Але «*вырашыў*» п'дзе не было б сказана, бо ў гэтым слове ёсць п'ўная акраса афіцыйнасці. Яно было б на месцы толькі ў такім сказе: «Цяжка было *вырашыць* гэтую справу». Дый то п'вядома. Маглі б яшчэ сказаць: *разабраць* гэтую справу або *разабрацца* ў гэтай справе. Ва ўсякім выпадку чутно было б, што гаворыць

гэта не падстаўны персапаж трошкі ўжо бюракратычна-канцылярскаю моваю аўтара, а жывы чалавек.

Накіравацца. У народзе звычайна гавораць: «пайшоў на сяло», «пайшоў з хаты»; «паехаў у лес», «паехаў па дровы», «паехаў у горад». Усё гэта мы цяпер пайбольш пішам іпачай: «накіраваўся ў сяло», «накіраваўся з хаты», «накіраваўся ў лес», «накіраваўся па дровы», «накіраваўся ў горад» і г. д. І, канечне, у гэтай схільнасці да кпіж-насці пераходзім меру. Добра, напрыклад, сказаць: «Чалавек злез з цягніка і *накіраваўся ў сяло*», бо ў фразе адчуваецца і кірунак і адлегласць. Але сказаць: «Ён павячэраў і *накіраваўся спаць*» або: «Распрапуўся і *накіраваўся да стала*» — дрэнна. Які тут кірунак? Мы падмянілі жывое слова простым умоўным знакам. Бо хада ж не заўсёды аднолькавая. Народ куды багацей перадае характар кожнай хады. Калі чалавек пайшоў нацянькі, нягледзячы на дарогу, кажуць «папраставаў». Калі пайшоў напорыста, заўзята — «пашыбаваў», «пасігаў». Калі пайшоў невядома куды і пам не кажуць пра кірунак — «падаўся» («Пабыў трохі з намі ды і *падаўся* пемаведама куды»). А яшчэ ж ёсць і другія спосабы перадаць характар руху: «улёг у дарогу», «пусціўся ў дарогу», «узяў кірунак», «пашкандыбаў», «пацягнуўся», «павалокся» і г. д. Вунь колькі свае акрасы пясе кожнае гэтае слова.

Шлях. Мы пачалі карыстацца ім супроць законаў мовы. Пішам: «*добрага шляху* табе», «*у добры шлях*», «*пайшоў у шлях*», «*у далейшы шлях*». Гэтым мы навязваем мове сваю недасведчанасць у ёй і непісьменнасць. Рэч у тым, што ў беларускай мове разуменне «шлях» толькі канкрэтнае. Калі мы гаворым «шлях», то нават уяўляем сабе шырокую паезджаную дарогу. «Праедзеш палявою дарогаю, а там выедзеш на шлях». Мы нават прывыклі бачыць такую дарогу з прысадамі, уяўляем, як далёка наперад забягае яе палатно. А ў адцягненае разуменне ў нас пераходзіць не *шлях*, а *дарога*. Кажуць: «*Добрай дарогі*» або «*шчаслівай дарогі*», «*пайшоў у дарогу*», «*пусціўся ў дарогу*», «*выбраў сабе дарогу*». Якраз тое, што па-руску перадаецца словам «путь». А мы літаральна гэта перакладаем, думаючы, што пішам па-беларуску. Бо нават формы такой — «*у добры шлях*», «*у шчаслівы шлях*» — пяма, а ёсць «*добрай дарогі*», «*шчаслівай дарогі*».

Стан. І гэтым словам мы не ўмеем карыстацца. На сваім месцы яно вельмі добра можа служыць, напрыклад: «*Стан* прамысловасці дазваляе выканаць гэтыя задачы»,

«Пасевы сёлета ў пайлепшым стане». Але як жа можна разабрацца ў такіх фразях: «Яна такая хворая, што *не ў стане* падняцца», «Ад шчасця ён *не ў стане* быў выгаварыць пі слова», «Я *не ў стане* тут ні ў чым разабрацца». Літаральны пераклад не толькі пазбавіў фразу свае патуральнасці і характа, а зрабіў з яе каламбур: на слых «у» зліваецца з наступным словам, і мы чуем замест «не ў стане» — «не ўстане»; «*не ўстане* падняцца», «*не ўстане* выгаварыць». Выходзіць бязглуздзіца. А як проста зрабіць, каб усё было хораша: «Яна такая хворая, што *не мае сілы* падняцца», «Ад шчасця ён *не мог* выгаварыць пі слова».

Гэтым словам тым больш небяспечна карыстацца абыяк, бо ў бытавым плане «стан» — гэта талія ці торс у чалавечай фігуры. І пездарма ж у жапок ад гэтага слова называецца і прыналежнасць жапочага туалету — станік.

Імкнуцца. Чым дрэнна чытаюцца такія сказы: «Я ведаў, што без павукі жыць цяжка, і *стараўся* вучыцца», «Мой брат заўсёды *цягнуўся* да павукі», «Вельмі ён хацеў *папасці ў* горад», «Увесь час ён *сіліўся ўзбіцца* на гаспадарку», «Усім сэрцам я *імкнуўся* да яе». Усё выглядае пармальна. А між тым мы і тут часта абкрадаем сябе і ўсё гэта пачынаем пісаць праз «*імкнуўся*»: «Я ведаў, што без павукі жыць цяжка, і *імкнуўся* вучыцца», «Мой брат заўсёды *імкнуўся* да павукі», «Вельмі ён *імкнуўся* папасці ў горад», «Увесь час ён *імкнуўся ўзбіцца* на гаспадарку». На ўсе сказы гэтае «*імкнуўся*» палажыла адну фарбу, ды і то штучную. У слове «*імкнуўся*» прысутнічае момант парыву, палёту, пясстрымнага жадання, і сапраўдную сілу яно дало толькі апошняму сказу: «Усім сэрцам я *імкнуўся* да яе».

Таропка. І гэта выпадковае слова. У народнай гаворцы яго падзе няма. Нават цяжка знайсці да яго корань. Не можна ж яно ўтварыцца ад слоў з вельмі далёкім сэнсам «атарапець», «утаропіцца». Яно нават шкодзіць тым, што, будучы само бледным, невыразным, вельмі ахвотна падмешвае сабою другія словы, куды каларытнейшыя на сваім месцы. Вось можна сказаць: «*Скоранька* пасеў і падаўся ў дарогу», «*Хуценька* пасеў і падаўся ў дарогу», «*Спехам* пасеў і падаўся ў дарогу», «*Наханькам* пасеў і падаўся ў дарогу», — усюды той самы фізічны рысунак, а эмацыянальная акраса другая. Можна яшчэ сказаць: «Ён усё робіць *порстка*», «Сабраўся і *шпарка* пасеў», «Рухі ў яе былі *ханатлівыя*». А дзе трэба, то можна сказаць і «борздзепька», і «быстра».

Узняць. Нават слоўнік дае тлумачэнне, што «ўзняць» больш стасуецца да «вознести», «возвысить» — у духоўным значэнні, а фізічны рух выказваецца словам «падняць». А мы бадай што скрозь пішам: *узняў руку, узняў галаву, узняў мяшок, узняў бярвяно; узняўся на другі паверх, узняўся ў космас* — якраз наадварот. Гэта ж не цяжка праверыць на самым простым прыкладзе. Калі, дапусцім, са стала ўпала кніга, то мы скажам не «*ўзнімі кнігу*», а «*падymi (або паднімі) кнігу*».

Узводзіць. Звычайна гэтае слова адказвае на пытанне: каго, куды ўзводзіць. «*Узвёў яго на другі паверх*», «*узвёў на гару*». Мы цяпер усюды пачынаем ужываць яго замест «*будаваць*» у літаральным перакладзе з рускай «*возводит*»: «*На вуліцы Міру ўзвялі мікрараён*», «*Мы ўзводзім цэлыя гарады*». Няўжо горш сказаць «*забудавалі мікрараён*», «*будуем гарады*», «*вылажылі*» або «*змуравалі*» сцяну, як гаворыць народ? Чытаюць жа нас якраз людзі, якія гавораць не «*ўзводзім*», а «*будуем*», дык навошта нам вучыць іх гаварыць не па-свойму, а кніжна?

Захапіліся мы словам «*трапіць*», падмяніўшы ім усё сінонімы і ўсе сэнсы: *собиць, папасці, выпасці, папчаслівіць, папанцаваць*. Скрозь пішам «*з задавальненнем*», калі можна сказаць «*з прыемнасцю*», «*з ахвотаю*» («*З прыемнасцю прачытаў кнігу*», «*З ахвотаю папрацаваў*»). Калі можна сказаць: «*я быў рады*» ці «*быў давольны*», гаворым «*я быў задаволены*». Прывыклі да «*сапраўды*», забыўшыся, што існуюць яшчэ словы «*напраўдзе*», «*упраўду*», «*напраўду*», «*дапраўды*». Пішам: «*Па ўзросту ён быў ужо не малады*», «*Ён быў чалавек не маладога ўзросту*», забыўшыся, што можна гаварыць іначай: «*Гадамі ён быў ужо не малады*», «*Ён быў чалавек не маладога веку*». Пішам: «*Што прадпрымаецца ў мэтах паляпшэння прыёму шклатары ад насельніцтва*» замест: «*Што робіцца дзеля таго, каб палепшыць прыём шклатары ад насельніцтва*». З бяздумнай лёгкасцю засмечваем мову капцылярытамі накшталт таго, што нейкая ўстапова «*вытварае набор студэнтаў*», а арцель «*вытварае рамонт гадзіннікаў*», калі можна сказаць проста і даступна, што ўстапова «*набірае студэнтаў*», а арцель «*прымае на рамонт*» (або *рамантуе*) гадзіннікі.

Усё гэта я гавару з адным добрым пажаданнем: каб мы больш уважліва ставіліся да таго, як пішам. Каб пазбягалі капцылярска-бюракратычнай штучнасці, не пісалі пэраў перакладной калькай, не вымудроўвалі, а гаварылі проста,

даступна, па-народнаму свабодна. Каб больш шанавалі народнае слова. Я не хачу, каб мяне зразумелі, што я спрацьстаўляю літаратурную мову народнай і арыентую на спрошчанае або на стыхійнае мовы. Ні ў якім разе. Я гавару пра *культуру літаратурнай мовы*, пра тое, што ў ёй павінна быць *народная аснова*, як гэтаму вучылі нас нашы вялікія настаўнікі Пушкін, Талстой, Горкі, Тургеневы, Колас, Чорны і вучаць выдатныя сучаснікі Шолахаў, Федзін, Паустоўскі, ды ці толькі яны. Мы ж часта выпрацоўваем пэўныя шаблоны, застываем на іх і пасля гэтых шаблоны ператвараем у порму.

Ніхто не сумняваецца, што, скажам, Максім Лужанін, Янка Брыль або Язэп Семяжон пішуць на літаратурнай мове, але колькі ў ёй народнага багацця, характа, колькі і добрай усмешкі, і гневу, як бруіцца ў ёй гэтая народная свежасць. А, скажам, у Уладзіміра Карпава падзвычай вялікі запас слоў, куды як багатая лексіка, а натуральнай, свабоднай фразы няма, мова робленая, цяжкая. Ад гэтага трудна Карпава нарысаваць і характар, і вобраз, і даць атмасферу — усё гэта выходзіць як бы ўмоўна, адчуць душы, хвалявання нельга. Бо фраза, зробленая не па закопах мовы, не перадае праўды. А Мікола Лобан, наадварот, вельмі траціць на тым, што не можа падняцца над стыхійнасцю мовы. Гэтым ён звужвае дыяпазон сваіх выўленчых сродкаў. Яму (у рамане «На парозе будучыні», напрыклад) лёгка даецца вобраз селяніна, а вобраз рабочага або інтэлігента не ўдаецца, бо тут трэба палітра другая. Гэта ўжо прыклад таго, як пядобра ў літаратурнай мове капіраваць народную, быць у яе ў палоне.

Найбольш шкодзяць нам сінтаксічныя парушэнні ад механічнага перанясення законаў адной мовы на другую (пры літаральных перакладах), як, скажам, тыя ж «*Перад тварам смерці*» альбо «*Механізмы валодаюць перавагамі*». Лёгка ўпэўніцца, як гэта пядобра, калі ўявіць, што гэтакім жа чынам будзе зроблены пераклад з беларускай мовы на рускую. Скажам, калі «Ужо добра ўднела» ці «Бралася на вечар» перакласці літаральна: «Уже хорошо вднело», «Бралось на вечер», дык гэта будзе проста смешна, і такога перакладу ніхто не прапусціў бы ў друк. А ў нас такіх штукаарстваў многа.

Асабліва непрыемна слухаць непісьменную мову са сцэны тэатра або на радыё, бо фальш выносіцца на людзі як рэклама. Хто паверыць у праўду вобраза, калі селянін, напрыклад, будзе гаварыць той жа робленай фразай: «Я не

ў стане пайсці па работу»? Кожны ўбачыць, што гэта гаворыць падстаўны чалавек, дрэнны артыст, а за ім, вядома, і дрэнны аўтар. Або як прыкра, калі артысты купалаўскага тэатра і артысты радыё не могуць правільна сказаць нават такога простага і самага народнага слова, як «хлушу», яны гавораць «хлусіў»: «Я пішу для Сашы, а я ёй ніколі не хлусіў». Трэба толькі дзівіцца, як можа рэжысёр выпускаць на сцэну ці да мікрафона акцёра, які не ўмее зрабіць паціску на слове.

Праўда мовы — гэта і праўда вобраза, і праўда душы, і праўда атмасферы. І нам, пісьменнікам і журналістам, нельга не мець гэтага па першай сваёй увазе. У мове нават маленькае парушэнне можа пачапаць пашу веру ў праўду. Мы, напрыклад, прымушаем селяніна (у нашых творах) гаварыць: «Якая табе справа» або «Не твая справа», а селянін свае мовы тут не пазнае, бо ён гаворыць: «Што табе да таго», «Які табе клопат», «Не твой клопат» або нават «Не тваё дзела». І гэта натуральна, бо «справа» ў такім кантэксце ніколі народам не практыкуецца, а «дзела» бытуе вельмі шырока. Мне здаецца, што мы дарэмна баімося некаторых слоў, лічачы іх рускімі, як «свабодны», «давольны», «прамы», «пастаянна», «апаска». Якое б ні было іх паходжанне, але яны лёгка становяцца ў моўны рад, прыжываюцца самі, бо не супярэчаць законам мовы і яе сінтаксічным формам. А вось такія формы, як «свецячыйся», не хочуць прыжывацца, бо ідуць уразрэз прыродзе мовы, жывая гаворка імі карыстацца не можа.

Можна было б пагаварыць пра вымаўленне, калі нават па ўсіх законах зробленая фразы не дае адчування натуральнасці, бо ў ёй страчапа прырода мяккіх зычных дзь, зь, ць, сь, нь. Але гэты папрок, на жаль, прыходзіцца рабіць нашай граматыцы. З таго часу, як мы выкінулі памякчальны знак, вымаўленне перастала перадаваць асаблівасць мовы, літаратурная мова аддалілася ад народнай. Спадзяванні, што мяккая галосная будзе перадаваць памякчэнне па папярэднія зычныя, не апраўдаліся. Замест *сьвет, сьнег, сьмех, цьвік, жыцьцё, шчасце, дзьверы, зьвер, каханьне*, мы цяпер скрозь чуюм падкрэслена цвёрдыя зычныя *свѣт, снѣг, смѣх, цвѣк, жыцьцѣ, шчасце, дзвѣры, зьвер, каханѣне*. Ды іначай і быць не можа: пры фанетычным прыцыпе нашай граматыкі мы чытаем так, як напісана. Я глыбока ўпэўнены, што скасаванне памякчальнага знака нам карысці не дало. Наадварот, яно ўнесла многа ўскладненняў, у

якіх мы часта блытаемся. При абсалютна аднолькавым памякчальным гучанні слоў сесці і калісьці трэба, напрыклад, «сесці» пісаць без памякчальнага знака, а «калісьці» з памякчальным. Яспа, што гэтае правіла прымушае нас у адным выпадку вымаўляць слова нармальна, а ў другім цвёрда — «сесці». Вось так гавораць цяпер і артысты, не перадаючы ўласцівасці мовы: чацьвер, чацьвёрты, цьвёрды замест чацьвер, чацьвёрты, цьвёрды, і мы абураемся, што яны не ўмеюць гаварыць. Так чытаюць свае вершы нават маладыя паэты, павучыўшыся мове «пісьменнай», але не пароднай.

Наогул граматыка нарабіла цяпер столькі правіл і столькі выключэнняў з іх, што стала цяжка быць пісьменным чалавекам. Нездарма ж работнікі рэдакцый газет, часопісаў і выдавецтваў вечна поўзаюць па слоўніках і ўсякіх даведніках, каб упэўніцца — як правільна напісаць. І, можа, варта было б зноў вярнуцца да ўдасканалення нашага правапісу, каб зрабіць яго больш лёгкім і больш блізкім да прыроды і законаў самой мовы.

1962—1964

ЧАРЫ СЛОВА

У вагоне я слухаю чужую гаворку. Дзве жанчыны — пажылая і маладзейшая. Маладзейшая едзе ў Мінск пра ведаць сына: ён вучыцца ў рамесным вучылішчы.

— Даўно не бачыла, — кажа яна. — Дома мама хворая, дык не было на каго пакінуць. Усё чакала, пакуль паправіцца.

— Паправілася?

— Ды не, але ж бачыць, што мне ўжо магаты няма: едзь, кажа, дачушка, а са мною нічога не зробіцца, я — трывушчая.

«Трывушчая». Не раз я чуў гэтае слова, нават сам гаварыў яго, будучы некалі дома. А цяпер не прыпамінаю, каб дзе пакарыстаўся ім у сваіх творах. Каб мне давлялося пісаць, то я сказаў бы «трывалая». Так і напісаў бы: «Едзь, дачушка, а са мною нічога не зробіцца, я — трывалая».

Я пачынаю прыслухоўвацца да гэтых слоў і чую, што яны не зусім аднолькавыя. І «трывалая» і «трывушчая»

як бы гавораць пра тое самае, але акраса ў іх розная. *Трывалы* — гэта разуменне печага стойкага, падзейнага, моцнага, вынослівага ў агульным сэнсе. Можна сказаць і трывалы конь, і трывалая вяроўка, і трывалае адчуванне паху. Але от не скажаш «трывушчая» бэлька або «трывушчы» мароз. Бо ў сіноніме *трывушчы* ёсць адценне ўпуганага пачуцця, цярплівасці, што можа стасавацца толькі да чалавека. І мне падумалася, як жа часта мы самі, на шкоду сабе, прывыкаем да кніжнасці і штампаў.

Я часта лаўлю сябе на тым, што пішу не так, як гавору. І за другімі заўважаю гэта. Гаворыць з табою чалавек — хораша, натуральна выходзіць у яго, неяк прасторна і свабодна. А як садзіцца пісаць, уся гэтая натуральнасць і свежасць прападае. Ён ужо сковапы пайкімі парматыўнымі ўмоўнасцямі, свой почырк у яго знікае. Гэта значыць, што мы вельмі прывыклі да кніжных слоў і часта стараемся пісаць не так, як думаем і як ведаем мову, а як пішуць другія. Ствараем сабе штамп.

Некаторыя шаблоны і штампы, мабыць, пааставаліся нам у спадчыну ад часоў так званага адраджанізму, калі літаратурная мова толькі рабілася і ў яе пападалі вельмі выпадковыя формы, часамі ад спробы ўласнай пармалізацыі, а часамі пазычаныя з чужой моўнай практыкі.

Няйпачай як з таго часу мы баімося пачапаць словы *спіс, палова*, калі заўсёды нас цягне сказаць *спісак, палавіна*. Гаворым жа мы: хату збудаваў на дзве *палавіны*; павесілі *спіскі* выбаршчыкаў. І выходзіць куды натуральней, як у напісанні, дзе насуперак сабе пішам: павесілі *спісы* выбаршчыкаў.

Замест таго каб літаратурную мову папаўняць народнай — яе свабодным дыханнем, гнуткасцю, каларытам, мы прывучаем сябе толькі да «абавязковых» і «агульнапрынятых» слоў і толькі іх лічым за норму. І, вядома, пазбаўляем сябе не толькі жывога траяцання сказа, а і свайго аблічча.

Давайце прыгледзімся да сябе. Шу вось, хіба не заважыла нас слова *нібы*? Часамі сям-там мы пакарыстаемся яшчэ яго сінонімамі *быццам бы* і *як быццам*. А жывая гаворка карыстаецца не толькі імі. У жывой гаворцы мы можам сказаць: ездзіў у лес: грыбы *як* з-пад зямлі вылазяць; ён гаварыў сурова, *усё роўна як* загадваў; стаіш і маўчыш, *усё адно як* чужы; кветкі на лузе *як бы* кланяліся нам; загпеваўся, *нібыта* яго пакрыўдзілі. Прыслухайцеся, як глуха гучала б мова, калі б ва ўсіх гэтых выпад-

ках напісалі толькі *нібы*. А яшчэ ж ёсць народнае слова «*бытта*»: «Маўчыць, *бытта* яму ўсё роўна».

Прывыклі і пачынаем карыстацца як пормай скаро-чанай формай слоў «*ля*» і «*ледзь*». Народная мова кары-стаецца гэтай формай вельмі ўмела, як спосабам свабодна і лёгка перадаваць думку. Бываюць выпадкі, калі трэба сказаць *можна* і — *мо*, *трэба* і — *трэ*, *яшчэ* і *шчэ*, *ледзьве* і — *ледзь*, *каля* і — *ля*, *нават* і — *нат*, але ж асноўная фор-ма не падменьваецца скарочанай, яна саступае месца толькі для варыяцый.

Бадай што скрозь пішам толькі *калісьці*, *інакш*, а бы-вае, што вобразы і каларыт патрабуюць напісаць і *колісь*, і *некалі*, і *іначай*. Пішам: *міжвольна*, *навольна*, *штодзён-на*, *штохвілінна*, *здумены*, *сцяжынка*, *хусцінка*, *рачулка*, *хацінка*, *дзіўна*, *былы* нават тады, калі натуральней было б напісаць *міжволі*, *наволі*, *шодня*, *штохвіліны*, *за-думаны*, *сцэжачка*, *хустачка*, *рэчачка*, *хатка*, *дзіва*, *ко-лішні*. Пішам: дарога пайшла *на ўскраіне лесу*, калі такой ускраіны ніколі не было, а ёсць узлесак. Дарога пайшла *на ўзлеску*.

Насуперак сабе пішам: *плоціць*, *заплочана*, не паспра-баваўшы дайсці да логікі, адкуль жа магло паявіцца тут гэтае «о».

Яшчэ мне здаецца, што мы занадта прывыклі да слоў «*пазіраць*» і «*накласці*» і стараемся падмяніць імі *гля-дзець* і *палажыць*. У іх рознае адценне. Кожнае з іх на-вінна займаць сваё месца. *Пазіраць* — гэта найбольш час ад часу кідаць вокам, з нейкімі перапынкамі, не пільна. От, скажам: «Чаго ты ўсё *пазіраеш* на яе вокны?» — гэта значыць сяды-тады, коратка, выбіраючы хвілінку. А «Ча-го ты ўсё *глядзіш* на яе вокны?» — гэта пільна, не адры-ваючыся, увесь час, з увагаю.

Слова *палажыць* мы проста баімося, як бы яно нейкае «нестутэйшае» ці пезаконнае. Пішам: *наклаў* руку на пля-чо, *наклаў* кнігу на стол; а між тым натуральней сказаць: *палажыў* руку на плячо, *палажыў* кнігу на стол. Бо на-класці можна, калі нечага многа і навінна яно класціся паасобку: яблыкі, памідоры, яйкі. Ну хоць бы: «*Пакладзі* памідоры за акно, каб даспявалі». Гэтак жа, калі ты ўзяў пента адно, ну хоць бы надзеў святочную кашулю без спросу, то маці можа сказаць: «Скінь і *палажы* назад», а калі ў кішэню залішне набраў тых жа памідораў з акна, то скажа: «Павымай і *накладзі* назад». Дыі пра людзей тое самае. Калі іх многа, то можна сказаць: «Натаміліся і

наклаліся спаць», а калі адзіп: «Натаміўся і лёг спаць». Праўда, можна сказаць: «Натаміліся і ляглі спаць», але гэта будзе ўспрымацца іначай: мы ўбачым не карціну таго, як людзі паўкладаліся ў пасцель, а толькі адчуем сам факт, што яны пайшлі адпачываць.

У літаратурнай практыцы ўсё большы мы прывыкаем да падмены слоў і пават канструкцый фраз на такія, што не ўласцівы мове. Гэта робіцца, мабыць, механічна. Проста таму, што мы добра ведаем рускую мову і міжволі, не задумваючыся, пераносім яе формы на сваю мову. І ў гэтым не было б нічога благога, каб такое запазычанне рабілася ад патрэбы мовы.

Часціна *было*. У рускай мове яна ўжываецца пры мінулым часе дзеяслова, каб сказаць, што дзея пачалася або меркавалася, але не адбылася па нейкіх прычынах: «Он собрался *было* уже в дорогу, но передумал». Прычым гэтая часціна не мяняецца ў залежнасці ад роду займеннікаў. У беларускай жа мове яна *абавязкова* мяняецца ад роду займеннікаў: пры мужчынскім — *быў*, пры жапочым — *была*, пры піякім — *было*. «Ён *быў* ужо сабраўся ў дарогу, але перадумаў», «Яна *была* сабралася ўжо ў дарогу, але перадумала», «Яно хацела *было* пабегчы, але не асмелілася». Мы ж часам забываем на гэты закон і пішам *было* ва ўсіх трох родах.

Механічна ў творным склоне пачынаем ужываць прыназоўнік *за*: паслаў *за* доктарам; паехаў *за* абсталяваннем, калі тут патрэбен прыназоўнік *на* ў вінавальным склоне: паслаў *на* доктара; паехаў *на* абсталяванне. Не *за чым* і *за кім* паслаць, з'ездзіць, схадзіць, а *на што* і *на каго*. Прызнаюся, што п'ядаўна я прачытаў у газеце: «Навошта ездзіць *за* экзотыкай на край свету» і не адразу зразумеў, пра што сказана. Памятаючы, што *за* — гэта следам за кім, паўздагон за кім, я так і зразумеў, што следам за ёю. І толькі пасля ўжо, дачытаўшы да канца фразы, дзе сказапа, што экзотыкі колькі хочаш і дома, пад бокам, здагадаўся, што гэта *на* яе. Я не жартую і не прыкідваюся: я прывык за словам бачыць той сэнс, які памятаю з матчынай мовы, з дзяцінства. Гэта яшчэ раз гаворыць толькі пра тое, як небяспечна «падпраўляць» мову.

Прыназоўнік *для*. Яго мы зрабілі падта універсальным. Пішам: ён сумленна жыве *для* навукі; цяпер вядома, *для чаго* ён збіраў лекавыя травы; не астаецца часу *для* занят-

каў; яна стала *для* яго за маці; яна спявае *для* вас; *для* свайго часу гэта было прагрэсіўнай з'явай; я купіў *для* цябе кнігу; купіў бочку *для* капусты; *для* таго і стрэльба, каб з яе страляць; *для* яго гэта пацеха; *для* чаго гэта патрэбна. Усюды мы абышліся адным толькі *для*. А давайце пагледзімо, ці не лепш было б напісаць так, як таго патрабуе сама мова: цяпер вядома, *навошта* ён збіраў лекавыя травы; не астаецца часу *на* запыткі; яна стала *мне* за маці; яна спявае *дзеля* вас; *на* свой час гэта было прагрэсіўнай з'явай; я купіў *табе* кнігу; купіў бочку *над* (або *на*) капусту; *на* тое і стрэльба, каб з яе страляць; усё робіцца *дзеля* карысці справы; *яму* гэта цяжка; *навошта* гэта патрэбна; *каму* гэта патрэбна. Вунь колькі прастору і лёгкасці стала ў гэтых фразях.

Злучнік *бо*. Звычайна таксама мы абыходзімся трохкі ўжо прыказёненнай і прыземленай формай *таму што*. Не найшоў, *таму што* не было часу; спяваем і танцуем, *таму што* маладыя; лёг спаць, *таму што* натаміўся. А жывая мова перадае гэта іначай: не зайшоў, *бо* натаміўся; спяваем і танцуем, *бо* маладыя; лёг спаць, *бо* натаміўся.

Пішам і таворым часам: пасмяяўся *над* ім; жаніўся *на* ёй; дзякую *вас*; прабачце *мяне*; *адкрыў* кнігу. Але гэта калькавы пераклад. Бо па-беларуску трэба дзякаваць не *каго*, а *каму* — дзякую *вам*; прабачаць не *каго*, а *каму* — прабачце *мне*. І пасмяяцца не *над кім*, а з *каго*; ажаніцца не *на кім*, а з *кім*. І не *адкрыць кнігу*, а *адгарнуць, разгарнуць*.

Нядобра пісаць *зубронак*, бо трэба *зубраня* або *зубранё*, гэтак жа, як *цяля*, *ягня*, *птушаня*.

Яшчэ пішам *земляная падлога*, калі такой падлогі няма. Ёсць проста *дол*. Каб была падлога, то па гэтым доле трэба нешта паслаць: дошкі, паркет, цэмент.

Асабліва псуюць і калечаць мову бяздумныя калькавыя пераклады і так званыя канцылярыты, калі і само слова і канструкцыя фразы робяцца сілком, пасуперак законам мовы. Бываюць выпадкі, калі такія бяздумныя пераклады перадаюць не той сэнс ці, яшчэ больш — набываюць адваротны сэнс. Ну вось хоць бы ў кінарэкламах было абвешчана, што пачынае дэманстравацца карціна «Ліхія вадзіцелі». Перакладчык не даў сабе клопату нават падумаць, што *ліхі* па-беларуску і *лихой* па-руску — гэта не тое самае. Па-руску *лихой* гэта — смелы, удалец, сарвігалава, адчайны

рызыкант, а па-беларуску — дрэнны, злы, нядобры, пага-ны. Адсюль і «ліхалецце», і нават праклёп: каб на цябе ліха. А карціна якраз была не пра ліхіх, а пра зухаў і рызыкантаў.

Доўга я не мог даўмецца, як можна *развярнуць* самалёт або *развярнуць* машыну. Мне здавалася, што развярнуць — гэта *раскідаць, разбурыць, растрыбушыць, разваліць*. Так я прывык разумець гэтае слова. Аж яно ўзята з тэхнічнай, вузка спецыяльнай тэрміналогіі і прыстасавана замест прывычнага, заўсёды вядомага *завярнуць* і *павярнуць*. Не ведаю, якая патрэба ў гэтай падмене? Чым яна ўзбагаціла мову? Наадварот, толькі прыдала пяцэўпы сэнс. І хіба не лепш сказаць натуральна: «Машына *павярнула* (або *завярнула*) і пайшла па ўзлеску», «Машына *павярнулася* (або *завярнулася*) і пайшла назад»?

Накрываць стол. І гэта пазычана без патрэбы. Бо накрываць — гэта *чым* — абрусам, настольнікам. А калі збіраць пачастунак, то так і гавораць: *собраць* стол. «Зараз папрыходзяць госці, *трэба* *собраць* стол». Або: «Я схаджу ў пограб, а ты *збяры* на стол». А гавораць яшчэ і «*падаць* на стол».

Запраўляць машыну гаручым — натуральна. А от заправіць *штаны ў боты* — наўрад ці добра. Тут трэба — *зобраць*. Прыгадаем чутае ў народзе: «*Забяры* порткі ў боты, бо заплюндраеш», «Цяпер кашулі носяць не павыпуск, а *збраўшы* ў штаны». Гавораць яшчэ: увабраць, убраць.

І ўсё ж найгорш псуюць мову канцылярска-бюракратычныя штукарствы. Вось простая думка: чалавек аслеп ад хваробы два гады назад і, як толькі паправіўся пасля аперацыі, пайшоў на работу. Дык па радыё гэтую думку перадалі так: «Ён *страціў зрок у выніку захворвання* два гады назад. Як толькі *палепшыўся стан здароўя*, ён пайшоў на работу». Навошта гэтыя «*палепшыўся стан здароўя*» і «*вынікі захворвання*»? Або вось яшчэ фразы: «Ап-гліійскія ўлады *ўжываюць шматлікія арышты*». Як гэта можна ўжываць арышты? З чым іх ужываюць?

Калі б так пісалі толькі газеты ці гаварылі па радыё, то гэта яшчэ можна было б зразумець: матэрыял у друк рыхтуецца тэрмінова, часамі яго трэба спешна перакладаць. А перакладаюць найбольш, мабыць, машыністкі — радок у радок, літаральна, калькаю. Дык, на жаль, такой лёгкай дарогай часамі ідуць і пісьменнікі ды журналісты, і не ў

перакладных, а ў сваіх творах. Вось некалькі прыкладаў з твораў, чытаных зусім нядаўна:

«Ён перажываў, таму што сярод партызан доўга яму не было даверу. Яго правяралі доўга, ужывалі для гэтага розныя метады».

«Многія з іх трымаюць намер паступіць у школу».

«Жанчына павярнула на сцежку, відаць, мела намер прайсці нацянькі».

«Калі пемцам удалася хоць трохкі паблізіцца, адыход Мікалая стане зусім немагчымым».

«Дзяўчына моцна шапялявіла ад недахопуярэдніх зубоў».

«Ён паліў чарку Кавалеўскага».

«Знаёмцеся, наш сын,— прадставіў яго Сцяпан Раманавіч».

Давайце паспрабуем пашукаць, як бы ўсё гэта можна было сказаць іначай. Ці не пацяплеюць гэтыя радкі, калі зняць з іх канцылярскае квяцістае шумавінне:

«Ён перажываў, бо партызаны яму доўга не верылі... Яго правяралі ўсякімі спосабамі, як толькі маглі».

«Многія з іх збіраюцца паступіць у школу».

«Жанчына павярнула на сцежку, відаць, збіралася прайсці нацянькі».

«Калі пемцам удалася хоць трохкі паблізіцца, Мікалай апіж не магчыме адступіць (або не здолее, не зможа)».

«Дзяўчына моцна шапялявіла, бо ў яе не хапалаярэдніх зубоў».

«Ён паліў чарку Кавалеўскаму».

«Знаёмцеся, наш сын,— адрэкамендаваў яго Сцяпан Раманавіч».

Гэта ўсё сказана як жадашце падзяліцца сваімі нагляданнямі і меркаваннямі, часамі, можа, нават спрэчнымі. Толькі дзеля таго, каб мы асцерагаліся ў мове быць нехайшымі, бо гэта вельмі зніжае культуру і мастацкую праўду нашых твораў. Каб мы любілі і шанавалі слова. Да слова пельга прывыкаць нацёмна, напавер, трэба яго адчуваць самому. І тады яно заўсёды будзе новае і свежае, не дасць сфальшывіць, само стане і на сваім месцы, і на сваім часе.

БЛІЗКІЯ СЭРЦУ ДУМКІ

Ёсць такая кніга «Русские писатели о языке». Гэта не проста кніга, а хрэстаматыя, прызначаная для школ, каб думкі перадавых людзей зямлі рускай перадаваліся кожнаму поваму пакаленню, як патрыятычныя наказы шанаваць і аберагаць Радзіму. Упоравешь са словам Радзіма заўсёды стаіць мова. Без мовы не можа быць парода. Калі памірае мова, памірае і народ, сыходзіць з гістарычнай сцэны. Добра ведаючы гэта, ад бязроднага пігілізму перасцерагаў Францішак Багушэвіч. «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі», — пісаў ён у прадмове да свае кнігі.

Яшчэ больш энергічна такую ж думку сказаў ірландскі вучопы Дэві. «Кожны народ павінен аберагаць сваю мову больш, чым грапіцы, бо мова — галоўная яго абарона, куды больш моцная, чымся ўсе яго цытадэлі», — сказаў ён. Нямала падобных думак можна знайсці і ў названай мною кнізе, у рускіх пісьменнікаў, такіх, як Пушкін, Герцан, Бялінскі, Тургенеў, Талстой, Горкі. Праз іх мы навучыліся любіць і шанаваць рускую мову. І Расію навучыліся праз іх любіць, як сваю радзіму. У часы вялікіх выпрабаваццяў, калі на Савецкі Саюз накінуліся фашысцкія дзікуны, Гапна Ахматава ў вершы «Мужнасць» як сцяг самай дарагой нацыянальнай святыні падняла перш за ўсё мову.

Мы знаем, что ныне лежит на весах
И что совершается ныне.
Час мужества пробил на наших часах,
И мужество нас не покинет.
Не страшно под пулями мертвыми лечь,
Не горько остаться без крова,—
И мы сохраним тебя, русская речь,
Великое русское слово.
Свободным и чистым тебя пронесем,
И внукам дадим, и от плена спасем
Навеки!

Я заўсёды з душэўным узрушэннем адчуваю горадасць рускіх пісьменнікаў, калі іх творы пазначаюцца такімі пазвамі, як «Русский характер», «Русский вопрос», «Русские люди», «Русский лес», «Русские просторы», «Мы — русский народ». Я не магу ўявіць сабе ні аднаго рускага, які сказаў бы, што ён не любіць рускай мовы; ні аднаго француза, ні аднаго немца, ні аднаго іспанца, італьянца, які дазволіў бы сабе пешта пядобрае сказаць пра сваю мову.

З беларускай жа мовай было многа метамарфозаў. Я памятаю часы, калі толькі што паладжваўся друк і кожная беларуская кніжка з'яўлялася святам. Калі Уладзіслаў Галубок са сваёй трупай вандраваў з сяла ў сяло па Беларусі і людзі з вуснаў не мужыка, а гарадскога, інтэлігентнага чалавека першы раз чулі сваё роднае слова і дзівіліся, што з ім, з гэтым словам, можна казацца ў людзі. Я сам у Слуцку бачыў тых галубкоўскіх артыстак. Маладыя, прыгожыя, адзетыя ў вышываныя строі, яны ішлі па Пралетарскай вуліцы і весела гаманілі. Не ведаю, колькі часу я хадзіў следам за імі, слухаючы і баючыся прапусціць хоць адно слова.

Пасля памятаю часы, калі небяспечна было сказаць «Маці-Беларусь». Памятаю, як Францішак Багушэвіч стаў «рэакцыйным» пісьменнікам. Як Андрэй Александровіч атрымаў спагнанне за верш, напісаны пра Кастуся Каліноўскага...

І вось зусім нядаўна я бачыў, як у кнігарні дзве дзяўчынкi-школьніцы куплялі кніжку Сяргея Грахоўскага «Гарыць касцёр». Зачарованая афармленнем, малюнкамі, фарбамі, адна пусцілася ўжо ў касу плаціць, але другая перапыніла: «Стой, гэта ж па-беларуску!» «Праўда,— згадзілася першая,— а па-беларуску я не ўмею». Мне стала шкода гэтых дзяўчатак і брыдка за іх бацькоў. Гэта ж яны, карыстаючыся нашымі дэмакратычнымі закопамі, не палічылі патрэбным, каб дзеці іх ведалі мову парода, сярод якога жывуць. А без мовы яны будуць памнога бядней духоўна, можа, нават эгаістычнай, бо чаго не разумеш, не дайшоў розумам і сэрцам — стараешся не любіць.

Неяк я выступаў у Ждановічах на камсамольскім актыве. Я раскажаў, што ў нас была свая гісторыя, што быў Статут Вялікага княства Літоўскага, першадрукар Скарына, рэвалюцыйны дэмакрат Кастусь Каліноўскі. Камсамольцы слухалі з цікавасцю надзвычайнай, пасля задавалі пытанні, выступалі, і я быў здзіўлены тым, што ў нечым не мог разабрацца: адны з іх былі яўна рады, што надарыўся выпадак пагаварыць па-беларуску, другія не ўмелі гэтага зрабіць і як бы саромеліся і адчувалі сябе вінавата. Едучы дадому, у машыне, іхні кіраўнік сазнаўся, што беларускай мовай не карыстаецца. Я ўспомніў выступленні камсамольцаў і зразумеў, якая гэта важная рэч — асабісты прыклад кіраўніка.

Ёсць і больш сур'ёзныя рэчы: мова ў акадэмічным тэатры, які носіць імя Янкі Купалы. Слухаць мову з вуснаў

артыстаў проста пяёмка. У тэатры гэтым вы не пачуеце таго, што ўласціва прыродзе мовы, ні цвёрдых зычных, ні мяккага падваення, ні адкрытых галосных, — усяго таго, што дае прастату і натуральнасць гаворкі. Наадварот, усё будзе выглядаць так, нібы са сцэны гаворыць чужаземец, якому вельмі цяжка прызвычаіцца да «правінцыяльных дзівацтваў».

Аб мове купалаўцаў няраз пісалася ў газетах, гаварылася на сходах. Можна, было б карысна, каб калі-небудзь мы сабраліся разам — пісьменнікі і артысты, — ды пагаварылі аб мове, як кажучь, з вока на вока, і строга і шчыра, каб той, хто не разумее гэтага, нарэшце зразумеў, што гэта вельмі сур'ёзна: акадэмічны купалаўскі тэатр і купалаўская мова.

Мы часта і слухна гаворым пра такую катэгорыю, як культура мовы. Гэта натуральна: развіваецца грамадская думка, расце культура мыслення, павінна расці і культура слова, сказа, мовы. На жаль, мы вельмі не заўважаем сувязі гэтых паняццяў. Многія работнікі культурных і пісьменніцкіх прафесій вымушаны паступова замаўкаць, сцішнацца і зусім творча паміраць толькі таму, што паступова і непрыкметна адсталі ад філасофіі часу, ад культуры мыслення і спосабу перадачы думкі. Культура ва ўсіх выпадках — гэта паглыбленне. Пісьменнік скрозь павінен ісці толькі ўпярэць часу, каб не стаць прымітывам.

Мы часта скардзімся, што нашу моўную культуру псуе газета. У гэтым ёсць праўда і няпраўда. Газетны стыль заўсёды існаваў і будзе існаваць. У газетнага стылю зусім іншая прырода і іншыя функцыі: ён перадае надзённую інфармацыю не эмацыянальнай, а публіцыстычнай уласцівасці. Таму гэты стыль бадай што заўсёды павярхоўна-інфармацыйны. І бяда шмат якіх пісьменнікаў, што ў сваёй рабоце яны пераймаюць іменна гэты стыль.

З маладымі пісьменнікамі бываюць вельмі печаканыя рэчы. На старонках газет ці часопісаў паяўляецца новае імя. З радасцю мы заўважаем, што ў літаратуру ідзе чалавек з свежымі вачыма на свет, з сваім здзіўленнем, з простаі, добраі народнай мовай. Выйшла першая кніжка, яе пахвалілі. Акрыялы чалавек пераязджае ў горад, уладкоўваецца на рабоце, педзе бліжэй да рэдакцыі газет або радыё. І вось праз нейкі час пісьменніка мы не пазнаём. Свае пошукі ён лёгка падмяніў схемай, мова яго стала службова-бедная, нехайна развічаная ў сваіх сінтаксічных фор-

мах, па-мадэрнісцку настаўбурчаная. Дарэчы, мадэрнісцкая настаўбурчанасць мовы асабліва чутна і відна ў паэзіі.

У свой час я вельмі прыхільна ставіўся да аднаго чалавека, здаецца, нават даваў яму рэкамендацыю ў Саюз. Пасля пісаў рэцэнзію на рукапіс яго першай кніжкі. Мне падабаўся гэты хлапчына па сціслай маперы пісьма, па думцы, што прысутнічала ў кожным апавяданні. І вось цяпер выйшла яго новая кніжка. Паслухайце, якой мовай гавораць там людзі. Муж да жонкі: «Гэта справа не такая лёгкая»; вучань, не могучы рашыць задачы: «Што ж гэта на самай справе»; сябры між сабою: «Слухай, не затрымлівай, кажы аб справе»... І вось так: «справа не чыстая», «у чым справа», «прыступілі да справы», «так справа не пойдзе», «выкапаць сваё меркаванне», «аказаць дапамогу», «дакладна дамовіцца», — якая духоўная беднасць. Няўжо ж такой куртатай мовай гавораць жывыя людзі? Мастацкі твор павінен несці праўду вобраза. Няправільны жэст, недакладнае, не да месца настаўленае слова, прыдуманая, неўласцівая жывой гаворцы фразы, — дзе ж тут у праўду вобраза паверыш?

Вельмі спакушае мяне пагаварыць пра мову Уладзіміра Караткевіча, робленую пад старажытную кніжнасць з такім імпэтам, што пад яе стыхію аддаецца нават лексіка сённяшняга дня. Пра асаблівасць мовы Рамана Сабалеўкі, — што яна падта лёгка служыць аўтару. Пра мову Міколы Лобана: пародная, каларытная і сакаўная, яна, аднак, вельмі многа траціць ад стылізацыі, якая дае магчымасць недарысоўваць характараў, недапісваць пейзажаў, абміпаць роздум. Але такая гаворка патрабуе спецыяльнай работы.

Настойліва шукае свае мовы Валянцін Мыслівец. І яму нялёгка, бо ўвесь час ён мае справу з вытворчай тэматыкай, а рабочы стыль у нашай мове не распрацаваны. І там, дзе ў Мысліўцовых пошуках сказ ідзе ад пароднай асновы, выходзіць няблага. Але, на жаль, часта пошукі падменьваюцца гатовымі штапамі з канцылярытаў. Нават у самых лірычных месцінах можа быць сказана вось гэтак: «Закаханыя тым і адрозніваюцца ад іншых людзей, што *здольныя заўважыць усё лепшае, самае адметнае ў каханай істоце*, як бы глыбока яно не было схавана». Занадта адцягнута і рацыяналістычна. А яшчэ горш тэхніцызмы: «Корпус са шпяпёвай скрыпкай робіш? Глядзі, тут наадварот паказана тэхналогія. Забыта на ўсё па чарцяжы».

Я ведаю пісьменнікаў, якія не даюць сабе клопату запомніць, што па-беларуску трэба гаварыць дзякуй вам, а не дзякуй вас; прабачце мне, а не прабачце мяне. Ведаю пісьменнікаў, якія, каб апраўдаць свае нелады з моваю, пішуць артыкулы, у якіх сцвярджаюць, што мова рэч другарадная. Ведаю пісьменнікаў, якіх лягчэй чытаць у перакладзе на рускую мову.

З культураю мовы звязаны і некаторыя недакладнасці нашых слоўнікаў і граматыкі. Старажытны горад Гродня, напрыклад, у народзе скрозь скланяўся, скланяецца і цяпер, гэтак жа як і Вільня: я быў у Гродні, паеду ў Гродню, лясы пад Гродняю, — дык цяпер ён запісан Гродна і не мае права скланяцца, як чужаземнае слова. Многія населеныя пункты пішам не так, як іх называюць у народзе: замест Бокшычы, Гольчычы, Шашчычы — Бокшыцы, Гольчыцы, Шашчыцы, невядома, навошта адвучаючы людзей ад іх спрадвечнага ладу мовы.

Не вельмі пісьменна і цяпер робіцца перайменаванне паселішчаў і вуліц. Назвы гарадоў, паселішч і вуліц не павінны мяняцца пры перакладзе і ў вымаўленні на другой мове незалежна ад таго, які сэнс закладзены ў назве: Масква, Мапрэаль, Грунвальд.

Мы пераймяпоўваем на спісках, складзеных на рускай мове, і ўзаконьваем дзве назвы: Акцябрская і Кастрычніцкая вуліцы, усё роўна як бы іх дзве. Такі парадак перайменавання прыводзіць часамі да кур'ёзаў: па-руску, напрыклад, гучыць вельмі добра вёска «Лазоревая», а па-беларуску, паколькі няма такога слова, гавораць Лазаравая; перайменаваная вёска «Сірэневая» выгаворваецца Сярэневая, — вельмі далёка ад бэзу.

Справа з пераменаю найменняў паселішчаў і вуліц вельмі сур'ёзная, звязаная і з традыцыямі, і з гісторыяй, і з народнай практыкай, і вельмі шкода, што гэта робіцца без абмеркавання хоць бы з тымі людзьмі, якіх перайменаванні датычаць самым кроўным чынам: бо яны там жывуць.

Некаторы час таму назад у нашу літаратуру прыйшла даволі моцная купка праймаў. Яны прыйшлі неяк адразу, гуртам, гэтыя маладыя хлопцы.

Памятаю, як у зале ЦК камсамола мы абмяркоўвалі першыя творы Барыса Сачанкі. Да гэтага часу я бачу перад сабою тую дарогу, што ішла праз лес, і коніка, і чалавека, што сядзеў на калёсах і ткаў свае думы. Я быў без меры шчаслівы, што ў аўтары пазнаваўся не выпадкова для літаратуры чалавек. З рэдактара выдавецтва (мо-

жа, ён займаўся літаратураю і да рэдактарства, толькі не асмельваўся аказвацца?) стаў пісьменнікам Іван Пташнікаў, прынёсшы з сабою ўсе пахі лесу, кветак, сонца, душу прыроды. Памятаю, як прымалі ў Саюз Вячаслава Адамчыка. Я сказаў, мабыць, вельмі захлёбістую прамову, бо мяне аж перабілі, калі я рэкнуў, што ён малады, а піша, можа, лепш за некаторых старых. Моўчкі, спакваля, але з крынічнай бруістасцю души і роздуму, летуценна і крыху нават нясмела паявіўся Міхась Стральцоў. Зусім печакана прынёс у літаратуру свой непаспешлівы, вельмі спакойны, апісальна-бытавы голас Уладзімір Дамашэвіч. Пазней, неяк бокам, як бы жартуючы, як бы спрабуючы голас, стаў пісьменнікам Іван Чыгрынаў. Кожны з сваім абліччам, з сваёю хадою, з сваім почыркам, і хочацца думаць, што нехта з іх або ўсе разам яны зрабляць новы, якасна значны крок у нашай прозе.

Вельмі важна і дорага, калі за пісьменнікам бачыш яго краіну: за Пушкіным, Тургеневым, Талстым — Расію, за Лакснесам — Ісландыю, за Экзюперы — Францыю. Дай божа, каб і праз нашы творы ўсё больш пазнавалася Беларусь.

Хочацца мне трохі пагаварыць аб мове без цеснай залежнасці ад тэмы. Проста: пісьменнік і мова. Аб тым, што яе трэба бачыць вечна ў руху, штодня працаваць пад ёю, штодзень яе чуць.

Мне шкода некаторых слоў. Здаецца, мы вінаваты перад імі, як перад людзьмі, якіх незаслужана пакрыўдзілі. Папраўдзе, зусім забыліся мы пра тое, я б сказаў, аптычнае словаўтварэнне, як «прыгожае пісьменства» нават тады, калі крапаемся часоў адраджанізму. Забываемся на «маляўнічы», цалкам падмяніўшы яго «жывапісным». Забыліся, што некалі звалі ў сябе дома «Сашачка», «Машачка», «Волечка», «Сяргейка», «Андрэйка», цяпер гэтак здаць як бы ўжо і нязручна, і лёгка пераходзім на кальку «Сашанька», «Машапька», «Олецька», «Сярожа», «Андруша», хоць адчуваем, што калька выходзіць груба, бо гэтыя імёны патрабуюць культурнага рускага вымаўлення: «Серёжа», «Андрюша». Пішам не ўласцівае складу мовы «любві» замест паўнакроўнага «любаві». Гуляе па нашых творах абсалютна кніжная, калькавая «прыгажуня» (часамі нават з падвойным «н») замест народнай «красупі» і зусім дзікі «прыгажун». Не будзем лічыць неэстэтычным і прыгадаем, як звалі дома кароў: «краска», «красуля», «красуня», толькі не «прыгажуня». Гэтак жа груба і самадзей-

на гуляе слова «лаяцца», якім мы карыстаемся без меры, нават тады, калі трэба сказаць «накрычаць», «пасварыцца». Шкода слова «кавярпя», якое падмянілі «кафэ» або зусім чужым і далёкім «кафетэрыем». Усё радзей мы сустракаем «цырульню», «кнігарню». Замест ёмістага «мястэчка» паявілася безаблічнае словазлучэнне «пасёлак гарадскога тыпу». Пасля Кузьмы Чорпага пачынаем адвыкаць ад слова «інтэрас». Для фізкультурнікаў прыдумалі піколі не ажывелае «варатар», калі на яго месцы смела мог бы спраўляцца з работаю «брамнік», бо на сваёй непасрэднай спецыяльнасці «прывратніка» яму цяпер няма чаго рабіць. Незаслужана забылася «гута», стаўшы толькі «шклозаводам», сточаным з двух слоў, бо гаварыць раздзельна «шкляны завод» аж няёмка, ён жа не са шкла. Апярэджваем нават газеты, пішучы «дальні» замест «далёкі» ці «дальшы». Зрабілі вельмі непаваротлівыя словы «наведвальнік», «распаўсюджвальнік», якія можна лепш было б пісаць «наведнік» і «распаўсюднік». Забыліся, што пітак і іголак «машынных» няма, а ёсць «машыновыя» іголки і ніткі. Што дзяцей і ўсякую жыўнасць не «росцяць», а «гадуюць». Усё трымаем у чужаземных такіх словы, як «наліто», «піяніна», «кіно», «маці», бо не дазваляем іх склапаць, а ў народзе іх усё роўна склапаюць. Злоўжываем, трацім адчуванне праўды і меры ў мастацкіх творах, называючы персанажаў абавязкова па імя-бацьку. Па імя-бацьку называюць чалавека, калі звяртаюцца да яго або калі завочна выказваецца яму пашана. Згадаем Талстога; нялёгка будзе нам успомніць, як звалі па-бацьку Балконскага ці Карэніна, а гэты ж былі патомныя дваране, прадстаўнікі высокага свету, дзе з імем абыходзіліся па строгіх нормах этыкету. Насуперак ладу мовы перакладаем назвы п'ес у тэатрах: «Патрабуецца лгун», «Мешчанін у дваранстве», калі просіцца сказаць: «Патрэбні ілгун», «Мешчанін у дваранах».

Яшчэ мне хочацца сказаць, што знікае гістарызм у назвах калгасаў. Уяўляю сабе, як было б добра, каб іх называлі па пазве цэнтральнага сяла — Рудня, Волма, Вяся, — і не было б паўтораў у назвах, і асталася б прывязка да зямлі, да геаграфіі. Быў я пядаўна ў сваіх краях, у Слуцку, сакратар райкома расказваў мне пра заможныя калгасы, называючы іх «Першае мая», «Дзяржынскага», «Арджанікідзе», а я не мог нават уявіць, дзе яны, у якім баку, далёка ці блізка, пакуль ён не называў сяла.

Мова іграе вялікую ролю ў рэчах і малых і вялікіх, за

ёю стаіць яснасць і капкрэтнасць нашага мыслення. Літатура без мовы паогул існаваць не можа, бо мова — сродак будавання твора, праз яе відзён інтэлектуальны свет і вобразаў і самога пісьменніка. Я ўпэўнены, што чым далей, тым усё менш і менш будзе твораў, напісаных слабенькай, шэрай, павярхоўнай мовай, бо такой мовай не пакажаш глыбіні і велічы часу.

1967

БЕГЛЫЯ ЗАПІСЫ

У мяне ў апавяданні напісана: «Выгадала дзвюх дочак і вельмі шчаслівая». Але на тэлебачанні нехта паправіў, і артыстка прачытала: «Вырасціла дзвюх дочак».

Той, хто правіў, быў перакананы, што папраўляе лепш. На жаль, так бывае часта.

*

Настала пільная патрэба перавыдаць руска-беларускі і беларуска-рускі слоўнікі. Прайшоў доўгі час, шмат чаго добра ўнармавалася, сёе-тое не дало плёну, не апраўдала сябе. Большаю пашанаю пачала карыстацца жывая мова, законна, стаповячыся асноваю стыляў — мастацкага, навуковага, службовага, а цяпер і энцыклапедычнага.

Многія пісьменнікі, журналісты, рэдактары, паогул людзі, якія знаюцца з моваю, на сваіх экзэмплярах слоўнікаў робяць паметы, дапіскі. Не шкодзіла б, каб інстытут мовазнаўства сабраў гэтыя паметы, і повае выданне слоўнікаў было б куды багацей.

*

Каларытнае слова цяпершчына. І калі б папракнулі нейкага пісьменніка, што ў яго творах мала цяпершчыны, то ўсё роўна ён зразумеў бы, што ад яго патрабуюць сучаснасці.

Сінонімы — багацце мовы; яны ніколі не варагуюць.

*

Ніяк не ўразумею, чаму мы пішам звеннявы, звеннявая, калі словаўтварэнне ідзе ад звяна і не патрабуе другога «н»: звенавы, звенавая.

*

Гэтак жа як гатоўнасць. Гатовы, гатоўля, загатоўля, гатаваць, гатоўка, пагатоўе, папагатоўе — пiдзе няма «н». То, мабыць, правільна было б і пісаць гатовасць?

*

Цудоўнае слова пайсвяцейшы — сiпонiм свiшчэпiнага. Найсвяцейшы наш абавязак — абараняць Радзiму.

*

Забываюцца некаторыя словы. I не яны вiнаваты ў гэтым, а мы: усё аддаляемца ад жывое гаворкі. Неўміручы, агністы, агняны, неўпрашоны... А ў нас жа толькі бессмяротны, вогпешны, няўмольны. Добрыя словы, але ж iх мала.

*

Жанчына ў магазiне:

— Цi ёсць у вас складаная метра?

Другая, у краме электратавараў:

— Гэта ж я шукаю машыновых iголак ды пiтак. Цi няма ў вас часам?

Колiшняя партызанка ўспамiнае, як выратавалiся яе сяброўкі з аблогi:

— Яны выiшлi цераз тунэлу.

На аўтастацыi два мужчыны:

— Дакуль будам браць бiлеты?

— Да Мiра!

Паспрабуйце перадаць гэта моваю, прычэсанаю грабянцом нормы, i згiне ўся краса слова, яго жэст, свабода вообраза.

*

I яшчэ. Жанчына з Дзятлаўшчыны. Расказвае пра чалавека, што ўтапiўся.

— Ён быў вельмі спакойны мужчына. Вечна маўчыць. І ніхто ніколі не бачыў яго выпітым. Меў свой дом па тры пакоі. Як гарадскі: спальня, кухня, прыхаджалая.

Гэта, вядома, стыхія. Але які пеначапацы лад мовы!

*

Ёсць рускае слова «задел». Тое, што пачата работаю, але не скончана. Думаючы, што калі «задел» ідзе ад «дело», то і ў беларускай мове лёгка можна ўтварыць ад работы — зароб. Так было і напісана: «У заробе тэатра тры п'есы». Аднак слова стаіць на такіх высокіх хадулях, што карыстацца ім больш ніхто не асмельваецца.

Мабыць, у мовы таксама ёсць свае законы несумяшчальнасці. Калі ісці ад прыроды яе, то, можа, лепш было б сказаць распачыні: тое, што распачата работаю. «У распачыне тэатра тры п'есы». А лепш за ўсё ўспомніць жывую мову і сказаць: «Тэатр распачаў работу над трыма п'есамі».

*

Сёння касілі па той пізовіне, што за лесам.

Якое светлае, яснае слова! Так і хочацца ўбачыць яго дзе ў творы.

*

Калі я працаваў у Эстоніі, мая памочніца была мне і за перакладчыцу. Я адчуваў сябе да страхаты няёмка: быць сярод людзей без іхняй мовы, гэта значыць быць ім чужым. Я паставіў сабе найпершую задачу: як мага скараці не мець патрэбы ў перакладчыку. Праз паўгода ўсю дакументацыю я чытаў сам, ведаў, чаго ў мяне пытаюць або просяць, што і як мне адказаць.

Мабыць, праз гэта доўга я адчуваў да сябе іхнюю прыязнасць, нават пасля таго, як ужо не быў сярод іх.

*

Успамінаю, як у нас гаварылі. Блакіт — гэта колер тонкі, лёгкі, з ласкаю для вока: блакітнае неба. А калі жанчына куняла хустку, то казалі: «Куняла галубовую хустку». Гэта ўжо колер грубейшы, гусцейшы, большы праявіны.

Калі ткалі кросны, то ніколі не гаварылі, як у слоўніку: чаўнок. Гаварылі чоўнік. «Гэта ж мужчыны зрабілі новы чоўнік, дык цяжкавата ходзіць яшчэ».

А калі куплялі гаршкі на рынку, дык пробавалі, ці цэлыя, стукаючы іх костачкамі пальцаў. Калі гаршчок (ці міска, ці макацёр, ці гладыш, ці злівак) быў пабіты, гэта пазнавалі па глухім голасе. На такі гаршчок казалі, што ён трупціць. Здаецца, што іначай і сказаць нельга, але цяпер у любой пасуднай краме гавораць іначай: не звініць.

У слове «трупціць» было знаццё справы, прырода самой рэчы, вобраз, мадэль.

*

У слоўніках напісана дзячка. А пра мужчып — дзеяч. Гаворым жа мы ўсё роўна дзеячы, дзеячоў, дзеячамі.

*

— Па суботніх і пядзельных днях слухайце нашы перадачы з цыкла...

Усё, здаецца, правільна ў гэтай аб'яве па радыё, а праўды мовы няма. Кожная мова мае свае законы словаўтварэння. У рускай мове пазвы двух дзён — суббота і воскресецье — маюць свае прыметнікі: суботний день і воскресный день. У беларускай мове ні адзін дзень не мае свайго прыметніка. Вось чаму чутна калька, хоць яна вельмі старанна падрабляецца пад натуру.

А натура выглядае куды харашэй і прасцей: — Слухайце нашы перадачы па суботах і пядзелях.

*

У Сафіі, у Дзяржаўным тэатры я глядзеў «Ягора Булычова». Вядома, на балгарскай мове. Пасля спектакля, устаўшы ўсёй сваёй жывой масай, зала доўга не выпускала артыстаў з гарачых воплескаў. Трыумф, слава, любоў, гордасць — усё было ў гэтай узрушанасці. Я падумаў пра сілу формулы: нацыянальная формаю і сацыялістычная зместам культура. Гэта яна, мова, зрабіла так, што п'еса рускага пісьменніка стала з'явай нацыянальнай гордасці балгарына.

І тады са шкадобаю падумалася пра дом. Ці то вінава-

ты тэатр, ці паэты, ці артысты, але ні сусветная оперная класіка, ні руская не ўключана ў наш нацыянальны духоўны здабытак.

*

Уладзімір Калеснік, выступаючы неяк на сходзе, сказаў: «Па нашых творах рысы сучасніка выглядаюць часамі расплывіста». А практыка абмяжоўваецца толькі адным, далёка не лепшым словам: расплыўчата.

Ён жа, гаворачы пра нейкую каларытную фігуру, сказаў: «Не так разумны, як шохлівы».

Якая яркая перадача вобраза!

І як жа доўга зачкаліся мы тлумачальных слоўнікаў, каб дасцігнаць жывога слова была ў нас напашэве.

*

Ён змалку ў касцёле на арганах іграў.

Па слоўніках жа — на аргане.

Нехта ж тут памыляецца: ці жывая мова, ці слоўнікі.

*

— Зрабі сабе прымернік ды па ім і будзеш парэзваць падрад, — казаў бацька, калі я збіраўся нарабіць дошчачак па фігурную шалёўку.

Прымернік — гэта экзэмпляр, які з'яўляецца асноваю да масавай вытворчасці, да якога прымерваюцца другія: абразец. Мне здаецца, што гэтага слова вельмі не хапае ў тэхніцы. Бо ўзор, узорны — гэта пешта лепшае сярод другіх, а не той экзэмпляр, з якога можна размнажаць.

Яшчэ бацька казаў: зразы. — Трэба будзе добрыя зразы дастаць ды прышчапіць тыя дзічкі, што з лесу напера-сіджвалі.

Гэта таксама, мабыць, пешта лепшае, гатуцковае, узорнае. Бо сёстры нават для вышывання даставалі зразы.

*

Археалагі пішуць: «Пры раскопках знойдзены скрэблы з пільчатай рэтушшу». А хочацца чытаць іначай, з больш натуральнай канструкцыяй слова: «...з пільчатым рэту-

шам». Гэтак жа як і карціны пісаць не гуашшу, а гуашам. Або археалагічныя знаходкі: пішам — прасліца. А, мабыць, па законах мовы, трэба — праселка, прасельца.

*

Вось якімі багатымі адценнямі жывая мова надзельвае некаторыя разуменні. Скажам, жанчына: дзяўчынка, дзяўчына, дзяўчо, дзеўчанё, дзеўчапя, дзеўка, дзявуля, дзявуха, маладзіца, кабета, жанчына, баба. У кожным слове свая эмацыянальная акраса, за кожным стаіць свой вобраз і век — малады, сярэдні, пажылы. Але перакладаючы з рускай «деваха», мы пакінем лепш кальку, а сказаць дзеўка, дзявуля не асмелімся.

*

Чытаю ў газетах: «У абстаноўцы поўнага ўзаемаразумення» і адчуваю душою, што не так гэта сказана. Абстаноўка — гэта тое, чым абстаўляюць кватэру, мэбля: «Купіў новую абстаноўку». А тут жа ўмовы, становішча, акалічпасць, абставіны.

*

Барыс Платонаў расказваў, як аднойчы зусім нязначная выпадковасць натыкнула яго на думку прыдаць вобразу новую рысу.

Проста здорава, як хораша — натыкнула! А мы ж яго скрозь падменьваем словам паштурхнула, самі не верачы ў яго праўду.

*

Паміранне мовы такая ж натуральная з'ява, як і нараджэнне яе. Быць можа, што і мая мова пекалі памрэ. Як памру я сам, чалавек. І я аніяк не баюся натуральнай смерці.

А от калі пасільна паміраць — страшна.

*

Словамі, якія патрэбны экапамічнай і тэхнічнай навуцы: хуткарэзны стапок, самазаточны інструмент, пержавейшая сталь, нафтаздабыўная (горназдабыўная) прамысловасць — мы не карыстаемся, іх у слоўніках няма. Але яны выглядаюць, як даўно знаёмыя, бо не парушана іх словаўтваральная прырода. Пішам жа, на жаль, іначай: хуткарэжучы стапок, самазаточваючыся інструмент, пержаваючая сталь, нафтаздабываючая (горназдабываючая) прамысловасць, — усё роўна як выкручваем рукі. Думаючы, што мове не баліць.

*

Ніяк не магу прымірыцца, што, як чужаземнае, трэба пісаць прозвішча Герцэн. Хочацца пакарыстацца любым выключэннем — традыцыйнасцю вымаўлення, даўнім запызчаннем з неславянскіх моваў — і пісаць Герцан, як імя сваё, добра вядомае кожнаму з юначых гадоў, калі мы знаёміліся з развіццём айчынай рэвалюцыйнай думкі.

*

Можна сказаць, што пекаторым словам, такім, як рамонт, цырымонія, рысора, дрызіна, інжынер, сакратар, літаратура, капцэлярыя — пашанцавала. Яны набылі такое напісанне яшчэ тады, калі нормы рабіла сама мова, і таму выглядаюць на-народнаму натуральна. Цяпер бы іх напісалі рэмонт, цэрэмонія, рэсора, дрэзіна, інжэнер, сакрэтар, літэратура, капцэлярыя, гэтак жа як прэсвітэр, рэжым, шпіндэль, крэветкі, чэркес, — надаючы ім чужаземнасць.

*

Чужаземнае напісанне дадзена і такім гарадам, як Арэнбург, Нахічэвань, Какчэтаў, Чэлябінск, Чэркасы, Чэркеск, хоць яны сталі нашым бытам і смела надышлі б да фармуліроўкі «даўно запызчаных слоў».

*

Пільнуючыся народных канструкцый, вось як шырока можа карыстацца прыпазоўнікам *на*: пісаць на адрас, дом на восем кватэр, хата на тры акны; п'еса на два акты, раман на чатыры часткі, збор твораў на пяць тамоў; бочка на капусту, мех на бульбу; пасведчанне на заканчэнне школы, квіток на здачу грошай у касу; рашэнне на выдачу ордэра, пастапова на засяленне дома, загад на прызначэнне на работу, пагадненне на абмен дэлегацыямі, дагавор на пастаўку абсталявання, указ на ўзнагароджанне (а яшчэ лепш — на ўзнагароду).

*

Пішам «матацыкл», але «мотаролер». Як жа здагадацца, якое тут правіла, калі этымалогія адна: матор?

*

— Пайшоў на заслужаны хлеб, — скажуць пра чалавека, які сваё адпрацаваў, пайшоў на адпачынак. Затое, калі пехта карыстаецца шырокаю павагаю, усімі знацы, за вялікія заслугі пашанаваны ўзнагародамі, скажуць: — Гэта чалавек заслужоны.

1965

ЭЦЮДЫ

ТЫСЯЧА ДРАБЯЗЫ

Слова любіць, каб яго гаварылі, тады яно само накажа на сваё месца.

Чытаю ў газетах: «В магазіні «Тысяча мелочей» завезли новые товары». Інфармацыя ўспрымаецца нармальна. Ды вось жа ў беларускай газеце напісана тое самае: «У магазіні «Тысяча дробязей» завезлі новыя тавары», але тут ужо нешта фальшывіць. Пяцгта чуецца непатуральнае. Гэтак робіцца са мною і не раз, і не два — кожны раз, калі чытаю беларускі тэкст. Што ж за прычына?

Аднаго разу сустрэў сваю знаёмую. Артыстку. Родам — вясковая. Колькі гадоў таму назад скончыла Тэатральна-мастацкі інстытут. Дзівіць у ёй тое, што, будучы актрысаю, яна не толькі не забылася на хатнюю, сямейную сваю мову, а зрабіла яе патрэбаю прафесіі і надала ёй нейкай натуральнай вабянасці, я сказаў бы інтэлігентнасці. Кожны ж, мабыць, няраз чуў, як нехта, асабліва са сцэны ці ў тэлеперадачы, стараючыся гаварыць па-беларуску, падта падкрэслівае гэтую сваю старапнасць. І, вядома, адразу відна наўмыснасць. У мове ж мае знаёмае я ні разу не пачуў ніякай патугі.

Яна мне паскардзілася:

— Патрэбна прошва тонкага блакіту, ды не магу знайсці. Заходзіла ў «Тысячу драбязы», але й там няма.

З усяе гэтае гаворкі мне пачулася толькі «Тысячу драбязы», — і як жа на месца стала ўся фразы! І я, ведама, успомніў, што гэтага слова (дробязей) людзі ніколі не гавораць у множным ліку. Гэтак жа, як не гавораць і ў адзіночным. Бо драбязя, дробязь — гэта сукупнасць, зборнасць, няпэўная колькасць прадметаў, якая ўспрымаецца як адно цэлае.

Калькавы пераклад жывой гаворкі — гэта заўсёды пенатуральнасць. А ўсякая пенатуральнасць ніколі не дасць пачуцця.

1984

СВЯТЛІЦА

Чытаю Мальдзісаў «Оксфардскі дзённік» — з падарожжа ў Англію. Вельмі прыемнае ўражанне. Не толькі ад граматнага, свабоднага публіцыстычнага пісьма, а найперш ад цікавых вестак, нагляданняў, разважанняў, ацэнак бачанага. І каторы раз усцешана пераконваюся, што ён не толькі прыродны даследчык старажытнай літаратуры, а і прыродны знавец мовы. У гэтым артыкуле ён пусціў у людзі два новыя словы — гасцёўня і абсталюнак. Іх няма ні ў якіх слоўніках, але яны напісаны з кроўным адчуваннем прыроды мовы.

Можна было б пажадаць шчаслівай дарогі гэтым словам, бо гасцёўня безумоўна лепш за гасціную. Гасціная ўжо тым блага, што не гучыць натуральна з-за свайго штучнага словаўтварэння: мае форму прыметніка, а гэта ж — назоўнік.

Але ці варта наогул выдумляць самакат, калі на ім даўно ездзяць. Ёсць жа ў нас найдзіўнейшае даўняе народнае слова — святліца. Якая ў ім чысціня і святочнасць! І як на-сённяшняму свежа раскрывае яго «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы»: «Светлы, чысты пакой у хаце, у якім звычайна прымаюць гасцей».

Хіба патрэбны гэтакаму слову памагатыя?

1984

ХОРАША

Слова любіць, каб яму верылі. Вельмі нядобра, калі ў мове натыкаешся на пейкія печаканасці, незвычайнасці, як кажуць, навацыі. Яны шкодзяць чытанню, запыняюць увагу, часамі прымушаюць на некалькі разоў перачытваць тэкст. Самая лепшая і самая высокая адзнака мовы, калі яе зусім не чуеш. Якая гэта мілата: чытаеш добрую кнігу, і нішто не замінае быць нішком у чарадзейным свеце, на якім водзіць нас аўтар.

Апошнім часам неспадзяваныя навацыі ў мастацкай літаратуры пачалі надавацца слову «хораша». Мы прывыклі да яго, да гэтага добрага, самавітага, ручнога слова, верым яму, бо яно нясе вельмі дакладныя адчуванні. Хораша можна жыць у сям'і, хораша выглядаць, хадзіць, апра-нацца, хораша спяваць, іграць на гармоніку — ва ўсіх канструкцыях з гэтым словам ёсць свая краса і праўда. Вы чуеце, як усё тут да ладу, на сваім месцы, нічагусенька не фальшывіць, не кідаецца ў вочы. А вось як моднічаюць некаторыя пісьменнікі.

Пішуць у сваіх творах:

(садам) «пехта *хораша* цікавіцца»; (печ) «была *хораша* напалена»; (яна) «*хораша* з ім пагутарыла»; (да павучання) «*хораша* падрыхтаваныя хлопцы».

Гавораць між сабою:

— Мне сёння *хораша* працавалася.

— Я *хораша* сябе адчуваю.

— *Хораша* чытаецца гэтая кніга.

— *Хораша*, што вы ўсе такія да яго *добрыя*.

І піша гэтак не якая малеча, не пачыпальнікі, а пурсты слова, якіх я не адважваюся нават назваць.

А як жа на-людску выглядалі б усе пададзеныя фразы,

калі б яны напісаліся прывычна, проста, у лучнасці з хатнім і таксама верным словам «добра». *Добра спалася, добра працавалася, добра чулася або пачувалася*; была добра напалена печ, былі добра падрыхтаваныя да навучання хлопцы.

Праўда ж?

1981

АПАСІЯНАТА

Выйшаў з друку раман нямецкага пісьменніка Альфрэда Аменды пра Бетховена. Перакладчыкі Гундула і Уладзімір Чапегі тут жа прымчалі яго мне як навагодні падарунак. Я ж тым часам зацікаўлена яго чакаў.

Выданне выйшла вартасце Бетховена. Нават з выгляду. Беглы, узрушаны, раскудлачаны пакід галавы на чорным бяздонні дэрмаціну, трывожна-напружаны шрыфт унізе: «АПАСІЯНАТА». Цудоўны падарунак. Дарагі. Прыстойны. Салідны. Бездакорна аформлены паліграфічна. Да ўсяго — шчыры дарункавы падпіс.

Як толькі Чапегі пайшлі, я з трапяткою нецярпліваасцю пачаў любавацца навіною. Ну вось, на цэлы вечар будзе радасці — гартаць, перагортваць, пахапкам смакаваць то там, то там адгорнутую старонку.

Адгарнуўся пачатак:

«Дзень быў хмуры і маркотны», — прачытаў я. І далей чытаць пачакаў. Як гэта — дзень хмуры? Трэба ж — хмурны! Або — хмарны! «Дзень быў хмурны і маркотны».

Я прагледзеў усе слоўнікі. І старыя, і новыя, і найноўшыя. І «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы». І самы свежы «Русско-белорусский словарь», мяркуючы, што калі прыйшла пара нейкае беларускае карэспандэ, але стараватае слова мяняць на свежае (што часамі робіцца без ніякага дбання аб культуры мовы, асабліва газетамі, і без ніякага напытання ў Інстытуце мовазнаўства), калі прыйшла такая патрэба, то ў апошнім слоўніку гэты працэс мог бы ўжо абазвацца. Але не — усё нармальна: слова «хмуры» ў беларускай мове нідзе не зафіксавана.

Хто ж направиў? Няўначай як ён думаў, што робіць добра. Бо ў Чапегі «хмурага» не магло быць.

Снакайней думаць, што гэта проста недагляд.

1981

КЛОПАТ

Слова любіць, каб з ім раіліся, тады яно будзе служыць мове праўдзіва.

Калі я сумняваюся ў праўдзе нейкай фразы, я гавару яе ўчуткі. Або ўяўляю другога чалавека, найлепш даўняга суседа ці знаёмага, труханаўца, або нават тату ці маму, і прыслухоўваюся, як спуецца тая фраза ў іхніх вуснах. Калі хоць трохкі ў чым фраза фальшывіць, я прымушаю маіх уяўных памагатых вар'іраваць яе да таго часу, пакуль не пачую, што праўда гучання знойдзена.

Вось чую татаў голас:

— Усякага клопату набралася, трэба ў Слуцак зьездзіць. Купіць касу, пераплетпага дроту ды гаршкі пераплесці.

— Многа клопату далі тыя дажджы.

— Ат, толькі таго й клопату, — гэта калі нешта не ўдалося, але шкадаваць не варта.

А вось мамін голас:

— Колькі клопату далі тыя кураняты.

— Не той клопат, дык той, без клопату не пражывеш.

Паляслушчык з Гарахоўкі:

— Клопату не абабрацца — сякуць лес.

Ніхто, нідзе, ні адненькага разу мае памагатыя не казалі гэтага слова *клопат* у множным ліку — *клопаты*. Мабыць такі, жывая гаворка гэтага слова ў множным ліку не мае. Як бачым, множнасць перадаецца другім спосабам: *усякі* клопат, *вялікі* клопат, *колькі* клопату, *не той, дык той* клопат, не *абабрацца* клопату.

Аднак жа кніжная практыка карыстаецца і множным лікам: дзякаваць за клопаты, было многа дробных клопатаў. Няйначай як гэта тлумачыцца тым, што словам клопат найчасцей мы перадаем другое, вельмі блізкае разуменне — *турботы*. У рускай мове, якой мы карыстаемся штодня, яно і перадаецца вельмі падобным словам — хлопоты. Адсюль і множны лік, перанесены на клопат.

Думаю, што гістарычная праўда слова клопат ляжыць усё ж у пароднай практыцы, з лікам адзіночным.

АДНОЙЧЫ

Слова любіць, каб над ім падумалі, тады ў яго будзе больш унэўненасці.

Каму неразгадана пашапцавала, дык гэта ціхаму, непрыкметнаму слову «аднойчы». Здаецца, яго нават не заўважаеш, але яно само заўсёды аказваецца на падхваце. Ніколі я не дазнаваўся, адкуль і калі яно ўзялося. Што яно не народнага паходжання, дык гэта факт, бо яго вы не знойдзеце ні ў казках, ні ў легендах, ні ў паданнях. Праўда, знарок я гэтага не вывучаў, але памяць, здаецца, не маніць. Ніякчэй як яно паявілася ў часы фарміравання літаратурнай мовы як калька, калі прыходзілася з чужых прымернікаў (ад слова прымерваць, браць за ўзор) рабіць нешта сваё.

І вось, нягледзячы на цьмянае сваё паходжанне, гэтае слова заваявала ўсю літаратуру. Ім карыстаюцца пісьменнікі, журналісты, публіцысты — усе пісучыя людзі, — нават не думаючы, што карыстаюцца не аспоўным сродкам маўлення, а яго выпадковым замешнікам. Вядомая рэч, што карыстаўся ім і я.

Ды аднаго разу сталася вось што. Чытаў я кнігу з мілаю назваю «Дрэва кахання». Выдана яна багата: на мелаванай блішчастай паперы, з раскошнымі малюнкамі абаіх Паплаўскіх і, галоўнае, — з пазначэннем на тытульным лісце: легенды, паданні, сказы. Што я не разумею слова «сказы», бо гэта тое самае, што і паданні, мяне надта не патрывожыла. Галоўнае было, што зараз я нацешуся хараством і надыхаюся водарам народнай мовы.

Але з першых жа старонак расчараваўся: мова фальшывіла. То там, то там тканіна легенд і паданняў стылізавалася пад сённяшнюю паэтыку, перадавалася сённяшнімі канструкцыямі і самымі свежымі сённяшнімі словамі. Вось такімі, напрыклад: «Малодшы ж брат *настойліва* працярэбліваў дарогу», «І душа ейная была ад усіх людзей *адменная*», «Цяжкую ты мне работу задаў, ды я не баюся яе, зраблю табе з *задавальненнем*», «Войты нібы і не чулі, *працягвалі* біць Рыпіну». І гэтак бадай што на кожнай старонцы.

Было ў той кнізе і слова «аднойчы», няраз упомянае. Па-першае, яно дало магчымасць пераканацца, што, будучы працавітым і папулярным, аднак жа ў легендах і паданнях таксама фальшывіць, у ім няма каларыту даўнасці, яно спароджана нашай цяпершчынаю, старажыт-

насць яго не знала. Па-другое, што мы, пісьменнікі, мала задумваемся над службаю слова. «Аднойчы» і «аднаго разу» — перадаюць тую самую сутнасць, аднак жа ў кожным разе акраса перадачы свая.

— Аднаго разу пазваў мяне аграном, дыі кажа...— гэтак гаварыцьме прасты чалавек, селянін, калгаснік, які ў сваёй мове і нарадзіўся.

— Аднойчы са мною здарылася бяда...— гэтакім, кніжным стылем скажа сённяяшні інтэлігент.

Праўда вобраза — вельмі тонкая рэч. «Дрэва каханья» якраз і падкрэсліла, як гэта відно, калі змест і форма не падта дагледжаны.

Тым часам прызнаюся, што выпадак гэты памог і мне. Рыхтуючы да перавыдання «Некалькі хвілін чужога жыцця», шмат дзе я адмовіў у веры гэтаму ціхаму, але пралазліваму слову «аднойчы».

1984

ДАБРЫНЯ І ЯШЧЭ СЁЕ-ТОЕ

Слова любіць, каб яго шанавалі.

Уяўляю сабе, што цяперашні наш заможны чалавек, можа нават пісьменнік, едучы недзе па ўласных «Жыгулях» ці нават па «Волзе» і ўбачыўшы прытачны, поўны дзівоснага хараства і лагоды краявід, спыніцца, вылезе з машыны і зачаравана скажа:

— Божухна, якая дабрыня!

А што апошнім часам каторыя з пісьменнікаў словам «дабрыня» падменьваюць дабрату і добрасць — гэтым праўдзе слова не памагаюць.

*

Ёсць у нас некалькі грувасткіх, неспаваротлівых, кніжных словазлучэнняў, якіх вымаўляць пязручна і цяжка. Напрыклад: неаднаразова, наведвальнік, распаўсюджвальнік. Кожны раз так і хочацца памагчы ім стаць зручнымі, дабрэйшымі, свойскімі.

І можа варта-такі ім і памагчы: замест «неаднаразова» пісаць так, як гаворым — няраз; у «распаўсюджвальніка» і «наведвальніка» хоць бы выкінуць адзнаку непатрэбнай шматразовасці, надаць хоць кроплю кароткасці і гаварыць — распаўсюднік і наведнік.

*

Вельмі ж не пашанцавала прыназоўніку «каля». Усе ўсечаныя формы — мо, трэ, хай, шчэ — ляжаць у запасе, імі карыстаюцца хіба што паэты як стылістычным прыёмам, дзеля памеру і рытму. На ўвесь рост, на поўную сілу працуюць нармальныя словы — можа, трэба, пяхай, яшчэ. Толькі аднаму гэтаму добраму «каля» няма ходу. Усё роўна як ім пацяшаюцца: усё «ля» ды «ля».

У тым, што яно гэтак незаслужана занядбана, вінаваты толькі пісьменнікі.

1984

МАЙСТОРНЯ

АПОВЕСЦЬ ПРА МУЖНЫХ ЛЮДЗЕЙ

Крадучыся, самымі глухімі мясцінамі і толькі ўночы — да ўсходу сонца — трэба прайсці як мага больш. І кіравацца толькі туды — на ўсход сонца, — каб выбрацца з варажага тылу, пагнаць фронт і злучыцца з сваёй арміяй. Гэта адзіная мэта, дзеля якой трэба жыць, трэба выжыць, змагацца, нягледзячы ні на якую небяспеку... Мабыць, уважаючы на гэтыя два матывы, і назваў Аляксей Кулакоўскі сваю аповесць «Да ўсходу сонца».

Той дзень быў такі ж звычайны, як і ўсе дні. Людзі займаліся сваімі справамі, Святлана зайшла да бацькі ў штаб, каб прабавіць час сярод сяброў ці хоць паласавец цукеркаю Бандарэнкавага капя Лютага. Бацька быў вельмі заняты, ён нешта дыктаваў машыністцы і сказаў пачакаць. Святлана зайшла ў бацькаў кабінет ды так, чакаючы, і задрамала.

Прачнулася ад грукату, гromу, агняных выбліскаў. Апамяталася толькі тады, калі зразумела, што некуды едзе. У машыне было поўна людзей, салдат, параненых, і тут жа была Зіна. Усё гэта ўспрымалася як сон, як нешта вельмі бязладнае. Цвярозасць прыйшла толькі тады, калі Святлана раптам пачула песню жаўранка, убачыла неба, сонца, а збоку перакулены дагары коламі перадок «газіка». І стагналі людзі.

Так пачалася для Святланы вайна. Група салдат і Святлана з Зінай апынуліся ў тыле ў ворага. Усе салдаты былі паранены. Трэба было конча схавацца. На першы час іх прыкрыла высокае жыта. Але ж гэта непаздзейна — вельмі блізка ад дарогі сховань. Начамаі, памаленьку, паціху, пераносячы скалечаных на руках, перабраліся ў лясок. Ісці далей нельга і думаць: трэба перш падлячыць раненых. Маленькі лясны атрад пагадваў больш лясны шпіталь.

Ні яды, ні медыкаментаў. Толькі двое здаровых у атрадзе: Святлана і Зіна. Святлана — яшчэ падлетак, якому жыццё — толькі гульня. Зіна міжволі робіцца і гаспадыняй над гэтымі людзьмі, і іх лекарам, і дарадчыкам, і

разведчыкам. Святлана ва ўсім стараецца памагчы. Яны ўдзвюх перавязваюць хворых, даглядаюць іх, ходзяць па вёсках, каб сабраць дзе хлеба, дзе круп, дзе малака, дзе медыкаментаў. Ім зручна выдаваць сябе за бежанцаў. Усё гэта трэба рабіць тайком, асцярожна, каб не папасці немцам у рукі. А ў лесе ў лагеры адны ачуньваюць, над другімі паяўляюцца невялікія свежыя курганкі з зямлі.

Тыя, хто астаўся жывы, ідуць на ўсход... Разведку робяць удзень Зіна са Святланай, а ноччу ідуць яны разам з байцамі. Так у паходзе мінаюць тыдні, месяцы, а трэба спяшацца, пакуль сама прырода можа даць свой зялёны прытулак.

І ўсё ж не мінула іх небяспека. Аднойчы пры такіх выведках Святлану з Зінай загібаў у свае лапы здраднік-хутаранец.

«— Калі праўду сказаць, то ніякія вашы анучы мне не трэба, сваіх жонка натчэ,— сказаў ён Зіне, завёўшы да сябе ў хату нібы дзеля таго, каб памяняць харчы на адзенне.— Мне трэба ведаць, адкуль вы прыйшлі і хто вас сюды паслаў».

Гаспадар звязаў Зіну лейцамі. Упершыню ў жыцці Святлане трэба было рашыць задачу самой, яна выскачыла ў выбітае акно...

І калі пераходзілі фронт пад нямецкімі ракетамі і трасірамі,— гэта былі ўжо апошнія сілы. Трэба было перапаўзці яшчэ крок, перабегчы лагчыну, і там... «павішы паказацца свае пазіцыі».

Тэма, узятая Кулакоўскім, не новая, і яна магла гучаць як нешта вельмі знаёмае. А між тым аповесць нічога не паўтарае, бо, аказваецца, справа не ў тэме, а ў спосабе яе вырашэння. Знаёмым астаецца толькі адно гучанне: вайна і патрыятычнае змаганне савецкага чалавека за сваю Радзіму. Гэта тэма невымерная. У ёй памаганні і лёс людзей, як адзінак, так і цэлых народаў. У ёй і выпрабаванне волі, і боль адчаю, і сіла надзей, і веліч перамог, і бляск подзвігу, і пакуты сумняванняў. І калі такую бяскоштую гаму чалавечых адчуванняў і ўчынкаў глыбока і тонка прасачыць, то тэма не страціць ні свежасці, ні цікавасці. Мабыць, і аповесць Аляксея Кулакоўскага чытаецца з вялікім напружаннем ад пачатку да канца таму, што галоўным аб'ектам яго ўвагі з'яўляецца раскрыццё чалавечых характараў. Гэтай задачы падпарадкаваны ўсе кампаненты літаратурнай тканіны.

Кампазіцыя твора да гранічнасці простая: узяты пэў-

ны адрэзак часу, і на яго працягу паслядоўна разгорнуты падзеі. Гэта абумовіла і манеру апавядання: спакойную, строгую, паступовую. Можа, яна якраз і патрэбна была, каб паказаць мужнасць людзей, іх мэтанакіраванасць, упэўненасць, любоў да Радзімы, згуртованасць між сабою; вырысаваць кожнаму свой характар, даць кожнаму свой жэст.

У аповесці, невялікай памерам, невялікай па часе і ліку ўдзельнікаў, Аляксей Кулакоўскі вельмі грунтоўна, псіхалагічна топка і глыбока паказвае гэты патрыятычны паход. Перад чытачом развіваюцца ўсё новыя падзеі і акалічнасці. Паступова з выпадковай групкі людзей вырастае як бы атрад, акрэсліваюцца ўсё больш і больш адносіны, вырысоўваюцца характары. З простаї перпрыметнай машыністкі штаба Зіна вырастае ў чалавека, які вельмі патрэбны, нават неабходны сярод гэтых пакалечаных воінаў. Падлетак Святлана робіцца найпершым Зініным памочнікам у яе небяспечнай справе — у разведцы. Калі Зіну звязаў здраднік-хутаранец, Святлана робіць ужо так, як гэта робіць сапраўдны патрыёт: не толькі адважваецца ўцячы, а не адступаецца ад барацьбы аж да таго, пакуль не знаходзіць Зіны. Яна ўжо член баявога калектыву, які не можа пакінуць таварыша ў бядзе нават тады, калі самому пагражае смерць.

Спосаб паказу Кулакоўскім калектыву таксама глыбока рэалістычны. Мы знаёмімся з людзьмі не адразу, а паступова, па меры развіцця іх характараў. Спачатку мы бачым першыя воікавыя адзнакі іх: сляпы кавалерыст, чубаты шафёр, адпарукі з двума трыкутнікамі камандзір аддзялення. Але час за часам падзеі раскрываюць перад намі і ўнутраны свет гэтых людзей. Зусім бездапаможны сляпы кавалерыст называецца Грыцком; як толькі яго вочы паправіліся, ён адразу ж бярэ па сябе першую ініцыятыву і такім чынам як бы абуджвае ад сну ўвесь атрад. Прамяністая, нястомная энергія яго ідзе ўвесь час: у самыя цяжкія хвіліны ён умее нешта вельмі патрэбнае сказаць ці зрабіць той першы крок, ад якога залежыць кірунак дзейнасці. Аднак Машкін, як старэйшы па званню, становіцца камандзірам. Камандзірам яму быць цяжка, два трыкутнікі не далі яму яшчэ вялікіх павыкаў, і ён толькі цяпер самастойна набывае гэтую жыццёвую мудрасць, прыглядаючыся да другіх. Ён навучаецца ад усіх: і ад Грыцка — рашучага, смелага, практыкоўнага і энергічнага, і ад Зіны са Святланай — клапатлівых, гаспадарлівых, чу-

лых сэрцам і мужных у гэтай чуласці, і ад маўклівага салдата Міхала, пад маўклівасцю якога хавасца бездань найтанчэйшых пачуццяў, простых, чалавечых, якія не могуць паблекнуць нават тады, калі на кожным кроку падсцерагае смерць. Гэта ён захацеў аддаць Зіне шарсцяную вязанку, якую прыдбаў, каб занесці роднай мацеры, збіраючыся пезадоўга перад гэтым паехаць да яе на пабыўку. Хаваючыся тае першае почи ў жыцце, хворы, паранены, ён бачыў, што зморанай, знясіленай Зіне стала холадна, і цяпло, якое зберагаў для мацеры, ён захацеў перадаць гэтай харошай жанчыне. І гэта ён, пасля ўжо, праз доўгі час, калі атрад набліжаўся да мэты, праходзячы зусім педальёка ад роднага сяла, знайшоў сілы нават не сказаць камандзіру атрада, што ён вельмі б хацеў хоць на адну хвіліначку адлучыцца і глянуць на маці. Можа, гэта будзе іх апошняе пабачанне, можа, маці больш нават не пачуе пра яго. Толькі Зіне ён адкрыўся ў гэтым сваім пачуцці, забараніўшы, аднак, каб і яна не сказала камандзіру. Бо барані божа — барані божа! — каб хто мог хоць на хвілінку падумаць, што ён хоча пакарыстацца гэтым, каб тут цішком і астацца, пакінуўшы таварышаў. Не, цельга, каб у таварышаў у такі адказны і цяжкі час узнікла хоць найменшая падазронасць, каб пахіснулася іх упэўненасць, сіла і вера. І Міхал праходзіць міма свае вёскі, толькі прыслухоўваючыся да брэху сабак, да рыпення калодзежнага пругла, сілячыся хоць у гэтых гуках пазнаць брэх, можа, свайго сабакі, рыпенне, можа, свайго пругла.

Ідзе даволі вялікі атрад. Калі б даць характар і партрэт кожнага, гэта раздрабніла б уяўленне, людзі згубілі б сваё аблічча, кожны страціў бы сваю характэрнасць. Так, як гэта бывае звычайна ў жыцці, сярод пэўнай групы людзей мы заўважаем толькі тых, хто, як кажуць, знаходзіцца на першым плане. У атрадзе мы адчуваем і ўвесь час знаходзімся разам з Грыцком, з Машкіным, з Зінай і Святланай, з Міхалам. Частка людзей служыць толькі фонам, на якім рысуюцца партрэты першага плана. І ўсё ж можна пазваць творчым сакрэтам Кулакоўскага тое, што нават і тых людзей, якіх ён не рысуе, мы адчуваем. Ці то мы іх адчуваем праз клопаты Зіны і Святланы, ці то праз тое, што яны стогнуць або цярпліва маўчаць у сваім шпіталі, ці то праз курганкі лясных магілак, якія пакідаюць байцы, адпраўляючыся далей у свой цяжкі паход. Пягледзячы на тое, што Аляксей Кулакоўскі даў нам толькі некалькі партрэтаў, мы вельмі выразна адчуваем і тых, што

складаюць увесь атрад, людзей непахісных, гордых, якія ўмеюць не толькі мужна змагацца, а і мужна паміраць.

Тут, дарэчы, я не магу пагадзіцца з Нічыпарам Пашкевічам, які папракае Кулакоўскага за два грахі. Па-першае, за тое, што аўтар нібы не падрыхтаваў Міхала, каб ён мог зрабіць такі мужна-сціплы ўчынак — не заглянуць па дарозе да мацеры; па-другое, што не выпісаны партрэты і характары ўсіх удзельнікаў атрада.

Большай падрыхтоўкі для Міхала, як яна там ёсць, бадай што, і не трэба, бо яго ўчынкі і паводзіны выглядаюць вельмі натуральна, яны выцякаюць з усіх акалічнасцей развіцця аповесці, з мэтапакіраванасці атрада і з асабістых якасцей Міхала: пачуцця таварыскасці, абавязку і адданасці справе. Гэтае высокае пачуццё мы якраз і бачылі ў ім раней, калі ён спагадліва збіраўся аддаць Зіне шарсцяную вязанку. Міхалавы ўчынкі вельмі арганічны з яго характарам.

Што ж да партрэтаў удзельнікаў усяго атрада, то якраз наадварот: калі б яны былі выпісаны так, як героі першага плана, то гэтым парушыліся б законы перспектывы, адчуванне першага і другараднага. Іменна пачуццё меры і мастацкай праўды прымусіла Кулакоўскага партрэтную частку напісаць у адпаведнасці з уласціваасцю нашага ўспрымання рэчаіснасці. Дый сам Пашкевіч кажа пра другарадных: «Мы іх добра адчуваем і разумеем, але бачым не так выразна, як хацелася б». Калі мы іх адчуваем і разумеем, то гэтага ўжо хопіць, а для таго каб іх убачыць, «як хацелася б», то трэба вывесці іх на першы план, і яны перастануць быць другараднымі.

Вось як Зіна вучыцца сціплай чалавечай гордасці, пра якую гаварылася раней. Калі вярнуўся Грыцко ў атрад, дзе пачыналі ўжо думаць, што ён пакарыстаўся спадарожнай машынай, каб выратаваць сваю шкуру, уцячы, і калі ўсё ж ноччу, прабіраючыся праз пямецкае акружэнне, вярнуўся Грыцко ў атрад — ён прынёс з сабою веру, вярнуў упэўненасць духу, усяліў бадзёрасць ва ўсіх. Ён нават і звярнуўся да ўсіх з бадзёрым жартам, ледзь паказаўшыся з цемры:

«— Ні д'ябла не бачу вас тут. Пахаваліся, пачлежнікі бісавы».

Але калі спатрэбілася яму зрабіць новую павязку, якую ён сарваў па дарозе, «каб лоб Гітлеру не наказваць у цемнаце», і калі Зіна ўзяла з свайго невялічкага запасу чысты бінт і стала перавязваць Грыцка, заўважыла, што твар у

яго вельмі змрочны і разгублены. «Чаму ж у голасе гэтага не чуваць? — міжвольна падумала яна. — Не хоча расхрыстваць свае душы перад хворымі людзьмі? Можна, гэта і правільна. Так, мабыць, трэба рабіць моцнаму чалавеку», — падумала сама сабе Зіна, запамінаючы гэты глыбока мужны жэст.

Праўдзівасць, блізкасць, адчувальнасць усяго таго, што падае Аляксей Кулакоўскі, да таго выразная, што іменна варта гаварыць пра спосабы, дзякуючы якім дамагаецца гэтая адчувальнасць.

Успрымальнасць ідзе, вядома, ад прастаты апавядальнасці і кампазіцыі. І, мабыць, трэба шукаць сакрэту ў элементах тонкага псіхалагічнага рысунку, наглядальнасці, удумлівага адбору чалавечых жэстаў, дэталі і глыбока культурнай, простаі народнай фразы.

Тканіна аповесці вельмі прадумана і іменна ў тым кірунку, каб у ёй не было нічога лішняга. Яна вельмі сканцэнтраваная, у плынь апавядальнасці ўзята толькі тое, што вельмі неабходна. Адзінае адхіленне ад плыні апавядальнасці дапушчана толькі тады, калі Зіна, у тую першую ноч, Міхалавым нажом пачала рэзаць жыта, каб падаслаць яго пад галовы рапеным. Шоргат нажа па сырых сцяблінах нагадаў ёй дзяцінства, жніво, бацькава парабкоўства пры панскай Польшчы, нястачу, бацькаў арышт і смерць яго. Гэтае адхіленне вельмі адчуваецца ў аповесці, бо яно адзінае, але яно з'яўляецца як бы неабходным, бо пасля яго становіцца ясна, што Зіна нездарма так любіць і жыццё, і гэтых усіх пакалечаных людзей, і клапаціцца аб іх, і пойдзе з імі аж да апошняга рубяжа. Гэтым становіцца ясна, што зямлі, што палёў, што вась гэтага жыта, палітага потам яе дзяцінства, яна не можа аддаць ворагу.

Прадуманасць відна ў кожным рысунку. Вось, напрыклад, момант пачатку вайны. Каб зрабіць яго больш праўдзіва адчувальным, унесці элемент іменна таго бязладдзя, якое ўласціва ўспрыманняю нечаканага і раптоўнага, ён пададзён праз успрымання Святланы, падлетка, далёкага ад разумення законаў вайны. У групе многа васіных людзей, але Кулакоўскі не захацеў гэтага ўспрымання паказаць праз іх, бо тады ўсё выйшла б вельмі строга і ясна. А Святлана ўбачыла іначай. «Бацька аб нечым моцна крычаў па тэлефоне, машыністка хапала нейкія паперы, перакуліла столік з машынкаю. На двары нешта страшэнна грывела, ляскала, у вокны бліскаў агонь».

Нарэшце, апамятаўшыся, «дзяўчына адчула, што яна

некуды едзе, расплюшчыла на момант вочы і ўбачыла перад сабою шафёра з бледнай стрыжанай патыліцай, а поруч з ім — байца ў пілотцы, надзетай бліскучаю зоркаю назад».

І вось, таксама праз вочы Святланы, карціна таго, як машыну разбамбіла: «Святлана ўзнялася на локаць, аглянуўшы ўсё навакол сябе. Перад ёй ляжаў коламі ўверх перадок «газіка». У першы момант дзяўчыцы здалося, што гэтыя колы яшчэ круцяцца».

Карціна намалёвана графічна ясна. А такія дэталі, як шафёр з бледнай стрыжанай патыліцай, баец у пілотцы, надзетай бліскучай зоркаю назад, колы, што, здаецца, яшчэ круцяцца, — не дадуць гэтай карціне патухнуць у вашым уяўленні.

Каб пабольшыць і замацаваць адчуванне, Аляксей Кулакоўскі часамі карыстаецца прыёмам уваскрашэння ў памяці забытай дэталі. Вось душэўны стан Святланы ад печаканасці пападу: «Памятаецца дзяўчыне, што брала яна з сабою касынку, калі выбягала са штаба». Вось душэўны стан байцоў, калі Машкін, замест весткі, што вярнуўся Грыцко з машынаю, аб'яўляе: «Па-мойму, сябры, гэта немцы», то тут жа Кулакоўскі піша: «Многім успомнілася, што сапраўды з гадзіну таму назад быў нейкі злавесны перапытак на шашы».

Знойдзецца вельмі многа мясцін у аповесці Аляксея Кулакоўскага, якія проста дзівяць сілаю свае трапнасці і ўражлівасці.

Мова твора вельмі добрая. Толькі дзякуючы глыбокаму адчуванню слова, народнай, простай, насычанай фразе Кулакоўскі мог стварыць праўдзівы мастацкі твор. Тут няма штампаў, няма бліскучых слоўных вывертаў, штучнага «літаратурнага» характа, а ёсць тое, без чаго няма сапраўднага характа, — натуральнасць. У мове Кулакоўскі ідзе не ад літаратурнага пераймання, а ад надслухоўвання фразы ў народзе. Мабыць, таму ў аповесці так многа свежасці і каларыту: «у кацаўцы дзяўчына падняла парыжэлы, *выдзьмуты ветрам ліст*», «калі Зініна старанне *не прынясе добра*». А не шукаючы слова, можна было сказаць лёгкай, завучанай фразай: «выцвілы газетны ліст» або — калі старанне «не дасць карысці». І такога эмацыянальнага адчування ўжо не было б.

Варта сказаць і пра трагізм, які нам паказаў Кулакоўскі ў сям'і хутаранца. Зраднік звязаў Зіну і пабег на паліцаю, бо за кожнага партызана паабяцана ўзнагарода, а

яго жонка, простая беларуская жанчына, знайшла ў сабе адвагі пайсці насуперак гэтаму — яна развязала і выпусціла Зіну. Мабыць, і яна звязана, як і Зіна, з тым снапом жыта, з жнівом, якое не дае спакою, калі вораг дратуе зямлю, топча чалавечую годнасць...

І вось паход закончаны.

«Выходзілі з яра перад самым узыходам сонца, Міхал нес на руках Зіну, а Грыцко Святлану. Дзяўчынка трымалася за Грыцкову шыю, а Зініна правая рука, працятая многімі кулямі, як і ўсё яе цела, бездапаможна звісала і амярцвела матлялася. За Міхалам і Грыцком ішоў Машкін і ўсе астатнія байцы. Яны ішлі шчыльна адзін каля аднаго, каб пры неабходнасці засланіць сваімі спінамі тых, што былі паперадзе. Яшчэ хвіліна, і павінен ззяць першы сонечны прамень, яшчэ хвіліна, і павінны паказацца свае пазіцыі».

Прачытаўшы аповесць, чуеш, як цяжка гэта, і горла душыць спазма, але гэта ўжо ад гордасці, ад шчасця.

1957

СЛОВА ДА МАЛОДШЫХ

Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кнігу. Можна, гэта была нават не першая, але нейкая адна з першых, яна ўразіла наша ўяўленне так, што асталася ў памяці аж да гэтага часу. Асабіста я памятаю, як, зацікаўлены дыханне, забраўшыся глыбей недзе ў куток, прачытаў «Хан і яго сын» Максіма Горкага. Як і кожны чалавек, пасля гэтага я чытаў многа добрых і цікавых кніг, але ні адна не можа ісці ў параўнанне з першай па сіле сваёй уражальнасці.

Часта я думаю над гэтым: чаму ж так бывае? Вядома, першую ролю тут іграе, мабыць, дзіцячая ўспрымальнасць, фантазія, ступень духоўнай надрыхтаванасці. Не апошняю ролю іграе і тое, што змест кніжкі адпавядае пэўнаму настрою. Але ў мяне няма ні кропелькі сумнявання, што нават дзіцячы свет можа горача ўспрымаць толькі тое, што закранае чалавечыя пачуцці і выклікае хваляванні. Ступень гэтых чалавечых хваляванняў вызначае нашы адносіны да літаратурнай з'явы.

Чаму мы адну кнігу можам чытаць па некалькі разоў,

а другая забываецца адразу, як толькі яе загорнеш, і ніколі не ўспомніцца? А некаторыя нават не чытаеш да канца, кідаеш або ў пачатку, або пасярэдзіне. Якая ж таму прычына? Па-першае, мы будзем з хваляваннем чытаць кнігу, зместам якой будзе дзейнасць чалавека, яго лёс, намаганні, парыванні, думы і мыслі, пачуцці, барацьба. Па-другое, калі дзейнасць і пачуцці чалавека пісьменнік здолее паказаць нам жыццёва праўдзіва, так, каб мы іх адчувалі, верылі ім, каб учынкі і пачуцці людзей адклікаліся ў нас.

Гэта дасягаецца тым, што прынята называць майстэрствам. Пра сякія-такія элементы гэтага майстэрства мы паспрабуем пагаварыць.

Але перад гэтым хацелася б выказаць яшчэ адну думку. Часамі можна пачуць такую гаворку: што, бачыце, няма малых і вялікіх тэм, што ўсе тэмы аднолькава важныя, справа толькі ў тым, як тэма будзе літаратурна выканана, і што, маўляў, сапраўдны мастак з любой тэмы зробіць добрую кнігу. З гэтым свярджэннем я пагадзіцца не магу. Малая, малаважная тэма так і астаецца малаважнай, якімі б літаратурнымі аздобамі яе ні ўпрыгожвалі. Вельмі дасканала зробленая «дрындушка» так і астаецца толькі «дрындушкаю», яна крапе нашу ўвагу толькі вонкавым эфектам, але эмоцый, душы не запоўніць. Такія рэчы, калі форма пачынае пераважаць над зместам, вядуць да фармалізму, да спусташэння душы. Богам літаратурнага майстэрства некалі сімвалісты лічылі Андрэя Белага, але яго прозы, разбітай на актавы і песні, народ не ведае і не памятае.

Гісторыя рускай, беларускай і многіх іншых літаратур пакінула вельмі многа імён пісьменнікаў, якія называюцца класікамі. І калі мы прыгледзімся, дык уся галерэя гэтых магутных імён складае гонар нацыі таму, што ў сваіх творах яны падымалі глыбокія сацыяльныя пытанні — пяхай сабе гэта раманісты або апавядальнікі, прэзаікі або паэты, як Пушкін, Някрасаў, Талстой, Тургенеў, Чэхаў — у рускай, Купала, Колас, Гарэцкі, Гартны, Чорны, Зарэцкі — у беларускай літаратуры.

Каштоўнасць літаратурнай з'явы вызначае ў першую чаргу тэма.

Звычайна ў вызначэнні жанру літаратуры мы карыстаемся тэрмінамі: проза, паэзія, драматургія. Але апавяданне сярод прэзаічных твораў мае сваю спецыфіку. У першую чаргу гэтая спецыфіка дыктуецца намерам.

А адсюль будуць выцякаць і другія патрабаванні да апавядання: у ім трэба вельмі эканомна карыстацца выяўленчымі сродкамі.

У рамане для развіцця сюжэта, дзеі, характару можна карыстацца цэлымі старонкамі або нават раздзеламі. Раманіст можа паступова і ўсебакова разгортваць сваю творчую тканіну; у яго вялікае поле і для перспектывы, і для развіцця падзей, і для аналізу, і для абгрунтавання, і, галоўнае, для стварэння характараў. У апавяданні ж нічога гэтага зрабіць нельга, бо ў яго зусім іншыя габарыты. Пісьменнік-апавядальнік павінен даваць толькі самае галоўнае, самае характэрнае. Такім чынам, у апавяданні большае значэнне набываюць такія кампаненты, як пейзаж, настрой, дэталі, параўнанне, дыялог, мова. Для яго іначай адбіраецца жыццёвы матэрыял.

Асабіста я лічу, што для апавядання вельмі важна зрабіць добры пачатак. Гэта, як ключ у музыцы: ад яго пойдзе ўсё гучанне.

Нельга, каб пачатак у апавяданні быў вялы, доўгі, загрузшчаны ўсякай непатрэбшчынай. Нават апісальнасць у пачатку апавядання не вельмі ўспрымаецца, бо ўсялякая апісальнасць добра тады, калі чытач ужо ведае, што апісваецца і навошта яно апісваецца.

Вось, скажам, пачатак апавядання:

«Тамань — самы скверны горадышко из всех приморских городов России. Я там чуть-чуть не умер с голода, да еще вдобавок меня хотели утопить».

Вы адчуваеце, што пачатак адразу забраў вашу ўвагу, што ён тут жа ўводзіць вас у пэўную дзею, і вам ужо цяжка адарвацца. Пачаткам вам адразу даецца настрой. Так пачынаецца «Тамань» Лермантава.

А вось другі пачатак:

«Заря только разыгрывалась. Ядреная, знобкая, она предвещала погожий, ясный день, что выпадают в конце отходящего лета словно подарок всему живому и помнятся до зимы. В той стороне, где она пылала, было огненно-красно, как в кузнице. Сдавалось — где-то далеко-далеко работали проснувшиеся ковалы, и вскоре там должно было выковаться солнце — багряное, жаркое и словно бы живое, только что вышедшее из раскаленного горнила».

Як бачым, выпіска вялікая, а яснасці ў ёй няма. Нам цяжка разабрацца ў сваіх уяўленнях, мы не ведаем, чаго тут нам прыгледзецца і прызвычайна, як настроіцца і што слухаць. Рысунак вельмі супярэчлівы, у ім няма

цэнтру і не разлічана перспектыва. Вельмі многа розных разуменняў і рэчаў, нагрувашчаных адно на адно, перамешаных нібы знарок, каб не адразу можна было здагадацца, пра што ідзе гаворка.

Выпіска гэтая ўзята з апавядання Дэм. Осіна «В лесу». Паспрабуем крыху разабрацца ў ёй, каб зразумець, чаго ж тут не хапае.

Першае — мы ўжо сказалі: няма яснасці ўяўлення, бо намешана многа падуманых і няўзгодненых між сабою элементаў, якія не канцэнтруюць, а разбіваюць нашу ўвагу. Калі гаворка ідзе пра золак, то кожны з нас мае сваё ўяўленне аб ім: не раз мы бачылі і адчувалі рапіцу. Але калі яе рысуе мастак, то ён павінен аднавіць наша ўяўленне, а гэта значыць, знайсці нешта самае характэрнае для рапіцы або такое, што нагадвае характэрнасць. Дэм. Осін для гэтага скарыстаў параўнанне. Ён кажа: «В той стороне, где она (заря) пылала, было огненно-красно, как в кузнице». Функцыя параўнання заключаецца ў тым, каб яно павялічыла ці зрабіла больш ясным наша ўяўленне. У дадзеным выпадку выйшла наадварот: яно паменшыла яго, бо вялікае (заря) параўнапа з малым (кузницею). Які ж гэта ўсход сонца, калі ён, замест таго каб разліцца на паўнеба, раптам змяшчаецца ў памерах кузні? Гэта ўсё роўна, як сказаць: бег вялікі сабака, ростам з добрую мыш.

Але пісьменнік на гэтым не скончыў, ён зніжае наша ўяўленне і далей. Ён кажа: «Сдавалось — где-то далеко-далеко работали проснувшиеся ковалы, и вскоре там должно было выковаться солнце — багряное, жаркое и словно бы живое, только что *вышедшее из раскаленного горнила*». Зноў несуразмернасці. Кавалёў мы ўяўляем: гэта звычайныя людзі. І сонца ўяўляем. Ну і ці вялікае яно будзе ў руках і над малаткамі кавалёў? Дробязь: маленькі, распечаны камячок. Мы можам уявіць і «раскаленное горнило», але каб у ім змясцілася і выйшла адтуль «багряное, жаркое и словно бы живое» адкаванае сонца — не можам уявіць. Лепш кажучы, уявім, але гэтае сонца ў руках кавалёў будзе падобна на дзіцячую цацку.

Вось як помесціць нехайна зробленае параўнанне. Яно не дало нам вобраза, мы не адчулі яго. Велічы ўсходу сонца, яго прыгажосці і чароўнасці пісьменнік нам не перадаў.

Другое, ад чаго цяжка ўспрыняць карціну, гэта тое, што адразу нашай увазе прапануецца вельмі многа прадметаў у іх руху. Тут у нас ёсць назоўнікі — знобкая *заря*,

ясный день, отходящее лето, подарок живому, проснувшимся ковали, багряное солнце, раскаленное горшило: усё гэта мае свае прыметы і азначэнні — ядреная, знобкая, погожий, огненно-красный, багряное, жаркое, живое, отходящее, вышедшее, раскаленное; усё гэта мае пэўны рух, дзею — разыгрывалась, предвещала, пылала, работала і г. д. Сапраўды, на ўсім гэтым цяжка сабраць увагу.

Можа, варта сказаць і пра другую неахайнасць. Вось фраза: «Заря... предвещала... ясный день, что выпадают в конце отходящего лета». Калі выпадаюць, то, мабыць, *дні*, а не *дзень*.

Гэтае апавяданне можа даць і яшчэ размову. Пра характэрнасць і дыялог.

Апавяданне ідзе пра паляванне. Але мы доўга не можам здагадацца пра гэта. Па сутнасці, у ім пачатак цягнення на некалькі старонак, і горш за ўсё, што ён не падводзіць, а адводзіць ад тэмы. Перад тым як чытач дабярэцца да палявання, між двух сяброў, што едуць у машыне, ідзе бясконца гаворка на заводскія тэмы — пра пакоўкі, пра брак, пра план, прычым у такой роблена-інтэлігенцкай форме, што адразу відаць наўмыснасць.

«— Утро проспишь... Викентий Сергеевич!..

— Да ну тебя, дай подремать.

— Гляди-ка: заря какая! Как у нас, в кузнечно-прессовочном... когда болванки из нагрева выдаются.

— Еще что?

— Не чувствуете вы, технологи, красоты. Ни в природе, ни на производстве.

Спицкий приоткрыл узенькие, мохнатые щелочки.

— Ты бы лучше о браке побеспокоился. Опять заготовки с такими допусками выдасте, что прямо злость берет!

— Брак браку рознь, — рассудительно возразил Гладышев, привычным движением сбрасывая скорость. — И к красоте никакого отношения не имеет.

— А по-моему, красота — в точности. — Спицкому уже расхотелось спать. Говорившееся перебороло дремоту, забрало его за живое.

Глядя на дорогу, Гладышев хмуро вздохнул.

— Кроме точности, еще план есть! И в первую очередь о нем беспокоиться придется.

— Как знаешь! Только предупреждаю: больше я от тебя таких заготовок принимать не буду.

— Бу-у-дешь, — Гладышев часто казался просто непереносимым. — Как нечего станет строгальщикам да рас-

точникам делать, так и с завышенными допусками заготовки пойдут!

Грубый, самовластный, он — под стать характеру — был кряжист, высок и держался непререкаемо...»

Ці льга з гэтага даволі вялікага ўрыўка зразумець, хто гэта гаворыць? Не. Па складу фразы, па манеры будаваць сказ можна было б падумаць, што гэта размова рабочых... («...заготовки с такими допусками выдаете, что прямо злость берет». «А по-моему, красота — в точности»). Але фразы «Гляди-ка: заря какая! Как у нас в кузнечно-прессовочном... когда болванки из пагрева выдаются», фразы з такім наўным і ўзнёслым захапленнем, з такім наўмысным параўнаннем можа належаць толькі падкрэсленаму інтэлігенту. Іменна падкрэсленаму, бо параўнанне зроблена аўтарам знарок, для каларыту. І, нарэшце, па тым, што гаворка ідзе пра планы, што «больше я от тебя таких заготовок принимать не буду», можна здагадацца, што гэта нейкія камандзіры на вытворчасці.

Дыялог, як правіла, павінен раскрываць нешта галоўнае, памагаць будаваць характар, перадаваць нешта характэрнае, выяўляць індывідуальнае. У дадзеным жа выпадку дыялог нам нічога не памог. Мы не ведаем, хто гаворыць, навошта гаворыць. Ён не вырысаваў нам ні характараў, ні прафесій, не выклікаў у нас настрою, не перадаў падзеі. Ён не нес на сабе ніякай нагрузкі. Можна здагадацца, што аўтар гэтым дыялогам хацеў падкрэсліць вытворчы каларыт, але ж ён, на жаль, ніякага дачынення да апавядання не мае. Ён лішні, і чытач лёгка ўздыхае, калі нарэшце пападае ў самое апавяданне, і толькі дзівіцца: навошта аўтар так доўга трымаў яго ў гэтых падуманых размовах, калі пасля пойдзе сапраўды цудоўнае апавяданне, поўнае лясных пахаў, глыбокага дыхання, тонкіх рысункаў, чалавечых пачуццяў.

Лішняе, пабочнае вельмі шкодзіць апавяданню. У ім павінна быць толькі тое, што памагае галоўнаму, што або дапаўняе, або стварае настрой, або падкрэслівае яго. Дыялог тым больш павінен быць функцыянальна нагруканы. Возьмем, скажам, маленькі прыклад. Дапусцім, у гестапа дапытваюць партызана. Следчы пытаецца:

— Ты будзеш адказваць, нягоднік?

— Не.

— Паспрабуем прымусіць.

— Дарэмна будзеце старацца, гады.

Возьмем другі варыянт гэтай размовы:

— Ты будзеш адказваць, пягоднік?

— Не, пане следчы.

— Паспрабуем прымусіць.

— Я нічога не магу сказаць, пане следчы.

Як бачым, гэты варыянт дае зусім іншы псіхалагічны малюнак. Ён ужо не перадае непрымірымасці і ўпартасці. Дыялогам вы стварылі зусім іншы характар.

Дыялог з апавядання «В лесу» не даў нам ніякай характэрнасці. Ён не даў і характараў. У жыцці мы звычайна бачым, што ў кожнага чалавека ёсць свая манера гаварыць — шпарка або павольна, гулліва або ўдумліва, пры гэтым бывае свая пастава галавы, свой выраз твару, свая паўза, нешта тое, што ўласціва толькі гэтаму чалавеку. Такія рыскі даюць большую індывідуалізацыю характару, а індывідуалізаваны характар уяўляецца і запамінаецца лепш.

Наогул, кожная фраза ў літаратурным творы, тым больш у апавяданні, павінна быць на сваім месцы, гучаць праўдзіва, яна павінна быць ужыта з адчуваннем меры.

Нельга не сказаць, што наогул фраза павінна быць пісьменная, эканомная і ясная. У ёй трэба дамагацца прапасты, натуральнасці яе гучання, яснасці думкі. А вось такая фраза: «Грубый (Гладышев), самовластный, он — под стать характеру — был кряжист, высок и держался непререкаемо», — не толькі неахайная, а і непісьменная. Сапраўды, як жа гэта Гладышаў, «грубый, самовластный», які любіць «держаться непререкаемо», быў «под стать своему характеру», гэта значыць самому сабе? Бо і грубасць, і самаўладнасць, і іншыя якасці — гэта ж і ёсць характар. Калі пазбавіць гэтую фразу ад завітушак яе пабудовы, дык прыйдзеца так і сказаць: «Грубый, самовластный, Гладышев был под стать самому себе». Другое: «под стать» — гэта ёсць форма параўнання. Калі можна з характарам параўноўваюць такія рэчы, як «грубость», «самовластность», прывычку «держаться непререкаемо», то як можна параўноўваць з характарам тое, што Гладышаў быў «кряжист и высок»? Хіба характар бывае «кряжист и высок»? Бязглуздзіца. Вось як злосна помсціцца ў мове неахайнасць.

Часта мне ўспамінаюцца тыя маладыя гады, калі я рабіў свае першыя літаратурныя крокі. Сам у сябе я часта пытаюся: чаму так лёгка тады нісалася? Ці то фантазіі

было больш, ці галава была яснейшая, ці наогул гэта ўласціва маладосці, якой, як кажуць, усякае мора па калена? Як толькі ў галаве выспявала якая тэма, варта было сесці за стол, палажыць перад сабою паперу, і апаваданне было гатова. Памятаю, напрыклад, што «Гаісу» я напісаў за дзве почы ці, лепш кажучы, за два вечары. Гэта было ў Полацку. Удзень я працаваў у рэдакцыі газеты «Чырвоная Полаччына», пад вечар дазваляў сабе пагуляць — праехаць на лодцы па Экімань, паходзіць па вуліцах або паглядзець, як тапчуюць у садзіку каля станцыі, — і ўжо зусім позна варочаўся ў свой невялікі пакойчык на Гоголеўскай вуліцы, каб сесці за стол. Пазней, у Мінску, у 1928 годзе, калі спатрэбілася тэрмінова запоўніць прозай пумар часопіса «Росквіт» — за пяць ці шэсць вечароў я напісаў «Затоку ў бурах». Памятаю, як лёгка ўздыхнулася, калі паставіў апошнюю кропку. Гэта было гадзін у шэсць рапіды. Падняўся, пацягнуўся, паспеў заўважыць, што пакой быў сіні ад дыму, і тут жа, толькі прыткнуўшыся да падушкі, заснуў, памятаючы, аднак, што трэба будзе не спазніцца на лекцыі.

Чаму ж цяпер куды даўжэй і цяжэй пішацца кожная рэч? Адказам па гэта будзе, мабыць, тое, што калі спатрэбілася сабраць кнігу рапейшых твораў, то я стаў перад сумным фактам: многае з таго, што рапей пісалася, прыйшлося абмінуць, у кнігу не ўключыць. Вачыма сённяшняга дня я ўбачыў, што многае пісалася дрэнна. Вырасла літаратура, вырасла пісьменніцкае майстэрства, і, вядома, выраслі патрабаванні да сябе. Рапей мне не думалася, што ў літаратуры ёсць свае законы, што ёсць творчыя сакрэты Льва Талстога, Тургенева, Чэхова, што гэтыя сакрэты раскрываюцца працаю, вучобаю.

Праўда, у той час маіх літаратурных пачыпанцяў было многа прычын, якія шкодзілі правільнай літаратурнай вучобе. Існавала безліч усялякіх «ізмаў» — футурызм, імажынізм, экспрэсіянізм, акмеізм, — і чаго толькі не было! — і яны збівалі з тропу. Адны «ізмы» абвясчалі вайну аўтарытэтам, традыцыям, другія разбуралі форму, трэція толькі форме і пакланяліся. Былі лефаўцы, пралеткультаўцы, перавальцы, напастоўцы. У такіх абставінах было цяжка набываць свой голас.

Літаратура мужнела разам з мужнасцю дзяржавы. А ўсялякая сталасць — гэта ёсць і мудрасць.

Ці магу я сказаць, што цяпер мною закончана літаратурная школа? Не, не магу, бо гэтага не можа і быць. Лі-

таратурная школа — штодзённая ўпартая праца. Кожны новы твор пачынаеш з адчування таго, што ты проста — невук. Пісьменніцкая школа — гэта кожны твор, і прычым той жа самы першы клас.

Якую ролю іграе ў літаратурнай рабоце мова? Найпершую. Бо гэта яна з'яўляецца спосабам перадачы пашых думак, адчуванняў, паняццяў, спосабам сувязі людзей між сабою. З яе, з гэтай самай мовы, будуецца і літаратура твор. І чым глыбей пісьменнік ведае мову, чым багацейшая ў яго лексіка, чым лепш адчувае ён кожнае адценне таго або другога слова, чым лепш адчувае дыханне фразы — тым лепш ён можа перадаць свае мыслі і адчуванні.

Літаратуры фальклорнай у нас крыху дабавілася. За апошнія гады выдадзена некалькі кніжак, і іх варта прачытаць хоць бы дзеля таго, каб упэўніцца, як мы не заўсёды ўмеем карыстацца здабыткамі народнай культуры. Часамі пры перакладах, не вельмі турбуючы сябе пошукамі, мы нават устойлівыя народныя спалучэнні і параўнанні перадаём літаральна, гэтым пазбаўляючы фразу яе гістарычнага і народнага каларыту. Сустрэўшыся, напрыклад, з фразай: «За ним пужен глаз да глаз», мы так часамі і перакладаем: «За ім трэба вока ды вока», не задумаўшыся, што ў беларускай мове такой устойлівай фразы няма, што, для таго каб яна гучала натуральна, трэба сказаць: «За ім трэба глядзець ды глядзець»; што «Белый как лунь» трэба перакласці не толькі заменай літар: «Белы як лунь», а і сутнасцю — «Белы як голуб»; што «Добро пожаловать» не будзе выглядаць традыцыйным народным запрашэннем, калі яго напісаць: «Дабро пажалаваць», бо фразы выкажа натуральную гасціннасць, калі яе скажуць па-гаспадарску — «Заходзьце, калі ласка», або «Сардэчна запрашаем», або яшчэ як, але толькі так, як запрашае ад душы народ на сваёй мове.

Прыказак і прымавак таксама перакладаць нельга, іх, аднаведных, трэба шукаць у мове, на якую робіцца пераклад.

Прыслухоўванне да народнай фразы прымусіла б часамі падумаць, што не заўсёды з надставаю мы аддаляем літаратурную мову ад народнай. Вядомая рэч, што літаратурная мова не можа быць атаясамлена з народнай, яна надпарадкуецца граматычным, лексічным і іншым нормам. Але што вымушае, напрыклад, самае звычайнае, народнае

і ўсюды пашыранае слова «памагаць» заменьваць толькі на «дапамагаць»? Проста — інерцыя, нежаданне прыслухацца, што гэта не зусім тое самае слова і што народ карыстаецца ім не без разбору. Іменна «памагаць» гаворыць народ у большасці тых выпадкаў, дзе літаратура карыстаецца толькі «дапамагаць». «Памажы забудавацца», «Памажы падняць мяшок», «Пачакай, я табе памагу», «Казаў бог, каб ты памог», «Памажы запрэгчы», «Як мог, так і памог» — вось натуральнае гучанне гэтага слова. А «дапамога», «дапамагаць» мае найбольш той сэнс, які перадаецца рускімі словамі «воспомоществование» або «содействие»: «Пры дапамозе Чырвонай Арміі», «Пры дапамозе новай тэхнікі», «Я маю дапамогу ад дзяржавы», «Ні на якую дапамогу ты не спадзявайся», «Не забудаваўся б, але сын прыслаў дапамогу».

Адчуванне мовы патрэбна не толькі пісьменнікам, а і той вялікай арміі літаратурных супрацоўнікаў, якія працуюць у рэдакцыях газет, часопісаў, у выдавецтвах у якасці рэдактараў, карэктараў, літработнікаў. Трэба, каб яны чулі і фразу і слова не толькі ў межах службовага абавязку і службовай практыкі, бо іх праўкі і навывыкі становяцца нарэшце літаратурнай нормай. Гэта ж факт, што літработнік, які правіў маё апавяданне «Як спявалі песню», лічыў, што ён вельмі добра ведае мову, калі правіў фразу «Стасечка, родненькая, памагай» (спяваць песню) на «Стасечка, родненькая, дапамагай»; «пачакаўшы хвілінку» — на «пачакаўшы хвілінку», у апошнім выпадку нават мяняючы сэнс слова, бо «пачакаць» — гэта выбраць хвілінку, а пачакаць — гэта проста пачакаць. Тут адно з двух: або чалавек вельмі абмежавана ведае мову, або пакіраваўся меркаваннямі густу. Часта напраўляюцца, напрыклад, і такія словы: «неўзаметку» — на «непрыкметна», «скоранька» — на «хуценька» або «хутка», «ачуцяў» — на «паправіўся» або «выздаравеў» і г. д., словам, на самыя прывычныя, добра завучаныя, калі можна так сказаць, карэсныя, не клапоцячыся, што пасля такой праўкі мова не пераліваецца сваім багаццем, а блякне. А багацце мовы трэба берагчы, бо гэта духоўнае багацце народа.

1957; 1983

НЕНАДРУКОВАНЫЯ АПАВЯДАШНІ

Ёсць у Івана Буціна невялічкае, на дзве старонкі, апавяданне «Ланці». Здавалася б, нічога асаблівага ў ім і няма. Педзе на далёкім хутары зімою гудзе завіруха, а ў хаце ляжыць хворае дзіця. Яно трызіць і ў трызіненні просіць даць яму чырвоныя ланці. Роботнік, стары Няфёд, кажа гаспадыні:

«— Значыцца, трэба даставаць. Значыцца, душа просіць. Трэба даставаць.

— Як даставаць?

— У Навасёлкі ісці. У краму. Пафарбаваць фуксінам няхітрая работа.

— Бог з табою, да Навасёлак шэсць вёрст! Дзе ж у такое страхоцце дайсці!»

Падумаў.

«— Не, пайду. Нічога, пайду. Даехаць не даедзеш, а пешкі можна, нічога. Яна будзе мне ў спіну, завея гэтая...»

І пайшоў — у шалёную, страшэнную завіруху. А пад раціцу па другі дзень чужыя людзі засхалі на двор і ў развалках прывезлі здубяцелае цела. «За пазухаю ў Няфёда ляжалі новенькія дзіцячыя ланці і пляшачка з фуксінам».

Вось і ўсё. А прачытаўшы гэтае апавяданне, ужо не можаш па яго забыцца. І перад вачыма ў цябе будзе не Няфёд, а цэлае чалавечае жыццё. Адлюстравак нейкага часу, вобраз характара і высакароднасці простаі чалавечай душы. Нешта вельмі вялікае і важнае ты пазнаеш з гэтага апавядання.

У чым жа тут сакрэт? Якімі чарамі ўздзейнічае пісьменнік на паша ўспрыняцце? Мабыць, у першую чаргу, тым, пра што ён піша, чым крапае нашу душу. Бясспрэчна, гэта будзе чалавек. Яго жыццё, пачуцці, хваляванні, дзейнасць, узаемадачыненні з другімі людзьмі і ўсё тое, што звязана з яго духоўным светам і дзейнасцю. А другая тайна, мабыць, будзе ў тым, як пісьменнік піша. Гэта значыць, як глыбока ён раскрые і пакажа чалавечае жыццё, што адкрые ў ім новага, неспадзеўнага, непаўторнага. Як данясе да нас тое чужое жыццё, каб мы бачылі яго, як сваё, каб неражывалі і верылі ў яго. Вось у гэтым ва ўсім, мабыць, і тояцца ўсе чары. З чаго ж яны складаюцца? Гэтага сказаць нельга, бо іх вельмі многа, бяскопча многа, і ў кожнага свае. Тут будзе залежаць і ад таго, як пісьменнік бачыць свет, як ведае жыццё і самога чалавека. Ад яго агульнай

культуры і ад культуры работы і мыслення. Ад філасофскай і эстэтычнай сістэмы поглядаў. Ад пачуцця меры, ад выбару мастацкіх сродкаў і адчування слова. Нарэшце, ад пісьменніцкай практыкі. Можна пералічыць многа індывідуальных чалавечых якасцей пісьменніка, і ўсе яны нарэшце даюць сябе знаць у творы. Не будзе памылкі, калі мы скажам, што на творах можна ўбачыць самога пісьменніка.

Гэта — індывідуальныя «сакрэты» і «тайны» мастацкага твора, якія цесна звязаны з інтэлектуальнай асаблівасцю пісьменніка. Але ёсць і агульныя, якія кожнаму даступны і пільнавацца якіх павінен кожны. Гэта ў першую чаргу элементарная пісьменнасць і ахайнасць, культура работы, адчуванне мастацкай праўды і слова, адчуванне меры патрэбнага і лішняга, галоўнага і другараднага. І любоў да галоўнага свайго аб'екта — да чалавека і яго душы.

Я не выпадкова назваў апавяданне Івана Буціна «Лапці». У ім гэтыя абавязковыя для кожнага пісьменніка ў той ці іншай меры агульныя нормы даведзены да гранічнай дасканаласці. Нічога няма лішняга, усё эканомна, рэльефна і ярка. Такую сілу апавяданню дало адчуванне меры патрэбнага. А значыць, і меры мастацкага. І няйначай як пра адчуванне гэтага ў меру патрэбнага вядомы савецкі пісьменнік Ісак Бабель сказаў: ніякая зброя не можа скасіць гэтак жахліва, як кропка, пастаўленая на сваім часе. Тут, вядома, справа не ў кропцы як у знаку прыпынку. Гэта сказана фігуральна. Іменна пра тое, як важна для апавядання, каб у ім не была парушана мера патрэбнага.

РАЗМОВА ПЕРШАЯ

Кароткі пераказ апавядання Першага Лўтара «Русалка» такі. Студэнт Янка летнія канікулы праводзіць на сваёй радзіме ў калгасе. Аднаго разу, гуляючы па лесе з фотаапаратам, сустраў дзяўчыну. Сфатаграфаваная яе і, вядома, закахалася. Аказалася, што яна таксама студэнтка і таксама адпачывае на канікулах у суседнім сяле Багушы. Завуць яе Валяй. Ледзьве дачакаўшыся пядзелі, Янка найшоў у Багушы, каб перадаць Валі карткі. Ён быў поўны самых высокіх і гарачых пачуццяў, і раптам яго як бы аблілі халоднай вадою. За карткі яму працягнулі грошы. Расплаціў-

шыся, Валя пайшла спакойна дахаты — яе звалі піць чай. Тэма як тэма, так жа ў жыцці можа быць. Але вельмі кідасца ў вочы, што апавяданне зроблена знарок дзеля маралі. Гэта не дрэнна — зрабіць дзеля маралі. Дрэннае ў тым, што мараль аголена, жыве самастойна. Яна не выцякае з унутранай логікі і жыцця персанажаў, а сама дыктуе персанажам учынкi, паводзіны і фразы. І гэта прыводзіць да няпраўды, да таго, што мы не верым ні персанажам, ні ўчынкам і падзеям.

Здавалася б, што такое апавяданне з унутраным псіхалагічным канфліктам навінна было быць энергічнае і густое. Праз нейкі адзін момант жыцця можна было паказаць і характары, і розныя жыццёвыя прытцыпы Янкі і Валі. Сама па сабе вынікала б і мараль. Іначай кажучы, зрабіць так, каб мы ўвесь час адчувалі чалавека з яго трывогамі і спадзяваннямі, а пасля бачылі б і крах яго спадзяванняў. Першы Аўтар страціў адразу меру патрэбнага: ён даў нам безліч другарадных, абсалютна лішніх даведак і інфармацыі, якія не маюць ніякага дачынення да раскрыцця канфлікту — да абразы Валяй Янкавых пачуццяў. Вось пачатак гэтага апавядання.

«Прызнацца, студэнцкімі канікуламі я крыху не задаволены. Былі б яшчэ сябры-аднагодкі, а то разляцеліся па месцах вучобы, а мне чакай тут — дзе той яшчэ кастрычнік. Праўда, сумаваць асабліва няма калі. Моладзі ў нашым калгасе многа, спраў для маладых непачаты край.

У вольную часіну люблю пабыць сам-насам з прыродай. Можна гэта так выразна кідалася ў вочы, не ведаю, толькі маю гэтую рысу надмецілі яшчэ ў дзяцінстве і з лёгкай рукі знахаркі бабкі Насты празвалі мяне лесавіком. Вядома, перабарычвалі крыху бабулькі, але нейкая доля праўды ўсё ж была — моцна сябраваў я з лясным царствам. Надакучыць, бывала, сядзець у хаце, пайду ў лес і цэлы дзень там баўлюся. Дзе ручаёк звініць — паслухаю, сойка дзетак корміць — бачыць цікава, а то проста, прылёгшы на паляне, гляджу ў празрысты блакіт неба, слухаю, лаўлю чароўную музыку.

Празытыя ў горадзе гады не парушылі гэтай дружбы. У нядзелю на золаку з кошыкам спяшаюся ў лес. На ўскрайку між дрэў — парэзаныя карані грыбоў. Спазніўся. Я не шкадую — няхай. Ёсць месцы, якія толькі мне аднаму адкрываюць свае тайны. Іду па Заям'е і неўзабаве вяртаюся з поўным кошыкам.

Спяшацца няма куды. Для Чорнага Яра спыняюся, доўга

стаю ў задуменні. Мілы, чароўны куток майго дзяцінства! Сярэбраны пераліў настушынага ражка на зары, і шумныя хованкі, і ўрачыстасць піянерскіх кастроў...»

Я знарок зрабіў такую доўгую выпіску, каб можна было ўбачыць не адно, а адразу некалькі парушэнняў, калі можна так сказаць, мастацкага такту. Першае — што гэты ўступ і даведкі з біяграфіі героя абсалютна непатрэбны. Яны не кампануюць апавядання, а разбураюць яго, адводзяць у зусім другое русло. Калі б гэтыя даведкі «працавалі» па характар, фармавалі яго, то яшчэ можна было б сказаць, што яны ў некаторай ступені патрэбны. Але, прачытаўшы да канца апавядання, стаповіцца ясна, што ўсе гэтыя разважанні пра «непачаты край работы» ў калгасе, хвіліны, калі хочацца пабыць «сам-насам з прыродай», прыметы бабкі Насты, сяброўства з лясным царствам, празрысты блакіт і чароўная музыка, звон ручайкоў, сярэбраны разліў настушынага ражка і шумныя хованкі, — што ўсё гэта непрадуманыя лішчоты. Гэта як бы рэклама, якая зывае зайсці ў апавяданне.

А само апавяданне пачнецца куды назаўваж, калі сустрэнуцца Янка і Валя. Але на гэтую частку аўтар звярнуў найменш увагі. Яна тут найшла бегла. Аўтар кажа, што Янку спадабалася Валя, — а мы не бачым, за што яна спадабалася. Што яна харошая, як русалка, — а мы не бачым у ёй хараства. Што Янка перажывае і хвалюецца, — а мы не адчуваем гэтага хвалявання. Вось, напрыклад, як паказана самая чуллівая хвіліна:

«З хваляваннем дастаю з кішэні здымкі, падаю ёй.

— Вось.

Не зводжу з яе вачэй. Па твары бачу — задаволеная. Усміхаецца мне. Я на сёмым небе ад шчасця».

Вось і ўсё. Сказана пра задаволенасць, хваляванне і сёмае неба ад шчасця, а нас гэта не крапае. Бо мы не бачым унутранага рысунка гэтага шчасця. Гэтак жа да нас не дойдзе і трагедыя расчаравання, абраза, калі за чыстыя пачуцці герою будзе заплачана грашмыма. Пра ўсё гэта будзе сказана вось такімі ж гуллівымі словамі замест рысунка душэўнага болю. Не дойдзе і ўсё апавяданне, бо яно голае, пазбаўленае жывых, праўдзівых рыс у чалавека.

Дарэчы, я хачу, каб зразумелі ясна, што я маю на ўвазе, гаворачы пра ўнутраны рысунак. Гэта лепш будзе, калі я спашлюся на прыклад. У Аляксея Кулакоўскага ў яго рамане «Сустрэчы на ростанях» камандзіра партызанскага атрада Лядуцьку напаткала вялікае гора. Ён сядзіць

у зямлянцы ў камандзіра злучэння Сакольнага, які толькі што з ім сурова пагаварыў. На вуліцы даўно ідзе вялікі дождж, зямлянка працякае. Ладуцька сядзіць за сталом, абхапіўшы галаву рукамі, аглушаны неспадзяваным няшчасцем. Ідзе час, а Ладуцька не чуе, як яму на казырок шапкі кропля за кропляю пачынае капаць са столі вада. Праз нейкі час кропля капае ўжо за каўнер, на сагнутую шыю, а Ладуцька і гэтага не чуе.

Вось і рысунак чалавечага гора. Можна б, ён нават не запомніўся, каб не гэтая невялічкая дэталёўка — кропля. І цяпер вы бачыце ўсяго чалавека, увесь яго ўнутраны стан. А калі б Кулакоўскі напісаў: у Ладуцькі было вялікае гора, ён вельмі перажываў і хваляваўся, не ведаў, што рабіць, сэрца яго разрывалася на часткі, — то ўсё гэта было б пустое. Вы не ўбачылі б у гэтым Ладуцькі. А ў апавяданні Першага Аўтара сказана агульнымі словамі: *«Не зводжу з яе вачэй. Па твары бачу — задаволена... Я на сёмым небе ад шчасця»*.

Дарэчы, пра гэтае «шчасце». Мы не верым у яго яшчэ і таму, што на адносіны Янка і Валі паложаны не тыя фарбы. Гэтыя фарбы прадыхтаваны не адчуваннем мастацкай праўды вобраза, а жаданнем аўтара скараціць нарысаваць схему адносін. Янка захаўся ў Валю і быў упэўнены, што захаўся ў добрую, душэўную дзяўчыну. Расчаруецца ён толькі пасля, калі ўпэўніцца, што памыліўся. Значыць, і мы павінны былі ўбачыць Валю як пешта сапраўды вельмі нязвычайнае, прыгожае — нават самі павінны былі б захавацца ў яе, каб пасля самім жа і адчуць боль Янкавага расчаравання. Але аўтар не даў развіцця вобраза, ён паказаў нам Валю бадай што адразу такой, з якой мы і развітваемся — пасрэдным, пустым дзяўчом. «Прыгожая, як русалка» — гэтае параўнанне дае нам адчуванне печалага халоднага, абьякавага, як папяровая кветка. Духоўны партрэт мала чаго дадае да гэтага аблічча — дзяўчына толькі смяецца. *«Яна лёгка скача між дрэў, сыпле смехам», «І вось смех, той самы мілы дзясочы смех...»* Вядома, смех мог бы быць «мілым», калі б ён дапаўняў нейкія другія рысы, а калі з'яўляецца адзінай прыметай унутранага характара, то гэтага вельмі мала.

Пра мову я збіраўся гаварыць пад канец, але не магу хоць бегла не спыніцца на ёй цяпер, каб відно было, якая гэта важная рэч у мастацкай тканіне твора. З мовай у Першага Аўтара вялікія пелады.

Першае: няма адчування народнасці мовы, а значыць,

пяма і натуральнасці яе гучання. Чытаючы, мы ўвесь час спатыкаемся аб нейкія ненармальнасці, нешта нам здаецца нязвыклым, надуманым.

«Былі б яшчэ сябры-аднагодкі, а то разляцеліся на месцах вучобы». Мы адчуваем, што ў гэтай фразе або нечага не стае, або нешта перашкаджае яе натуральнаму гучанню. Не будзем гаварыць, што гэтае *«на месцах вучобы»* ўзята з кашчылярска-пратакольнай, а не вобразна-мастацкай скарбніцы, — скажам пра больш важнае: фразы разарвана папалам. Першай палавіне не хапае развіцця, а другая не выцякае з першай. Першая палавіна фразы не адказвае на пытанне: *што было б, калі былі б сябры-аднагодкі?* І калі нармальна выказаць думку, то фразы маглі б выглядаць прыблізна так: *«Былі б яшчэ сябры-аднагодкі, то можна было б цяпець»*, — тады з першай выцякала б і другая палавіна фразы.

Яшчэ горш далей. *«У вольную часіну люблю пабыць сам-насам з прыродай. Можна, гэта так выразна кідалася ў вочы, не ведаю, толькі маю гэтую рысу падмецілі яшчэ ў дзяцінстве...»* Тут няма ні лагічнага, ні граматычнага дапасавання. Што «выразна» кідалася ў вочы — *«люблю пабыць сам-насам з прыродай»*? Як гэтую рысу прымецілі яшчэ ў дзяцінстве? Дзе і ў чым была рыса? Гэтыя сказы проста не хочуць звязацца, яны стаяць у розных сітаксічных парадках. Або як можна *«пабыць сам-насам з прыродай»* ці *«моцна сябраваць з лясным царствам»*? Мастацтва дапускае толькі канкрэтны вобраз і канкрэтныя разуменні, а прырода і лясное царства разуменні шырокія. Нельга даць веры, каб можна было сябраваць з кветкамі, з грыбамі, з подыхам ветру. Як жа ўявіць і ўспрыняць усё гэта чытачу?

Ёсць і трохі драбнейшыя парушэнні граматыкі. У дапасаванні да *«люблю пабыць»* (цяперашні час) сказапа *«кідалася ў вочы»* — у мінулым часе. Праўда, можна гаварыць і ў розным часе, але дзеля гэтага трэба было б зрабіць пераход, іначэй пабудаваць сказы.

Гаворачы пра адсутнасць адчування законаў мовы, заадно мы сказалі і пра граматычныя і сітаксічныя парушэнні, бо ўсё гэта між сабою цесна звязана. А ёсць парушэнні, якія прыводзяць да блытаніны ці нават супярэчнасцей. Наўрад ці добра напісана, напрыклад, вось гэта: *«З лёгкай рукі знахаркі бабкі Насты празвалі мяне лесавіком»*, і тут жа сказана: *«Вядома, перабаршчвалі крыху бабулькі»*. Дык колькі ж з адной Насты стала бабулек?

Або вось яшчэ: Янка быў *«як ашпараны»*, калі яму за карткі сунулі грошы ў *кішэню*, і тут жа гаворыцца: *«Повенькія паперкі хрумсцелі ў маім кулаку»*.

«Тайны» пісьменніцкай працы, яе культуры і дасканаласці выяўляюцца перш за ўсё праз мову. (Мы прывыклі да гэтага ў мастацкіх творах.) Праз яе мы пазнаём і сам вобраз, і аўтарскі роздум, і каларыт, і хараство пейзажу. Яна дзівіць нас і гранямі дэталей, і бляскам параўнання. І таму не толькі сказ, напісаны няправільна ці нядабайна, а нават слова, ужытае хоць трошачкі не па сваёй прыродзе, адразу насцярожвае нас. У Першага Лўтара вельмі многа такіх парушэнняў адчування прыроды слова. Нават у тым урыўку, якім мы карысталіся. Ну хоць бы ў сказе: *«Вядома, перабаршчвалі крыху бабулькі»*. Адразу чутно, што гэтае «перабаршчвалі» просіцца, каб на яго месца паставілі нешта другое, больш блізкае і арганічнае самой прыродзе сказа. Больш прывычнае. Можна, нават «перабаршчвалі». Не сваё, не зусім арганічнае адценне нясуць словы і ў такіх сказах: *«Сойка дзетак корміць — бачыць цікава»*, *«можна гэта так выразна кідалася ў вочы»*, *«спраў цікава»*, *«можна гэта так выразна кідалася ў вочы»*, *«спраў цікава»*, *«можна гэта так выразна кідалася ў вочы»*. Па для маладых непачаты край», *«на ўскрайку між дрэў»*. Па сэнсу гэтыя словы, можна, нават і на месцы, а адценне даюць не тое, якога просіць сама прырода сказа. Можна, нават лепш было б сказаць *«на ўзлеску»*, чым *«на ўскрайку між дрэў»*; *«паглядзець цікава»*, чым *«бачыць цікава»*.

Заадно, мабыць, варта сказаць і пра лішноты ў «харастве». Такія, напрыклад, як *«Сярэбраны пераліў пастушынага ражка на зары»*, *«Слухаю, лаўлю чароўную музыку»*, *«Задумлівая гладзь ляснага возера»*, *«Белы твар, вочы блакітныя як неба, а косы — доўгія, шаўкавістымі пасмамі ляглі на гнуткі стан»*. Многім здаецца, што ўзніёслыя, пышныя словы з'яўляюцца адзнакамі высокага хараства. Але гэта няпраўда. Найлепшае хараство ў самай звычайнай прастаце. І ў тым, каб сказанае выглядала свежа. Пышноты нас не дзівяць, як і ўсякая ненатуральнасць. Тым больш што ўжываліся яны даўно і многа ў кнігах не надта высокага густу і здаюцца пазычанымі адтуль. Трэба шукаць сваіх слоў і сваіх азначэнняў, якія ішлі б не ад чужой, а ад сваёй душы.

РАЗМОВА ДРУГАЯ

Сутнасць апавядання Другога Лўтара «Неснадзяванае пісьмо» коратка будзе такая. Юрыст Алесь напісаў рэцэнзію на кнігу прафесара Дзядко па тэорыі дзяржавы і права. Алесь спрачаўся з прафесарам: выступаў супраць повага палажэння, што грамадскасць мае права браць злачынца на парукі. Нечакана ў друку паявіўся артыкул нейкай настаўніцы Ясновай, якая не згаджалася з Алесем і падтрымлівала прафесара. Алеся гэта ўзлавала, бо па пытаннях дзяржавы і права палемізаваў не спецыяліст ад юрыспрудэнцыі, а звычайная настаўніца.

Аднаго разу, калі Алесь адпачываў у сваім калгасе, здарылася непрыемная падзея. Мясцовы хуліган Кастусь Рабцэвіч збіў кладаўшчыка Грабілку. Прыехаў народны суд. Суддзю замяшчала засядацелька — настаўніца Яснова. Яна вынесла лёгкае пакаранне Рабцэвічу, і за гэта Алесь паспрачаўся з ёю. Яснова трымала сябе з вялікім тактам і на развітанне сказала:

«— Бывайце здаровы, Алесь. Рада была сустрэцца з вамі. Гэта ж столькі часу не бачыліся».

Алесь быў ашаломлены печаканасцю. Аказалася, што гэта тая самая дзяўчынка Маша, з якой ён пекалі вучыўся ў школе і якую бязлітасна крыўдзіў: тузаў за касу, даваў пстрычкі, а аднаго разу нават выкінуў з сапей у снег.

Суд праішоў, Яснова паехала, а Алесь увесь час мучыўся і перажываў: на чым жа баку праўда? Як цяпер трэба судзіць? Ці так, як кажуць прафесар Дзядко і Яснова — дазваляючы суду аддаваць вінаватых на парукі або выносіць умоўнае пакаранне, ці судзіць строга і бязлітасна, адразу ізалюючы злачынца ад грамадскасці? Прыйсці да ісціны памог выпадак. У газеце Алесь прачытаў пісьмо былога злачынца, у якім той дзякаваў калектыву, што яго ўзялі на парукі. Ён пісаў, што ніколі не забудзе той мінуты цішыні ў цэху, пакуль рабочыя думалі...

Алесь зразумеў, што ён намыліўся. Расчулены, ён начаў пісаць пісьмо: *«Паважаная Мар'я Харытонаўна...»* Заныла сэрца, і, ахоплены далёкімі, дарагімі начуццямі, Алесь сам сабе шэпча:

«— Маша, шчырая, добрая Маша, даруй мне, усё даруй...»

Вельмі нядрэнны замысел. І магло б выйсці добрае апавяданне. Але сапсаваў яго сам аўтар.

Другі Лўтар хацеў сказаць многа, куды больш, як гэ-

та трэба для апавядання. Таксама не прадумаў кампазіцыі, не вызначыў галоўнага, пагаварыў шмат ненатрэбшчыны. На прыведзены тут пераказ яно пават не падобна, да таго многа там выпадковага і стыхійнага. І, канечне, стылістычна сырога.

Вось з чаго пачынаецца апавяданне:

«У дзяцінстве быў я забіяка і распуснік. Што грахатаіць, даводзілася плакаць ад мяне і равеснікам і нават старэйшым хлопцам. Але і сам часцяком прыходзіў дадо-му з акрываўленым носам. Бацька, гледзячы на мяне, толькі дакорліва ківаў галавой і ўгаворваў, каб я «перастаў сваволіць». Маці, наадварот, адразу ж ужывала больш дзейсныя захады. Праўда, на падставе адных толькі ўскосных улік яна ніколі мяне не карала. Затое, калі мая віна не выклікала ў яе сумненняў, мне доўга даводзілася з-пад шырокага сасновага ложка вымальваць памілаванне.

Але вучыўся я выдатна, бо быў самым здольным вучнем у класе. На паспяховасці мяне заўсёды ставілі ў прыклад іншым. Аднакласнікі мне зайздросцілі, а я ганарыўся, задзіраў нос. Паступова прывык да думкі, што на заўвагі аб недысцыплінаванасці можна і не звяртаць увагі, бо яны ніколі не зменшвалі мой «аўтарытэт» у вачах блізкіх сяброў-хаўруснікаў, якімі я верхаводзіў».

Біяграфія героя пойдзе вельмі падоўга. Будзе сказана, што пасля канікул у школе паявілася новая вучаніца Маша Гардзіенка «з вялікімі чорна-карымі вачамі і чорнымі валасамі, заплеценымі ў дзве доўгія касы». Што героі вучыўся на «выдатна», і Маша вучылася на «выдатна», і за гэта героі яе ўзненавідзеў. Што героі і Маша разам удзельнічалі ў драмгуртку, і Маша на рэнетыцыях «так рашуча загадвала пайсці да залатой рыбкі ў сінім моры», што героі «сапраўды на нейкі момант адчуў сябе падуданым яе волі». Што аднойчы, ідучы з рэнетыцыі, яны ўдвая іх з Машай «гаманлівай гурбой уселіся ў сані» да дзядзькі Логвіна, і як толькі «стаеннік ірвануў з месца», героі «штурхануў дзяўчынку, і яна потырч паляцела ў снег». Што школа «знаходзілася на ўзгорку непадалёку ад чыгункі» і хлопцы «часта бегалі глядзець, як грукачуць па рэйках, імчацца кудысьці ўдалечыню цяжкімі», а «доўгі эшалон, на платформах якога стаялі новенькія трактары, цягнулі, цяжка пыхкаючы, два паравозы». Што героя пакусаў суседскі сабака Валет, але героі «так штурхануў яго нагой», што той «адразу адскочыў». Што ў героя быў бацька і дзве

сястры — Вера і Надзя. Яшчэ раз, што «Маша вучылася выдатна. Яе адказы на ўроках былі чоткія, упэўненыя». Гэта вельмі «кранала самалюбства» героя і «яшчэ больш вар'явала». Ён зноў «пачаў чапляцца да дзяўчынкі з рознымі прыдзіркамі, насмешкамі...». А яна «ніколі не выходзіла з раўнавагі».

А пасля Маша пасхала ў другі раён, і «з тых пор дзяўчынку з чорнымі касамі» героі больш не бачыў. Сам ён «паехаў набываць адукацыю ў горад». Паступіў у юрыдычны інстытут. «І вось з таго хударлявага кірпаносага забіякі вырас дацэнт, кандыдат юрыдычных навук».

Надта вялікі ўступ. Але і пасля гэтага апавяданне яшчэ не пачнецца. Пойдзе яшчэ другі раздзел, дзе аўтар будзе знаёміць нас з рознымі поглядамі на пытанні дзяржавы і права. Будзе спрачацца з невядомым нам прафесарам Дзядко вось у такім тыповым канцылярска-бюракратычным стылі:

«Прафесар Дзядко стаяў за так званую гібкую тактыку судоў у прымяненні юрыдычных норм. Гэта значыла, што калі ўнутранае перакананне суддзяў разыходзіцца з патрабаваннямі санкцый той ці іншай юрыдычнай нормы, то аддаваць перавагу трэба яму, кіравацца ім.

Я лічыў гэта няправільным. Унутранае перакананне — паняцце суб'ектыўнае. У аднаго яно такое, а ў другога інакшае... Вось і будуць судзіць, як каму ўздумаецца. На маю думку, усё павінен рэгуляваць толькі закон. У ім — воля ўсяго народа. І калі ў суддзяў у якім-небудзь канкрэтным выпадку іх унутранае перакананне разыходзіцца з патрабаваннямі санкцыі артыкула крымінальнага кодэкса, то ўсё роўна яны абавязаны падначаліць сваю волю патрабаванням закону».

Пасля гэтага пойдзе новы раздзел, як прыехаў героі у калгас адпачываць. Будзе сказана, што бацька «не прыйшоў з вайны, і маці жыла з самай малодшай незамужняй дачкой... весялухай Любай». Такім чынам мы даведаемся, што ў героя была яшчэ адна, трэцяя сястра. Што героі адпойчы пайшоў да клуба. «Сядзеў з калгаснікамі на лавачцы, з асалодай удыхаў духмяны водар садоў і слухаў цікавыя разважлівыя гаворкі аб жыцці калгаса». Тут паявіцца на вуліцы хуліган Рабіцэвіч, з'яважыць героя. Ён скажа герою над вухам: «Устаць, суд ідзе!» — і зарагоча. І «скрыпучы рогат нахабніка» будзе «яшчэ больш абуралівым». Пасля прыедзе настаўніца Яснова, і толькі вось тут,

нарэшце, мы дойдзем да таго, што павінна складаць сутнасць апавядання.

Ідэя апавядання — процілегласць двух поглядаў на практыку судоў. На сутнасці, трэба было б толькі гэты матэрыял і ўзяць у аснову. Калі спатрэбілася б аўтару паказаць, што Яснова і Алесь былі некалі знаёмыя, то гэта было б лёгка зрабіць нейкім кароткім штрыхом ці малюнкам. На вырашэнне канфлікту не кладуць абсалютна ніякага знаку выдатная вучоба, акрываўлены нос, сабака Валет, драмгурток і дзядзька Логвін, сёстры і бацька, чыгунка і эшалоны з трактарамі. Таксама, як і антымастацкія «доследы» ў юрыспрудэнцыі.

Але нават ўсё гэта выглядае яшчэ не так страшна ў параўнанні з другой, куды большай бядой. Тут можна было б механічна многае скараціць. А другая прычына больш арганічная. Рэч у тым, што мы не верым у праўду напісанага. Далей пойдзе самы адказны момант — у апавяданні паявяцца людзі, яны будуць жыць, пешта рабіць, думаць, гаварыць, а нам будзе здавацца гэта пяпраўдай. Вось што галоўнае.

Перш за ўсё — суд пад Рабцэвічам. Мы не ўбачым ні злачынцы, ні яго віны, ні пакарання. Бо не ўбачым самога суда. Пра гэта будзе сказана вось як:

«Пастайніца хвалявалася, але не выходзіла з раўнавагі, не ўзвышала голас. Уважліва сачыла за кожным словам, за кожным рухам і нават позіркам падсуднага. Усё дапытвалася і натужліва намагалася нешта ўлавіць, усведоміць». Вось і ўсё, толькі агульнымі словамі. І калі пасля будзе сказана: «У апошнім слове Рабцэвіч не прасіў літасці», мы паціснем плячыма: калі ж было гэтае апошняе слова і пра што ў ім гаварылася?

Наш педавер да такой карціны суда падмацуе яўны фальш чалавечых паводзін. Суддзі пойдучь у дарадчы пакой, і ў гэты час падсудны скажа: *«Шкада, што не бачыць мне больш трактара, як адседжу»*. Мы здзівімся пяпраўдзе гэтых слоў. Мы не паверым, каб чалавек, якога чакае невядомы прысуд, у якога ломіцца жыццё, пачаў цяпер думаць пра трактар.

Надуманымі, знарок для схемы зробленымі нам здадуцца і спрэчкі Алесья з Ясновай аб юрыспрудэнцыі. Перш за ўсё таму, што людзі ў жыцці ніколі не гавораць між сабою такімі нежывымі, казённымі словамі:

А л е с ь: *«Значыць, новае, як яго адчуваеце вы, заключаецца ў аслабленні карацельнай палітыкі?»*

Яспова: *«Так, суды цяпер не павінны азірацца на сувярджэнне аб выключнасці ўмоўнага пакарання. Там, дзе яго дастаткова, каб перавыхаваць чалавека, неабходна рашуча, без ваганняў прымяняць толькі яго. Але гэта азначае не аслабленне карацельнай палітыкі, а ўзмацненне выхаваўчага ўздзеяння суда».*

І самае галоўнае, мы не паверым, што ў Алеся адбыўся душэўны пералом. А дзеля гэтага пералому пісалася апавяданне. Увесь час праўдамі і няпраўдамі нам гаварылася, што Алесь і Яспова — ворагі ў сваіх поглядах. Што Алесь непавідзеў Яспову, бо яна дылетант. Няраз супраць яе ў Алеся *«злосць бурліла, распірала грудзі»*. Няраз ён гаварыў пра Яспову: *«Так заўсёды бывае, калі пірагі бярэцца некці сапожнік»*. І раптам ён адразу ж пагаджаецца з поглядамі Ясповай. Каб адмовіцца ад сваіх перакапананняў, патрэбен быў нейкі глыбокі душэўны працэс. Але Алеся пераканала даведка, якую Яспова дала пра Рабцэвіча:

«Ён вучыўся ў нашай вячэрняй школе ў восьмым класе. Хапілі з ім пакуты настаўнікі. Бывала, тлумачу што-небудзь пра Дзяржавіна ці Жукоўскага, а ён трактар ці аўтамабіль малюе. «Ты чаму не слухаеш?» — пытаюся. А ён у адказ: «Вы пра машыны раскажыце, дык буду слухаць».

Вось што, аказваецца, пераканала Алеся. Тое, што нас каробіць аголенасцю схемы, — спрошчанаасць і прымітывізм. Аказваецца, Рабцэвіч быў чалавек вельмі складанай натуры: любіў машыны, а яго напакоўвалі такой драбязой, як Дзяржавін ды Жукоўскі... І мы ў гэта павінны верыць.

Адзін фальш цягне за сабой другі. Напаследак Алесь прачытае ў газеце пісьмо невядомага хулігана, у якім той дзякуе калектыву рабочых, што яго ўзялі на перавыхаванне. Алесь проста шчаслівы, што перамагла тэорыя Ясповай. Ён так расчуліцца, што раптам успомніць і школьныя гады і тую далёкую Машу, і яму цяпер захацацца напісаць Ясповай пісьмо. Ён напіша першыя радкі: *«Паважаная Мар'я Харытонаўна»*, але зразумее, што гэтага мала, каб выказаць свае пачуцці, і ўскрыкне: *«Маша, шчырая, добрая Маша, даруй мне, усё даруй...»*

Нам стане няёмка ад гэтага фальшу і прымітывізму. Ні ў шчаслівы канец апавядання, ні ў хваляванне і памёкі на нейкія даўнія пачуцці да Машы, ні ў права нават называць цяпер яе Машай мы не верым, бо ўсё гэта ідзе не ад праўды і глыбіні жыцця, а ад аголенай схемы.

РАЗМОВА ТРЭЦЯЯ

Хацелася б яшчэ спышціца трошачкі на апавяданнях Трэцяга Аўтара. Яны таксама няўпэўненыя, але ў іх ёсць нешта, што выгадна вылучае Трэцяга Аўтара сярод другіх імён. Ён любіць на рэчы зірнуць па-філасофску, глыбей за тое, што ляжыць на першым воку. Яго цікавіць чалавечы лёс, роздум над ім.

Усё гэта добра. Дрэнна тое, што мастацкая ткапіна яго апавяданняў часта жыве сама па сабе, а роздум і філасофія — самі па сабе, не выцякаючы з апавядання. Лбо што аўтар вельмі пастойліва падкрэслівае акцэнты, і, такім чынам, мы павінны ўспрымаць не тое, што выцякае з атмасферы і характараў апавядання, а тое, на што нас увесць час пакіроўвае аўтар.

У апавяданні «Плятун» расказваецца, як стары рыбак Бамбала не можа пагадзіцца з тым, што ён ужо стары і не мае сілы рыбачыць. У арцелі ён ужо не работнік, не так дае карысці, як замінае. Тайком ад другіх, успамінаючы свае маладыя гады, скрыт і сілу, ён выязджае на рыбу адзін.

Яму цяжка справіцца з рыбацкім пачынем, ён траціць апошнія сілы, але ўсё-такі пнецца і тужыцца выцягнуць сеці.

Вельмі многа кладзе намаганняў Трэці Аўтар, каб паказаць, як цяжка Бамбалу даецца барацьба, як гарыць яго душа на рабоце і як гняце ўсведамленне бездапаможнасці. Па-філасофску ён разважае над трагічнасцю старасці, — а мы вельмі спакойна гледзімо на гэта, нават не бачым трагічнасці, бо ведаем, што гэта нармальна, што гэта закон жыцця. Нам проста хочацца сказаць Бамбалу: не ад душы ты робіш гэта, — і пнешся, і пакутуеш не ад душы, — не сам ты, а аўтар прымушае цябе ехаць на гэтую рыбу. Пражыў ты хораша век, дык пасядзі і хораша адпачні, не дзяцінься, не сарамаці сябе.

У другім апавяданні — «Трэба змагчы так крануць чалавека» — аўтарскі роздум зусім адарваць ад апавядання. Два хлопцы-сябры, Мікалай і Павел, працуюць на будоўлі. Аднаго разу Мікалай пачуў, як Павел закахана і ўзнёсла прызнаваўся лабарантцы Веры, што ён, футруючы печ, на яе скляпенні чырвоная цэглаю вылажыў слова «Радзіма», а побач імя Вера. Мікалая глыбока кранула такая чысціня чалавечай душы. Увечары ён не можа заснуць, усё думае, як нечакана раскрыўся перад ім сябар,

і дзівіцца, што да гэтага часу нават не ведаў пра яго каханне да Веры. Ён просіць: *«Павел, раскажы...»*

Як бачым, нічога тут няма такога, каб выклікала роздум ці «змагло так крапуць чалавека». Ёсць невялікі намёк на нейкую думку — і толькі. Але Трэці Аўтар падмае гэта да ступені вялікай незвычайнасці і філасофскай урачыстасці. Пад канец, словамі Мікалая, ён кажа:

«Не пытайся ў мяне, дарагі Павел. Я падумаў аб нашай просценькай маленькай лабарантцы і аб тым, як гэта здарылася, што імя яе лягло незгараемым подпісам на свод клінкернай печы побач з другім вялікім імем «Радзіма». Аб ёй ты мне не сказаў ні слова — я не злую за гэта, бо і сам аб такім не сказаў бы нікому. Але ведаю, калі часцей за ўсё чалавек прагна шукае на жыццёвых шляхах тое, што яму найдаражэй. Ведаю, як у хвіліну нязмернай радасці ці адчаю чалавек імкнецца да сваёй вялікай любові, да той пуцяводнай зоркі, у святле якой можна заўжды сагрэцца, абласкаць пакрыўджаную душу, аблегчыць няўёмную радасць і гора».

Гэтыя высокія, узнёслыя разважанні пра жыццёвыя шляхі, хвіліны невымернай радасці і адчаю, вялікую любоў і пуцяводную зорку, у святле якой можна сагрэцца, так і павіснуць у канцы апавядання невядома на што прыдуманым «характвом». Мы толькі будзем дзівіцца няпраўдзе, бо само апавяданне не напоўніць нас такім адчуваннем, не дасць нам падстаў да такой філасофскай думнасці.

ТРОХІ ПРА ДРУГІХ

Усё сказанае мною пра апавяданні Першага, Другога і Трэцяга Аўтараў у той ці іншай меры ўласціва і апавяданням другіх таварышаў, якія часта пішуць у «Маладосць». Можна, нават яшчэ ў большай меры. Яны то не арганізаваны, то занадта схематычныя і павярхоўныя, нейкія дробныя па думцы і вельмі слабыя па мастацкіх сродках. Вельмі цяжка бывае аўтарам выказаць думкі, напісаць добрую пісьменную фразу.

Вось апавяданне Чацвёртага Аўтара «У салдата суровая служба» — пра тое, як салдат, неслух і няўдаліца, раптам становіцца героем. Цяжка зрабіць тут апавяданне, бо геройства ніякага і няма. Ну што ж за геройства, калі салдат Купрацэвіч у часе ваенных заняткаў пала-

джвае перарваную сувязь? Але аўтар увесь час намагаецца нам давесці, што гэта нешта незвычайнае, што тут трэба многа сілы і вытрымкі, што на дарозе ў яго столькі цяжкасцей — і балота, і гразь, і сцюжа. А павяданне зроблена па лёгкай схеме: ужо ў пачатку мы ведаем, што ўсё кончыцца так, як і напісана ў гэтага пісьменніка — шчасліва і добра.

Не лепш выглядае і другое апавяданне — «Крок у жыцці». Брыгадзёр трактарнай брыгады Федзя грэбліва ставіцца да дзяўчат і кахання. Ён пакрычаў на практыкантку Ніну, што яна нешта папсавала ў трактары. А пасля, калі паправіў і залез у кабінку, крыкнуў нешта вясёлае, чаго Ніна не разабрала нават. Але Ніна цяпер падумала, што ён не грубіяц.

Думку тут улавіць можна: як часта мы памыляемся, ацэньваючы чалавека па першым уражанні аб ім. Але такой думкі з апавядання не вынікае. Бо першы план быў заняты другім — вячэрай, спрэчкамі аб каханні, хлапечымі жартамі. Вера ў апавяданні бадай што ніякай ролі не іграла, і яе «філасофская» выснова не падрыхтавана.

Перачытваючы апавяданні Пятага Аўтара, прыходзіш да думкі, што яны вельмі цяжка даюцца. Ці, лепш кажучы, вельмі лёгка. Усё тут проста — і сюжэт, і мастацкая ткаціна, і сама думка. І той жа самы грэх — усё апавяданне адразу свіціцца ад пачатку да канца. Вось першае — «А шчасце так блізка». Адразу, з першых штрыхоў, мы ўжо бачым, што Лёля — гэта модніца, марнатраўка і ў Петруся з ёю шчасця не будзе. Нам становіцца няёмка за Петруся: чаму ён такі сляпы? Аўтар добрасумленна сказаў нам адразу, што за цаца гэтая Лёля, а Пятрусць увесь час мучыцца і нічога не бачыць. Лёля ўся ў марах пра сукенкі, моды, тэатры, і ўся яе гаворка толькі пра грошы і грошы, а Пятрусць суцяшае яе тым, што гаворыць пра станкі і рацыяналізатарскую работу. Толькі нарэшце ў яго адкрываюцца вочы на тое, што нам вядома было з першых радкоў.

Такім жа спрошчаным спосабам, дробна і наіўна, напісаны і другія апавяданні — «Стары знаёмы», «Кнопачка», «Бабульчына свяча». Яны больш нагадваюць газетныя допісы ці фельетоны. За галоўнае тут бярэцца не паказ і раскрыццё характару, каб гэта выглядала мастацкім абгульненнем, а расказваецца дробны факт.

Трохі ўбаку стаіць апавяданне «Чаканы рапак» — пра людзей, якія папалі пад фашысцкую няволю. Натураль-

на, што галоўнае, пра што тут можна гаварыць, — гэта здзекі гітлераўцаў з мірных людзей. Але, на жаль, усё апавяданне напісана агульнымі словамі, прыблізна ў такім плане: *«І лютавалі ўсё больш і больш... Білі і забівалі. Ад цёмнага да цёмнага гаціць прымушалі. А харч — кавалак цяслявага ячменнага хлеба і конаўка крышачку падсоленага варыва з сушанай капустай і бульбянога шалупіння»*. Усё гэта толькі даведкі і пералік. А ў мастацкім творы трэба карціна. Мы павінны бачыць гітлераўца — яго хаду, паставу, маральнае аблічча. Калі «білі і забівалі», то мы павінны бачыць гэта забойства. Павінны бачыць таго, хто паміраў, як паміраў; павінны адчуць яго думкі, яго нянавісць. Павінны самі адчуць пакуты, барацьбу. А пераказ пакут ці барацьбы нам нічога не дасць.

У кожным з апавяданняў Шостага Аўтара ўзяты які-небудзь выпадак. На крадзяжы злоўлены калгасны брыгадзір («Піліпок»), школьнік-сын выкрыў бацьку як хлуса і маюку («Двойка»), падшывальцы-хланчукі загаворваюць зубы вартавому калгаснага агарода, каб у гэты час іх сябрук мог нарваць спелых памідораў («Спелыя памідоры»). Але, на жаль, кожны з гэтых выпадкаў перададзены не як мастацкая з'ява, якая павінна нечым крануць нас, нешта адкрыць нам, даць нам эстытычны адпачынак, а проста як пераказ выпадку, бяздумны, абьякавы. Аўтар баіцца зірнуць глыбей за вонкавасць з'явы. Часамі нават пытаешся сам у сябе: навошта напісана апавяданне? Паводле аўтаравых намаганняў можна здагадацца, што апавяданне «Спелыя памідоры» пісалася дзеля таго, каб паказаць, як нельга крыўдзіць даверліваму старога вартаўніка, а выйшла іначай — яно выглядае інструкцыяй: як трэба ўмець красці і ашукваць.

Ёсць у Шостага апавяданне «Гапуля». Пра тое, як жанчына звішчыла пекалькі гітлераўцаў: аднаго забіла, а рэшту спаліла ў хаце. Але мы ў яго не верым. Думка была добрая, а апавяданне сапсавана тым, што аўтар зрабіў з Ганны асілка: вельмі лёгка і скоро яна звішчыла гітлераўцаў. Мы не паспелі ўбачыць ні драмы, ні гераізму. Выйшла наіўна і прымітыўна.

А пісаць Шосты мог бы куды лепш. Мабыць, там, дзе ён больш сур'ёзна паставіцца да работы і знойдзе правільны тон, у яго выходзіць вельмі пярэнная апавядальнасць. Роўная, удумная. Нават з адчуваннем мастацкага вобраза. Ні ў аднаго з аўтараў, чые апавяданні тут разглядаліся, не было і спробы на вобразнасць мовы. А ў Шо-

стага, напрыклад, вельмі прадметна перададзена, як гіт-лэравец па агародзе ішоў да Гаіны. *«Тойсты ішоў цяпер да яе цераз градку гуркоў. Гануля чула, як лопалоцца яны пад падшывамі ботаў»*. Гэта ўжо мастацкае мысленне. Але, на жаль, такіх пошукаў мала. Бо поруч пойдзе зноў шэрая, канцылярская мова: *«Цяпер кожны рух Ганулі набывае вялікую дакладнасць»*.

ЯК НАПІСАНЫ АПІСВАННІ

І, нарэшце, пра мову. Агульнавядома, што толькі цераз мову пісьменнік даносіць свае творы да чытача. Мы часта самі на сабе адчувалі, што адной кнігі не можам чытаць, а другая чытаецца лёгка, ад яе пельга адарвацца. Усё ў ёй хораша, натуральна. І вы нават не заўважасце, што ўсё гэта перададзена цераз мову. Мовы тут як бы і няма, вы нават як бы не чытаеце, а бачыце, перажываеце, жывяце ўнутраным жыццём твора. Вы сочыце за падзеямі, зжываецеся з вобразамі, адчуваеце каларыт, атмасферу, характары. Вось гэта і ёсць майстэрства. І сакрэт гэтага майстэрства просты — мова. Трэба ведаць яе чараўнічае багацце і законы будовы, лад яе.

Калі пісьменнік ведае прыроду слова, на сваім часе, на сваім месцы, у залежнасці ад карціны, ён можа сказаць: падмерзла, падмарозіла, умарозіла, умерзла, падшэрхла, прыстыла, зацягнула лядком, стужэла; у залежнасці ад рысунка можа даць адценні: гушкацца, гоцкацца, гутатацца, калыхацца, люляцца, гойдацца, чэкацца. Мы ж, на жаль, найчасцей прывыкаем да якога-небудзь аднаго слова і карыстаемся ім ва ўсіх выпадках, напрыклад: «накіраваўся», забываючыся, што ёсць сінонімы, якія адразу могуць ажывіць карціну сваім асаблівым каларытам: пайшоў, падаўся, пашыбаваў, напраставаў, скіраваў; узяў кірунак, узяў напрамак, пасігаў, пакрочыў.

Ведаючы законаў будовы мовы, ладу яе памагае дасягнуць натуральнасці гучання, даступнасці розным колам чытачоў. Можна, напрыклад, сказаць: *«Гаспадыня гатавала снедаць»*, — гэта будзе натуральна і проста. А можна сказаць: *«Гаспадыня займалася гатаваннем снедання»*, — гэта будзе цяжка, вы адчуеце, што тут нешта робленае і лішняе.

Адыходзячы не ад народнай мовы, а вось ад такой зробленай, пісьменнік збядняе сваю літаратурную мову,

пачынае штукаваць, і тады мы ўжо не можам лёгка ўжывацца ў кнігу, а ўвесь час як бы спатыкаемся аб слова, бо адчуваем яго непрывычнасць і хадульнасць. Пісьменнік як бы задыхаецца, яму не хапае сілы перадаць нават простае думкі, а не то што зрухаў душы, тонкасцей чалавечых адчуванняў, каларыту і атмасферы. Вернемся да ўжо знаёмага нам тэксту Другога Аўтара: *«Маці... ужывала больш дзейсныя захады. Праўда, на падставе адных толькі ўскосных улік яна ніколі мяне не карала. Затое, калі мая віна не выклікала ў яе сумненняў, мне доўга даводзілася...»* і г. д. Нідзе ніколі мы не чулі, каб так гаварылі жывыя людзі. Дык як жа можна на такой мове перадаць жывыя з'явы?

У Трэцяга Аўтара лірычная хвіліна між сяброў паказваецца так: *«Калі ў сцішаную мінуту я рабіў захады на развітанне, кожны раз да маіх плечаў працягваліся белыя манжэты на руках Паўла»*. *«Сцішаная мінута»*, *«рабіць захады на развітанне»*, *«да маіх плечаў працягваліся белыя манжэты»*, — гэта не кніжнасць, не літаратуршчына, як часта мы называем пекаторую квяцістасць мовы, а страшэнная бездапаможнасць, бо ідзе не ад жадання «хораша» напісаць, а ад таго, што аўтар не адчувае мовы і падмяняе хараство яе прыроды «хараством» канцылярскіх вымудраў. Нават назва апавядання «Трэба змагчы так крапуць чалавека» пасцярожвае нас непрывычным і няправільным наборам слоў. Што тут трэба змагчы, навошта змагчы? Да нас перш за ўсё даходзіць не сэнс сказа, а што ў ім пешта няправільнае, фальшывае. І напраўдзе, паспрабуйце выкінуць гэтае лішняе і фальшывае тут слова «змагчы», як усё адразу набывае прастату і яснасць: «Трэба ж так крапуць чалавека».

Вось некалькі сказаў з апавяданняў Чацвёртага Аўтара: *«Вецер з сілаю аж да прыкрасці скуголіў і вар'яцеў за сцяной, бязлітасна трапаў кволую бярозку. Здавалася, няхай ён во трохі яшчэ намацнее, і тады выдавіць, скруціць раму, завіхурыць на казарме, што і месца сабе не знойдзеш»*. Гэтая карціна напісана сілком, без адчування меры слова. Калі можна сказаць «прыкры вецер», то «з сілаю аж да прыкрасці» — нядобра, бо да сілы не стасуецца прыкрасць. Калі добра сказаць: «вецер за сцяной скуголіў», то дрэнна, калі ён «за сцяной вар'яцеў», бо вар'яцтва за сцяной мы не ўбачым. Калі добра, што вецер «завіхурыць на казарме», то «выдавіць, скруціць раму» — западта і зусім не тое, чаго патрабуе характар карціны.

А вось прыклад таго, як бледна выглядае ўнутраная характарыстыка вобраза або як цяжка перадаць думку, калі не хапае моўных сродкаў і прыходзіцца карыстацца якім-небудзь адным прывычным зваротам, які пераходзіць у штамп. У Другога Аўтара: «*Маша вучылася выдатна*», «*Маша рашыла на «выдатна»*», «*Напісала правільна і атрымала выдатна*», герой таксама «*вучыўся выдатна*». Дзяўчынка Маша, калі яна вучылася ў школе, «*ніколі не выходзіла з раўнавагі*». Прайшлі гады, Маша стала Мар'яй Харытонаўнай, вядомым чалавекам, грамадскім дзеячом, а характарыстыка яе асталася тая ж самая: «*Настаўніца ніколі не выходзіла з раўнавагі*». У Алеся з настаўніцай былі складаныя адносіны, але фарба на іх паложана адна: «*Прыкрасць успыхнула ў мяне да настаўніцы*», «*У сэрцы маім закіпала злосць*», «*Злосць бурліла, распірала мне грудзі*».

У Трэцяга Аўтара: Вера «*пачынала спяваць крышку грубаватым для яе знешнасці, але прывабным грудным голасам*», «*...бачыў... аднолькавае і прывабнае, якое існавала толькі знешне*», «*Даступная воку прывабнасць толькі нагадвала...*» і г. д.

Робленай, заштампаванай пад газетную агульшчыну мовай піша Пяты Аўтар: «*Спакуса ж абагрэцца была настолькі вялікай, што хто-ніхто з мужчын не ўтрымаўся, пранік у памяшканне. Засвяцілі нівесь дзе здабытую старынавую свечку, вялі размовы пра радасці і нягоды мінулага, марылі пра заўтрашні дзень*». Або: «*Галаву свідравалі назойлівыя думкі*», «*Коль вагонаў рытмічна па стуквалі на стыках рэк*», «*На поўныя грудзі ўдыхаў вільготнае наветра*».

Шосты Аўтар піша: «*Час ад часу, калі грымне дружны рогат, мужчыны скіроўваюць у бок хлопцаў галовы*», хлопцы і дзяўчаты «*шушукваюцца і раз-пораз кідаюць у бок мужчын загадкавыя позірккі*», «*...пытае Анатоля і касавурыца ў бок моладзі*»; «*зрэдку кідаў у бацькаў бок касыя погляды*». Усе тут глядзяць адзін аднаму чамусьці толькі ў бок, і нават не глядзяць, а касавурацца, скіроўваюць галовы, кідаюць позірккі і касыя пагляды. А хіба не харашэй і не лепш было б сказаць: «*шушукваюцца і загадкава паглядаюць на мужчын*», так, як гавораць у жыцці?

Яшчэ горш, калі напісанае чытаецца не так, як хацеў бы гэтага аўтар. У Шостага напісана: «*шкрабнулі дзверы*» ў тым сэнсе, што яны рыпнулі, адчыніліся ці, можа, нават бразнулі, грукнулі. У Пятага Аўтара чытаем: «*вель-*

мі цяжка згубіць блізкага чалавека», а трэба было б «страціць», бо «згубіць» можна рэч: ножык, гадзіннік. Гэты дзеяслоў ужывасца і ў сэнсе знішчыць, разарыць, давесці да няшчасця: згубіў гаспадарку, гарэлка згубіла чалавека.

Другі Аўтар: Маша з Алесем «гаманлівай гурбой усе ліся ў сні», «Ханілі з ім пакуты наўстаўнікі», «Мне карцеля распачаць гаворку». Але ніколі не можа быць гаманлівай гурбы з двух чалавек, на гэта трэба добры гурт дзяцей. Не з вучнем «ханілі пакуты наўстаўнікі», а праз вучня ханілі яны гэтай пакуты. Правільна ж напісаная граматычна гэтая фразе адразу на месца паставіць і сэнс і будзе выглядаць так: «Ханіла з ім пакуты наўстаўнікам». «Карцець» распачаць гаворку — пядобра, бо слова «карцець» перадае турботы і неспакойства, а не жаданне (увесь час мне карціць, што я пасварыўся з ім), а тут найлепш сказаць «мне захацелася пагаварыць».

На жаль, на ўсіх апавяданнях ляжыць адбітак нейкай гулівай бесклапотнасці, страшэннай неапрацаванасці, спрошчанасці і кволасці. Уражанне такое, што ўсё гэта яшчэ толькі чарнавыя пакіды, не прагледжаныя і не ачышчаныя, у якіх усё пісалася абы-як і як мага скарэй.

Усе вялікія пісьменнікі вучылі, што мова — найпершая зброя літаратара. Вядома, пад гэтым яны разумелі народную мову. Бо яна з'яўляецца найдаражэйшым духоўным скарбам. Яна ствараецца і ўзбагаецца беспярэстанку. Яна з'яўляецца першаасновай і літаратурнай мовы. Яна ж і звязвае пісьменніка з народам, дае магчымасць быць выказнікам яго душы. Не ведаць мовы народа пісьменніку проста нельга, калі ён папраўдзе збіраецца служыць яму сваім талентам. Можна смела сказаць, што калі б не такая бедная і бездапаможная слоўная палітра ў апавяданнях, якія мы тут разглядалі, то іх лёс быў бы куды лепшы.

«Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет», — пісаў Якуб Колас. «Трымайцеся бліжэй да народнай мовы, шукайце прастаты, сціпласці, сілы...» — вучыў Максім Горкі.

Літаратура — гэта цяжкая работа. Мастак увесь час шукае дасканаласці. Хто хоча звязаць свой лёс з літаратурай — пяхай не адчайваецца ад першых няўдач. Ён будзе вучыцца, шукаць і дамагацца праз усё жыццё, і кожны раз яму будзе здавацца, што яшчэ нічога не дамогся. У гэтым, можа, і ёсць закон творчасці.

ПА ЛЮДЗЯХ

Адзіц з персаінажаў парыса «Ключы ад Сэзама» Сямён Аляксеевіч папытаўся ў карэспандэнткі:

— От да нас прыязджаюць па мясу, па малаку, па птушкаферме. А вы — па чым?

— Як вам сказаць? Найбольш — па людзях.

Сямён Аляксеевіч быў здзіўлены: ніхто да іх «па людзях» не прыязджаў.

А між тым уся прывабнасць парысаў Веры Палтаран у тым, што яны напісаны іменна пра людзей. Пра іх турботы, думы, пра іх боль і трывогі, радасці і спадзяванні. У гэтым сэнсе парысы Веры Палтаран выгадна адрозніваюцца ад усіх парысаў за апошнія гады па калгасных тэмы. У іх вы мала знойдзеце агульных фраз, апісальніцтва і статыстыкі. Гэтыя атрыбуты вам замяніць цётка Насця з сваёй чулай душою да рознага калгаснага клопату, з ласкавым словам да чалавека; Алеся з сваім некалі ашуканым і наава знойдзеным сямейным і грамадскім шчасцем; мілая, слаўная дзяўчынка Міхаліна, ад якой проста іскрыцца яе маладая, чыстая душа. А старшыні калгасаў — у розных калгасах розныя; а брыгадзіры, а самі калгаснікі — кожны з сваім непаўторным абліччам як па характару, так і па мове. Часамі ў іх аднолькавы лёс: вайна, фашысцкая няволя, дык што ж зробіш, калі такая доля многіх. Словам, хочацца сказаць, што парысы Веры Палтаран надзіва праўдзівыя і чалавечныя.

Апроч таго што яны вельмі мілыя «па людзях», дык яны яшчэ больш важныя па пытаннях, якія падымаюцца ў іх. Ну вось хоць бы ў двух першых: «Ключы ад Сэзама» і «На зямлі Палескай». Яны — самая пайсучаснейшая сучаснасць па сваіх праблемах. У іх відзён не толькі духоўны дзень сённяшняга сяла, а і тая складанасць, у якой нараджаецца і праходзіць ён. Хоць бы новае і старое. Палтаран знайшла спосаб паказаць гэта глыбока і ярка: вуліцаю, на якой стаяць з аднаго боку старыя, трухлявыя хаты, з другога — новыя клубы, новыя абліччы вокан, фіранак, двароў, новыя звычаі і новыя інтарэсы; сутыкненнямі такіх канфліктаў, як праступак перад народамі (калі стары чалавек быў у паліцыях, а цяпер як жа будзе — даць ці не даць яму пенсію); і чалавечнасцю сённяшніх гаспадароў свайго жыцця, калі яны не даюць волі помслівасці і па-чалавечы шануюць старасць; роздумам пра людзей, прагных да славы, і пра тое, як цяжка згладжваць

сляды памылак ад яе; мужнасцю ў змаганні за чалавечы гошар (калі колішні старшыня не ўцякае, а становіцца брыгадзірам, каб на людзях даказаць, што памылку сваю стражэй за людзей судзіць ён сам).

Словам, я ўзрушаны парысамі Веры Палтарап. Бо ўсе яны патрыятычныя, светлыя, бо паказваюць вялікую любоў людзей калгаснай вёскі да свайго побыту, да жыцця, вялікую веру ў тое, што яны робяць і чым жывуць. І што напісаны яны вельмі сардэчна, таксама з любоўю да гэтых людзей, з вельмі лірычнаю, жаночаю пепасрэднасцю.

1966

НАЇПЕРШАЯ ТАЙНА Ў СЛОВЕ

Мяне напрасілі сказаць колькі слоў пра маладую нашу літаратуру. Вось мой роздум з гэтае нагоды.

1. Пра майстэрства пісьменніка я ўжо недзе гаварыў, паўтарацца не буду. Практычна гэта значыць, што трэба нястомна працаваць. І калі ў чалавека ёсць схільнасць і любоў да літаратуры, то гэта ўсё набудзецца. Аспоўная «тайна» творчасці ў слове, бо яно — адзінае, дакладна знойдзенае сярод многіх — дасць і яснасць думкі, і яркасць карціны, і глыбіню вобраза. Другая «тайна» — трэба навучыцца бязлітасна выкідаць усё лішняе і прыблізнае.

Гаворка мая датычыць галоўным чынам малых формаў прозы, апавядання. Бо ў пераважнай большасці цяперашніх апавесцей і раманаў, калі пачаць выкідаць, то можа стацца, што ад іх мала што і астаецца.

2. Не зусім разумею пытаня. Вось і прыклад, як небяспечна гаварыць прыблізнымі словамі. Пад словам «проблема» разумець можна многае. Выручае, хіба, другая палавіна яго — ці не маглі б Вы падзяліцца яе «сакрэтамі»? — якая дае падставу думаць, што мне трэба расказаць пра тое, пад чым працую.

Я ніколі не ўмеў скора і многа пісаць. Ніколі не было ў мяне дэвізу «Іні дня без радка», калі я не гатовы на гэты радок. Выгадней памаўчаць ды падумаць, як зрабіць той радок лепш, бо пават непрадуманых зачынаў можа загубіць увесь твор. Другое: прыйшла пара, калі дзець стано-

віцца вельмі малы і цесны: не паспееш прагледзець пошту, навесці каля сябе нейкі парадак, зрабіць праходку, як надыходзіць час уключаць тэлевізар, каб паглядзець, што робіцца дома і ў свеце. І дзіву даешся: колькі за гэтакі ж дзень рабілася ў маладосці!

І аднак жа ў гэтыя кароткія часіны пішу кнігу «Шуфляда майго стала», — пра ўсё тое, што асталася ў памяці або валяецца ў шуфлядах, запісанае на шматках паперы.

Паралельна ідзе і другая работа, — гэта расказы пра пісьменнікаў, з якімі пашчасціла ці разам жыць, ці працаваць, лепш кажучы, проста іх ведаць. Апроч тых, што сабрапы ў кнізе «Некалькі хвілін чужога жыцця», напісаны новыя: пра Сяргея Фаміна, Алеся Пальчэўскага, Івана Мележа. На чарзе Аркадзь Куляшоў, Уладзімір Карпаў, Барыс Мікуліч, Юрка Гаўрук. А цяпер у гэту чаргу стаў і яшчэ адзін, вельмі дарагі мне чалавек, з якім прайшлі гады і работы, і вучобы, і светлага таварышавання больш за паўвека — Пятрусь Броўка.

А калі астанецца час, вазьмуся за тое, што ўсё адкладаю ды адкладаю: пра самога сябе.

3. Традыцыі і наватарства? Папраўдзе сказаць, я гэтых слоў баюся. І не люблю іх. Бо яны, будучы надта безразмернымі, часта падменьваюць сабою нешта больш важнае — самую сутнасць. Скажам, маю творчую ўвагу хвалюе самае дарагое — Радзіма, бацькаўшчына, адданасць, сумленне, добрасць, характэр, праўда. Пра ўсё гэта трэба пісаць простым народным словам і натуральнаю моваю, каб яно як найлепш дайшло да чытача. Дык пры чым тут традыцыі і наватарства? На вялікі жаль, часта хто пад традыцыяй разумее нешта такое, што адышло, безнадзейна састарэла, а пад наватарствам — усё тое, што перывычна, хадульна, настаўбурчана, «модна», каб здзівіць неяснасцю і прастатою, а мудрагельствам, за якім нават не дойдзеш сэнсу.

4. Спецыяльная адукацыя не шкодзіць ні маладому, ні «нажылому» пісьменніку. Гэтак жа, як не шкодзіць яна нікому. Але не яна робіць чалавека пісьменнікам, на гэта трэба мець прыроду ці, як кажуць, дар. Гэтак жа, як у кожным мастацтве — у музыцы, спевах, маляванні, скульптуры. Наогул, усякая прафесія патрабуе схільнасці.

5. Адносіны прызнаных майстроў слова і пачаткоўцаў? Дай божа, як кажуць, каб яны пладзіліся больш, гэтыя новыя, здольныя пачаткоўцы. Трывогі за іх долю я не бачу, ведаю, што многія «нажылыя» ахвотна намага-

юць маладым. І чытаюць іхнія рукапісы, і даюць парады, і памагаюць надрукавацца.

Асабіста я, прызнаюся, ад кожнага новага здольнага імя таемна чакаю, што яно стане гонарам нашай літаратуры, што праз яго ў свеце будуць пазнаваць Беларусь. Гэтак як я сам цэлыя народы і краіны пазнаваў праз мастацкую літаратуру. Расійскую дзяржаву на ўсіх яе гістарычных этапах — галоўным чынам праз трох Талстых; Ісландыю — праз Лакснеса; Польшчу — праз Сянкевіча, Жаромскага; Францыю — праз Бальзака, Гюго, Золя.

Бывае часам і так, што не «майстры слова», а, наадварот, пехта з «пачаткоўцаў» на «пажылых» глядзіць ужо як бы прабачліва: чаму ў іх навучышся? яны ж даўно адсталі! Але гэта хутка праходзіць: як толькі настае неабходнасць самому стаць напраўдзе пісьменнікам.

6. Якія творы маладых пісьменнікаў апошняга часу я лічу найбольш удалымі, гаварыць баюся. Можа я не ўсё і не вельмі ўдумліва прачытаў і, такім чынам, магу памыліцца. А калі скажу думку заўчасна, то яшчэ горш: магу пашкодзіць.

Але ўсё ж скажу пра тое, што мяне радуе ці абнадзейвае.

Даўнавата часу таму назад у «ЛіМе» прачытаў апавяданне незнаёмай аўтаркі. Спадабалася рэдкае цяпер імя — Хрысціна, затрымала ўвагу і прозвішча — Лялька. У прозвішчы я адразу ўлавіў падробку: гэта агульная наша слабасць — у друкаваным варыянце выглядаць хоць трохі не па-свойму. У беларускіх прозвішчах свая завяздзёпка: калі яны прадметныя, то гэтак і выгаворваецца — Касіла, Кукса, Лялька, Цвірка, Хоцька, Лапа. Але як толькі даходзіць справа да запісання, яны адразу набываюць кніжнасць, якая, трэба меркаваць, пайшла ад царкоўна-папоўскага запісання ў метрыкі. І прозвішчы пачыналі гучаць іначай: Касіло́, Куксо́, Лялько́, Цвірко́, Хацько́, Лапо́. Першааснова прападала, сэнс зацямняўся, у канцы ставілася заўсёды паціскное «о», прозвішча рабілася проста біркаю. А такім прозвішчам, як Сукала, Забела, Спрытула часта падавалася акраса замежнага паходжання, іх пачыналі пісаць праз падвойныя зычныя: Забелло, Сукалло, Спрытулло. У Хрысціны ж мне спадабалася вельмі мілая, нейкая чыстая і ласкавая першааснова прозвішча — Лялька. Асабліва ў спалучэнні з імем — Хрысціна Лялька. Гэтак я яе і буду зваць.

Анавяданне Хрысціне не надта ўдалося: яно зробле-

на на матэрыяле вайны, не перажытым аўтаркаю, не адсеным ад лішпаты. Але мяне зачаравала мова. Натуральны лад, жывая лексіка, гнуткасць і музыкальнасць фразы, кожнае слова як бы мае свой жэст. Праўдзівасць. А, як вядома, за праўдзівасцю мовы заўсёды відзён жывы чалавек. У яго вобраз верыш.

Чытаў я тое апавяданне з вялікаю асалодаю, даруючы аўтарцы нават яе неспрактыкаванасць. І шкадаваў, што ў сваім артыкуле Уладзімір Юрэвіч папракнуў Ляльку за стыхійнасць мовы. Варта было, наадварот, пахваліць. Бо стыхійнасць мовы — гэта зусім не страшна, яна дала нам Кузьму Чорнага. І Лукаша Калюгу. Час і практыка яе шліфуюць, пакідаючы нам узоры непаўторнага, класічна-народнага ладу. Як Мележавы «Людзі на балоце». Куды страшней несахайнасць мовы. Не разабраўшыся, яе часта таксама падводзяць пад стыхійнасць.

А самае наймілейшае, што мяне ўзрадавала бяскопца — гэта невялікая аповесць «Іван Аляксеевіч» Міхася Клебановіча. Якою паэтычнаю рукою напісана яна! Колькі замілавання ў свабодным жэсце слова! Гэтак узнёсла, эканомна, імпэтна паказаць пейкі неведомы куточак нашай зямлі, каб мы ўбачылі і гарэзнасць, і адчай, справы і клопат мілых, заўзятых у сваім клопаце людзей — і ў гурце, і кожнага паасобку, кожнага з сваім характарам, ды якою непасрэднасцю, жывою моваю, — гэта не вельмі часта бывае. Каб паверыць, што я гавару праўду, трэба яе прачытаць самому, бо пераказаць усяго таго, чым і як яна зроблена, проста нельга. Тут адразу відно, што найважнейшым інструментам у пісьменніка з'яўляецца мова. Калі б не яна, то не забруілася б усімі пералівамі характа, глыбіні, свабоднасці жывапісання гэтая аповесць. Можна мне асабліва любя было чытаць яе, што я пазнаваў у ёй сваю Случчыцу, а кожнаму ж мова свайго кутка заўсёды і бліжэй, і харашэй, і радзей, гэтак, як маці. І толькі шкода робіцца, як жа глыбока і лёгка мы яе забываем. Асабліва вінаваты ў гэтым, на жаль, найбольш маладыя пісьменнікі. Не менш і рэдактары.

І яшчэ адзін чалавек запомніўся: Святлана Алексіевіч сваім апавяданнем «Цётка Стэфа». Я маю прывычку ўсё чытаць з алоўкам у руках і, прызнаюся, усё яе апавяданне скрэсліў найбольш добрымі наметамі. За спробу паказаць душэўны рух вобраза. І надзівіўся, што яно перакладное. І яшчэ больш надзівіўся, што нават пры перакладзе яно свіціцца талентам.

Тры аўтары, і вельмі прыемна, што кожны з іх не падобны на другога. Хацелася б, каб кожны з іх пайшоў самастойна і далей.

А ў Клебаковіча я чую ўцэўненую пісьменніцкую руку і добрую манеру: не спяшацца. Думаю, што яму пісаць цялёгка.

7. Што параіць маладым? Добра ведаць тое, пра што пішаш. І моваю бацькоў, гэта значыць, моваю, якую ведаеш найлепш. Тады гэта будзе патрыятычна, душэўна і праўдзіва.

1930

ХАЧУ, КАБ ВЫ СТАЛІ ДОБРЫМ ПІСЬМЕННІКАМ

Паважаны Уладзімір Ягоўдзік! Павінен прызнацца, што мне цяжкавата пісаць заключэнне на рукапіс Вашае кніжкі «Горкі бярозавік». Рэч у тым, што я з Вамі ўжо трохі як бы знаёмы. Першае знаёмства было, калі прачытаў у «ЛіМе» Ваша апавяданне «Стронга», а другое, калі недзе на пачатку года наша наймілейшая Алена Васілевіч перадала мне Ваша павітанне з Брэста. Абедзве падзеі гэтыя трохі як бы супярэчаць, бо за адну (павітанне) я шчыра Вам дзякую, а другая патрабуе можа нават і строгае гаворкі.

Можна сказаць, што за «Стронгу» я на Вас гневаўся. Чытаючы, я ўсю тую газету скрэсліў паметамі. Апавяданне Ваша было не тое, што слабае, яно было зроблена як бы знарок не так, як трэба. І Вы, як аўтар, выглядалі ў ім чалавекам задзірыстым, гапарыстым і самаўпэўненым. Мабыць, Вы самі заўважалі, што вельмі часта на чужых тварах можна ўявіць аблічча іх аўтараў? Гэтак было і ў мяне з Вашаю «Стронгаю». Вы з свайго апавядання як бы гаварылі: «Ну што ж, можа Вам і не падабаецца, а я, вось, знарок, як хачу, так і пішу».

«Стронга» Вам не ўдалася. Яна страшэпна раскіданая, нанісана абы-як, нават непрыхільна да сваіх землякоў. Вы і пачалі яе са зневажання да тутэйшых людзей:

«Просты народ не ведае слова «стронга»; ён пазывае гэту цудоўную рыбу пестрак, ці, іначай, пеструшка — імя

самае прыстойнае, бо ўся яна спярэшчана чорнымі, чырвонымі і белымі крапінкамі...»

Чыя гэта цытата і адкуль яна, не сказана, і нас адразу дзівіць: хто ж гэта пра нас так пенашаноўна гаворыць, што мы, просты народ, не ведаем слова «стропга», калі гэта і ёсць наша тутэйшая назва? У нас жа ёсць і свая павука: «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя», у якой трактуецца гэтае слова. То можа хоць з гэтым варта было б палічыцца?

Згадзіцеся, што Ваша спасылка на аўтара пад канец апавядання, недзе за трэцім разам, ужо не ратус. І Ваша спадзяванне на арыгінальнасць, што Вы робіце не так, як усе, не апраўдана. Выйшла манерна, а манернасць усюды толькі шкодзіць.

Чытаем далей. Старопка за старопкаю ідзе гаворка бог ведае пра што, пра тое, што пападае героям на вока, але толькі не пра тое, што з'яўляецца прадметам апавядання. Ну вось сядзіць герой у адрыве на ўслончыку з кнігаю ў руках і праз адчыненыя вароты бачыць, што дзеецца на дварэ. Стаіць гарачыня; картаплянік, яблыні — на іх шэрае ад пылу лісце. Каля плота сцяна малінніку, чатыры старыя ліпы. Даецца даведка, што яны будуць скоро цвісці. За сцяною стаіць карова (як толькі герой яе бачыць за сцяною?), кружаць галубы-верхалёты.

«— Не йдуць на крыло?

— Старыя, ліха на іх, таму і сядзяць».

І зусім неспадзявана другая цытата:

«У Арэббургскай губерніі (два «і» на капцы! — Я. С.) стропга вялася ва ўсіх раўчуках і рэчках, бо яны былі летам сцюдзёныя, як лёд, празрыстыя, як горны крышталь. Але нахлынула адусюль рознапляменнае насельніцтва, якое, дарэчы, яшчэ не засяліла поўнасцю гэты край, і ўскапыціла раскошу лугоў, збэрсала крынічную цішыню вады...

Сёння стропгі нампога меней, чым было, але ўсё яшчэ багата».

Не кажучы пра тое, што пераклад вельмі прыблізны і не надта дасціпны, найперш тут дзівіць зноў недаўменне: а пры чым тут Арэббургская губерня? Навошта нам даведка, што там «нахлынула рознапляменнае насельніцтва» і «ўскапыціла раскошу лугоў, збэрсала крынічную цішыню вады»? Апавяданне ж пра стропгу на нашых беларускіх, палескіх рэчках, і не ў «губернскай» Расіі, а ў нашы дні.

Пасля нашага чытацкага здзіўлення пойдзе зноў тая самая павольная плынь гаворкі ні пра што, проста перакідванне словамі:

«— Пэўна на рыбу збіраецеся?»

— А як жа.

— Работу ўсю не пераробіш. Куды думаеце падацца?

— На Нёман, куды ж яшчэ...

— Будзённы дзень... Дзе машыну возьмеце?»

Падзей няма, роздуму, характараў няма, унутрашнай напружанасці сюжэта няма, пачынаш стамляцца на бяздзейнасці, бесканфліктнасці і бязмэтнай тапташце. Кажу бязмэтнай, бо часамі такая тапташца і патрэбна, калі яна раскрывае характар, іграе на вобраз. Скажам, як у Кузьмы Чорнага ў «Мураваным скляпку» або ў «Вераснёвых почках». Але ж у Вас яна пустая.

Гэта пра сутнасць апавядання. Міжволі думаеш: дзе ля чаго яно напісана? Бо канцоўка, калі злоўлена нежывая рыбка, якая павінна была б стаць строгаю, не дае магчымасці нават падумаць, што Вы хацелі пагаварыць пра вельмі важнае і трывожнае пытанне. Вы да яго нават не дакрануліся.

Цяпер пра форму. Вы залішне захапляецеся апісальнасцю, не напружанымі разважанымі, неабавязковымі дыялогамі. У апавяданні павінна быць толькі тое, што апраўдана. Чутно і відно, што Вам не хочацца быць падобным па другіх і Вы гэта вырашаеце вельмі проста: пачынаеце мудраваць з моваю. Многа калькі, газетнай спрошчанасці. Або наадварот: ускладняеце мову, робіце яе ненатуральнаю, а яна павінна быць простая, такая, як ёсць, па якой мы гаворым. Часамі Ваша фраза да таго напакавана ўстаўкамі, напісанымі адно па адно дапаўненнямі, што ў ёй не так лёгка дайсці ладу, яна чытаецца цяжка, сэнс у ёй зацеменены. Ну вось, калі ласка:

«А крыху далей, якраз па мяжы з суседзямі, дзе замест плота ў рост чалавека сцяпа малішкіку, па злосць саракаградуснай спякоце, горда ўваходзяць у выгаранас да белага неба чатыры зялёныя вежы — чатыры стройныя ліпы, пасаджаныя калісьці прадзедам Шуры».

Толькі падумаіце, як нялёгка разабрацца чытачу ў фразе, у якой Вы хочаце даць карціну таго, што бачыце самі. Сцяпа малішкіку, саракаградусная спякота, выгаранае неба, зялёныя вежы, стройныя ліпы, — колькі аб'ектаў адразу! У чым можа быць «гордасць» ліп, калі гэта вельмі ласкавае, мяккае, паэтычнае дрэва? І як уявіць, што

гэтыя ліпы «ўваходзяць у неба», калі яны руху не маюць, стаяць вечна на сваім месцы? Канструкцыя ж фразы «ўваходзяць у выгарапае (дзе выкапапа такое слова? — Я. С.) да беллага неба» не толькі страшэнна грувацкая, нейкая малатабойная, яна наогул пярэчыць спалучэнню колераў: выгарапае — колер чорны, а сказана, што выгарапа яно да беллага. І як можна ўявіць ліпы вежамі, тым больш што яны: «чатыры стройныя ліпы»?

І яшчэ не ўсё. Як зразумець, што «ліпы, пасаджаныя калісьці прадзедам Шуры». Мы кажам: «Паліто, пашытае Пятру», «Калёсы, зробленыя Івану». Значыцца, і тут трэба чытаць: «Ліпы, пасаджаныя (каму?) Шуры»? Нешта не тое. А паводле прыроды мовы, мабыць, трэба было б напісаць: «Ліпы, пасаджаныя Шурыным прадзедам»? Як бачым, мова — гэта інструмент тоўкі. Пісьменніку трэба ведаць яго дасканала.

Вынісаная тут фразы — не адна. І пішаце Вы гэтак, мне здаецца, знарок, дзеля арыгінальнасці. Часамі ідзяце пават пасуперак сэнсу. А часта ўжываеце слова вельмі недакладна. Паспрабуем паказаць хоць трохкі з тае ж Вашае «Стронгі»:

«Высокі картапляшнік, што стаўбурыцца... абвяў, зжоўк». А яно ж, калі бацьвініна абвяла, то стаўбурыцца і не будзе. «Прыходзяць на памяць словы бацькі Шуры — дзядзькі Рыгора». Фразы простая, а зразумець нельга. Што — бацьку завуць Шурам? І ён прыходзіцца дзядзькам Рыгору? Нешта не тое. Няйначай, як Вы хацелі сказаць: «Прыходзяць на памяць словы Шурынавага бацькі, дзядзькі Рыгора». І яшчэ: «Чуецца частае, звонкае лопанне крылаў». А лопанне крылаў ніколі не бывае звонкае, яно — глухое. «Я сам не памятаю, калі ў апошні раз бачыў яе». Навошта тут «у»? Па-беларуску ж будзе: «Я сам не памятаю, калі апошні раз бачыў яе». «Вада ў рэчцы здаецца ўжо не такою сцюдзёнаю, як была спачатку». Пішуць так, згодзен, але пісьменнік павінен пісаць так, як патрабуе таго мова, а не мода. Трэба: «Вада ў рэчцы здаецца ўжо не такая сцюдзёная, як была спачатку» (не *якою*, а *якая*). «Толькі я намерыўся, як Шура *кінуў* трымаць сак». *Кінуў* — гэта не тое, што выпусціў з рук, слова гэтае найперш мае рух рукою, замах, гэтак я адразу і ўспрыняў. Аказваецца, тут трэба: «Толькі я намерыўся, як Шура *перастаў* трымаць сак». «Па шырокай далоні сябра — пажывая рыбка». Трэба: «Па шырокай далоні *ў* сябра — пажывая рыбка» (*у каго*, а не *каго*).

Я знарок гэтак доўга спыніўся на «Стропзе», бо яе літаратурна-мастацкія грахі ўласцівы бадай што ўсяму рукапісу кніжкі. Я не буду выпісваць іх. На кожным апавяданні рукапісу алоўкам я парабіў свае заўвагі. Простым алоўкам, каб лёгка іх можна было сцерці. А на кацы кожнага апавядання напісаў свае парады. Гэтак, мне здавалася, будзе больш практычна. Адразу па тэксце відно, чаго трэба ўнікаць, што пажадапа апусціць ці скараціць, дзе трэба яшчэ як след папрацаваць. Цяпер Ваш клопат: што прыняць, з чым пагадзіцца, што адстояць сваё. Ведама, вартае, што складае сутнасць Вашага пачырку. Бо ўсё-такі важна, каб кожны пісьменнік меў сваё аблічча. Толькі, безумоўна, каб у гэтым быў ужо сталы погляд. Грамадзянскі. Пісьменны.

Вельмі мне хочацца, каб Вы ўнікалі ўсякай «прыгожасці» і юпачай самаўпэўненасці. Яны вельмі шкодзяць самааналізу. Многа чаго ў сваіх апавяданнях Вы ўжо правіць не зможаце, але будзе карысна, калі Вы запомніце, што кожнаму апавяданню трэба дзеся, напружанасць, леш кажучы, энергічнасць, стройнасць і — нічога! лішняга. Бо гэта — апавяданне, высокі клас літаратуры. Трэба, каб яно расло, уцягвала ў сябе чытача, нешта адкрывала, абуджала або зместам, або ўнутраным напружаннем думкі. Памятайце, што дыялог або маналог — гэта таксама найважнейшы кампанент мастацкага прыёму, ён таксама іграе на вобраз і павінен быць напружаны, павінен не толькі зместам, а і эмацыянальна трымаць чытача.

Ваша імпрэсія «Горкі бярозавік» не ўдалася, у ёй няма тае думкі, якая можа крапудзь уражанне ці душу чытача, і яна не можа стаць назваю зборніка. Наогул яе не варта ўключаць у кніжку. Яна нават успрымаецца не вельмі прыемна. Павошта ж каштаваць чужое, кінутае «дабро», — можа там замест бярозавіку ўжо пехта брыдка пакартаваў. Вы бачыце, якую неэстэтычную сітуацыю выклікае Ваша імпрэсія?

У Вашым невялікім зборніку можа не так і часта, але з добрым імпульсам яго пасельнікі напіваюць. І студэнты, і на рыбалцы, і так сабе. Вы, мабыць, думасце, што гэтым адлюстроўваецца жыццё. Але ж пісьменнік не толькі адлюстравальнік, а ў большай ступені — выхавальнік. А Ваш рукапіс пададзены ў юначас выдавецтва, адна з задач якога аберагаць душы ад заразлівых спакус, тым больш маладыя душы. Я не кажу, што да гэтае тэмы пельга дакранацца, справа найбольш у такце. Можна наказ-

ваць гэта прыглушана, а можна смакаваць. Апавяданне «Хачу быць з вамі» добра напісана, а вось трохі шкодзіць яму западта паказанае гэтае выніванне. Падумаіце, можа варта дзе трохі і прыглушыць празмерную сакавітасць.

Мае заўвагі на палях рукапісу бываюць можа і западта рэзкія, і я прашу не гневацца за гэта. Вінавата была мая пядобрая памяць аб «Стронзе» і Ваша залішняя самаўпэненасць. Аднак жа на старонках рукапісу ёсць і заўвагі «добра», «вельмі добра», і я папраўдзе радаваўся кожнай Вашай удачы, пра гэта таксама сказапа на канцы некаторых Ваших твораў. І буду яшчэ больш рады, калі Вы наогул знойдзеце нешта карыснае сабе ў маіх заўвагах.

Найперш я чакаю, што Вамі будзе карэнным чынам перароблена апавяданне «Стронга», яму трэба стаць карцейшым, больш энергічным і выразным. І ніякія недарэчныя цытаты яму непатрэбны.

Я хачу, каб Вы сталі добрым пісьменнікам. Аспоўнае, чаго хацелася б, каб Вашы творы былі напоўнены густым, трапяткім зместам нашага жыцця. Мінулага ці цяперашняга — усё роўна, абы ў іх было чаму вучыцца і здзіўляцца, пазнаваць і адкрываць. І любіць свой край і сваю мову.

У маіх заўвагах, апроч агульна практычных, ёсць і суб'ектыўныя пажаданні, але ўсё роўна яны датычаць агульнай культуры мовы і пісьма. Напрыклад, што варта пісаць не куртатае «ля», якім карыстацца могуць больш паэты дзеля размеру, а поўнае слова «каля»; пісаць не толькі сасна, а і карэннае беларускае слова хваіна, хвоя, каб яно не забывалася і не гінула, бо нямала заўчасна гіне пашых добрых слоў, вунь жа як лёгка памяпяна славянскае кавярня на іспанскае кафэтарый; што варта разгрузіць слова «зараз» ад неўласцівых яму нагрузак, пісаць «зараз» у будучым часе (зараз я прыйду), у цяперашнім часе пісаць «цяпер» (цяпер я цябе зразумеў), у мінулым часе «толькі што» (толькі што я прыехаў); што не трэба баяцца слоў «другі» і «каторы», бо гэта словы на-родныя, а мы часта па' кніжнай і газетнай прывычцы пішам толькі «іншы» (а гэта, па сутнасці, «прочый», «нпоій») і «які»; апошнім часам пайшла мода на словы «харошы» ў сэнсе «добры» (я хораша сябе адчуваю), і «падалося» замест «здалося». Павошта гэта? Падалося — гэта няіначай як «почудилось», «померещилось».

Найленш Вам удаецца апісальная мова, гэта добра

відно па апавяданнях «Хачу быць з вамі» і «Пугачова песня» (таксама цудоўнае апавяданне). Цяжэй ідзе, калі Вы хочаце даць вобраз, ці малюнак, ці псіхалагічны стан. І зусім нікуды, калі пачынаеце пісаць па-кніжнаму ці па-газетнаму або калі пачынаеце эксперыментавать мову, ставіць яе па хадулі. Усё гэта, паўтараю, ідзе ад жадання быць не падобным на другіх або ад таго, што народная мова пачынае Вамі забывацца. А без народнае мовы пісьменнікам быць цяжка. А добрым пісьменнікам без народнае мовы проста немагчыма.

На развітанне зычу Вам добрага плёну ў рабоце. Яшчэ раз — не гневайцеся, калі дзе слова маё сказана не вельмі ласкава. Бо мне хочацца, каб ласкавыя словы гаварылі пасля таго, як выйдзе з друку кніжка.

Чамусьці я на Вас вельмі і вельмі спадзяюся.
Бывайце здаровы.

Р. С. Ёсць у Вас словы, якіх я не зразумеў: недалэнга, нызае, цымбравіна, вальтануты, сцыгвае; аберуч (яўная пяправільнасць, бо трэба абапал, наабапал; аберуч — гэта ў дзве рукі). Я не супраць добрых дыялектызмаў, але ім трэба такі кантэкст, каб яны адразу чыталіся, былі зразуметыя.

22.2.81

Дарагі Валодзя! Адразу ж, прачытаўшы твае кароткія апавяданні ў «ЛіМе» — «Шчыраю поччу» і «Вузел» — (хочацца назваць іх вельмі добрым і мяккім словам «Абразкі», якога, па вялікі жаль, Тлумачальны слоўнік не палічыў патрэбным ужо нават упомніць), прачытаўшы твае абразкі, адразу ж пішу табе. Не памятаю, што я падпісваў на іх, калі яны былі там, у гурце, і не ведаю, абхарошваў ты іх пасля ці не, калі абхарошваў, то ці многа, але цяпер, калі побач з імі няма «Стронгі» (бо там жа я пісаў бадай што толькі пра «Стронгу», а ўсё астатняе аставалася ўбаку і на яго міжволі клаўся цень тае «Стронгі»), цяпер, ачышчаныя ад таго ўражання, гэтыя абразкі чытаюцца вельмі добра. Душэўныя, лірычна-роздумныя, напісаныя скупа, тонка і далікатна, без вымудраў і штучнага прыхарошвання, яны робяцца з'яваю сапраўднае літаратуры. Ты вельмі правільна зрабіў, што надрукаваў іх. Пасля «Стронгі» гэта было вельмі патрэбна.

«Калі б я быў дырэктарам...» Перайначыўшы гэту рубрыку «Літэратурной газеты», скажу па-свойму, што калі б я быў рэдактарам «ЛіМа», то «Стронгу», пераробленую табою, надрукаваў бы другі раз. Каб кожны, хто чытаў яе раней, сказаў сам сабе: «От гэта работа!»

Упэўнены, што ты давядзеш яе да ладу.

Зычу поспехаў. І цісну руку.

Калі на гэтакім узроўні выйдзе ўся кніжка, гэта будзе вялікая твая перамога.

1981

ПЕРШАЯ КНІГА

Вельмі рад, што купіў гэтую кніжку. Не выпадкова, ведама, бо даўно ў друку прымеціў нейкае петутэйшае прозвішча Басуматрава, праўда, з вельмі тутэйшым і ласкавым імем Святлана. Вершы былі мужныя, энергічныя, заўсёды з добрым роздумам, напісаныя спрактыкавана, добраю моваю. І кніжка кінулася ў вочы найперш тым, што названа проста, па-хатняму — «Белая бярэзіна». Замест прывычнай кніжнасці, паводле якой павінна была б гучаць як «Белая бяроза».

І з якою ж асалодаю я прачытаў яе, тую «Белую бярэзіну»! Усе вершы, з пачатку да канца. Кожны з іх абуджаў у мне нешта вельмі патрэбнае, тое, што жыло спакойна, пакуль не закрунулі яго радкі з гэтае кніжкі. Спакойна, напрыклад, жыло адчуванне Радзімы, бо яно было заўсёднае, упэўненае, сталае. І раптам ажыло нейкім непазнана новым хваляваннем:

Калі гляджу увосень па рабіну я
І ліст маленькі на далонь лаўлю,
Зямлю сваю адзіную, любімую,
У гэты міг яшчэ мацней люблю.

Здаецца, што пра любоў ужо больш нічога не трэба і гаварыць, але вось робіцца зусім невялікі паварот, і як усё ўзвышае ён:

Не дай мне, лёс, радзімай быць забытаю.
Ад далячын, вышын і ад глыбін,
Прайшоўшы нават зорнаю арбітаю,
Хачу вяртацца да яе рабін.

Але робіцца яшчэ адзін непрыкметны паварот:

Не дай мне, лёс, забыцца мовы матчынай,
Бо без яе зраблюся цемаўлём,
Ёй даражу, як самай шчодрай спадчынай,
Як восеньскай рабінай за сялом.

Гэтакое гучанне вершаў будзе чуць на ўсёй кнізе. Пра што б ні гаварылася: і пра дзеда Маковіча, якому вельмі ж хацелася, каб яго працавітая радаслоўная мела слышнасць не меншую, як у князёў; і пра пачную змену, якой ганарыцца, бо пешта добрае паспеў за яе зрабіць; і пра мамін родны дворык, з якога пачынаюцца дарогі ў Радзіму; і пра гарадскія сады, дабраце якіх сярод камяніц выжываць вельмі ж цяжка; і пра белыя панамкі на дзецях, дзеля якіх мы не павінны забывацца на трывогі («Давайце ўспомнім Парашены выбухам рапак, Дзіцячыя крыкі Над вірам свінцовай вады... Хай тыя журботныя Плямкі дзіцячых панамак Рака пашай памяці Вечна цясе праз гады»); і пра паласканне бялізны на рэчцы, гэты просты занятак, праз які вельмі пяпроста бачыцца чужое адзінокае жыццё («Мне лашчыла калені хваляй лета. Я прабыла на рэчцы дацямпа. Ужо даўно пажылая кабета Пайшла дамоў. Не бачыла яна, Як білася ў руках маіх гарачых Бялізна, быццам белае крыло. Сярод кашуль жаночых ды дзіцячых І у мяне мужчыпскай не было»).

Да ўсяго ёсць клопат паэтычнаму Святлаінаму радку. І ўсё гэта не проста той ці іншы выпадак, а пешта — сваё ці чужое, — глыбока пранушчанае праз сэрца. Праз высокі грамадзянскі неспакойны роздум.

У кніжцы ёсць два характэрныя прысвячэнні: Аляксею Пысіну і Юліі Друцінай. А прысвячэнні ж звычайна робяцца людзям, бліжкім па строю думак і душы. І не дзіва, што Басуматрава, чый век пачаўся пасля вайны і не зазнаў самых жудасных знішчэнняў, спусташэнняў і бедаў, гэтак гарача ўскрыкне ў тых жа «Белых панамках»:

Мо хтосьці пакрывіцца:
«Зноў на васныя тэмы,
Навошта трывожыць былое,
Тым больш маладым...»

Няпраўда, хай пішуцца
Вершы, баллады, наэмы,
Мы права не масм забыцца
На тыя гады.

Мне падабаецца карнатлівая работа Святланы Басуматравай над словам, прастата і свабоднасць яе радка, не

мудраванне і перайначванне ладу мовы, а яе тутэйшасць, калі можна так сказаць, абвыкласць. Чуласць да акрасы слова. Бо ў паэзіі гэта вельмі тонкая рэч: адчуць неспадзеўную акрасу слова. Вуць жа як на-хатняму проста магла сказаць Басуматрава: «Мы і дарослыя — вечныя дзеці *Нашых сівых мацярок*» (бо вельмі ж многія з нас, стаўшы кпіжнікамі, перасталі скланяць слова «маці», як бы яно не самае роднае нам, а замежнае); сказала па-хатняму, што сланечнік «Зазелянеў, як *дзіва* на пляцоўцы», хоць кніжна-прывычным стала пісаць як *цуд*; папісала «Мне мроіцца *мядзяных* бубнаў звои», а магла ж напісаць сваякэйшым словам — *медных* і пазбавіла б гэты «бубнаў звои» яго этнаграфічнага каларыту.

Нарэшце пельга не сказаць пра экспрэсіўнасць і вобразнасць верша ў Басуматравай. Паслухайце, калі ласка, гэтыя чатыры радкі:

Стаю над неспакойпаю вадой,
Над морам, старажытным, як падашце,
І ў сэрцы абуджасца жаданне
Стаць зноў *недаравальна* маладой.

Паспрабуйце замяніць любым іншым словам гэтае *недаравальна*, і ў вас не будзе адчування адкрыцця.

Або:

Уздоўж дарог сумёты, *нібы гусі*,
Імкнуцца ў неба, толькі крыл няма.

Хіба вы не бачыце жывое карціны, нават беллага колеру, пра які тут і не гаворыцца? Не радуецца, што нешта невядомае пазналі? Што тут як бы нейкія чары?

Гэтыя радкі з самай паэтычнай, пяшчотна-строгай і неспакойна-летуценнай нізкі «Крымскія матывы». Восем строфаў, класічна пазначаных не пазвамі, а рымскімі лічбамі, як знакамі адзінага дыхання. Не магу абысціся, каб не працытаваць хоць адной з іх:

Як слепіць вочы сонечны прастор —
Марскі прастор, прастор вады і неба.
Як непадобная на нашу глеба
Крутых сцяжыні на схілах сініх гор.
Вядома, я спрачацца не бяруся,
Чаруе позірк гэта прыгажосць.
Даруй мне, Крым, я твой няўдзячны госць.
Мой позірк тут, а сэрца — ў Беларусі.
Сваім блакітам сленіш ты дарма.
Мне ўсё ж мілей рудыя сенажаці,
Бо родная зямля, яна як маці,—
Ёсць прыгажэй, а даражэй няма!

Якая свабодная плыць радка, якая натуральнасць мовы, як бы яна і парадзілася дзеля гэтага верша. Яе зусім не чуць, а гэта ж пайвышэйшая адзінка майстэрства. Няхай мне будзе дазволена такая вольнасць: калі чытаеш гэтакія радкі, міжволі, не асмельваючыся па параўнанні, успамінаеш добрую класіку, дзе б яна ні была. І радуешся за цяпершчыну.

Можа я трохі перабольшваю, бо захапляцца напалавіну не ўмею. Ды, парэшце, можа гэта й не важна, бо куды важней сказаць, што сдвердзілася таленавітая паэтка. Па першай сваёй кпізе.

Але няўжо ж у яе няма да чаго нават прычапіцца? Ёсць, чаму ж не, без гэтага хіба можна хваліць? Прычапіцца можна хоць бы да таго, што пры агульнай высокай моўнай культуры, пры гутарковай строгасці мовы часамі праскоквае ў Святланы як бы газетна-кніжная прыблізнасць: «Палямі тымі *кročыла* жанчына», «Ёй спаць *перашкаджаюць* па пачах», «Што ж *адбываецца* з намі», бо ўсюды тут можна было б сказаць натуральней: жанчына — *ішла*, *ступала*, спаць нехта — *не дае*, з намі нешта — *робіцца*. Ці прычапіцца да таго, што недзе на апошніх старонках кнігі ёсць трохі зніжаныя вершы, як бы выпадковыя ці то ад спяшання ці ад нейкай асабістай пеўладкаванасці. Падобна, што апошняе мае больш праўды, і таму тут віна можа і не толькі адной аўтаркі. Гэтаму хочацца пашукаць апраўдання, бо калі ў Басуматравай можна знайсці адзін ці другі верш не бездакорны, то пустых вершаў у яе няма.

1981

НА КРОКВЫ ШЫФЕРУ НЕ КЛАДУЦЬ

Найперш думка такая: як трэба пісаць імя — Марыя ці Мар'я? Памятаю, чытаючы «Вайну і мір», мяне вельмі дзівіла і радавала, што Леў Талстой, нават пішучы пра вялікасвецкае грамадства, князёўпу Балкопскую зваў не Марыяй, а Мар'яю, хочучы пакінуць за гэтым імем не замежнае вымаўленне, а славянскае, гэта значыцца, чыста рускае, народнае. Беларускаім імёнам тым больш уласціва традыцыйнае Мар'я. Гэта пра тое, што і Філіповіч дома, мабыць, таксама звалі Мар'яю.

Па сутнасці ж хочацца сказаць, што Мар'я Філіповіч надумала напісаць добрую і карысную кніжку для дзяцей. Яна хоча памагчы дзецям пазнаць сваіх, як кажуць, малодшых сяброў, свойскіх жывёлін — сабак, кошак, курэй, кароў і іншых, патрэбных і карысных нам. Яна расказала пра іх звычкі, прыроду, характар, паказала, як яны могуць дружныць з чалавекам і служыць яму, як яны прывыкаюць да чалавека і сумуюць па ім. Трэба сказаць, што ў Мар'і Філіповіч ёсць не малая здольнасць наглядання і педагогічны такт.

Аднак жа да ўсяго гэтага добрага ніяк не хоча стасавацца нядобрае. Першае, што дзецям трэба простая, натуральная мова, каб можна было лёгка чытаць, а значыцца, і лёгка ўспрымаць напісанае. У Мар'і Філіповіч, на жаль, з гэтым не ўсё ладна. У яе мове многа канцылярыту, калькі, цяжкай будовы фразы, а проста кажучы, яна слаба ведае народную мову і лексічна, і сінтаксічна.

Ну вось лексічная бяда: часта яна карыстаецца неадкладнымі, прыблізнымі словамі або яшчэ горш — з зусім не тым значэннем. Калі ласка: «...паклалі *кроквы* і заслалі іх шыферам». А па *кроквы* шыферу не кладуць. Да *крокваў* прыбіваюць перш латы (латы, рашэтнік; аблаціць, абрашэціць, — на жаль, у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы гэтых слоў ужо няма), і толькі тады ўжо, па латах, кладуць шыфер; скрозь напісана *цыпляняты*, а гэта ж *кураняты*; напісана *ветка* таполі з ліпучымі *почкамі*, а гэта ж *галінка* таполі з ліпучымі *пупышкамі*; сказапа *таргануў* за клямку, а калі правільна, то трэба *ўзяўся* за клямку або *ўхапіўся* за клямку, бо таргануць можна *што*, а не *за што*; *прашчоўкваючыся* да кален у снезе, а гэта ж — *правальваючыся* да кален, бо такога слова, як *прашчоўквацца*, наогул няма.

Замнога, калі можна так сказаць, неэмацыянальных, службова-канцылярскіх слоў, далёка не дзіцячага карыстання. Калі ласка: «з вялікім *энтузіязмам* стукалі па *цвіках* малаткамі», «япо (кацяня — *Я. С.*) *энергічна* *заперабірала* лапкамі»; «*важнасць* і *адказнасць* даннага моманту». Нямала цяжка зробленых фраз. Калі ласка: «Алесік хуценька нацягнуў штонікі, цёплы *свіцер*, усупуў погі ў боцікі і зусім забыўшыся, што *ўсякі* дзень, нават да краёў напоўнены самымі важнымі і неадкладнымі справамі, трэба ўсё ж пачынаць з умывання і чысткі зубоў, зпоўна пабег да *канапы*». А фраза ж гэта, калі яе дагледзець, будзе выглядаць куды яшчэ і прасцей: «Алесік хуценька

пацягнуў штопікі, *надзеў* цёплы *світэр*, усунуў ногі ў боцікі і, забыўшыся, што *кожны* дзень трэба пачынаць з умывання і *чышчэння* зубоў, зноў пабег да канапы». Або такая фразы: «...без якіх ён не ўяўляў сабе *надыходзячага* лета».

Ёсць залішняя ці, лепш кажучы, заўчасная павуковасць. Калі ласка: «*Свежая рыба вельмі карысная для здароўя. Кажуць, што ў ёй фосфару многа. А ад фосфару людзі разумнейшыя робяцца*». Хіба можна вуспамі дзеда і з дазволам аўтаркі чытаць дзецям гэтакія лекцыі? Ад іх жа і дарослыя засыпаюць! Або што дае дзецям вось гэтакія апісальная павучальнасць: «А хутка выспяе ў нашым гародзе клубнічка... Мы з унучкам будзем яе прапалваць, даглядаць і вырасце клубнічка вялікая, будуць на ёй ягады буйныя-буйныя...» Па-першае, трэба не прапалваць, а праполваць, па-другое: як жа гэта *на клубніцы* будуць расці *ягады*? На ягадзе — ягада? Ну і па-трэцяе: дзецям варта не расказваць, *што будзе*, а паказваць, *што ёсць*, каб яны самі бачылі і градкі, і праполванне, і клубнічку, — увесь працэс. Так, як бы яны самі ўдзельнічаюць ва ўсім гэтым.

Па сутнасці ўсе заўвагі мною пароблены па палях рукапісу. Ёсць мясціны, якія трэба скарачаць, сціскаць, каб пазбегнуць аднастайнасці і паўтораў, ёсць проста лішняе, што толькі спыняе ўвагу.

Словам, над тэкстам трэба яшчэ працаваць. Вялікі пісьменнік сказаў: дзецям трэба пісаць гэтак жа, як і дарослым, толькі значна лепш. Нешта ў гэтакім сэнсе. Трэба падумаць і над тым, ці варта зваць казу Разаліяй, а свінню Хаўроняй, гэта ўсё-такі чалавечыя імёны. Ці трэба так многа ўсяго пералічваць у жывёльнай гаспадарцы, бо сюжэта ў аповесці няма, запамінаць цяжка?

Словам, да дзяцей трэба прыходзіць з кніжкаю такою, каб яна палюбілася ім.

На астатак хочацца сказаць яшчэ раз: шапоўная Мар'ячка, што б Вы ні чыталі, што б ні рабілі, ні думалі, ва ўсім Вы павінны слухаць мову. З моваю трэба працаваць штодня. Запісваць словы, запісваць фразы, фразеалагізмы, прыказкі, параўпанні, выслоўі. Без гэтага пісьменніку быць нельга.

І пытанне вельмі перытарычнае для пісьменніка: ці ёсць у Вас слоўнікі пашай мовы? Мабыць, няма? Шыкіх?

Як жа так!

КУЛЬТУРА ТВОРЧАСЦІ І МЫ

Нездарма апошнім часам вельмі часта мы карыстаемся словам «культура» ва ўсіх абсягах нашага жыцця. Гаворым: культура творчасці, культура працы, культура паводзін, культура побыту, культура таца (вы ж, мабыць, бачылі, як часам танцуюць хлопцы на танцпляцоўках — з папяростаю ў роце?). Гаворым культура горада, культура вясняна. Значыцца, можна гаварыць і культура вуліцы, нават культура дома. З гэтым словам звязана ўсё найлепшае, найдаражэйшае нам. У літаратурным плане найвышэйшыя дасягненні культуры завуцца класікаю. Закон вечнасці — змаганне. Можам узяць любую чалавечую дзейнасць: мастакоў, артыстаў, кампазітараў. Можам узяць сферу фізічнай працы, сферу абслугоўвання. Любую. Але нам бліжэй літаратурная.

Паводле закону вечнасці — змагання — пісьменнікі дзеляцца на тры катэгорыі: 1) тыя, што ідуць паперадзе, 2) тыя, што ідуць ззаду і 3) сярэднія. Гэта катэгорыі таксама вечныя. Але рух сярод іх ідзе няспынна: і сярэднія могуць апынуцца сярод першых ці астацца ззаду, і першыя могуць здаць сваё першыństwo, і апошнія раптам знайдуць сілы заняць сярэдняе ці нават першае месца. Усё залежыць ад іх творчага патэнцыялу. Прашу мець на ўвазе, што тут аніяк не ўлічваецца пасада. Гавару выключна пра пісьменніцкі талент. Пасады даюць, давалі і будуць даваць пэўныя аномаліі, дык затое ж яны і не вечныя.

Чаму могуць быць зрухі ўнутры тых трох пісьменніцкіх катэгорый?

Першае: ад таленту адчуваць і выказваць час у яго сацыяльным і духоўным плане.

Другое: бясконца шукаць і дасканаліць сродкі вытворчасці.

Трэцяе: пісаць простаю, натуральнаю, народнаю моваю.

Імепна гэтыя якасці і даюць даўгавечнасць твора.

То можа нам і варта пагаварыць аб з'явах, якія не вельмі стасуюцца з культураю творчасці.

Але перш за ўсё пра з'явы прыемныя. Апошнімі гадамі ў нашай літаратуры відзён магутны прыліў літаратурнай моладзі. Сярод яе многа здольных і нават таленавітых. Памятаю, летась на семінары маладых у Каралішчавічах мне давялося прачытаць два апавяданні Уладзіміра Арлова. Я на яго там трохі насварыўся за ультрамодную зухаватасць у пытаннях інтымму: калі за-

мест чыстых, цнатлівых пачуццяў у ім смакуецца аголеная вольнасць. Гэта ідзе пад тым тэзісам, што пісьменнік павінен адлюстроўваць рысы сучаснасці. Але ж ёсць і не менш важная задача: што пісьменнік з'яўляецца выхавальнікам тых самых рысаў сучаснасці. Так што трэба памятаць хоць бы пра меру такту ў мастацтве. Але я хацеў парадавацца з другога ў Арлова. Якая тонкая, падзівалёгая, праўдзівая, інтэлігентная мова ў Арлова. Павінен сказаць, што сярод маладых літаратараў я ўпершыню ўбачыў такую свабодную, як бы адухоўленую, натуральна-дасканалую *літаратурную* мову. Я знарок падкрэсліваю: літаратурную, бо можа скласціся думка, што скрозь ваюючы за народную мову, я цягну да стыхійнага прымітывізму яе. Барапі божа! Кожны пісьменнік павінен выпрацоўваць сваю літаратурную мову, але на законах і прыродзе народнай. Вунь, хіба, мова Янкі Брыля народная? Не, але паглядзіце: у ёй жа няма ні адлюсенькай фальшывічкі проці народнай мовы. Затое народная прастата, лексіка, плаўнасць, музычнасць, мудрасць і — тая самая інтэлігентнасць, якую надаў мове ўжо толькі сам Янка Брыль. Або мова Івана Мележа. Ён доўга мучыўся з ёю ў сваіх першых, і асабліва ў ваенных творах, як ні правіў яе, як ні прыхарошваў, але ўсё роўна яна фальшывіла, бо пісалася газетным стылем, якому проціпаказана псіхалогія і пуграпы рух душы. Затое якая праўда вобраза, рэчывасці і пачуццяў паявілася ў «Людзях на балоце». І ўсё гэта дала жывая, народная палеская мова. Можна назваць яшчэ больш яркі пенаўторны талент — Лукаша Калюгу. Гэта проста чарадзейства — каб мова перадавала пават інтанацыйныя жэсты.

На апошнім семінары ў Каралішчавічах адбылася і яшчэ адна не абы-якая з'ява: падводзячы вышкі работы, семінар даў рэкамендацыю Хрысціне Ляльцы на прыём яе ў Саюз пісьменнікаў, не чакаючы, пакуль з друку выйдзе першая кніжка яе прозы.

Дый перад гэтым была неспадзяванка. Памятаю, неяк надвячоркам пазваніў Сяргей Грахоўскі, пытаючыся, ці не купіў я кніжкі Святлашы Басуматравай «Белая бярэзіна». У перыядычным друку час ад часу я чытаў яе вершы, сам сабе адзначыўшы, што ў гэтай паэці мужны, упэўнены голас. Кніжкі ў мяне яшчэ не было, Грахоўскі пачаў чытаць яе на тэлефоне, а потым гукнуў:

— Ты от што: зараз жа прыедзжай да мяне і мы разам будзем чытаць. Бачыш, якая гэта асалода.

Папраўдзе, гэта была асалода. Мы нават не заўважылі, як прачыталі ўсю кніжку, потым пачалі перачытваць зноў асобныя вершы або мясціны з іх, дзівячыся і грамадзянскай напоўненасці і паэтычнай спеласці верша.

Першае, чаго хацелася, дык гэта каб у друку зараз жа паявіўся водгук на кніжку. Вядома, як паэт, такую работу павінен быў узяць на сябе Грахоўскі. Але праходзіў адзін тыдзень, другі, а можа і трэці, а водгуку не было. На званок Грахоўскі сказаў, што нечым вельмі пільным валяты, адарвацца не можа.

— Напішы ты. Мы ж разам з табою чыталі, от і раскажы нашы думкі.

Я напісаў. І так захоплена, што нават не стрываў, каб на надмогу не ўпомніць вялікіх імёнаў Пушкіна і Міцкевіча, якіх папраўдзе мы з Грахоўскім упаміналі. І вядома, я нічым не мог апраўдацца, калі потым быў прыпародна на сходзе прысаромлены за гэтакую празмернасць. Нічога не скажаш — праўда. І ўсё ж падумалася, што можа далікатней было б паўшчуваць мяне за гэта адзін на адзін. Такт — ён заўсёды такт. І нават мае куды больш сілы.

Але рэч не ў гэтым. А ў тым, што першая кніжка Святланы Басуматравай папраўдзе варта была і тады і цяпер добрай гаворкі.

Аднак жа, на жаль, такія рэчы бываюць не часта. І калі я сказаў, што варта пагаварыць аб з'явах, якія не стасуюцца з культураю творчасці, то дзеля карысці справы гаворку варта скіраваць у рэчышча з найбольш інтэнсіўным творчым рухам.

Шмат таварышаў чакаюць чаргі на прыём у Саюз пісьменнікаў. І маладыя, і нават пажылыя. І, бывае, даволі жвава пішуць. Але не ўсім шанцуе на талент: многа прымітыву і мастацкай няспеласці. Некаторыя на многу гадоў пішуць, а ўсё на тым самым месцы.

А бывае так, што не адразу праходзяць і таварышы здольныя, бо разам са здольнасцю ёсць у іх пешта і такое, што насцярожвае. От, скажам, два разы абмяркоўваўся Уладзіслаў Рубанаў. Здольны пісьменнік, валодае пяром, піша без устапкі, і даволі лёгка. Відаць адразу, што пісьменніцтва для яго не забава, а доля. Але шкодзіць не то рапаватае самаўпэўненне сцяпанне, не то наўмысная схільнасць да штучнасці, боязь натуральнай фразы. У аснове сваёй не благая народная мова набіта канцылярытамі, калькаю і такімі прыблізнымі або зусім не тымі словамі, што не ведаеш, чым такую павярхоўнасць

растлумачыць. Часамі здаецца, што ўсё гэта робіцца знарок дзеля арыгінальнасці, проста, каб быць модным. Трохі спакушаюць Рубанава і маральна-этычныя пелюдскоты. Наўрад ці заслугоўваюць мастацкага даследавання такія збродныя, памаўзлівыя характары, як герой апавядання «Ты мне вярнула пяшчоту»: чалавек жанаты, але ходзіць па чужых жопках, шукае, дзе смачпей.

Не ведаю, па гэтых прычынах ці па чым другім, але абмяркоўваць Рубанава ў Саюз пісьменнікаў давялося двойчы. Другі раз, калі ў «Полымі» была надрукавана яго аповесць «Каштані». Пры ўсіх добрых якасцях, сучаснай праблемнасці ў ёй усё ж асталася тое самае сляшанне і прыблізнасць мовы.

Добра вядома, якая гэта важная рэч — пачатак у мастацкім творы. Ён павінен адразу забраць чытачову ўвагу, каб твор захацелася чытаць далей. А вось які аморфны, сляны пачатак у «Каштанях»:

«Пятро ўбачыў на падаконніку цень ад галіны каштана — выразныя чорныя крыжыкі».

Што даў нам гэты пачатак? Чым зацікавіў ці ўразіў? Недаўменнем. Наборам абьякавых слоў.

А вось і прыблізнасць мовы: «Каштан рос збоч акна...» Дзе вы чулі, каб жывы чалавек мог так сказаць? Можна сказаць, што каштан рос за акном, пры акне, каля акна, пад акном, але сказаць «каштан рос збоч акна» — гэта ж наўмыснасць, мапернасць. І хіба пельга заўважыць прыкрага збегу зычных: «рос збоч»?..

З першаю кніжкаю апавяданняў выступіла пэтка Любоў Філімонава «Пад шолах ветразяў». Свосасаблівыя апавяданні. Роздум, шляхі, п'ялёгкая доля сустрэч і ростаняў, усё праз чалавечыя пачуцці. Вельмі свежыя і па тэмах, і па вырашэнню. Ні чым ні па чым не падобныя. І ўсё ж якая гэта вялікая бяда — пісьменнік без мовы. Фраза фальшывіць, ёй не верыш, вобраз разбураецца, бо не тымі словамі паложаны фарбы, не тымі словамі перадаюцца пачуцці. Вось, напрыклад, напісана: «*Пакіньце мяне ў спакоі*», калі нармальна чалавек павінен сказаць «Не чапайце мяне»; «Мы ўсе пагуляем на вяселлі Зойкі», калі трэба «на Зойчыным вяселлі» або «на вяселлі ў Зойкі» (на чым або ў каго); «Гэта не значыць, што вы можаце ўжываць да яе гэты зварот»; «Паўстае вобраз... Сцяпана Разіна, які з-за сваіх сяброў пазбавіўся каханай».

Або вось такая прыблізнасць: «Цётка ўзялася сцярушваць павуцішце»; «Што ў цябе ўсе гузікі расхлябанья». Нават назва кнігі «Пад шолах ветразяў» — таксама прыблізная, у ветразях жа не шолах, а пешта іншае. Міжволі думалася: навошта пішацца ў канцы кнігі рэдактар? І разам з тым дзівіў лексічны запас у мове Філімонавай: ён проста багаты. Міжволі зноў думалася: што яна, як карэнная мінчанка, добрую, жывую, народную мову чула ў сям'і, а сінтаксіс без практыкі забыўся і, вядома, адновіцца, калі Філімонава пачне пісаць па-беларуску.

На стале ў Яўгена Міклашэўскага я ўбачыў дзве кніжкі вершаў Любы Філімонавай і з вялікаю прыемнасцю іх прачытаў: «Стазвоны» і «Гучныя фарбы». У вершах таксама роздум, пачуцці — тая самая душэўна-чалавечая тэма. І добрая вобразнасць верша: «І дожджык *гойсаў нібы машкара*». І музыка. Вось паслухайце, якая мілата — «Журавей»:

Выгінаўся з адценняў суцення
 Дзень той, крохкі такі, пенадзейшы.
 Як шклянцы і празрысты падсвечнік,
 Да шчымлівасці быў ён павечны,
 І, здавалася, ўжо адгучалі
 Спевы птушак, і толькі начамі
 Ціха-ціхенька ў шыбы звінелі
Снежных пырскавак светлыя цені,—
 Вось тады і ўзнік журавей,
 Пад пасевамі снежных завей,
 Проста з сэрца майго журавей.

Чутна тут паэзія. І на мяжы добрай словатворчасці. Гэтыя «Выгінаўся з адценняў суцення» і «Снежных пырскавак светлыя цені», бо каб так сказаць — трэба чуць мову. Аднак хочацца тут жа самога сябе паправіць, сказаць: *магла б быць сапраўдная паэзія*, калі б у гэтакую (не толькі тут!) закалышліваю камернасць дадаць хоць трохкі дакрапальнасці, яснасці, зямнога хвалявання, каб яно абуджала актыўны грамадзянскі патэнцыял. Па сутнасці, у Саюз пісьменнікаў Філімонава прынята як паэт. Няхай на гэтым полі ёй і шчасціць. Але для сябе я зрабіў адкрыццё: паэзія можа скрыць, што ты не асабліва ведаеш мову, а ў прозе надман аніяк не ўдаецца.

І ўсё ж мне хацелася памагчы Філімонавай. Проста хоць бы ўзяць ды паказаць, як скрэслены мною яе «Ветразі». Папрасіў, каб яна зайшла ў Саюз. Прынёс з дому «Казкі і апавяданні беларускага Палесся» Сержпудоўскага і «Беларускія народныя казкі», — пяхай чалавек паспы-

тае, што такое сапраўдная народная мова, на аснове якой пісьменнік павінен выпрацаваць сваю літаратурную мову. Прышла яна. Я ёй паказаў яе апавядацні, тлумачу, што і чаму падкрэслена. Зірнуў на Любу Філімонаву, а яна глядзіць у акно, і ў вачах у яе зусім не тое, пра што я гавару, нешта зусім далёкае, сваё. «Усё гэта ёй да лямпачкі», — падумаў я і зразумеў, што Люба з тых людзей, у якіх толькі свой сімвал веры. Хто ж яго ведае: можа так і трэба мастаку?

Яшчэ хачу сказаць пра двух пісьменнікаў. Пра Уладзіміра Саламаха і Артура Цяжкага.

Скажу адразу, што з рэцэнзіяй на Цяжкага ў «ЛіМе» я пагаджаюся цалкам («Парог вучнёўства» Пятра Васючэцкі. «ЛіМ», № 1, 1983). Вельмі кароткія ў яго далягляды, жыццё вобразаў замкнёна ў вузкім коле, падзеі і разважанні складаюцца толькі з напластавання ўспамінаў і біяграфічнай мазаікі. На мове, неблагой на сваёй прыродзе, ляжыць цяжкая пячаць раённай газетчыны.

Куды цікавей, свяжэй, разнастайней, па-сапраўднаму літаратурней выглядае Уладзімір Саламаха. Ён умее весці апавяданне, кіраваць яго развіццём. У яго цікавыя сённяшнія тэмы, у іх многа надзённасці, хвалявання. У яго свабодная плынь мастацкага мыслення. Важна вельмі, што яго кніга «На ўзмежку радасці» паказвае паступовы пісьменніцкі рост, свабоднае дыханне фразы. Яму можна прарочыць добрую літаратурную долю. Але ж — тая самая бяда: забыванне законаў мовы. І ў яго гэта асабліва відно, бо аснова мовы ў яго не чутая, а — кроўная.

Некаторыя пісьменнікі зпарок ломяць і настаўбурчваюць мову, каб быць хоць у гэтым сучаснымі і моднымі. Яны шукаюць штучнай укарасы мовы, замест жывой, натуральнай красы яе. Вельмі добра робіць «ЛіМ», што час ад часу друкуе рубрыку «культура мовы». Але пісьменніцкія органы друку не павінны абыходзіцца без гэткай работы. І можа найбольш гэта датычыць «Маладосці», бо якраз яе кадры асабліва перспектыўныя на пісьменніцкім полі. І якраз сярод іх найбольш ідзе ў друк невыпрацаванай, кволенькай мовы. Другі раз кажу: на жаль, не заўсёды памагаюць і выдавецкія рэдактары.

Не так даўно я чуў, як у жывой бяседзе захацеў на жывой мове пагаварыць з людзьмі работнік Інстытута мовазнаўства. Божа, як цяжка яму давалася гэтая работа.

Словы выкручваліся, не лезлі ў фразу, яны не прывыклі быць сваімі ў яго мове. Гаварыў ён пра тое, што іх цікавіць у інстытуце лексіка розная: і гістарычная, і навуковая, і словы, «*ідучыя і адлюстроўваючыя з'явы жыцця*». Я падумаў, што Люба Філімонава ўсё ж не на апошнім месцы.

Вельмі здзівіла мяне адно нядаўняе інтэрв'ю, дадзенае ў газеце. Паважаны пісьменнік ахвоча прызнаваўся чытачу, што свае творы піша без чарнавікоў. Што кожнае слова ім адразу заганяецца, як цвік, і яго ўжо вырваць нельга. І праўда, гэта вельмі яркі, здольны, нястомны пісьменнік. Ён піша гарача, непасрэдна, душэўна, апантана, але — божа, колькі ў пісьме яго пахайпасці! Колькі смецця, маперпасці, позы! А Аляксей Талстой сказаў: «Пісать без помарок нельзя. Это вздор, — не черкают и не марают только графоманы. Человека должно мучить, если он на странице не найдет ни одного места, чтобы зачеркнуть и переправить. Никто так не марал рукописей, как Пушкин и Лев Толстой» («Лит. Россия», 1.1.83 г.). Праўда: мабыць, зусім не такую мы мелі б «Ганну Карэніну», калі б не перараблялася яна Талстым, здаецца, сем разоў. А вось Віктар Шклоўскі: «Толстой переписывал первую главу «Войны и мира» пятнадцать раз». Мабыць, усё-такі трэба вучыцца *вось гэтакі* цярплінасці.

Культура творчасці — гэта не толькі літаратура і мастацтва. Разуменне «культура» пранізвае ўсе абсягі чалавечае дзейнасці. І ўсё мае вельмі цесную сувязь між сабою.

Не вельмі даўно газета «Правда» назвала Мінск «красивейшим городом страны». Я вельмі люблю наш горад, і калі нешта не пахвальнае бачу ў ім, то проста перажываю. Мяне хвалюе культура афармлення вонкавага аблічча горада.

Памятаю, тут у нас выступалі кіраўнікі горада, самі гаварылі пра гэта і дакляравалі направіць.

У шылдах страшэнны разнабой: часам па-беларуску і па-руску, часам па-руску і па-беларуску, а найбольш, вядома, без беларускага. Прадукцыя, што выпускаецца нашымі прадпрыемствамі, рэдка бывае з беларускімі надпісамі.

Найлепшы ўзор напісання шылдаў і надпісаў ва ўстановах мы бачым на будынку, і ў самім будынку ЦК Кампартыі Беларусі і на карпусах політэхнічнага інстытута.

Двухмоўе — гэта ж патрэба нашага жыцця, гэта стыль, то, мабыць жа, трэба, каб ён стаў нормаю і ў абліччы горада. У нашым горадзе бывае безліч паезджых людзей, і хочацца, каб яны думалі пра нас добра.

Неяк я стаяў на аўтобусна-тралейбусным прыпынку на плошчы Свабоды і глядзеў на дом, на той бок вуліцы. Ён астаўся ад вайны, не раз рамантаваны, падноўлены і вядома, што гістарычны. Няўпачай, як гэта Дом Саламоніка, пра які ўпомнеца ў БелСЭ, у якім давалі Душіна-Марцінкевічаву «Сялянку». І мне не раз, стоячы перад гэтым домам, думалася: вось гэтак жа, як мы чытаем людскія біяграфіі, кожны раз праймаючыся любоўю, павагаю, шчасцем і ганарам за іх, герояў, — вось гэтак жа нам хочацца любіць, паважаць і ганарыцца і сваім горадам. І не раз мне думалася: з якою прагнасцю і асалодаю я прачытаў бы шылду, прымацаваную да гэтага Дома, у якой было б сказапа, што збудаваны ён тады і тады, архітэктарам такім і такім, што ў гэтым Доме змяшчаліся такія і такія ўстановы, былі ўчынены ў ім такія і такія акты. Што ў Кастрычніцкай рэвалюцыі ён адыграў такую і такую ролю, можа адыграў якую і ў апошняй вайне. А потым, што ў такім і такім годзе месцілася ў ім пракуратура, а потым — Мінскі радыёвяшчальны вузел, і гэтак да самага апошняга часу. Знашлося б што напісаць і на доме, які стаіць пасупраць, керамічна-жоўтым, сучасным. Напрыклад: што на гэтым месцы стаяла Мінская ратуша, чыніліся ў ёй такія і такія акты. От толькі цяжка было б сказаць, кім яна разбурана.

Гэтак жа, з поўнай біяграфіяй, я павешаў бы шылды на першым доме кожнай вуліцы: чытай, сённяшні мінчанін ці шаноўны паезджы чалавек, і дзівіся: вось гісторыя нашага горада. Горад бачыўся б мне, як жывы чалавек, і ўсе дамы і вуліцы ў ім — як старонкі кнігі, напісаныя і пра нас, яго жыхароў, яго нашчадкаў.

Мой патрыятычны жар, аднак, вельмі астуджваецца тым, што пра гістарычны Мінск амаль няма ніякай даведчнай кнігі. Пра што ні кінься, каб дазнацца, — няма. Хоць бы як зваліся, як, калі і колькі разоў мяняліся вуліцы, якія ёсць і былі ў нашым горадзе гістарычныя ці славуны мясціны, якія прадмесці акружалі горад, што яны сабою ўяўлялі, калі і якім чынам уліліся ў Мінск. Гэта можа вярнула б нашу памяць да некаторых забытых з'яў. Хоць бы да станцыі Козырава, дзе пры беланольскай акупацыі быў штаб козыраўскіх партызан. Восем чалавек

расстраляны, многія засуджаны на катаржныя работы. Я памятаў сакратара партызанскага штаба Веру Пагірэйчык, скалечаную ў дэфензіве да таго, што ледзьве хадзіла з кіёчкам. Цяпер цяма піякага следу ад той падзеі, нават назва станцыі перамепена. І мы пйдзе не чуем, што ў Мінску было такое прадмесце — Козырава.

Мы памятаем, якое люднае было адкрыццё адрэстаўраваных дамоў на Старавіленскай вуліцы. Усе радаваліся, што аднаўляюцца старыя куткі нашага Мінска. Памятаю, пісалася пра гэта ў газетах, гаварылася, што трэба шапаваць і мінулыя назвы і што гэтыя назвы бяруць з дакументаў. Вядома, гэта прыемна. Аднак жа, мабыць, не вытрымліваецца такі прынецп. От, скажам, шылда на карчме напісана з вельмі добрым, пацешным гумарам: «Банкетная зала «Пагуляпка», «Віпная зала «Уцеха», «Бар «Астатні грош». Але ў апошні падпіс я не веру, на старадаўні ён не падобны, бо трэба не «астатні», а «апошні грош». Або там жа напісана: «Карчма працуе штодзённа» — у гістарычную адпаведнасць такога надпісу таксама цяжка паверыць, бо слова *штодзённа* — гэта сённяшняе слова, а народнае, даўняе слова *штодня*.

Калі пільнавацца пароднасці, звычайнай тутэйшасці ў назвах, то мы і гаворым, і пішам «Троіцкае прадмесце» таксама няправільна. Некалі там быў самы вялікі ў Мінску рынак, і зваўся ён Траецкім. Месца звалася Траецкай гарою, значыцца, і прадмесце мае быць Траецкім. Хіба блага, што ў Кіеве такое ж прадмесце завецца па-народнаму Абалонь. Або на Баме, па-сібірску, станцыі Тында, Беркакіт. У гэтым павага іменна да мясцовай звычайнасці.

Я не першы раз гавару пра старыя назвы: мы іх не беражом. Мы, цяперашнія людзі, ужо не ведаем, дзе быў Людамант, Залатая горка, Пярэспа. Вось ідзе аднаўленне касцёла святога Роха, там будзе гучаць класічная музыка, — то можа і назваць бы яго Музычны дом на Залатоў горцы? Як Тэатр на Таганцы, — чым блага?

Вось будуецца наш Мінск — мікрараён за мікрараёнам, але дзе яны — нельга ўявіць, бо назвы ў іх чыста чыноўніцкія: Захад, Паўднёвы Захад, Усход. Няўжо там цяма некіх жывых прыкмет — па вёсцы, па мясцовасці, па прадмесці, гэтак, як зваліся Зялёны Луг, Чыжоўка, Серабранка. Гэта было і душэўна, і чалавечна, і чулася паважанне да гісторыі і побыту.

ВАШАЮ МОВАЮ ЛЁГКА ТВАРЫЦЬ ХАРАКТАРЫ

Шапоўны Пятро Ламан!

Выдавецтва «Юнацтва» перадало мне папку з Вашымі праяічнымі творамі. Няйначай, як яны павінны скласці першую кнігу Вашай прозы. На жаль, рукапіс не мае пітытульнага ліста, з якога можна было б даведацца, як будзе звацца кніга, пі зместу, які сказаў бы, што ў ёй будзе надрукавана.

Я пагавару пра Вашу кнігу ў тым парадку, у якім папумараваны творы.

Аповесць «Астравы». Толькі на ёй і сказапа, што гэта аповесць. У аснове сваёй яна зроблена не блага. Не трафарэтна, па-свойму Вы пабудавалі сюжэт. Коротка, сцісла перадалі мастацкую тканіну. Перакажу яе для рэдактара.

Грышаў сябар Генюсь жэніцца, ён запрасіў па вяселле і Грышу, бо яны амаль адпагодкі, разам вучыліся. Едуць яны па маладую аж за Нёман, пад Налібоцкую пушчу, у Астравы. На вячэры ў маладой, ужо ў позні час, калі запалілі святло, Грыша адчуў, што з таго боку стала на яго глядзяць нечыя вочы. Зірнуўшы, ён «убачыў жывую, сляпучую прыгожасць, ад якой, як ад сонца, хацелася засланіцца даланёю». Хто яна? Калі сюды прыйшла? Чаму раней не бачыў яе? Потым яна з нейкімі дзядком і бабуляю спявала. Тая песня асталася яму «як світальны праменьчык». І вочы. Грышу здавалася, што гэтыя вочы ён ведаў даўно, такія вочы былі ў мацеры, не раз ён сніў іх.

Словам, аповесць пра каханне. Нечаканае, незвычайнае, як успышка магнію — самае дарагое, што чалавеку дадзена спазнаць у жыцці.

Яно будзе цяжкае, трагічнае і разам з тым чыстае, сонечнае, святое.

Вярнуўшыся да сябе дадому, Грыша пакутуе. Праходзіць год, другі. Нарэшце ён падгаворвае суседа, каб з'ездзіць зноў у Астравы і забраць Гелену. Ён не ведае, што Гелена ўжо два гады як уцякла ад мужа, пікому, нават бацькам не аказваецца, певядома, дзе яе шукаць.

Грыша ў адчаі. А ў гэты час Гелена памірае ў далёкай сталіцы ад раку крыві. Тэлеграма ад бацькоў прыйшла са спазненнем, Грыша не паспявае нават па пахаванне.

І ён вернецца дадому не адзіп — з двухгадовым сынам.

Трэба сказаць, Пятро Ламан, што ў Вас не благое цісьмо, скупое, энергічнае. Добрая мова, гэта асабліва

прыемна, бо часамі маладыя пісьменнікі прыходзяць з вельмі абмежаванаю, канцылярска-хадульнаю моваю, якую чытаць цяжка. У Вас яна натуральная. Мне здаецца, што Вашаю моваю лёгка ствараць характары, што яны ў Вас не будуць фальшывіць. Бо калі мова фальшывіць, то, вядома, будуць фальшывіць і вобразы.

Спадабалася мне ў «Астравах» адчуванне добрага такту і меры мастацкага. Звярнуў я ўвагу на такія дэталі.

Першае — Вы вельмі тонка апісалі хвіліну, якая ўразіла Грышу, калі ён зірнуў на Гелену. Успышцы Геленінага кахання верыш, асляпляльнаму характыву Гелены таксама верыш, хоць ні таго, ні другога Вы не апісваеце. Усё гэта Вы перадалі ўскосным спосабам: казалі, што ў Гелены былі вочы, як у Вашай мацеры. А матчына ўсё самае прыгожае, самае дарагое і самае святое. Гэтым Вы бяспрэчна паланілі чытача, ён адразу палюбіў і Гелену і Грышу.

Другая тактоўнасць — Грышава з Геленаю спатканне на возеры, пад зорамі. Звычайна неспрактываваныя пісьменнікі, тым больш маладыя, вельмі смакуюць інтымныя імгненні, апісваюць іх натуралістычна, нават пускаюцца ў смакаванне сексу. Вы падалі хвіліны блізкасці як найчысцейшае каханне і вельмі скупа.

«— Падалуй мяне, Гелена,— сказаў Грыша.

— Зараз,— выгукнула яна.

Гелена скінула з сябе сукенку, бо не было на ёй нічога, апроч сукенкі. Палыхнуў белы кіпень цела, і яе грудзі, як дзве поўні, павольна схіліліся над ім. Пяшчотная, шалёная хваля ўзняла іх і шпурнула да зор, і яны ляцелі між імі, у прасторы і часе, той дарогаю, якой у іх не было».

Трэцяя тактоўнасць — таксама скупая. Пасля таго як Грыша спозніцца на Геленіна пахаванне, будуць такія аўтаравы радкі: «З Астравой Грыша вернецца з сынам — ціхім двухгадовым хлопчыкам...»

Чытач сам успомніць нешчаслівае Геленіна замужоўства, што з п'яніцам-брыгадзірам дзяцей у яе не было, успомніць спатканне над зорамі і зразумее, што Грыша напраўдзе прывёз дадому сына.

Сімпатычную аповесць напісалі Вы, Пятро Ламап. Але пачакайце, ёсць жа ў мяне і заўвагі. Канец аповесці філасафічны, толькі ён навінен быць яснейшы і прасцейшы. Паглядзіце, чаго Вы там накруцілі. «Яго вялікія васільковыя вочы (сынавы — Я. С.), даверліва глядзячы на гэты пакуль яшчэ незразумелы свет, надораць Рыгору той глі-

бішны сэнс (які той, які глыбішны, у чым мы яго бачылі? — Я. С.), адкрываючы яго сэрцу горкую соль жыцця» (якую соль? — Я. С.). І апроч усяго — фразы ж няскончаная, пачатак і канец яе не звязаны.

«Так яно ўсё і будзе...» (Як — так? Што — яно? Што — усё?)

І пачатак не надта ўдалы. Да каго Вы звяртаецеся: «Я хачу растлумачыць табе», «Магчыма табе гэта будзе здавацца», «Вось бачыш». З кім Вы гаворыце? Чытач павінен гэта бачыць.

Наогул увесь пачатковы дыялог з Астрадамі нічога не дае. Сэнсу ў Ваших узрушаных воклічах няма. «Астравы... Астравы... Астравы... Архіпелаг мае маладосці». У чым той архіпелаг, дзе тая маладосць, якой мы не бачылі? Бо маладосць жа (вяселле) была не Ваша, а Грышава, Вашага героя. Або вось мудраванне словамі: «Світанне пачынаецца *незаўважна* (слова-то якое інертнае, тут жа хочацца сказаць па-народнаму, па-простаму: *памаленьку* — Я. С.), яго *зярнятка расце, прарастае з лёгкай раллі летняй* почвы, пачынае *каласіцца і красаваць*». Тут жа ўсё чужароднае адно аднаму: дзе ў світанні зярнятка, што за ралля почвы, як світанне каласіцца і красуе? Як хвоі могуць «фізічна дакранацца да сэрца цяплом дабрыні»? Як гэта пам уявіць? Як адчуць? Якім «трывалым карэннем» тыя хвоі робяцца? Усё гэта вымучана, штучна, пезразумела.

Наогул, уся першая старонка непатрэбна, аповесць павінна пачынацца з абзаца «Было лета». Дый тут шкодзяць гэтыя *шаснаццаць*, бо лічба міжволі звязваецца з Грышам, і тады робіцца немагчымым такое педаспелае яго каханне.

У тэксце намечаны і другія заўвагі, прагледзьце іх. Можна варта замест кніжнага «нічога не атрымліваецца» сказаць па-народнаму: «нічога не выходзіць». Усечанае «ля» лепш пісаць поўным словам — «каля». «Хват-акардыяніст» трэба напісаць «зух-акардыяніст». Маці дзяўчынкі — бяспрэчна трэба: дзяўчыніна ці дзяўчынына маці. Або дзе Вы чулі, каб гаварылі «заходзячае сонца»?

Словам, аповесць можна лёгка давесці да ладу, а вось з «Купалінкаю» і з апавяданнямі справа стаіць куды горш.

«Купалінка» — гэта не аповесць. Яе можна пазваць рэпартажам ці накідамі, бо гэта не мастацкі твор па адным ужо тым, што ў ім няма вобразаў. Нікога з герояў ці з герояінь неўга запомніць, бо ніхто з іх не мае свайго абліч-

ча. Як толькі мінецца старонка, дзе пра іх гаворыцца, яны тут жа забываюцца. Няма ў іх і свайго асяроддзя, ні тады, калі яны працуюць у СКБ, ні тады, калі ператвараюцца ў артыстаў. З усяго твора запамінаецца толькі адзін момант: калі герой у ванне траціць прытомнасць.

Не ўдаліся і апавяданні, бо таксама няма ў герояў ні абліччаў, ні ўнутранага жыцця. Яны напісаны ўрыўкамі, воклічамі, абарванымі фразамі. Гэтакімі сродкамі жывога псіхалагічнага рысунка не дасі.

Шкада, што да не благой вашай аповесці нельга нічога далучыць з астатняй вашай прадукцыі, бо над ёю яшчэ трэба многа працаваць.

Тым часам зычу Вам поспехаў. Веру ў гэта, бо тут Вам павінны памагчы адчуванне і роднай мовы і мастацкага такту.

1983

КАМЕНТАРЫІ

У другі том Выбраных твораў Япа Скрыгапа ўвайшлі творы даволі вялікага абсягу часу і разнастайнага характару літаратурнай дзейнасці: апавяданні, аповесці, успаміны, абразкі, роздум аб творчасці, мове, прафесійным майстэрстве. Том аднаведна разбіты на рубрыкі: «Усюды твае сляды», «Шуфляда майго стала», «Чары слова», «Майстэрня».

Затока ў бурах, аповесць (с. 7)

Упершыню — Росквіт, 1928, № 2, с. 5—21.

Першае выданне ў кн.: Затока ў бурах.— Мн.: Белдзяржвыд, 1929, с. 22—77.

Бацькі і дзеці (с. 55)

Упершыню — Полымя рэвалюцыі, 1934, № 12, с. 66—68.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы.— Мн.: Дзяржвыд, 1935, с. 137—141.

Петрык (с. 58)

Упершыню — Полымя рэвалюцыі, 1936, № 1, с. 70—74.

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.— Мн.: Маст. літ., 1975, т. 2, с. 116—120.

Па дарозе (с. 63)

Упершыню — Чырвоная Беларусь, 1930, № 17, с. 14—15.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы.— Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 31—40.

Ядавітая кроў (с. 67)

Упершыню пад назваю «Законы». — Літ. і мастацтва, 1934, № 58.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы.— Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 56—67.

Зноў на дарозе (с. 73)

Упершыню — Полымя рэвалюцыі, 1933, № 2—3, с. 131—140.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы.— Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 68—87.

Зялёныя шкарпэткі (с. 83)

Упершыню пад назваю «Сустрэчы». — Польша рэвалюцыі, 1934, № 6—7, с. 64—70.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 102—120. Тут таксама пад назваю «Сустрэчы».

Начны рэйд (с. 91)

Упершыню пад назваю «Дбайнасць». — Звязда, 1933, № 264, с. 2.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 88—101. Тут таксама пад назваю «Дбайнасць».

На выселках (с. 99)

Упершыню — Польша рэвалюцыі, 1934, № 4, с. 88—95.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 41—55.

Трыніцх (с. 105)

Упершыню пад назваю «Крокі і дні». — Польша, 1930, № 5—6, с. 172—184.

Першае выданне ў кн.: Апавяданні. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1930, с. 120—126. Тут таксама пад назваю «Крокі і дні».

Шчаслівая літара (с. 109)

Упершыню пад назваю «Гомсельмаш». — Маладняк, 1931, № 10, 11, 12; с. адпаведна 119—137, 155—172, 83—98; 1932, № 1, 2—3, с. адпаведна 99—118, 87—102.

Першае выданне ў кн.: Апавяданні. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1956, с. 145—163. Тут пад назваю «Каця з фармовачнай».

Падзяка (с. 119)

Упершыню пад назваю «Гордасць». — Літ. і мастацтва, 1934, № 59.

Першае выданне ў кн.: Сустрэчы. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 5—11. Тут пад назваю «Гордасць».

Запіскі майго суседа (с. 122)

Упершыню — Польша рэвалюцыі, 1932, № 4, с. 93—102.

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т. — Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 110—121.

Старасць (с. 133)

Упершыню — Польша рэвалюцыі, 1933, № 6, с. 98—107.

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т. — Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 146—165.

Прыкраець (с. 145)

Упершыню пад назваю «Абразы» — Беларусь, 1958, № 7, с. 12.

Першае выданне пад назваю «На выстаўцы» ў кн.: Сустрэчы. — Мн.: Дзяржвыд БССР, 1935, с. 133—136.

Пусты кошык (с. 147)

Упершыню пад назваю «Каптралёр».—Полымя. 1956, № 12, с. 133—138.

Першае выданне ў кн.: Наталя.—Мн.: Дзяржвыд БССР, 1957, с. 3—16. Тут таксама пад назваю «Каптралёр». Пад назваю «Пусты кошык» у кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.—Мн.: Маст. літ., 1975, т. 2, с. 185—193.

Карла (с. 155)

Упершыню пад назваю «Пяпрошаная сляза».—Маладосць, 1958, № 8, с. 67—82.

Першае выданне ў кн.: Пяпрошаная сляза.—Мн.: Дзяржвыд БССР, 1958, с. 3—32. Пад назваю «Марына» ў кн.: Свая аповесць.—Мн.: Беларусь, 1964, с. 281—302. Пад назваю «Карла» ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.—Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 296—315.

Пракурорава слова (с. 174)

Упершыню пад назваю «Прамова пракурора Кульбацкага».—Полымя, 1961, № 11, с. 111—117.

Першае выданне ў кн.: Свая аповесць.—Мн.: Беларусь, 1964, с. 410—419.

Паваротак каля хвоі (с. 180)

Упершыню пад назваю «Паваротак ля сасны».—Літ. і мастацтва, 1957, 1 мая, с. 3—4.

Першае выданне ў кн.: Наталя.—Мн.: Дзяржвыд БССР, 1957, с. 17—31. Тут таксама пад назваю «Паваротак ля сасны».

Скажы адно слова, аповесць (с. 190)

Упершыню —Полымя, 1960, № 3, с. 4—42.

Першае выданне ў кн.: Скажы адно слова.—Мн.: Дзяржвыд БССР, 1961, с. 118—179.

Той нядобры вечар (с. 246)

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.—Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 263—264.

Прапаў без вестак (с. 247)

Упершыню —Літ. і мастацтва, 1979, 9 сак.

Першае выданне ў кн.: Некалькі хвілін чужога жыцця.—Мн.: Маст. літ., 1979, с. 153—158.

На вячэры (с. 250)

Упершыню пад назваю «Незабыўныя рысы друга».—Літ. і мастацтва, 1962, 4 снеж.

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.—Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 50—52.

Пядоўгая сустрэча (с. 252)

Першае выданне ў кн.: Апошні рэйс.— Мн.: Маст. літ., 1984, с. 426—428.

Юбілейная дата (с. 255)

Упершыню пад назваю «Даследчык».— Літ. і мастацтва, 1975, 29 жн., с. 7.

Хто пойдзе камісарам (с. 258)

Упершыню пад назваю «Адданаць».— Літ. і мастацтва, 1983, 23 вер.

Тыдзень на Украіне (с. 264)

Упершыню пад назваю «На Украіне роднай» — Літ. і мастацтва, 1957, 12, 16, 19 кастр., с. адпаведна 3, 3, 2.

Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы.— Мн.: Беларусь, 1965, с. 200—213.

Падарожжа ў Сібір (с. 275)

Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы.— Мн.: Беларусь, 1965, с. 214—224.

Пярэгалас (с. 289)

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.— Мн.: Маст. літ., 1975, т. 2, с. 252—262.

У тэатры (с. 298)

Упершыню — Полымя рэвалюцыі, 1934, № 12, с. 63.

Першае выданне ў кн.: Апавяданні.— Мн.: Дзяржвыд БССР, 1956, с. 230—231.

Хвіліпа (с. 299)

Упершыню пад назваю «Развітанне».— Полымя рэвалюцыі, 1934, № 12, с. 64—65.

Першае выданне ў кн.: Апавяданні.— Мн.: Дзяржвыд БССР, 1956, с. 232—254.

Дысертацыя (с. 300)

Упершыню — Полымя, 1972, № 7, с. 48.

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.— Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 368.

Забытае дзіва (с. 301)

Упершыню — Полымя, 1972, № 7, с. 49.

Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.— Мн.: Маст. літ., 1975, т. 1, с. 369.

Прададзены аўтограф (с. 301)

Упершыню — Літ. і мастацтва, 1975, 24 кастр., с. 7.

Кальхаў музыку вецер (с. 302)

Упершыню — Беларусь, 1984, № 9, с. 13.

- Ратуша (с. 306)**
Упершыню — Літ. і мастацтва, 1975, 24 кастр., с. 7.
- Залаты крыжык (с. 308)**
Упершыню — Беларусь, 1984, № 9, с. 12.
- Лчко (с. 309)**
Упершыню — Беларусь, 1984, № 9, с. 12.
- Імя (с. 312)**
Упершыню — Беларусь, 1984, № 9, с. 12.
- Зайздрасць (с. 316)**
Упершыню — Беларусь, 1984, № 9, с. 13.
- Выборы (с. 316)**
Упершыню — Літ. і мастацтва, 1975, 29 жн., с. 15.
- Старыя назвы (с. 320)**
Упершыню — Вячэрні Міпск, 1976, 12 крас., с. 3.
- Арганны дом на Залатой Горцы (с. 322)**
Упершыню — Літ. і мастацтва, 1984, 8 чэрв., с. 14.
- Памяць (с. 324)**
Упершыню — Беларусь, 1984, № 9, с. 13.
- Думкі аб мове (с. 327)**
Упершыню — Літ. і мастацтва, 1957, 20, 23 лют., с. 2—3, 2—3.
Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы.— Мн.: Беларусь, 1965,
с. 83—108.
- Яшчэ трохі аб мове (с. 340)**
Упершыню — Літ. і мастацтва, 1962, 12 студз., с. 2—4.
Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы.— Мн.: Беларусь, 1965,
с. 155—166.
- Чары слова (с. 348)**
Упершыню пад назваю «Ці трэба прыкмячаць».— Польша,
1964, № 8, с. 180—184.
Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы.— Мн.: Беларусь, 1965,
с. 167—176.
- Блізкія сэрцу думкі (с. 355)**
Упершыню — Польша, 1967, № 9, с. 249—253.
Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.— Мн.: Маст.
літ., 1975, т. 2, с. 340—348.
- Беглыя запісы (с. 362)**
Упершыню пад назваю «Пра мову».— Літ. і мастацтва, 1970,
31 ліп., с. 7, 14.
Першае выданне ў кн.: Выбраныя творы: У 2-х т.— Мн.: Маст.
літ., 1975, т. 2, с. 349—357.

Эцюды (с. 369)

Упершыню пад назваю «З пуфляды майго стала» — Літ. і мастацтва, 1984, 20 ліп., с. 6—7.

Аловесць пра мужных людзей (с. 379)

Упершыню пад назваю «Раскрыццё чалавечых характараў». — Літ. і мастацтва, 1957, 21 жн., с. 2—3.

Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы. — Мн.: Беларусь, 1965, с. 67—77.

Слова да малодных (с. 386)

Упершыню — Маладосць, 1957, № 10, с. 137—145.

Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы. — Мн.: Беларусь, 1965, с. 109—123.

Пенадрукованыя апавяданні (с. 396)

Упершыню пад назваю «Апавяданні не пайшлі ў друк». — Маладосць, 1961, № 11, с. 106—121.

Першае выданне ў кн.: Ранішнія росы. — Мн.: Беларусь, 1965, с. 124—154.

Найпершая тайна ў слове (с. 417)

Упершыню — Літ. і мастацтва, 1980, 14 ліст., с. 9—11.

Першая кніга (с. 428)

Упершыню — Літ. і мастацтва, 1982, 19 сак., с. 7.

Культура творчасці і мы (с. 434)

Упершыню — Літ. і мастацтва, 1983, 11 сак., с. 5—7. Выступленне на партэходзе.

ЗМЕСТ

У С Ю Д Ы Т В А Е С Л Я Д Ы

Затока ў бурах	7
Бацькі і дзеці	55
Петрык	58
Па дарозе	63
Ядавітая кроў	67
Зноў па дарозе	73
Зялёныя шкарпэткі	83
Начны рэйд	91
Па выселках	99
Трыпціх	105
1. Пачатак	105
2. Шпурны	106
3. Заявы	108
Шчаслівая літара	109
Падзяка	119
Запіскі майго суседа	122
Старасць	133
Прыкрасць	145
Пусты кошык	147
Карла	155
Пракурорава слова	174
Паваротак каля хвоі	180
Скажы адно слова	190
Той пядобры вечар	246
Прапаў без вестак	247
На вячэры	250
Нядоўгая сустрэча	252
Юбілейная дата	255
Хто пойдзе камісарам	258
Тыдзень па Украіне	264
Падарожжа ў Сібір	275

Ш У Ф Л Я Д А М А Й Г О С Т А Л А

Нярэгалас	289
У тэатры	298
Хвіліпа	299
Дысертацыя	300
Забытае дзіва	301

Прададзены аўтограф	301
Калыхаў музыку вецер	302
Добрасць	303
Калегаванне	304
Перападлік	305
Ратуша	306
Залаты крыжык	308
Лчко	309
Імя	312
Жанчына і пепсіпер	315
Зайздрасць	316
Выборы	316
Знакі сардэчпасці	318
Старыя назвы	320
Арганны дом на Залатой Горцы	322
Памяць	324

ЧАРЫ СЛОВА

Думкі аб мове	327
Яшчэ трохі аб мове	340
Чары слова	348
Блізкія сэрцу думкі	355
Беглыя запісы	362
Эцюды	369
Тысяча драбязы	369
Святліца	370
Хораша	371
Апасіяната	372
Клопат	373
Аднойчы	374
Дабрыня і яшчэ сёе-тое	375

МАЇСТЭРНЯ

Аповесць пра мужных людзей	379
Слова да малодшых	386
Ненадрукованыя апавяданні	396
Па людзях	416
Найпершая тайна ў слове	417
Хачу, каб вы сталі добрым пісьменнікам	421
Першая кніга	428
Па кроквы шыферу не кладуць	431
Культура творчасці і мы	434
Вашаю моваю лёгка тварыць характары	443
Каментарыі	447

Скрыган Я.

С 45 Выбраныя творы: У 2-х т. Т. 2. Аповяданні, аповесці, літаратурны роздум.— Мн.: Маст. літ., 1985.— 454 с., 8 л. іл., 1 л. партр.

У пер.: 1 р. 90 к.

Другі том склалі аповяданні, аповесці, дарожныя нарысы, літаратурныя партрэты пісьменнікаў, артыкулы пра майстэрства і культуру мовы.

4702120200—126
С М 302(05) — 85 129—85

ББК 84Бел7

Бел 2

ІВАН АЛЕКСЕЕВИЧ
СКРЫГАН

**Избранные произведения
в двух томах
Том 2**

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар А. Дз. Куліш

Мастак Л. Я. Прагін

Мастацкі рэдактар В. П. Жыжэнка

Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо

Карэктар Я. А. Бебель

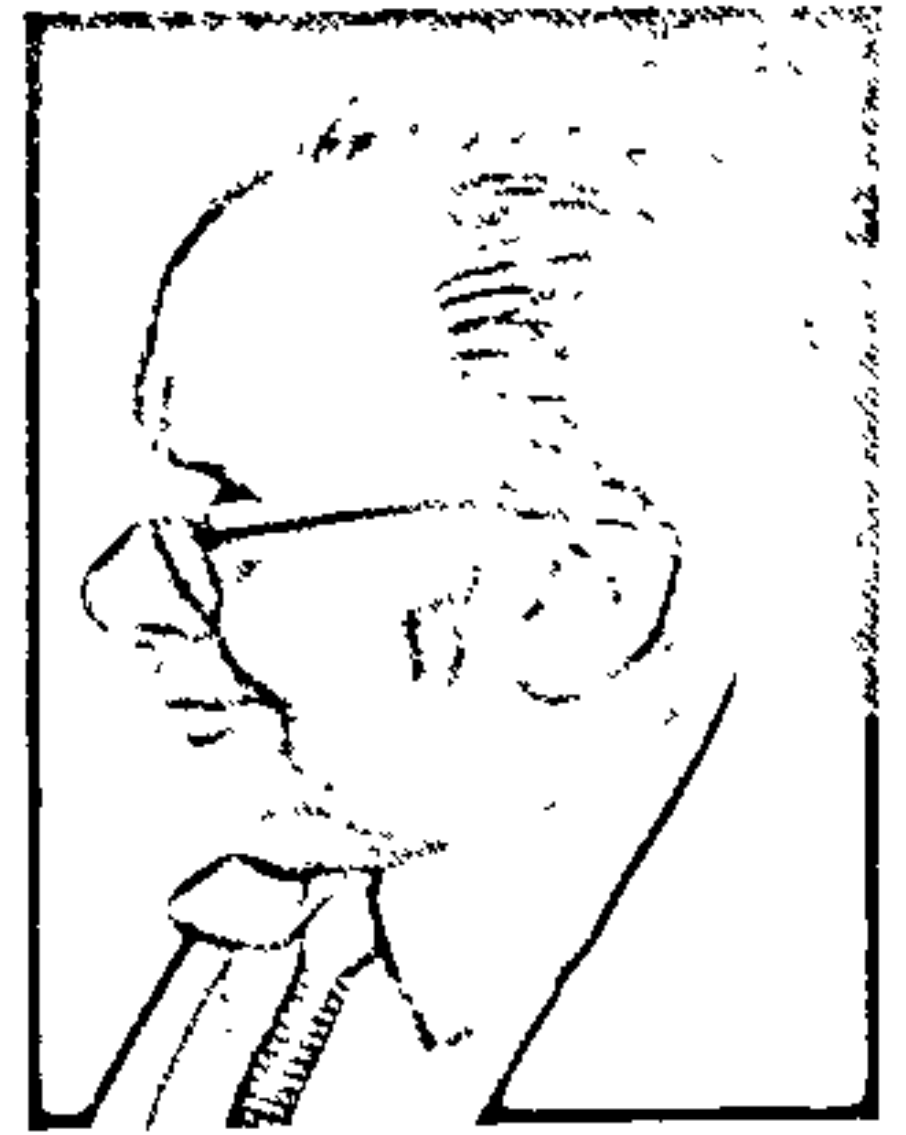
ІБ № 2207

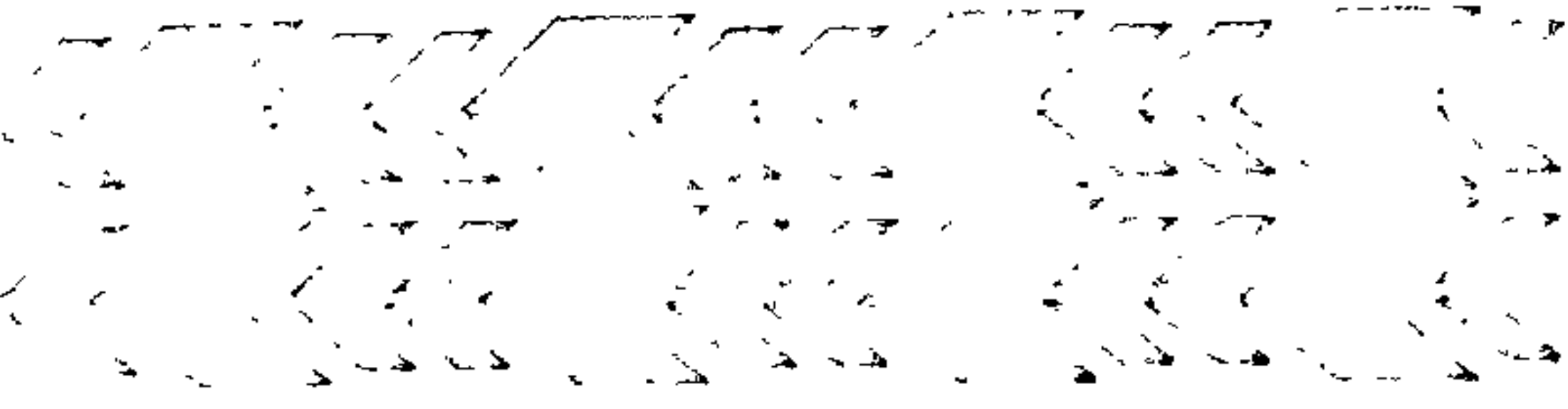
Здадзена ў набор 25.10.84. Падп. да друку 08.07.85. АТ 12254.
Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 23,94+0,95 укл. Ум. фарб.-
адб. 27,72. Ул.-выд. арк. 25,58. Тыраж 4800 экз. Зак. 833.

Цана 1 р. 90 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбі-
нат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»

